

*Орися Ковальчук
Світлана Козут*

**ОСНОВИ
ПСИХОЛОГІЇ
ТА ПЕДАГОГІКИ**

Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

Орися Ковальчук, Світлана Когут

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

За загальною редакцією Л. Ковальчук

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Львів

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка

2009

ББК–Ч 31+109 я 73
УДК 371+159.9 (075.8)
К 56

Автори:

О. Ковальчук (теми 1, 3, 4, 5, 9), **С. Когут** (теми 2, 6, 7, 8)
За заг. ред. **Л. Ковальчук**

Рецензенти:

д-р пед. наук, проф. **Г.П. Васянович**
(Львів, Львівська державна фінансова академія);
д-р пед. наук, проф. **Л.М. Романишина**
(Хмельницький, Національна академія Державної прикордонної служби України);
канд. психол. наук, доц. **О.І. Мешко**
(Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);
проф., член-кор. АПН України **М.Й. Боришевський**
(Київ, Інститут психології імені Григорія Костюка АПН України).

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
Лист № 1/11-5543 від 16.07.2009 р.*

Ковальчук Оріся, Когут Світлана

К 56   **Основи психології та педагогіки: навч. посібник / Оріся
Ковальчук, Світлана Когут; [за заг. ред. Л. Ковальчук]. – Львів:
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 624 с.**

ISBN 978-966-613-715-2

У посібнику систематизовано на засадах інтегративного підходу психолого-педагогічні аспекти розвитку та формування особистості, сутність психічних процесів, станів, властивостей особистості, теорії навчання, освіти і виховання; визначено та висвітлено змістовий компонент кожної теми; зазначено види самостійної роботи студентів; розроблено дидактичні матеріали до вивчення окремих тем; запропоновано діагностичний блок для здійснення контролю і самоконтролю знань, умінь та навичок студентів, особистісних і професійних якостей тощо. Матеріали цього випуску сприятимуть осмисленню студентами предмета, завдань і змісту навчальної дисципліни "Основи психології та педагогіки".

Посібник може бути використаний викладачами, магістрантами і студентами педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Рис. 75. Табл. 118. Бібліогр: 230.

ББК–Ч 31+109 я 73
УДК 371+159.9 (075.8)

ISBN 978-966-613-715-2

© **Ковальчук Оріся, Когут Світлана**, 2009
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2009

Передмова

Сучасні трансформаційні зміни в суспільстві, нові напрямки у розвитку економічної, політичної, соціальної та культурної сфер внесли значні корективи у вимоги до освітньої галузі, суттєво підвищили її роль у модернізації суспільства. Освіту розглядають сьогодні як умову підготовки молодого покоління до життя в європейському співтоваристві, виховання творчої, освіченої, моральної, здатної до вирішення самостійних професійних рішень нової генерації.

Державною національною програмою “Освіта” (Україна XXI століття) було поставлено завдання зробити вищу освіту могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу. Сучасна національна система освіти й виховання сьогодні перебуває у вирі європейської освітньої інтеграції: відчутні зміни в оновленні змісту освіти, використанні сучасних форм, методів, засобів навчання, модернізації наукових досліджень та ін. Зазначені зміни сприятимуть створенню умов для розвитку творчого потенціалу особистості, що забезпечить успіх майбутньої професійної діяльності й особистісного становлення.

Продуктивна професійна діяльність, формування соціальної і трудової активності майбутніх фахівців можливі за умови опанування студентами в час навчання у вищих закладах освіти базового комплексу компетенцій (соціальних, полікультурних, комунікативних, інформаційних, саморозвитку та самоосвіти, трудових). Цьому значною мірою сприяють дисципліни гуманітарного циклу, зокрема курс “Основи психології та педагогіки”. У запропонованому посібнику висвітлено матеріали досвіду роботи авторів на економічному, механіко-математичному, фізичному факультетах та факультетах електроніки, прикладної математики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Метою вивчення курсу є психолого-педагогічне підготування фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” до педагогічної діяльності у середніх загальноосвітніх навчальних закладах, а також до взаємодії з людьми у різноманітних установах, що мають характер управлінської, організаторської та навчально-виховної діяльності.

Завдання курсу полягає в:

- ♦ ознайомленні студентів із загальними засадами психології як науки, основними положеннями психології діяльності й пізнавальних процесів, психології особистості та міжособистісних взаємин;

- ♦ формуванні у студентів адекватного розуміння процесу навчання та виховання як педагогічної взаємодії суб'єктів обопільної діяльності;
- ♦ створенні умов, за яких студенти з об'єкта професійної підготовки організуються на суб'єкт індивідуального професійного розвитку;
- ♦ психолого-педагогічне підготування до проходження педагогічної практики у різних типах навчальних закладів.

Навчальною програмою курсу передбачено:

- ♦ вивчення загальних засад психології та педагогіки як наук про людину; (психологічні особливості розвитку особистості; сутність потреб, мотивів, цінностей, темпераменту, характеру та здібностей людини; психологічні основи діяльності та спілкування людини; специфіка професійного педагогічного спілкування, основні тенденції розвитку освіти у сучасному світі, вибрані проблеми теорії навчання та освіти, актуальні питання теорії й практики сучасного виховання);
- ♦ написання індивідуальних практичних, творчих робіт;
- ♦ опрацювання завдань діагностичних опитувальників, тестів;
- ♦ проведення лекційних занять з використанням поєднання сучасних технологій навчання (міжпредметного, проблемного, програмованого навчання).

У процесі вивчення курсу студенти повинні знати:

- ♦ сутність понять “психіка”, “свідомість”, “несвідоме”, “особистість”;
- ♦ методи наукового психолого-педагогічного дослідження;
- ♦ особливості розвитку особистості;
- ♦ індивідуальні стани і властивості особистості;
- ♦ особливості пізнавальних процесів, які властиві людині;
- ♦ роль емоційно-вольової сфери;
- ♦ діяльнісно-поведінкову сферу особистості;
- ♦ світові тенденції розвитку освіти;
- ♦ сутність педагогічної діяльності, її особливості;
- ♦ зміст, методи, форми й засоби навчання;
- ♦ сутність процесу виховання учнів;
- ♦ шляхи формування спільноти учнів;
- ♦ особливості організування педагогічного спілкування, його стилі.

У процесі вивчення курсу студенти мають набути таких умінь:

- ♦ давати психологічну характеристику людині;
- ♦ діагностувати власні здібності та здібності одногрупників до навчальної діяльності, розвитку психологічної допитливості;
- ♦ визначати навчальну мету, підбирати і структурувати зміст навчального матеріалу;

- ♦ застосовувати методи, прийоми й засоби організування навчання учнів;
- ♦ керувати своєю поведінкою;
- ♦ аналізувати результати власної навчальної діяльності, корегувати її, формувати педагогічне мислення, професійні переконання.

Грунтовному засвоєнню основних теоретичних положень психології і педагогіки, формуванню практичних умінь та навичок сприятиме зворотний зв'язок викладача й студентів під час лекцій, а також обговорення, рефлексії, осмислення студентами особистого життєвого досвіду, непрофесійної педагогічної діяльності; вироблення особистого бачення, поглядів стосовно психолого-педагогічної взаємодії суб'єктів; виконання запропонованих індивідуальних практичних завдань, що винесені для самостійного опрацювання.

Особливістю посібника є його структурованість згідно з кредитно-модульною системою організації навчання. У ньому подано:

- ✓ **тематичний план** вивчення дисципліни “Основи психології та педагогіки”;
- ✓ **змістовий компонент** вивчення тем відповідно до тематичного плану, кожен з яких потрібно розглядати у такій послідовності:
  - ♦ *план вивчення теми*;
  - ♦ *літературні джерела до вивчення теми*;
  - ♦ *ключові поняття теми*;
  - ♦ *теоретичний блок* (висвітлено навчальний матеріал);
  - ♦ *практичний блок* (наведено індивідуальні завдання творчо-пошукового характеру);
  - ♦ *діагностичний блок* (розроблено тестові завдання для самоконтролю знань; запропоновано психолого-педагогічні тести, анкети тощо);
- ✓ **питання, винесені на залік**;
- ✓ **використані літературні джерела**.

Посібником можуть користуватися викладачі курсу “Основи психології та педагогіки” до підготування й проведення різного типу занять та при організуванні самостійної роботи студентів. Для студентів це видання буде корисним під час самостійного опрацювання тем курсу, виконання індивідуальних завдань, підготування до заліку або іспиту. Пропоновані психолого-педагогічні тести, опитувальники служитимуть опорою для формування професійно-педагогічної спрямованості навчання, що значно поліпшить якість підготування майбутніх фахівців.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ”

Таблиця 1. Тематичний план вивчення дисципліни
“Основи психології та педагогіки” студентами II курсу
фізичного факультету та факультету електроніки

Тема заняття	Кількість годин, відведених на:	
	лекційні заняття	самостійну роботу
Змістовий модуль 1		
Проблема розвитку особистості у психології та педагогіці		
<i>Тема 1.</i> Психологія як наука. Методи наукових досліджень у психології	2	2
<i>Тема 2.</i> Педагогіка як система наук про виховання людини. Методи науково-педагогічного дослідження	2	2
<i>Тема 3.</i> Особистість, її структура. Вікова періодизація розвитку особистості	2	2
<i>Тема 4.</i> Когнітивна сфера особистості. Пізнавальні процеси	2	2
<i>Тема 5.</i> Індивідуальні стани і властивості особистості	2	2
Змістовий модуль 2		
Становлення особистості у психології та педагогіці		
<i>Тема 6.</i> Вибрані питання освіти й навчання особистості	2	3
<i>Тема 7.</i> Психологія спілкування у педагогічній діяльності	2	2
<i>Тема 8.</i> Актуальні питання виховання гармонійної особистості	2	2
<i>Тема 9.</i> Особистість і колектив у педагогічній роботі	1	2
Всього годин: 36	17	19

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІЦІ

Тема 1

ПСИХОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ЛЮДИНУ. МЕТОДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План вивчення теми:

1. Психологія як наука, її об'єкт і предмет дослідження.
2. Характеристика головних психологічних категорій.
3. Головні галузі психології.
4. Міжпредметні зв'язки психології.
5. Методи наукових досліджень у психології

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Варій М.Й.* Загальна психологія: Підручник. К., 2007.
2. Загальна психологія: Підручник / За заг. ред. *С.Д. Максименка*. К., 2000.
3. *Крушельницька О.В.* Методологія та організація наукових досліджень: Навч. посібник. К., 2003.
4. *Лозниця В.С.* Психологія і педагогіка: основні положення. Навч. посібник. К., 2001.
5. *Максименко С.Д., Соловієнко В.О.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2001.
6. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2004.
7. *Немов Р.С.* Психологія: Учебник: В 3 кн. М., 2001. Кн. 1.
8. *Партико Т.Б.* Курс загальної психології: Навч. посібник. Львів, 2002.
9. Основи психології: Підручник / За заг. ред. *О.В. Киричука, В.А. Роменця*. К., 1996.
10. Психологія: Підручник / За ред. *Ю.Л. Трофімова*. К., 1999.
11. *Степанов О.М., Фицула М.М.* Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
12. *Столяренко Л.Д., Самыгин С.И.* Психология и педагогика в вопросах и ответах. Ростов-н/Д, 1999.

Ключові поняття теми: анкетування, бесіда, виховання, душа, індивідуально-психологічні особливості, експеримент, інтерв'ю, людина, метод, мислення, навчання, об'єкт, особистість, предмет, психіка, психічні властивості, психічні процеси, психічні стани, психічні явища, психологія, розум, свідомість, спостереження, тестування

1.1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ

Етапи становлення психології як науки

Потреби суспільного життя з давніх часів спонукали людину знаходити пояснення багатьом психічним явищам і процесам, що цікавили її, пізнавати саму себе, розуміти та враховувати особливості психічного складу людей, які її оточували. Результатом цих пошуків стало зародження і розвиток низки людинознавчих наук, серед яких вагоме місце відведено психології. Це молода і водночас дуже давня наука. Своєю назвою та першим трактуванням, як зазначають *І.М. Кондаков*¹, *Л.Д. Столяренко* і *С.І. Самигін*², вона зобов'язана грецькій міфології.

В одному з міфів розповідається, що Амур, син Афродіти, закохався в молоду красуню Психею. Афродіта, незадоволена тим, що її син, бог-небожитель, хоче поєднати свою долю з простою смертною, доклдала всі зусилля, щоб розлучити закоханих. Вона змушувала Психею пройти через багато важких і небезпечних випробувань. Проте сила кохання Психеї, її прагнення знову зустрітися з коханим так вплинули на богів, що вони вирішили допомогти їй виконати всі вимоги Афродіти. Амур, побоюючись втратити кохану, зумів переконати Зевса — верховного Бога греків — перетворити Психею в богиню, зробивши її безсмертною. Так закохані поєдналися навіки.

Для греків цей міф був класичним зразком справжнього кохання, вищою реалізацією людської душі. Тому Психея — проста смертна, яка здобула безсмертя, — стала символом душі, що шукає свій ідеал. Близько 2500 років тому у вченні грецьких філософів стала провідною ідея існування душі, яка перебуває в єдності з тілом людини і контролює її думки, почуття та вчинки. Основи психології як самостійної галузі знань заклав *Аристотель* у трактаті “Про душу” (IV ст. до н. е.), який вчені вважають

одним з перших в історії людської думки науково-психологічним твором. Отож, на початку становлення психологію (гр. *ψυχή* — душа, *λόγος* — наука, слово, вчення) вважали наукою про душу, а

 Психологію (гр. *ψυχή* — душа, *λόγος* — наука, слово, вчення) на початку становлення вважали наукою про душу

психологічні знання накопичувалися в рамках філософії.

¹ Кондаков И.М. Психология: Иллюстрированный словарь. СПб., 2003. С. 290—291.

² Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Психология и педагогика в вопросах и ответах: Учеб. пособие. Ростов-н/Д, 1999. С. 4—5

❓ Психологія пройшла довгий шлях розвитку. Кожний історичний період її становлення був ознаменований появою різних психологічних напрямів, що мали свій предмет дослідження. Як виникла і розвивалася психологія?

В історії її становлення як науки простежуються такі головні етапи:

Таблиця 2. Головні етапи становлення психології як науки (за Г.С. Костюком, Р.С. Немовим, Т.Б. Партико, В.А. Роменцем, Л.Д. Столяренко)

Етап, період	Предмет психології	Інтерпретація / пояснення
1	2	3
<p>I етап (I тис. до н. е. — поч. XVII ст.)</p>	<p>Психологія як наука про душу</p>	<p>Визначення психології як науки про душу дано понад дві тисячі років тому. Всі незрозумілі явища в житті людини пояснювали наявністю душі, яка перебуває в єдності з тілом людини і контролює її думки, почуття та вчинки. Психологія розвивалася під впливом філософських знань і природничо-наукових досліджень у медицині. Розвиток психологічних знань у цей період пов'язаний з іменами <i>Демокріта, Аристотеля, Гіппократа, Авіценни, Томи Аквінського, Леонардо да Вінчі</i> та ін. Вперше термін "психологія" з'явився в праці німецького філософа <i>Х. Вольфа</i> (XVII ст.)</p>
<p>II етап (XVII ст. — кін. XIX ст.)</p>	<p>Психологія як наука про свідомість</p>	<p><i>Свідомість</i> називали здатність людини думати, бажати, відчувати. Відкриття у фізиці, математиці, фізіології ознаменували нову епоху в розвитку психологічних знань у XVII ст. Саме в цей період закладалися методологічні основи психології. Самостійною науковою галуззю психологія стає наприкінці XVIII ст. У наукових трактатах з'являються нові поняття ("<i>психіка</i>", "<i>свідомість</i>", "<i>мислення</i>", "<i>розум</i>" тощо). Основним методом вивчення вчені вважали спостереження людини за собою, опис фактів. Розвиток психологічних знань пов'язаний з іменами <i>Р. Декарта, Д. Дідро, Г.-В. Лейбніца, Дж. Локка, Б. Спінози</i> та ін. У цей період свої погляди на природу психологічних явищ викладають відомі українські вчені (<i>І. Гізель, Г. Кописький, Г. Сковорода, П. Юркевич, О. Потебня, Ю. Охорович</i> та ін.). У 1879 р. німецький психолог <i>В. Вундт</i> створив першу в світі психологічну лабораторію, почав видавати перший науковий психологічний журнал. В Україні перші психологічні експериментальні лабораторії засновані <i>І. Сікорським</i> (Київ), <i>М. Ланге</i> (Одеса), <i>П. Ковалевським</i> (Харків)</p>

1	2	3
<p style="text-align: center;">III етап (кін. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)</p>	<p style="text-align: center;">Психологія як наука про поведінку</p>	<p>Завдання психології цього періоду вчені вбачали у ставленні психологічних експериментів та спостереженні за поведінкою, вчинками, реакціями людини (мотиви, які спричиняють вчинки, не враховували). Переглянуто предмет дослідження. Так, поведінка людини — це основний предмет дослідження таких наукових напрямів:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>рефлексологія</i> (лат. <i>reflexus</i> — згин, вигин, гр. <i>λόγος</i> — наука, слово, вчення), засновниками якого були російські вчені <i>І. Павлов</i>, <i>В. Бехтерєв</i>; ◆ <i>біхевіоризм</i> (англ. <i>behaviors</i> — поведінка), головні положення якого обґрунтував американський учений <i>Дж. Уотсон</i>. <p>Психічна діяльність людини як предмет дослідження знайшла своє вираження у теорії діяльності, яку розробили російські та українські вчені:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Л. Виготський</i> (культурно-історична концепція розвитку людської психіки); ◆ <i>С. Рубінштейн</i> (принцип єдності свідомості й діяльності); ◆ <i>О. Леонтьєв</i> (обґрунтував діяльність як основоположну категорію для побудови цілісної системи психології); ◆ <i>П. Гальперін</i> (теорія поступового формування розумових дій); ◆ <i>О. Лурія</i> (порушення вищих психічних функцій при локальних ураженнях головного мозку); ◆ <i>О. Запорожець</i> (теорія психології дії). <p>Психічні явища стали предметом вивчення глибокої психології. Відомі такі наукові напрями:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>психоаналіз</i> — наука про несвідомі психічні прояви (<i>З. Фрейд</i>); ◆ <i>аналітична психологія</i>, головною ідеєю якої є вчення <i>К. Юнга</i> про колективне несвідоме; ◆ <i>індивідуальна психологія</i> (<i>А. Адлер</i> та інші прихильники цього напрямку) обстоювали принцип єдності особистості, особливу роль соціального у структурі мотивів людини); ◆ <i>неофрейдизм</i> (<i>К. Хорні</i>, <i>Е. Фромм</i> акцентували на вирішальній ролі соціокультурного середовища у системі мотивів людини).

1	2	3
		<p>Свідомість як основний предмет дослідження зберігає <i>гештальтпсихологія</i> (нім. <i>Gestalt</i> — образ, конфігурація). Засновники цього напрямку <i>М. Вертгеймер</i>, <i>В. Келлер</i> утвердили принцип цілісності у вивченні психіки людини. Функції свідомості стали предметом дослідження <i>В. Джемса</i>, <i>Дж. Дьюї</i> та інших прихильників <i>функціональної психології</i> (функціоналізму).</p> <p>Потребу вивчення інтенційних актів свідомості (лат. <i>intentio</i> — прагнення), тобто спрямованості свідомості на певний об'єкт, обстоював <i>Ф. Брентаніо</i></p>
<p>IV етап (30-ті рр. XIX ст. — дотепер)</p>	<p>Психологія як наука про факти, закономірності та механізми психіки</p>	<p>У 30—40-х роках ХХ ст. з'явилися нові течії, в яких простежується інтеграція позицій окремих напрямів. Ними стали:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>необіхевіоризм</i> (<i>Е. Толмен</i>, <i>К. Халла</i>), предметом вивчення якого стала поведінка людини; ◆ <i>когнітивна психологія</i> (лат. <i>cognitio</i> — знання), засновники якої <i>Дж. Брунер</i>, <i>Д. Норман</i>, обравши предметом вивчення пізнавальні (когнітивні) процеси, вирішального значення надавали знанням; ◆ <i>гуманістична психологія</i> (лат. <i>humanus</i> — людський, людський), обґрунтована у наукових працях <i>К. Роджерса</i>, <i>А. Маслоу</i> та інших прихильників цього напрямку в психології, які в центр уваги поставили унікальну, неповторну особистість людини. <p>Українськими психологами започатковані напрями, предметом наукового пошуку яких стали:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ вчинок (психологія вчинку обґрунтована <i>В. Роменцем</i>); ◆ проблеми навчання та розвитку учнів досліджували <i>Г. Костюк</i>, <i>Ф. Боданський</i>; ◆ проблеми психології пам'яті (<i>П. Зінченко</i>); ◆ проблеми психології творчості (<i>М. Година</i>) та ін.

? Ознайомтеся з історією розвитку психології та обґрунтуйте:

- ▲ Який етап у розвитку психології можна вважати суто науковим?
- ▲ У чому, на Вашу думку, полягають головні причини відставання вітчизняної психології від зарубіжної?

На кожному етапі розвитку психології простежувалися зміни розуміння об'єкта, предмета і цілей дослідження цієї людинознавчої науки

Підходи до трактування поняття “психологія”

У ХХ ст. психологічні дослідження вийшли за межі тих явищ, навколо яких вони формувались упродовж віків. З огляду на це слово “психологія” частково втратило свій початковий, досить вузький смисл. Проте досі за усталеною століттями традицією за нею як наукою, що вивчає психічні факти і явища в житті людини, закономірності та механізми людської психіки, зберігається її попередня назва.

❓ У сучасних психологічних джерелах простежуються різні підходи до тлумачення поняття “психологія”. Якими є підходи до тлумачення дефініції поняття “психологія”? Наведемо кілька визначень науки психології.

Психологія — наука про виникнення, розвиток і функціонування психіки й поведінки людей і тварин (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*).

Психологія — наука, яка вивчає закономірності функціонування і розвитку психіки й поведінки людей і тварин (*І.М. Кондаков*).

Психологія — наукове дослідження поведінки та внутрішніх психічних процесів і практичне використання набутих знань (*Л.Д. Столяренко, С.І. Самігін*).

Психологія — наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини (*С.Д. Максименко*).

Психологія — наука про призначення, будову, закономірності розвитку та функціонування психіки у житті людини і тварин (*П.А. М'ясоїд*).

Психологія — наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей і тварин (*О.М. Степанов*).

Психологія — наука про закономірності виникнення і діяльність психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими діяльності та спілкування людей, поведінки тварин (*В.І. Войтко*).

Психологія — наука про факти, закономірності й механізми психіки як створюваного в мозку образу дійсності, на основі та з допомогою якого здійснюється керування поведінкою і діяльністю, які мають у людини особистісний характер (*А.В. Петровський*).

Джерелом життєвих психологічних відомостей є особистий та суспільний досвід людини, які утворюють *донаукові психологічні знання*, що можуть бути досить обширними і відповідати дійсності. Ці знання певною мірою сприяють орієнтуванню в навколишньому середовищі, дають змогу розуміти поведінку людей. Проте *донаукові психологічні знання* позбавлені систематичності, глибини і

Психологія як наука вивчає світ суб'єктивних (душевних) станів, явищ і процесів, усвідомлюваних чи не усвідомлюваних людиною

доказовості, а тому не можуть бути підставою для професійної роботи з людьми.

Об'єкт психології

Наукова психологія не може обмежуватися самим лише описом психологічних фактів. Як і кожна наука, психологія має свій об'єкт дослідження.

❓ У сучасних психологічних джерелах є різні підходи до тлумачення *об'єкта* психології. Передусім з'ясуємо, якими є підходи до тлумачення дефініції поняття "*об'єкт*". Яким є об'єкт психології?

📖 **Об'єкт** (лат. *objectus* — предмет, явище) — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну і пізнавальну активність (С.У. Гончаренко).

Об'єкт — елемент дійсності: предмет, особа чи явище, на яке спрямована активність суб'єкта в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Тобто, об'єкт — це той, кого (чи те, що) пізнають (Т.Б. Партико)

На думку В.С. Лозниці, *об'єктом* вивчення психології є психіка як функція мозку. Аналіз наукових праць В.Г. Ананьєва, М.І. Варія, Б.Ф. Ломова, Р.С. Немова, В.Г. Панка, Т.Б. Партико, В.А. Роменця, В.А. Татенка та інших авторів засвічує дві точки зору на це питання: об'єктом сучасної психології вчені вважають або *особу*, або *явище*.

❓ **Проблема для дискусії**
Який з елементів (предмет, особа чи явище), на Вашу думку, є об'єктом вивчення сучасної психології?

Якщо *об'єктом* вважати особу, то в психології нею є *людина*. Прихильники цього погляду стверджують, що лише в психології людина як об'єкт пізнання та самопізнання одночасно стає й суб'єктом цього пізнання. Ті психічні прояви, які служать людині як суб'єктові засобом пізнання навколишнього світу, можуть бути звернені й на пізнання самої себе. Об'єктом психології можна вважати ще й тварину, бо вона також наділена психікою (здатна пізнавати світ, своєрідно переживає пізнане, виявляє неповторні особливості поведінки).

Більш поширеним є погляд на об'єкт психології як на *явище*. У психології ним стають *психічні явища* як факти внутрішнього, суб'єктивного досвіду людини. Вони можуть набувати таких форм:

- ♦ *психічні процеси* (наприклад, сприймання, мислення, емоції, почуття, прагнення тощо);
- ♦ *психічні стани*, що характеризують різні сфери особистості (уважність, сумніви, настрої, пристрасть, рішучість, наполегливість і т. ін.).

Предмет психології

Психологія як наука, окрім об'єкта, має також свій предмет дослідження. З'ясування специфічних особливостей явищ, які вивчає психологія, є досить складним.

Розуміння цих явищ багато в чому залежить від світогляду, якого дотримуються науковці.

? У сучасних психологічних джерелах немає єдиного підходу щодо тлумачення **предмета** психології. Аналіз етапів становлення психології як науки засвідчує, що її предметом у різні часи вважали душу, свідомість, несвідоме, поведінку людини тощо. З'ясуємо, як визначають вчені поняття “**предмет**”. Яким є предмет психології?

 Предмет — категорія, що визначає певну цілісність, виділену зі світу об'єктів у процесі людської діяльності та пізнання (Ю.П. Сурмін).

 Предмет науки — це конкретно визначений зміст, якість та закономірність, в яких наукова реальність постає перед дослідником (Т.Б. Партико)

На думку В.С. Лозниці, **предмет** наукової психології становлять конкретні факти психічного життя, що мають якісну та кількісну характеристику.

Т.Б. Партико зазначає, що у сучасній психології предмет дослідження визначають залежно від її зорієнтованості:

- ♦ в *об'єктивній* психології **предметом** вважають *пояснення фактів, закономірностей та механізмів* виникнення, прояву та розвитку *психіки* людини (найяскравіше таке розуміння предмета психології виявилось у біхевіоризмі та необіхевіоризмі);
- ♦ в *суб'єктивній* психології — *розуміння неповторної людської індивідуальності* (найпоказовіше таке розуміння предмета психології простежується в гуманістичній психології).

Предметом сучасної психології, на думку вченої, має стати і пояснення, і розуміння психіки людини. З поширенням у психології психотерапевтичної практики можна стверджувати, що **предметом** сучасної психології є *пояснення психічних явищ людини, розуміння її неповторної індивідуальності та вплив на неї*.

Інші вчені (зокрема, М.І. Варій) акцентують увагу на тому, що **предмет** психології має складну комплексну структуру, головними ланками якої є:

- ♦ людина та її психіка, досліджувані в процесі філо- та онтогенезу;

? Проблема для дискусії

Як Ви вважаєте, чи можна предмет будь-якої науки зводити лише до пояснення фактів, явищ і т. ін., або лише до розуміння їх?

- ♦ зовнішнє психічне як носій психоенергетичного потенціалу і впливу;
- ♦ внутрішнє психічне, що перебуває на несвідомому, підсвідомому, свідомому і надсвідомому рівнях, його вплив на життєдіяльність людини;
- ♦ людина як особистість та індивідуальність;
- ♦ людина як власне “Я”, соціальна роль, зовнішнє психічне;
- ♦ питання розроблення технологій взаємодії індивіда з власною психікою з метою її збереження й захисту;
- ♦ відновлення психоенергетичного потенціалу, саморозвитку й дальшого самовдосконалення;
- ♦ взаємодія людини із зовнішнім психічним і зміна останнього тощо.

Отже, на сучасному етапі *головними завданнями* психології як науки є:

- ♦ вивчення впливу суспільної дійсності на психіку людини та психологію різних людських спільнот (у цьому аспекті проводять психологічний аналіз діяльності, поведінки і вчинків людини, визначають вимоги суспільної дійсності до її психіки тощо);
- ♦ розкриття психологічних закономірностей формування в людини готовності до діяльності та розроблення психологічних шляхів підвищення її ефективності;
- ♦ виявлення психологічних умов підвищення ефективності виховання громадян, механізмів розвитку та вияву мотивів їхньої поведінки;
- ♦ здійснення психологічного аналізу системи “людина—техніка”, виявлення можливості людей щодо їхнього використання, проведення психологічного аналізу аварій, катастроф тощо;
- ♦ забезпечення саморегулювання людиною психічних станів, які виникають у небезпечних та інших (стресових) ситуаціях, а також визначення умов і засобів боротьби зі страхом та панікою, запобігання іншим психічним станам, які знижують ефективність діяльності, і їхнє подолання;
- ♦ підвищення ефективності управління в різних сферах суспільства, розкриття впливу особистості керівника та його стилю керівництва на психологію колективу, на його суспільну й виховну функції тощо;
- ♦ оптимізація всіх аспектів праці та життя людини в різних умовах;
- ♦ виявлення умов і чинників ефективної професіоналізації кожної людини з урахуванням реальних потреб і можливостей суспільства;
- ♦ психолого-педагогічне забезпечення розв’язання завдань освіти молодих;
- ♦ боротьба з тероризмом і злочинністю, бездуховністю, наркоманією, алкоголізмом тощо;

- ◆ підвищення ролі психології в підтриманні правопорядку, організованості й дисципліни, психічного здоров'я і добробуту громадян;
- ◆ дослідження психолого-педагогічних проблем сучасного стилю практичної діяльності кадрів, вироблення і впровадження рекомендацій з оволодіння продуктивними технологіями ефективної праці та життя;
- ◆ створення необхідних передумов і комфортних соціально-психологічних умов для продуктивної життєдіяльності, розкриття творчого потенціалу суб'єктів праці та життя;
- ◆ розвиток психології як інтегративної сфери людинознавства в сучасному суспільстві.

Оволодіння основами психології позитивно позначається на всіх сферах життя і діяльності людини. У цьому контексті, актуальність вивчення психології зумовлена низкою причин, зокрема:

- ① потребою у ґрунтовних психологічних знаннях, що дають змогу людині глибше пізнати себе (знання власної особистості є необхідною умовою розуміння сенсу життя, місця людини у Всесвіті, складних світоглядних проблем тощо);
- ② необхідністю психологічних знань для успішної адаптації у навколишньому середовищі, що постійно змінюється, самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації в суспільстві (процес творення людиною себе триває впродовж усього її життєвого шляху і знання психології створює їй базу для самовиховання);
- ③ потребою у ґрунтовних психологічних знаннях, що сприяють підвищенню ефективності власної професійної діяльності, забезпечують найповніше розкриття сутнісних сил людини;
- ④ необхідністю психологічних знань для розуміння інших людей і налагодження взаємин з ними (наприклад, низький рівень самоконтролю, імпульсивність, неврівноваженість можуть ускладнювати стосунки з оточуючими, ставати причиною стресів і багатьох захворювань);
- ⑤ необхідністю психологічних знань для виховання власних дітей;
- ⑥ потребою у ґрунтовних професійних психологічних знаннях, що дають змогу керівникові ефективно управляти колективом (адже він має дбати про професійне зростання своїх підлеглих, налагодження стосунків між членами колективу, запобігати виникненню конфліктів, техногенних та екологічних катастроф).

? Питання для роздумів
Поміркуйте і обґрунтуйте, у чому виявляється значущість психологічних знань для Вас?

1.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Психіка як категорія психології

З психологією як системою життєвих явищ ознайо-
лена кожна людина, що виявляються у вигляді її
власних відчуттів, образів, уявлень, явищ пам'яті,
мислення, мови, волі, інтересів, мотивів, потреб тощо.
Вони утворюють внутрішній зміст нашого життя, яке

дається і належить нам.

Як наука, психологія наділена особ-
ливими якостями, які відрізняють її від
інших дисциплін. Вона вивчає психіку
людини, що є найскладнішою сферою її
життєдіяльності. Як і кожна наука психологія
має свій категоріальний апарат.

? Проблема для дискусії

Психіка — це просто влас-
тивість нервової системи,
специфічне відображення її
роботи чи психіка має також
свій специфічний субстрат?

? Що таке психіка? Якими є підходи вчених до тлумачення цієї головної
категорії психології?

Психіка (гр. *ψυχή* — душа) — властивість мозку відобразити
зовнішній світ у вигляді відчуттів, уявлень, думок, больових дій та ін.

Психіка — духовна організація людини, сукупність її душевних якостей,
душевний склад (*Словник іншомовних слів*).

Психіка — властивість тварин і людини, що виконує спрямовуючі,
контролюючі, пристосовувальні, спонукачі, смислоутворювальні функції у
поведінці і діяльності (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*).

Психіка — властивість мозку як високоорганізованої матерії віддзерка-
лювати об'єктивну дійсність і на основі психічного образу, який при цьому
формується, цілеспрямовано регулювати діяльність суб'єкта і його поведінку
(*М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, М.С. Корольчук, В.М. Крайшук*).

Психіка — властивість високоорганізованої матерії, що проявляється у
відображенні об'єктивної дійсності (*О.М. Степанов*).

Психіка — властивість живої високоорганізованої матерії, що полягає у
здатності відобразити своїми станами об'єктивний світ в його зв'язках і
відношеннях (*Л.Д. Столяренко, С.І. Самигін*).

Психіка — форма активного відображення суб'єктом об'єктивної реаль-
ності, яка виникає у процесі взаємодії живої істоти із зовнішнім світом.

Психіка — це така форма активного відображення людиною об'єктивної
реальності, яка виникає у процесі взаємодії людини із зовнішнім світом і
характеризується єдністю свідомого та несвідомого, ідсального та матері-
ального, суб'єктивного та об'єктивного, частини й цілого, стану й процесу,
біологічного та соціального (*Т.Б. Партико*).

Психіка — властивість людини, її душі, що відбиває реальність і в ній себе
саму (*С.Д. Максименко*).

Складність психіки як явища зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного і суспільного розвитку живих істот. Складним є і функціональний бік психіки. Вона — метод орієнтування організму в навколишньому світі, регулятор поведінки і діяльності в динамічних умовах середовища.

Психічні явища

Психологія вивчає коло психічних явищ, які у кожної людини виявляються чітко й досить виразно.

❓ Що таке психічне явище? Як у сучасній психологічній науці трактують це поняття?

📖 **Психічні явища** — факти внутрішнього, суб'єктивного досвіду людини (Т.Б. Партико).

Психічні явища — це регулятори, відповіді мозку на зовнішні (навколишнє середовище) і внутрішні (стан організму) дії (подразники)

(І.М. Сеченов)

Психічні явища можуть набувати форми психічних процесів та станів, які описують за допомогою характеристик психічних властивостей та особливостей. Усю сукупність психічних явищ у розмаїтті їхніх проявів, взаємозв'язків і динаміці нерідко називають психічним життям людини. На рис. 1 наведено основні поняття, за якими визначають психічні явища:

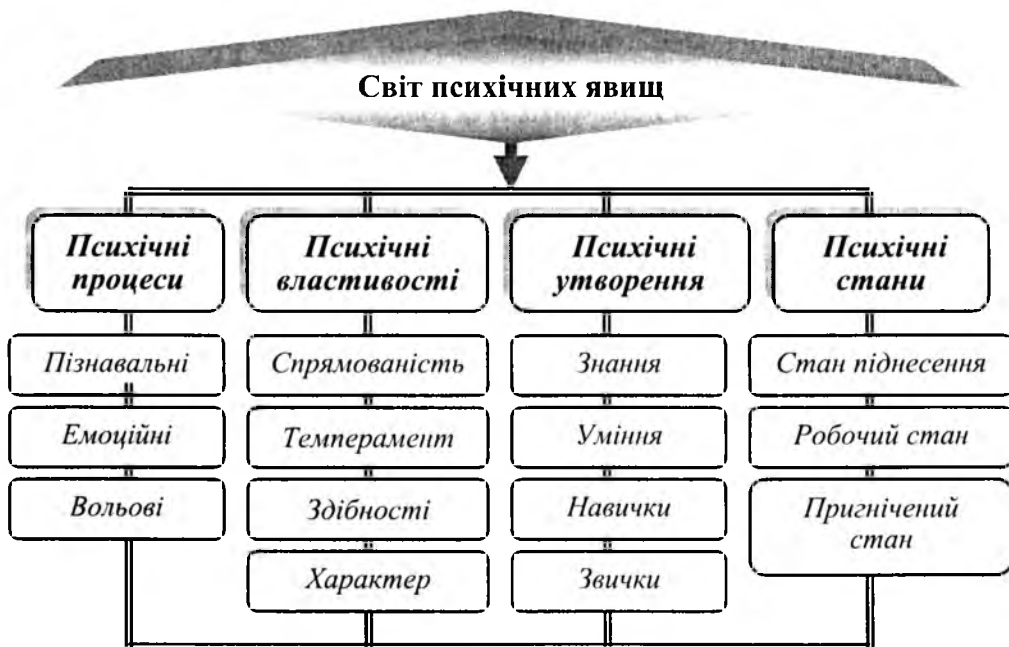

Рис. 1. Психічні явища

Психічні процеси

Динаміка, процесуальність психічних явищ розкривається у психічних процесах. Їх ще називають психічними функціями.

|| ? Що розуміють під психічним процесом? Як у сучасній психологічній науці трактують це поняття?

 Психічний процес — форма суб'єктивного відображення об'єктивних реальностей (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, В.М. Марченко).

Психічний процес — форма єдиного, цілісного відображення індивідом об'єктивної дійсності та свого внутрішнього світу (Т.Б. Партико).

Психічний процес — складні види внутрішньої діяльності людини, спрямовані на пізнання себе і навколишнього світу (О.М. Степанов)

Психічні процеси поділяють на *пізнавальні, емоційні та вольові, індивідуальні та групові*, які можуть бути як *внутрішніми (психічними)*, так і *зовнішніми (поведінковими)*. *Пізнавальні психічні процеси* (відчуття і сприймання, уявлення й пам'ять, мислення та уява) орієнтують людину в зовнішньому світі і в собі самій, дають їй інформацію переважно про об'єктивні властивості предметів та явищ. Ставлення людини до інших і до себе самої виявляється в *емоційних процесах* (наприклад, емоціях, почуттях, активних і пасивних переживаннях). *Вольові процеси* (наприклад, вольові зусилля, прагнення, прийняття рішень) полягають в організуванні та регулюванні дій людини. Психічні процеси протікають з різною швидкістю та інтенсивністю залежно від зовнішніх впливів і психічного стану особистості.

Психічні стани

Статика психічних явищ розкривається у психічних станах. Кожна людина щоденно відчуває різні психічні стани. За одного психічного стану розумова і фізична праця протікає легко і ефективно, за іншого — важко і непродуктивно.

|| ? Що таке психічний стан? Як у сучасній психології вчені тлумачать це поняття?

 Психічний стан — тимчасова динаміка психічних процесів, які впливають на поведінку людини (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, В.М. Марченко).

Психічний стан — психологічна характеристика, що відбиває тривалі душевні переживання особистості (Т.Б. Партико).

Психічний стан — емоційно забарвлений мінливий стан людини, який виникає під впливом різних обставин життя, стану здоров'я та інших факторів (О.М. Степанов).

Психічний стан — відносно стійкий на певний час рівень психічної діяльності, який виявляється у підвищеній або пониженій активності особистості (Л.Д. Столяренко, С.І. Самігін)

Уважність, сумніви, стійкий інтерес, творчий підйом, переконаність характеризують *пізнавальну* сферу людини; настрої, пристрасть, апатія, пригніченість, спокій, схвильованість — *емоційну*; рішучість, наполегливість, впевненість — *вольову*. Найбільш вивченими є *загальні психічні стани* (наприклад, увага, яка проявляється на рівні зосередженості чи розсіяності людини) та емоційні стани, чи настрої (веселий, засмучений, розгніваний, спокійний тощо).

Психічні властивості

Вищими і стійкими регуляторами психічної діяльності є властивості особистості. На ґрунті кожного психічного процесу може розвинутилася відповідна йому психічна властивість.

? Що розуміють під психічними властивостями? Якими є підходи щодо трактування дефініції цього поняття у сучасній психології?

 Психічні властивості — психологічні особливості, які відрізняють людей, їхні вчинки, мотиви діяльності. Набуті психічні властивості (знання, навички, уміння, звички, переконання називають **психічними новоутвореннями** (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, В.М. Марченко).

Психічні властивості — сталі душевні якості людини, що утворюються в процесі тривалої діяльності, виховання та самовиховання (С.Д. Максименко).

Психічні властивості — стійкі індивідуально-психічні особливості людини, які характеризують її як особистість чи індивідуальність і виявляються в її поведінці (О.М. Степанов).

Психічні властивості людини — стійкі утворення, які забезпечують певний якісно-кількісний рівень діяльності і поведінки, характерний тільки для неї (Л.Д. Столяренко, С.І. Самігін).

 Психічна властивість — стала душевна якість індивіда, що формується під впливом біосоціальних факторів. Найхарактернішу психічну властивість називають **психічною особливістю** (Т.Б. Партико)

Психічні властивості особистості дуже різноманітні:

- ↗ спостережливість, гнучкість належать до *інтелектуальних* психічних властивостей; рішучість, наполегливість, енергійність — до *вольових*; чуйність, ніжність, пристрасть, запальність, афективність — до *емоційних*;
- ↗ обдарованість, рішучість, ригідність, впертість відносять до *індивідуальних, внутрішніх (психічних)* властивостей; авторитетність, наполегливість, організованість — до *індивідуальних, зовнішніх (поведінкових)*; стиль лідерства, сумісність, суперництво — до *групових, зовнішніх*.

Категоріальний апарат психології утворює система понять, які відображають предмет психологічної науки, її знання про психіку і характеризують психічне життя людини

1.3. ГОЛОВНІ ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

Сучасна наукова психологія — це досить розмаїта система дисциплін та галузей. За даними американської психологічної асоціації, нині налічується більше сотні різних галузей психології. Вони являють собою відносно самостійні напрями досліджень, що мають свій предмет наукового пошуку.

 Галузь психології — це певна ділянка психологічної науки, яка займається вивченням властивих лише їй теоретичних та практичних питань
(Т.Б. Партико)

Вчені підходять до класифікації галузей психології з різних позицій. Так, Т.Б. Партико виокремлює такі **галузі психології**:

- ✦ **теоретичні** (загальна, диференційна та експериментальна психології, психодіагностика);
- ✦ **практичні** (військова, економічна, медична, педагогічна, політична, радіоекологічна та юридична психології; парапсихологія; психобіохімія, психолінгвістика, психофізика, психофізіологія, психологія праці, пропаганди, управління, торгівлі, спорту, творчості, мистецтва та ін.).

Інші вчені (М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, В.М. Марченко) класифікують галузі психології за такими **ознаками**:

- ♦ **характером діяльності** (психологія праці);
- ♦ **розвитком** (вікова, порівняльна, спеціальна);
- ♦ **принципом співвідношення особистості та суспільства** (соціальна, психологія особистості).

М.Й. Варій, Л.Б. Ітельсон, Ю.Л. Трофімов пропонують всі галузі психології класифікувати за спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки. За цією ознакою вчені виділяють три великі групи галузей психології — *теоретичну, науково-прикладну та практичну*. Розглянемо їх.

Теоретична психологія займається розробленням системи психологічних знань (загальних понять, категорій, теорій, концепцій, принципів, закономірностей, методів тощо), що становлять основу психологічної науки. До галузей теоретичної психології відносять:

? Проблема для аналізу
Сучасна психологія — розвинута система наук, тісно пов'язаних з основними видами діяльності людини. Які галузі психології дають змогу людині задовольнити природну потребу пізнати й зрозуміти саму себе, обслуговувати розмаїті практичні потреби суспільства?

Таблиця 3. Галузі теоретичної психології
(за М.Й. Варієм, Л.Б. Ітельсоном, Ю.Л. Трофімовим)

Галузь	Коротка характеристика
1	2
Загальна психологія	Систематизує експериментальні дані, здобуті у різних галузях психологічної науки; розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, основні принципи, категорії, поняття, закономірності; становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки
Історія психології	Розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу функціонування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки
Експериментальна психологія	Займається розробленням нових методів психологічного дослідження для більш глибокого вивчення психічної реальності
Генетична психологія	Вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (протягом біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи)
Соціальна психологія	Досліджує психічні явища у процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах (вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, сприйняття людини людиною, становище особистості у групі, стосунки між членами сім'ї тощо)
Порівняльна психологія	Вивчає філогенетичні форми психічного життя; має предметом свого дослідження особливості психіки тварин (<i>зоопсихологія</i>), порівнюючи їх з психікою людини; зіставляючи психіку тварин і людини, встановлює специфіку і причини подібності та відмінностей у їхній поведінці
Диференціальна психологія	Досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда
Психофізіологія	Вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки
Психологія особистості	Займається вивченням психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, характеризується індивідуальністю та пов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем

1	2
Моделювання психіки	Використовує наукові дані про психіку для побудови математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприймання, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання (комп'ютерного експерименту)

Теоретична психологія пов'язана з іншими галузями. Зокрема, напрацьована нею система психологічних знань є фундаментом розвитку і функціонування галузей науково-прикладної психології, до яких належать:

Таблиця 4. Галузі науково-прикладної психології
(за М.Й. Варієм, Л.Б. Ітельсоном, Ю.Л. Трофімовим)

Ознака	Галузь	Коротка характеристика
1	2	3
① За видом діяльності та поведінки людини	Психологія праці	Досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукового організування праці (НОП), особливості формування загальнотрудоих умінь і навичок, вплив факторів виробничого середовища і технічних засобів праці на робітника з метою підвищення ефективності трудової діяльності людини
	Інженерна психологія	Важлива складова <i>ергономіки</i> — науки про закони взаємодії оператора, машини і середовища та закономірності функціонування системи “людина—машина”. Інженерна психологія вивчає особливості діяльності оператора автоматизованих систем управління, розподілу та узгодження функцій між людиною і машиною, використовуючи здобуті знання в інженерно-психологічному проєктуванні, експлуатації й оптимізації функціонування систем управління складними технічними комплексами та технологічними процесами
	Психологія творчості	Досліджує закономірності творчої (свистичної) діяльності, фактори стимулювання творчого пошуку винахідників, раціоналізаторів, умови розвитку творчої особистості та розробляє методи активізації творчості працівників науки, техніки, мистецтва, культури тощо

1	2	3
	Психологія “штучного інтелекту”	Зосереджує увагу на розробленні й використанні формальних моделей психіки у створенні різних інтелектуальних кібернетичних систем, наприклад, систем управління робототехнікою, автоматизованого перекладу, експертних систем тощо
	Авіаційна психологія	Досліджує психологічні особливості діяльності людини в умовах польоту, визначає психологічні вимоги до професії при відборі та підготовці авіаційних кадрів, сприяє оптимізації праці льотного персоналу
	Космічна психологія	Вивчає психологічні проблеми діяльності людини в умовах невагомості, просторової дезорієнтації під час перебування в космосі, психологічного напруження, що виникає в екстремальних ситуаціях перевантаження організму або тривалої ізоляції від людей на орбіті. Розробляє рекомендації щодо добору кандидатів у космонавти, їхньої підготовки, тренування на спеціальних пристроях (тренажерах), формування екіпажів космічних кораблів, психологічної підтримки космонавтів в умовах польоту
	Військова психологія	<p><i>Предметом її вивчення є:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ фактори ефективної поведінки людини в екстремальних умовах бойових дій; ⇒ питання підвищення боєздатності військовослужбовців, підготовки військових кадрів; ⇒ управління військами і бойовою технікою; ⇒ стосунки між командирами та підлеглими; ⇒ методи психологічної пропаганди і контрпропаганди тощо
	Психологія управління та менеджменту	Здійснює дослідження процесів управління, організування спільної діяльності людей на політичному, соціальному, економічному, виробничому та інших рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті
	Економічна психологія	Досліджує роль людського фактора у розв'язанні економічних, господарських проблем на макро- та мікроекономічному рівнях
	Психологія торгівлі	Вивчає психологічні особливості людей для формування потреб покупців, правильного організування реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо

1	2	3
	<i>Екологічна психологія</i>	Досліджує психологічні фактори виникнення й розв'язання проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально-психологічних наслідків природних та техногенних катастроф
	<i>Психологія спорту</i>	Вивчає закономірності поведінки людей в умовах спортивних змагань, методи відбору, підготовки, організування діяльності спортсменів та їхньої психологічної реабілітації після участі в змаганнях
② За психологічними аспектами розвитку людини	<i>Вікова психологія</i>	Досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах. У її структурі виокремлюють такі розділи: психологія дошкільника, психологія молодшого школяра, психологія підлітка, психологія юнака, психологія дорослого, геронтопсихологія
	<i>Педагогічна психологія</i>	Вивчає психологічні закономірності навчання й виховання особистості. Складається з таких розділів: психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з важковиховуваними дітьми
	<i>Психологія аномального розвитку (спеціальна психологія)</i>	Складається з таких дисциплін: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>патопсихологія</i> (розглядає відхилення у процесі розвитку психіки, розлади психіки при різних формах мозкової патології); ◆ <i>олігофренопсихологія</i> (досліджує патологічні відхилення психічного розвитку, пов'язані з вродженими вадами мозку); ◆ <i>сурдопсихологія</i> (вивчає особливості розвитку дітей з вадами слуху); ◆ <i>тифлопсихологія</i> (досліджує розвиток дітей із слабким зором або незрячих)
③ У контексті стосунку до права	<i>Юридична психологія</i>	Пов'язана з дослідженням проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і має такі підрозділи: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>судова психологія</i> (вивчає психологічні особливості поведінки суб'єктів кримінального процесу); ◆ <i>кримінальна психологія</i> (предметом дослідження є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо); ◆ <i>виправно-трудова (пенітенціарна) психологія</i>, що займається науковими та прикладними питаннями

1	2	3
		вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості
④ За станом психіки (нормальна чи хвора психіка)	Психологія здоров'я	Досліджує психологічні засади здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини
	Медична психологія	Вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого; поділяється на напрями: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>нейропсихологія</i> (досліджує співвідношення між психічними явищами та фізіологічними структурами мозку); ◆ <i>психофармакологія</i> (вивчає вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини); ◆ <i>психотерапія</i> (вивчає та використовує засоби психологічної дії для лікування хворих); ◆ <i>психопрофілактика</i> (досліджує заходи запобігання психічних захворювань); ◆ <i>психогігієна</i> (наука про систему засобів підтримання та забезпечення психічного здоров'я особистості на належному рівні)

Головна мета **практичної психології** — створити сприятливі соціально-психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя. Її головними функціями є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна, дорадча та психологічна функції тощо. Практична психологія функціонує як система спеціальних психологічних служб, які надають безпосередню допомогу людям у розв'язанні їхніх психологічних проблем.

Таблиця 5. Галузі практичної психології
(за М.Й. Варієм, Л.Б. Ітельсоном, Ю.Л. Трофімовим)

Галузь	Коротка характеристика
1	2
Психологічна служба системи освіти	Працюючи з дітьми, школярами, учнями ПТУ, студентами, вчителями та викладачами, така служба психологічно забезпечує навчально-виховний процес, роботу з обдарованими та несумлінними учнями, професійну підготовку молоді

1	2
Психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення	Її діяльність полягає у: <ul style="list-style-type: none"> ☞ забезпеченні, збереженні та розвитку національних традицій і культури сімейного життя, корегуванні та профілактиці сімейних конфліктів, гармонізації сексуальних стосунків; ☞ допомозі дітям, які потерпіли від релігійного екстремізму сект; ☞ соціально-психологічній підтримці молоді сім'ї, дітей-сиріт, пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни
Психологічна служба системи охорони здоров'я	Головними завданнями є: <ul style="list-style-type: none"> ☞ психологічне забезпечення лікувального процесу і реабілітації хворих, інвалідів; ☞ психотерапія та психопрофілактика, оперативна психологічна допомога населенню в екстремальних умовах психогенних, соціальних, природних, екологічних катастроф; ☞ індивідуальна допомога в подоланні наслідків психотравмуючих ситуацій; ☞ запобігання й усунення загрози суїциду тощо
Психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій	Здійснює експертизу законів і державних програм, прогнозування наслідків управлінських рішень, роботу з персоналом органів управління і державної адміністрації, сприяє підвищенню ефективності засобів масової комунікації тощо
Практична юридична психологія і соціологія	Працюючи зі співробітниками органів міліції, суддями, ув'язненими, правопорушниками, потерпілими, займається психологічним і соціологічним забезпеченням діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи
Практична психологія і соціологія економіки та бізнесу	Вивчає психологічні умови економічної діяльності, вплив на неї різних форм власності, методи оптимізації ведення ділових переговорів та укладання угод, маркетингу, реклами, надаючи консультативну допомогу підприємцям, економістам, органам державного управління, громадянам, представникам профспілок
Практична психологія праці та профорієнтації	Допомагаючи учням і студентам, робітникам і службовцям підприємств, безробітним і пенсіонерам, здійснює заходи щодо профінформації, профконсультації, професійного відбору, профадаптації, соціально-психологічного забезпечення виробництва, створення оптимальних умов для трудової діяльності

1	2
Соціально-психологічна служба армії	Веде роботу з військової профорієнтації та профвідбору, психологічної підготовки військовослужбовців, соціально-психологічного забезпечення високого рівня боєздатності солдатів і офіцерів Міністерства оборони, Національної гвардії та Служби безпеки
Практична психологія і педагогіка спорту	Здійснює заходи щодо відбору, психологічної підготовки, підтримки спортсменів, спортивних команд, тренерів в екстремальних умовах спортивних змагань
Парапсихологія	<p>Займається нетрадиційними інформаційними, енергетичними та прогностичними явищами. До інформаційних парапсихологічних явищ належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>телепатія</i> (передавання й приймання думок та інших елементів психічного життя без допомоги органів чуття); ◆ <i>теледіагностика</i> (встановлення шляхом телепатії захворювань); ◆ <i>яснобачення</i> (отримання інформації про предмети та події, недоступні органам чуття); ◆ <i>радіостезія</i> (виявлення об'єктів, що знаходяться під землею); ◆ <i>психометрія</i> (встановлення походження предметів і людей без втручання органів чуття) тощо. <p>До енергетичних парапсихологічних явищ належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>психокінез</i>, або <i>телекінез</i> (пересування предметів за допомогою психовольових зусиль); ◆ <i>теленавіювання</i> (телепатичне навіювання); ◆ <i>левітація</i> (здолання земного тяжіння) тощо. <p>Прогностичними парапсихологічними явищами є передбачення подій, трактування снів, інтуїтивне передбачення суспільних подій та природних явищ тощо</p>

Між галузями психології наявні тісні зв'язки. Теоретична психологія, що напрацьовує систему психологічних знань, є фундаментом для розвитку науково-прикладної та практичної психології. Науково-прикладна й практична психології, узагальнюючи засоби теоретичної психології, сприяють постійному оновленню теоретичних аспектів психологічної науки.

Цим оглядом охоплено лише частину з усього розмаїття галузей сучасної психології. Без сумніву, дальший розвиток психології спричинить появу її нових гілок і галузей

1.4. МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ПСИХОЛОГІЇ

У системі людинознавчих наук психології відведено чільне місце. Вона пов'язана з ними різноманітними зв'язками і відношеннями:

Рис. 2. Класифікація основних проблем і наук про *Homo sapiens* (за Б.Г. Ананьєвим)

Тісна взаємодія психології з іншими галузями знань і водночас невизначеність її власного місця в системі наук призвели до того, що протягом багатьох десятиліть психологію трактували то як гуманітарну, то як природничу, то як “змішану” науку. З ХХ ст. психологію починають вважати фундаментальною наукою, однак дискусії щодо її місця в системі наук тривають і досі. Вони спричинені передусім тим, що сучасна психологія знаходиться на перехресті гуманітарних та природничих наук.

Виступаючи у 1966 р. на XVIII Міжнародному психологічному конгресі з доповіддю “*Психологія, міждисциплінарні зв’язки та система наук*”, видатний швейцарський учений *Ж. Піаже*, акцентував на тому, що психологія посідає центральне місце не лише як продукт усіх інших наук, а й як можливе джерело пояснення їхнього формування та розвитку.

Місце психології у системі суспільних, природничих і технічних наук можна зобразити за допомогою такої схеми:

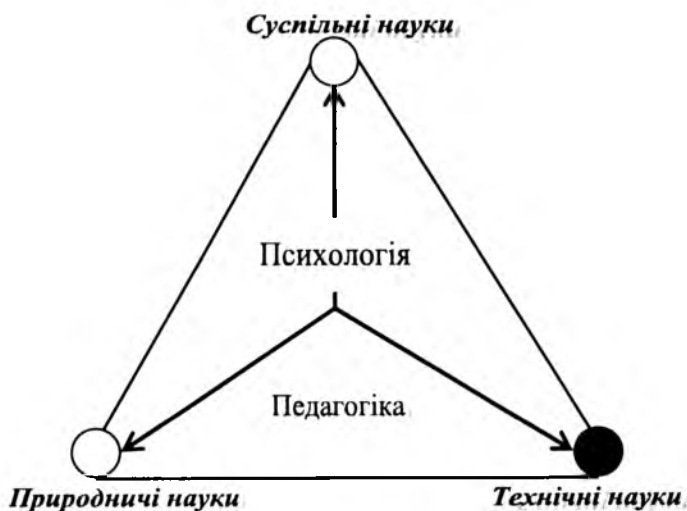

Рис. 3. Місце психології у системі суспільних, природничих і технічних наук (за Б.М. Кедровим)

? Проблема для дискусії

На думку Ж. Піаже, стан психології як науки залежить від стану розвитку інших наук, бо психічне життя людини є результатом впливу багатьох факторів (соціальних, економічних, біологічних, фізичних, хімічних тощо). Водночас учений наголошує, що психологія, пояснюючи потенційні та граничні можливості людини в конкретних умовах її професійної діяльності, здатна пояснити формування та розвиток багатьох наук, створених людиною. Наведіть аргументи, які підтверджують або спростовують думку вченого

Традиційними є зв'язки психології з гуманітарними науками, зокрема з філософією, в лоні якої вона розвивалася до кінця XIX ст. Філософія є теоретико-методологічною основою психології. Тісний зв'язок спостерегаємо між психологією і логікою: психологія так само, як і логіка, вивчає логічні форми мислення.

Розв'язання проблем виникнення й розвитку психіки спричинило формування таких галузей знань, як *зоологічна та порівняльна психологія*. Вивчення психіки з соціальної точки зору засвідчує спорідненість психології з суспільними науками. Найяскравіше цей зв'язок виявляється у галузях *соціальної, історичної, етнічної, економічної та юридичної психології*. Потреба у психологічних знаннях виникає при дослідженні проблем здоров'я, що зумовило формування *патопсихології, психопатології, медичної психології, психології здоров'я, нейропсихології, психофармакології, психотерапії* тощо.

Водночас психологія тісно пов'язана з природничими науками (фізикою, хімією та біологією), під впливом яких у кінці XIX ст. вона стала самостійною наукою. Згодом виникли такі її галузі, як *психофізика, психофізіологія, психобіохімія* та ін. Крім того, на межі фізіології та психології формується і розвивається низка наукових інтегрованих напрямів *психофізіології (загальна, диференціальна й генетична)*.

Потребують психологічних знань і технічні науки, пов'язані з діяльністю людини в умовах комп'ютеризованих, автоматизованих та автоматичних систем. Поступово відбувається “гуманізація” техніки та “технізація” психології. На перетині технічних і психологічних наук сформувалися спеціальні дисципліни й напрями — *психологія праці й інженерна психологія*, в яких використовують психологічні знання для оптимізації діяльності спеціалістів, а також для проведення профорієнтаційної, профконсультаційної роботи, відбору кадрів та їхнього навчання. Це все спричинило виникнення науково-прикладного комплексу — *ергономіки*.

У своїх дослідженнях психологія спирається не тільки на логіку, а й математичну статистику та кібернетику. Цьому сприяла поява математичних методів опрацювання результатів психологічних досліджень.

Під час вивчення закономірностей розвитку особистості, вікових та індивідуальних особливостей дітей, розробленні нових технологій навчання й виховання молодого покоління виникають важливі психолого-педагогічні проблеми. Їх вирішують *педагогічна, вікова й дитяча психологія*, а також *тифлопсихологія, сурдопсихологія* та інші спеціальні галузі психології.

Психології відводять чільне місце в процесі становлення системи людинознавства
--

1.5. МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПСИХОЛОГІЇ

Поняття про метод дослідження

З'ясування специфічних особливостей явищ, які вивчає психологія, є досить складним. Розуміння цих явищ багато в чому залежить від наявності загальної методології науки. Для пізнання їхніх закономірностей важливе значення має система методів, якими послуговуються психологи у своїх дослідженнях.

❓ Що розуміють під методом дослідження у сучасній психологічній науці? Яким вимогам мають відповідати методи дослідження?

 Метод (гр. *μέθοδος* — шлях дослідження, спосіб пізнання) — це спосіб організування практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта.

Метод — спосіб, прийом або система прийомів для досягнення якої-небудь мети, для виконання певної операції (*Словник іноземних слів*).

Метод — це шлях пізнання, це спосіб, за допомогою якого пізнають предмет науки (*С.Л. Рубінштейн, О.М. Степанов*).

 Метод дослідження — спосіб вивчення об'єкта (*М.М. Заброцький*).

 Метод психології — це спосіб наукового пізнання людської психіки чи впливу на психіку (*Т.Б. Партико*).

 Методика психології — це процедура, яка визначає виконання конкретного дослідження та здійснення впливу на психіку людини певним методом чи його варіантом (*Т.Б. Партико*).

Специфіка психічної реальності потребує розроблення і застосування спеціальних методів її пізнання, які б відповідали таким **вимогам**:

- ☞ **об'єктивності** (психічні явища необхідно пізнавати шляхом аналізу їхніх об'єктивних проявів у діяльності й поведінці людини, об'єднуючи зовнішні і внутрішні прояви її психіки);
- ☞ **системності** (людину важливо вивчати, зважаючи на особливості будови та функціонування систем, елементом яких вона є);
- ☞ **генетичного підходу** (кожне психічне явище слід розглядати як процес, всі етапи розвитку якого повинен з'ясувати дослідник);
- ☞ **валідності** (метод дослідження має відповідати тому, для вивчення й оцінення чого він призначений);
- ☞ **надійності** (мають на увазі таку якість методу, що дає змогу досліднику отримати одні й ті ж результати при багаторазовому повторенні дослідження).

Класифікація методів дослідження у психології

У 40-х рр. ХХ ст. російський психолог *С.Л. Рубінштейн* запропонував класифікувати методи дослідження на дві групи залежно від того, яку роль вони відіграють в

отриманні наукових даних про психіку людини:

- ① **головні методи** — *спостереження* (зовнішнє, внутрішнє) та *експеримент* (лабораторний, природний, фізіологічний, психолого-педагогічний формувальний);
- ② **додаткові методи** — допоміжні (бесіда, анкетування, вивчення продуктів діяльності тощо).

Інший російський психолог *Б.Г. Ананьєв* у 70-х рр. ХХ ст. на підставі врахування особливостей усіх способів психологічного дослідження, виділив чотири групи методів, які використовують у психології, а саме:

- ① **організаційні методи** — *порівняльний* (зіставлення окремих індивідів або груп за віком, за видом діяльності тощо), *лонгітюдний* (багаторазові обстеження тих самих осіб упродовж тривалого часу) та *комплексний* (психічне явище вивчають різними засобами або навіть у різних науках);
- ② **емпіричні методи** — *обсерваційні* (спостереження та самоспостереження), *експериментальні* (лабораторний, природний, фізіологічний, психолого-педагогічний експеримент), *психодіагностичні* (тести, опитувальники, анкети, інтерв'ю, соціометрія та ін.), *аналіз продуктів діяльності, біографічні*;
- ③ **методи оброблення даних** — *кількісний* (визначення середніх показників, ступенів їхнього розсіювання, коефіцієнтів кореляції; побудова графіків, таблиць, матриць тощо) та *якісний* (аналіз, диференціація порівняння й узагальнення зібраних даних);
- ④ **інтерпретаційні методи** — *генетичний* (аналіз та інтерпретація обробленого дослідницького матеріалу в його розвитку з виділенням етапів, стадій, критичних моментів і т. ін.) та *структурний* (встановлення структурних зв'язків між всіма характеристиками особистості).

Представники гуманістичної психології *Є.І. Ісаєв* і *В.І. Слободчиков* (кін. ХХ ст.) запропонували класифікацію психологічних методів залежно від їхньої **спрямованості** і виокремили за цією ознакою такі групи:

- ① методи *гуманітарної* та *природничонаукової* психології (спрямовані на психологічне дослідження);
- ② методи *практичної* психології (спрямовані на практику).

До *методів гуманітарної (описової) психології* вчені віднесли способи розуміння неповторності людської індивідуальності, що дають змогу дослідникам, науковцям розуміти й пояснювати прояви психіки людини, трактувати її духовний світ (бесіда, інтроспекція, самозвіт, включене спостереження, емпатійне слухання, ідентифікація, біографічний метод, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини, інтуїція та герменевтика).

До *методів природничонаукової (об'єктивної) психології*, що забезпечують отримання достовірних, надійних та однозначних даних про психіку і свідомість людини, належать:

- ① *загальнонаукові* — методи, які використовують у різних науках (спостереження та самоспостереження, експеримент);
- ② *конкретнонаукові* — методи, які застосовують у психології та в науках, споріднених з нею (тестування, опитування, аналіз продуктів діяльності);
- ③ *метанаукові* методи — це способи формалізованого вивчення психічних явищ (статистичний аналіз, математичне моделювання).

Методи практичної психології (психотерапевтичної практики) передбачають вплив на психіку людини. До них належать психотерапія, психокорекція, психотренінг та психологічне консультування.

Наприкінці ХХ ст. український психолог *І.П. Маноха* запропонував оригінальну класифікацію методів психології, поділяючи їх за певними критеріями. Так, розглядаючи критерій їхнього **використання у науці**, вчений класифікує методи психологічного дослідження на два види:

- ① *універсальні* — методи дослідження, які використовують не лише в психології, але і в інших галузях наукового знання (спостереження, бесіда, анкетування, експеримент);
- ② *спеціальні* — методи дослідження, які використовують у психології та в інших, близьких до неї, галузях знань (тестування, соціометрія).

За **змістом пізнавальних та перетворюючих дій** дослідник поділяє методи психології на такі види:

- ① *теоретичні* — методи, які дають змогу досліднику теоретично вивчити та обґрунтувати досліджувану проблему (вивчення літературних джерел, моделювання, реконструювання та ін.);
- ② *емпіричні* — методи психології, що забезпечують досліднику збір даних про психічні явища, які він вивчає (спостереження, експеримент, бесіда, анкетування, тестування, соціометрія);
- ③ *інтерпретаційні* — методи, які дають змогу науково обґрунтувати об'єктивність проведеного дослідження, аналізувати та узагальнювати результати.

Отже, у психології методи дослідження застосовують на таких **рівнях**:

- ① як **науковий метод**, що дає змогу на підставі аналізу отриманих даних розкривати психологічні закони й закономірності;
- ② як **конкретний засіб** психологічного дослідження, зміст якого окреслений предметом конкретного дослідження та конкретною ситуацією.

Конкретизуємо деякі методи дослідження, які широко використовують у сучасній психологічній науці та практиці.

Спостереження

Одним з головних емпіричних методів психологічного дослідження є спостереження, суть якого полягає в навмисному, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення їхніх специфічних проявів у конкретних умовах.

❓ Що розуміють під методом спостереження? Що є його об'єктом? Які види спостереження застосовують у сучасній психології? У чому проявляються переваги і недоліки цього методу дослідження?

 Спостереження — тривале, планомірне, цілеспрямоване описування психічних особливостей людини, що проявляються в її діяльності та поведінці, на основі їхнього безпосереднього сприймання

(М.М. Заброцький).

Спостереження — цілеспрямоване збирання психологічних фактів поведінки і діяльності особистості з метою їхнього дальшого аналізу і тлумачення (О.М. Степанов).

 Психологічне спостереження — це метод наукового пізнання, спрямований на аналіз зовнішніх проявів індивідуального світу “Я” людини (предмета психології) у безпосередній сенсорно-перцептивній взаємодії з ним (І.П. Мапоха).

 Спостережливість — риса особистості, яка проявляється в постійній спрямованості й здатності сприймати, розуміти та оцінювати явища, процеси і предмети, що стають об'єктами уваги задля підвищення рівня продуктивності праці або наукового дослідження (С.Д. Максименко)

Слід пам'ятати, що спостереження стає методом психологічного дослідження тільки за умови, що дослідник, послуговуючись ним, не обмежується лише описом психічних явищ, а обов'язково пояснює їхню психологічну природу. Отож, наукове психологічне спостереження проводять за заздалегідь розробленою **програмою**, в якій чітко зазначено:

❓ Питання для роздумів

Чи може дослідник впливати на досліджуваного та на умови, в яких відбувається його діяльність? Чи повинна особа, за якою спостерігають, знати про це?

 вид спостереження;

☞ **об'єкт спостереження** (різні аспекти психічної діяльності людини: особливості мислення, мовлення, емоцій, вольового регулювання поведінки, взаємин з іншими людьми тощо);

☞ **мету та завдання** спостереження;

☞ **умови** (вони мають бути природними: досліджуваний не повинен знати, що за ним спостерігають, бо це зробить його поведінку вимушеною; дослідник не повинен впливати на досліджуваного та на умови, в яких відбувається його діяльність, бо це може зробити результати дослідження менш об'єктивними і поставити під сумнів їхню достовірність);

☞ **місце і час** проведення дослідження;

☞ **спосіб і форму фіксування результатів** (запис, кіно-, фото-, аудіо- чи відеореєстрування фактів поведінки досліджуваного; опис умов, в яких їх виявили, та способи опрацювання отриманих даних тощо).

Залежно від спрямованості, характеру взаємодії з об'єктом, упорядкованості в часі, упорядкованості процедури та характеру фіксування результатів спостереження класифікують на такі **види**:

Таблиця 6. Видова класифікація психологічного спостереження
(за М.Й. Варієм, І.П. Манохою, Т.Б. Партико, О.М. Степановим)

Ознака	Вид	Пояснення / інтерпретація
1	2	3
За спрямованістю	Зовнішнє (об'єктивне)	Таке спостереження спрямоване на зовнішні ознаки перебігу психічних процесів та розгортання психічних явищ (наприклад, вияв емоцій чи характерних рухів, особливості мовлення тощо). За умови систематичного та повного реєстрування фактів поведінки досліджуваного зовнішнє спостереження вважають більш об'єктивним, ніж внутрішнє. Проте слід пам'ятати, що зовнішнє спостереження може бути суб'єктивним у інтерпретації цих фактів
	Внутрішнє (суб'єктивне)	Цей вид спостереження використовують тоді, коли об'єктом його стає психічний стан чи дії самого суб'єкта (дослідження спрямоване на внутрішній, суб'єктивний бік психічних явищ). Внутрішнє спостереження є засобом вивчення, аналізу та синтезу власних учинків і дій, порівняння своїх думок з думками інших людей тощо. У процесі самоспостереження людина спирається на: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>інтроспекцію</i> (спостереження та опис власних психічних явищ); ◆ <i>рефлексію</i> (розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей особистості).

1	2	3
За характером взаємодії з об'єктом	Безпосереднє (включене)	З огляду на це важливо враховувати схильність людини до суб'єктивізму і додатково застосовувати інші методи психологічного дослідження
	Опосередковане (відсторонене)	Спостереження використовують для більш об'єктивного розуміння досліджуваного явища. Психолог-дослідник безпосередньо залучений у процес. На певний час він присдується до групи, яка є об'єктом його дослідження (для групи він стає не спостерігачем, а рівноправним членом, який бере участь у навчальній, професійній, спортивній, громадській та інших видах діяльності)
	Відкрите	До такого спостереження звертаються тоді, коли особиста участь дослідника у процесі, який він вивчає, спотворює сприйняття. Відсторонене спостереження дає змогу незалежно й об'єктивно судити про досліджувані явища, події
	Приховане (інкогніто)	Дослідник відкриває спостережуваним свою роль (недоліком цього способу є зниження природної поведінки спостережуваних суб'єктів)
За впорядкованістю в часі	Наскрізне (суцільне)	Упродовж певного часу дослідник, а також досліджуваний (чи інші особи, залучені до проведення спостереження) фіксують усі доступні спостереженню факти психічного життя
	Вибіркове	При проведенні такого спостереження фіксують або факти, що стосуються лише одного боку психіки, або ж поведінку людини за певний проміжок часу
За опосередкованістю процедури	Неструктуроване (довільне)	Це недостатньо формалізований процес застосування методу психології, коли дослідник описує події, що відбуваються, вільно, так, як він вважає за доцільне. Він не має заздалегідь визначеної програми і може змінювати об'єкт дослідження. Довільне спостереження доцільно проводити на пілотажній (орієнтовній) стадії дослідження, коли явище невідоме дослідникові
	Структуроване (стандартизоване)	Це достатньо формалізоване спостереження, яке використовують тоді, коли є точний та повний перелік ознак, пов'язаних з досліджуваним феноменом. Його проводять за чітко визначеною та заздалегідь продуманою програмою, від якої дослідник не відступає. Події, що відбуваються, він фіксує точно, відповідно до раніше розробленої схеми

1	2	3
За характером фіксування даних	<i>Констатувальне</i>	У процесі констатувального спостереження дослідник дає лише якісну характеристику тих фактів, за якими спостерігає безпосередньо або на підставі свідчень інших суб'єктів дослідження
	<i>Оцінювальне</i>	Передбачає не тільки фіксування спостерігачем фактів, які він досліджує, а й оцінення ступеня їхньої вираженості за заданим критерієм (наприклад, оцінює ступінь вираженості емоційних станів тощо)
За умовами здійснення	<i>Полеве</i>	Це спостереження, яке відбувається в умовах повсякденного життя, навчання або роботи
	<i>Лабораторне</i>	За суб'єктом або групою спостерігають у штучних, спеціально створених умовах, які дають змогу враховувати характер та специфічні особливості розгортання досліджуваного явища

Спостереження потребує активізації всіх психічних процесів, особливо уваги та мислення. У процесі послідовного виконання вправ здатність спостерігати може поліпшуватися і поступово стати рисою особистості — *спостережливістю*.

Спостереження як метод психологічного дослідження має свої переваги та недоліки. До головних *переваг* належать:

- ✦ невимушеність поведінки досліджуваного (психіку людини, її поведінку, вивчають у природних, звичних для нього умовах);
- ✦ можливість спостерігати об'єкт (людину) як цілісну особистість;
- ✦ можливість зібрати велику кількість фактичного матеріалу;
- ✦ можливість застосовувати технічні засоби для реєстрування матеріалів.

Найголовнішими *недоліками* цього методу є:

- ◆ пасивна позиція дослідника, який не може цілеспрямовано спричинити необхідне психічне явище (інколи дослідникові доводиться надто довго чекати, коли виявляться явища, які його цікавлять);
- ◆ залежність результатів спостереження від досвіду, компетентності й добросовісності дослідника (є небезпека вияву певної суб'єктивності);
- ◆ складність тлумачення результатів спостереження.

? Питання для роздумів

Під час спостереження трапляються помилки, пов'язані з упередженнями, стігнічними та професійними стереотипами, коли замість опису факту дослідник нав'язує свою думку про нього. Вони можуть спотворити результати дослідження. Як уникнути таких помилок?

Експеримент

Поряд зі спостереженням одним з головних методів наукового психологічного дослідження є експеримент. Цей метод відрізняється від спостереження можливістю активного втручання дослідника в діяльність та поведінку піддослідного для пізнання психологічних фактів, явищ, якостей.

❓ Що розуміють під експериментом як методом наукового психологічного дослідження? У чому полягає його дослідницька цінність? Які види експерименту застосовують у сучасній психології?

 Експеримент (лат. *experimentum* від *experior* — випробувати) — один з основних методів наук, дослідження, в якому вивчення явищ відбувається за допомогою доцільно вибраних або штучно створених умов.

Експеримент — дослід, спроба здійснити щось уперше

(Словник іноземних слів).

Експеримент — метод збирання фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв необхідних психічних явищ

(О.М. Степанов, М.М. Фіцула).

 Психологічний експеримент — спосіб почуттєво-предметної діяльності в науці, метод пізнання психічної реальності явищ (С.Д. Максименко)

Дослідницьку цінність експерименту зумовлюють такі особливості:

- дослідник сам створює умови, за яких явище, яке привертає до себе його увагу, виникає неодмінно й закономірно;
- для пізнання психологічних явищ, фактів, якостей він може змінювати умови, активно втручатися в діяльність та поведінку піддослідного;
- моделюючи певні умови, психолог чітко здійснює контроль, який дає йому змогу визначати чинники, що діяли в момент виникнення й розвитку явища та з'ясувати причини, що його зумовили;
- для встановлення загальних закономірностей розвитку та функціонування психіки до експерименту залучають велику кількість піддослідних (практикується й експеримент з одним досліджуваним);
- експериментатор має змогу повторити, якщо в цьому є потреба, задля нагромадження додаткових відомостей, обґрунтування отриманих результатів у ході дослідження.

 Незалежні змінні — це умови й фактори, які змінює експериментатор (наприклад, сила подразника).

 Залежні змінні — це психічні явища, які змінюються під впливом незалежних змінних (наприклад, інтенсивність відчуттів)

Вперше запровадив психологічний експеримент німецький дослідник *Е. Вебер* (40-ві рр. XIX ст.), вивчаючи залежність між зростанням сили подразника та інтенсивністю відчуттів. У сучасній науковій психології використовують різні види експерименту, які класифікують за такими ознаками:

Таблиця 7. Види психологічного експерименту (за *М.Й. Варієм, М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, І.П. Манохою, Т.Б. Партико, О.М. Степановим*)

Ознака 1	Вид 2	Інтерпретація / пояснення 3
За рівнем втручання дослідника в перебіг психічних явищ	Констатувальний	<p>Суть експерименту полягає у виявленні дослідником наявного психічного явища (певних психічних особливостей, рівня розвитку якоїсь властивості особистості). Констатувальний експеримент досить обмежений (під час дослідження не вдається простежити процес засвоєння знань, формування певних рис особистості піддослідного і т. ін.). Обмеженість цього виду експерименту дослідник може подолати, використовуючи <i>зрізи</i>.</p> <p>Зріз — це короткочасна констатація стану досліджуваного об'єкта на різних етапах його розвитку. Серед психологічних методів розрізняють:</p> <p>① поперечний — зріз, який дає змогу дослідникові порівнювати одночасно психічні властивості кількох різних за віком груп піддослідних, щоб розкрити динаміку вікового розвитку досліджуваної психічної властивості (проте дослідникові не завжди вдається враховувати індивідуальні особливості розвитку психіки, простежити мінливість окремих властивостей особистості з віком, їхній взаємозв'язок);</p> <p>② подовжній — зріз, при якому простежуються зміни у психічних властивостях однієї людини упродовж тривалого часу (місяців, років), що дає змогу вивчати розвиток особистості в її цілісності</p>
	Формувальний	<p>Одним з перших цей вид експерименту використав у другій половині XX ст. російський психолог <i>В. Давидов</i>. Під час дослідження психічне явище не лише проявляється, але й формується. Це дає змогу дослідникові вивчати психічні властивості піддослідного, цілеспрямовано впливаючи з метою формування у нього певних особистісних якостей. Формувальний експеримент може мати <i>навчальний</i> і <i>виховуючий</i> характер</p>

1	2	3
За місцем проведення й особливостями оснащення	<i>Лабораторний</i>	<p>Дослідження психічного явища відбувається в штучних (лабораторних) умовах. Перші експериментально-психологічні лабораторії заснували у 1879 р. <i>В. Вундт</i> (Німеччина), а пізніше — <i>В.М. Бехтерєв</i> і <i>А.А. Токарський</i> (Росія), <i>М.М. Ланге</i> (Україна). Значну роль у розвитку лабораторного експерименту в психології відіграли дослідження пам'яті <i>Г. Еббінгаузом</i> (кін. ХІХ ст.). Спочатку експеримент застосовували до вивчення елементарних психічних процесів (відчуттів та сприймань), згодом — у дослідженні вищих психічних процесів (наприклад, мислення).</p> <p>Результати лабораторного експерименту аналізують з урахуванням таких його особливостей:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ штучність експериментальної ситуації; ◆ можливість впливу експериментатора як на умови, так і на піддослідного; ◆ регламентованість дій піддослідного інструкцією; ◆ можливість використання під час дослідження спеціальної апаратури (наприклад, для обстеження обсягу уваги — тахістоскопа, тестування — комп'ютера); ◆ застосування спеціально розроблених матеріалів (текстів, бланків, наборів чисел, малюнків і т. ін.), якщо експеримент проводять без апаратури; ◆ точність урахування досліджуваних зовнішніх впливів (сили, тривалості та послідовності подразників або їхньої комбінації) та реакцій-відповідей (дії та висловлювання) людини на ці подразники; ◆ точність отриманих даних
	<i>Природний</i>	<p>Ідею <i>природного експерименту</i>, за якого явища вивчають у звичних для піддослідного умовах, запропонував у 1910 р. російський психолог <i>О.Ф. Лазурський</i>. У сучасній науковій психології цей метод широко застосовують для дослідження вікових, індивідуальних особливостей розвитку сприймання, пам'яті, мислення, уяви, мовлення, емоцій, вольових дій, здібностей та інших властивостей. Характерними особливостями психологічного експерименту є:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ його проводять не в лабораторії, а в звичайних життєвих умовах (це дає змогу подолати проблему несприродної поведінки тих, кого досліджують); ◆ розробляють програму дослідження, проте людина, за якою спостерігають, не здогадується про це (вона

1	2	3
		<p>виконує свої завдання спокійно, у звичному для неї темпі, з притаманними їй характерологічними рисами і ставленням до виконання навчальних, трудових, спортивних та інших завдань);</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ експериментальному впливу піддаються умови, в яких протікає досліджувана діяльність; ♦ саму ж діяльність піддослідного спостерігають в її природному виявленні (під час гри, уроку, звичної діяльності, на виробництві, в екстремальних умовах); ♦ природний експеримент є менш точним порівняно з лабораторним і в багатьох випадках має доповнюватися ним
	<i>Полевий</i>	Такий експеримент проводять не в лабораторних умовах. Для його здійснення використовують відповідну портативну апаратуру та скорочені цикли процедури (порівняно з лабораторним експериментом)

Експеримент як метод психологічного дослідження має свої переваги та недоліки. Головні *переваги* психологічного експерименту пов'язані з його дослідницькою цінністю. Головними ж *недоліками* дослідження є:

- ♦ негативний вплив (у разі лабораторного експерименту) “ефекту лабораторії” на психічний стан піддослідного, що позначається на одержаних результатах;
- ♦ наявність приладів, активне втручання в умови проведення та діяльність піддослідного порушує цілісність і природність психіки людини;
- ♦ в експерименті психічні явища вивчають ізольовано всередині певної системи умов;
- ♦ не всі об'єкти психологічного вивчення можуть стати об'єктом суто наукового експериментального дослідження (наприклад, інсайт, здібності, інтуїція).

? Завдання для дослідження

Під час дослідження пам'яті слід точно враховувати кількість та якість матеріалу, який треба запам'ятати, способи запам'ятовування (цілком, частинами, уголос, “про себе”, кількість повторювань тощо). Зіставляючи всі дані, визначають умови ефективного запам'ятовування різного матеріалу (цифр, слів, текстів та ін.), закономірності.

Складіть програму дослідження власної пам'яті та проведіть його

Бесіда

Експеримент завжди доцільно поєднувати з бесідою, яка є одним з методів опитування, що належить до найпоширеніших засобів збору масової інформації. Цей метод досить широко використовують у різних сферах психології: дитячій, медичній, педагогічній, соціальній та ін.

❓ Що розуміють під бесідою як методом наукового психологічного дослідження? У чому полягають її особливості?

 Опитування в психології — отримання інформації про різноманітні факти психічного життя зі слів опитаних (*Т.Б. Партико*).

 Бесіда — метод вивчення особистості, її мотивів, почуттів, мислення, намірів, розуміння завдань інформації на основі вербальної (словесної) комунікації (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*).

Бесіда — розмова, обмін думками між двома чи кількома особами
(*М.М. Фіцула*).

 Бесіда в психології — емпіричний метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації (*І.П. Манюха*).

Бесіда в психології — метод збирання фактів про психічні явища в процесі безпосереднього спілкування за спеціально розробленою програмою
(*О.М. Степанов*)

Мета бесіди полягає у здобуванні необхідної інформації з відповідей співрозмовника на заздалегідь підготовлені запитання та настроюванні досліджуваного на певний психологічний метод (наприклад, експеримент).

Бесіда як науковий метод має такі особливості:

- ✦ бесіду проводять тоді, коли дослідник має достатньо багато часу та може особисто контактувати з досліджуваним;
- ✦ для неї потрібна наперед визначена тема, гіпотеза, форма проведення;
- ✦ характер, повнота і глибина одержаних у процесі бесіди відомостей значно залежать від змісту та форми запитань, від особливостей міжособистісних стосунків, які встановлюються під час бесіди;
- ✦ завдяки безпосередньому контакту зі співрозмовником дослідник може, не змінюючи мети, перефразувати запитання, одержані відповіді;
- ✦ умовою успіху бесіди є довіра досліджуваного до психолога, сприятлива психологічна атмосфера (людина, з якою ведуть бесіду, повинна відчувати, що її розуміють і ставляться до неї доброзичливо);
- ✦ корисну інформацію у процесі бесіди дослідник отримує, аналізуючи поведінку співрозмовника, його міміку, жести, погляд, інтонацію мовлення;
- ✦ успішне проведення бесіди залежить від кваліфікації психолога, зокрема від його професійних умінь (налагоджувати контакт з дос-

ліджуваним, надавати йому можливість вільно висловлюватися, слухати та ін.).

У психологічних дослідженнях використовують такі види бесіди:

Таблиця 8. Види бесіди (за І.П. Манохою)

Вид	Інтерпретація / пояснення
Введення в експеримент	Бесіду з піддослідним проводять з метою: <ul style="list-style-type: none"> ◆ настроювання його на специфіку експерименту; ◆ ознайомлення з основними діями та видами діяльності, що передбачені експериментом; ◆ інструктажу перед кожним з виконуваних циклів дій та елементів експерименту
Експериментальна бесіда	Кожний окремих етап дослідження передбачає змістову завершеність попереднього, тому необхідним елементом є контакт експериментатора з піддослідним. Це дає змогу досліднику підсумувати результати дослідження і налаштувати піддослідного на наступний етап експерименту. Цей вид бесіди використовують як форму емпіричної взаємодії в умовах експериментальної ситуації
Клінічна бесіда	Це форма емпіричної взаємодії психолога з пацієнтом у ситуації індивідуального консультування (в психотерапевтичній ситуації). Цей вид бесіди провідні психологи (Ж. Піаже та ін.) використовували як самостійний метод дослідження

За критерієм виділення прикладних впливів психолога на досліджуваного і розподілу його перетворювальних дій, відносно яких бесіда набуває специфічного змісту, можна виокремити такі її **види**:

- ① *бесіда в теоретико-стверджувальному впливі;*
- ② *бесіда в психотерапевтичному впливі;*
- ③ *бесіда в професійно-педагогічному діянні психолога;*
- ④ *бесіда під час педагогічної взаємодії.*

Головним недоліком бесіди є значна суб'єктивність одержаних результатів. З метою уникнення надмірного особистого впливу на досліджуваного й забезпечення об'єктивного оцінення результатів дослідження, психолог повинен дотримуватися таких **правил**:

- ☞ мету бесіди слід визначити заздалегідь;
- ☞ підготувати чіткі та зрозумілі головні питання;
- ☞ бесіду потрібно проводити так, щоб не нагадувала допит, а проходила у невимушеній, дружній обстановці;
- ☞ всі відповіді необхідно детально та чітко фіксувати.

? Питання для дискусії

І.П. Маноха зазначає, що у ситуації емпіричної пізнавальної дії психолога метод бесіди відіграє зазвичай допоміжну роль, а в ситуації перетворювальних дій психолога може застосовуватися як основа організування взаємодії.

Спростуйте чи підтвердьте думку вченого

Способом отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування у психології є також *інтерв'ю*.

? Що таке інтерв'ю? Які його види використовують у наукових психологічних дослідженнях? У чому полягають його особливості?

 Інтерв'ю — бесіда, яка має чітко визначену тему, проводиться в стандартизованих умовах і містить наперед заданий перелік запитань
(Т.Б. Партико).

Інтерв'ю (англ. *interview* — зустріч, побачення) — метод отримання соціально-психологічної інформації шляхом усного опитування
(О.М. Степанов, М.М. Фіцула).

 Діагностичне інтерв'ю — метод отримання інформації про властивості особистості, який використовують на ранніх етапах психотерапії
(І.П. Манюха)

Мета інтерв'ю — одержати необхідну інформацію з відповідей респондента на заздалегідь підготовлені запитання. Інтерв'ю як науковий метод має такі особливості:

- ↗ ступінь свободи *інтерв'юера* і *респондента* під час інтерв'ю зумовлюється переліком та формою запитань;
- ↗ під час спілкування дослідник ставить наперед визначені запитання у певній послідовності й записує відповіді співбесідника;
- ↗ результати інтерв'ю залежать від продуманості запитань та об'єктивності відповідей опитуваних (на зміст отриманої інформації суттєво впливають кількість, складність та ґрунтовність відповідей, адже інтерв'ю не передбачає уточнювальних запитань);
- ↗ у ході спілкування можуть скластися різні ситуації щодо позиції *інтерв'юера*, проте, на відміну від бесіди, під час інтерв'ю дослідник не повинен переривати респондента, коментувати його відповідь чи підштовхувати до певних висновків;
- ↗ використовуючи інтерв'ю, дослідник має враховувати можливі типи респондентів (несміливий, боязкий, балакучий, жартівник, сперечальник, самовпевнений) тощо.

 Інтерв'юер — особа (дослідник), яка ставить запитання під час інтерв'ю.

 Респондент — особа, яка відповідала на них

Залежно від особливостей і кількості поставлених запитань та характеру мовленнєвого контакту між *інтерв'юером* і респондентом у психологічних дослідженнях використовують такі **види** інтерв'ю:

Таблиця 9. Види психологічного інтерв'ю
(за І.П. Манохою, Т.Б. Партико, О.М. Степановим)

Вид	Інтерпретація / пояснення
<i>Стандартне</i>	Зміст і послідовність запитань інтерв'юер планує заздалегідь відповідно до теми інтерв'ю, мети та головних завдань психологічного дослідження
<i>Напів-стандартне</i>	Дослідник готує певну кількість можливих запитань за темою інтерв'ю
<i>Вільне</i>	Таке інтерв'ю не регламентоване темою, формою бесіди, не передбачає чіткої деталізації питань (запитання лише вказують на певну тему)
<i>Глибинне</i>	Дослідник з'ясовує одне питання (запитання і відповіді мають вільну форму)
<i>Опосередковане</i>	Інтерв'юер ставить опосередковані запитання (їхня мета респонденту не відома)
<i>Екстенсивне</i>	Таке інтерв'ю дає змогу виявити певні закономірності психічних явищ. Його проводять у кілька етапів, охоплюючи велику кількість респондентів
<i>Діагностичне</i>	Цей вид інтерв'ю слугує особливим засобом встановлення тісного особистісного контакту з респондентом. Діагностичне інтерв'ю дає змогу психологу проникнути у внутрішній світ досліджуваного. Воно може бути: <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>керованим</i> (запитання і хід інтерв'ю запрограмовані психологом заздалегідь); ♦ <i>некерованим</i> (ініціатива належить респондентові)
<i>Клінічне</i>	Інтерв'ю проводять з метою надання психологічної допомоги. Його використовують у психіатрії, психоаналізі та медичній психології для допомоги пацієнту усвідомити свої внутрішні труднощі, конфлікти, приховані мотиви поведінки. Клінічне інтерв'ю належить до найбільш вільних форм бесіди. Психолога цікавить не тільки безпосередній зміст відповідей пацієнта (факти, погляди, почуття, словник, асоціації ідей тощо), а й його поведінка (тон, жести, рухи та ін.). Важливою передумовою успішності реалізації методу є встановлення позитивних особистісних відносин між учасниками бесіди. Це потребує від психолога терплячості, винахідливості, пристосування до інтересів пацієнта. В окремих випадках метод може мати безпосередній психотерапевтичний ефект (пацієнт не тільки усвідомлює причини своїх труднощів, а й визначає шляхи для їхнього подолання). Загальна стратегія та хід дослідження побудовані на попередніх даних діагностичного інтерв'ю тощо

Анкетування

З метою зібрання матеріалу, що стосується біографічних даних людини, її поглядів, соціальних установок, цінностей, настроїв, характеру, особистісних рис, у психології проводять анкетне опитування.

❓ Що називають анкетуванням? Які види анкет застосовують у наукових психологічних дослідженнях? У чому полягають особливості анкетування?

 Анкетування (фр. *enquête* — розслідування) — процес збирання первинного матеріалу в соціологічних, економічних, демографічних та інших дослідженнях шляхом опитування значної кількості людей за певною схемою (анкетною) (*Словник іноземних слів*).

Анкетування — метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет (*І.П. Манюха*).

Анкетування (лат. *enguerere* — розслідувати, читати) — метод збирання фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально розробленою програмою (*О.М. Степанов, М.М. Фіцула*).

 Анкета — бланк установленної форми для запису у ньому певних відомостей (біографічних, соціологічних тощо) (*Словник іноземних слів*).

Анкета — складений дослідником список запитань для певного контингенту осіб, відповіді на які є вихідним емпіричним матеріалом для узагальнень (*О.М. Степанов, М.М. Фіцула*)

За анкетного опитування методичним засобом для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації є *анкета*. Її складають, урахувавши такі особливості:

- ✦ анкета містить набір запитань, чіткі інструкції, шкалу оцінення результатів;
- ✦ запитання анкети логічно пов'язані з головними завданнями психологічного дослідження;
- ✦ зміст, тип, кількість та порядок запитань, на які відповідатимуть опитувані, мають забезпечувати отримання правдивих відповідей стосовно проблеми, що цікавить дослідника (запитання слід підбирати так, щоб відповіді на них найточніше характеризували досліджуване явище і давали про нього надійну інформацію);
- ✦ запитання анкети мають бути однаково зрозумілими для всіх досліджуваних (це дасть змогу уникнути необ'єктивних результатів);
- ✦ опитуваний повинен заповнювати анкету самостійно, відповідно до правил, визначених інструкцією.

У психологічних дослідженнях використовують різні види анкетування:

Таблиця 10. Види анкетування у психологічних дослідженнях
(за І.П. Манохою, Т.Б. Партико, О.М. Степановим)

Ознака	Вид анкетування
За кількістю опитуваних	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Суцільне</i> (опитуванням охоплюють великі групи населення); ◆ <i>вибіркове</i> (опитуванням охоплюють конкретну групу учасників); ◆ <i>групове</i> (в опитуванні бере участь група осіб); ◆ <i>індивідуальне</i> (беруть участь окремі особи)
За умовою безпосередньої взаємодії	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Очне</i>, або <i>безпосереднє</i> (під час анкетування відбувається пряма взаємодія дослідника з досліджуваним); ◆ <i>заочне</i>, або <i>опосередковане</i> (для проведення опитування анкети розсилають поштою, дослідник контактує з опитуваним по телефону тощо)
За типом інтерв'ю	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Усне</i> (проводять бесіду: <i>запитання</i> дослідника — <i>відповідь</i> опитуваного); ◆ <i>письмове</i> (робота з бланковими анкетами)
За характером анкети	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Відкриті</i> (досліджуваний сам формулює відповідь на поставлене запитання); ◆ <i>закриті</i> (до поставлених запитань пропонують варіанти готових відповідей на вибір опитуваного); ◆ <i>змішані</i> (до запропонованого переліку ймовірних відповідей досліджуваний може додати свій варіант); ◆ <i>напіввідкриті</i> (крім вибраної з готових відповіді, можна висловити й власну думку); ◆ <i>полярні</i> (потребують вибору однієї з полярних відповідей типу “так” чи “ні”, “добре” чи “погано” та ін.)
За змістом питання анкети	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Прямі</i> (зміст запитань і об'єкт інтересу збігаються); ◆ <i>непрямі</i> (зміст запитань та об'єкт інтересу дослідника різні)

Головна перевага анкетування полягає в тому, що за відносно короткий проміжок часу дослідник має змогу отримати великий обсяг інформації. *Найголовнішими недоліками* анкетування є:

- ◆ значна суб'єктивність одержаних результатів;
- ◆ неможливість контролювати щирість опитуваних.

? Питання для дискусії

У кожному виді анкетування передбачено як певну ситуацію дослідження, так і структуру анкети, включаючи послідовність і емоційну насиченість запитань, способи опрацювання та аналізу отриманих даних. Які види анкетування дають змогу подолати головні недоліки цього методу?

Тестування

У ХХ ст. в наукових психологічних дослідженнях із практичною метою почали широко використовувати тести.

? Якими є підходи до трактування понять “тест” і “тестування” у сучасній психології? Які види тестів застосовують у психологічних дослідженнях? У чому полягають особливості методу тестування?

Тестування — метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та задач (*тести*), що мають певну шкалу значень (*І.П. Манюха*).

Тест (англ. *test* — випробування) — 1) коротке стандартне завдання, метод випробування, застосовуваний для оцінювання окремих психічних рис та властивостей людини; 2) запитальник, що його поширюють серед певних груп населення при конкретних соціологічних дослідженнях (*Словник іншомовних слів*).

Тест — система завдань, що дають змогу оцінити рівень розвитку певного психічного процесу або властивості особистості

(*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*).

Тести — це спеціалізовані методи психологічного діагностичного дослідження, які дають можливість отримати кількісну та якісну характеристику психічних явищ і на основі здобутих характеристик зробити ймовірнісний висновок про рівень розвитку цих явищ чи особистості загалом

(*Т.Б. Партико*).

Тест — короткочасне стандартизоване випробування, спрямоване на визначення у того, кого досліджують, показників розвитку певних психічних властивостей (*О.М. Степанов, М.М. Фіцула*)

Початок наукового використання тестів пов'язують з дослідженнями:

♣ *Дж. Кеттела* (розробив методики виявлення закономірностей поведінки людей за середніми показниками, отриманими внаслідок дослідження великої кількості людей);

♣ *Ф. Гальтона* (у 1884 р. заснував лабораторію, в якій людей обстежували за 17 показниками);

♣ *В. Штерна* (у 1912 р. запропонував визначати коефіцієнт інтелектуальної обдарованості людини);

♣ *Дж. Гілфорда, Е. Торренса* (розробили тести креативності) та ін.

Інтелект (лат. *intellectus* — розуміння, розум, пізнання) — здатність до мислення, особливо до його вищих теоретичних рівнів.

Креативність (лат. *creatio* — творення) — характеристика творчих здібностей індивіда, що полягають у готовності до продукування принципово нових ідей, нетрадиційного мислення, розв'язування проблемних ситуацій

Порівняно з такими країнами, як Англія, Німеччина, США та багатьма іншими, на теренах колишнього Радянського Союзу тестування було заборонене ще в 1936 р. В Україні тести почали застосовувати лише в другій половині ХХ ст.

Тестування використовують у таких *сферах*:

- ① освіті;
- ② професійній підготовці та відборі;
- ③ психологічному консультуванні та психотерапії.

Тестовий метод дає змогу визначати сформованість у досліджуваного необхідних умінь, навичок, особистісних характеристик, рівень освіченості та вихованості тощо. Для проведення психологічного дослідження необхідні:

- ☞ комплекс апробованих тестових завдань;
- ☞ чітка стандартизація зовнішніх умов тестування;
- ☞ наявність системи оцінення та інтерпретації одержаних результатів;
- ☞ використання під час оцінення результатів певних норм (ними є середні показники виконання тесту з вибірки досліджуваних).

У психологічних дослідженнях використовують різноманітні види тестів, які класифікують за різними ознаками:

Таблиця 11. Класифікація тестів за ознаками, для вимірювання яких вони призначені (за *І.П. Манохою, Т.Б. Партико, О.М. Степановим*)

Ознака	Вид тесту	Інтерпретація / пояснення
1	2	3
За метою дослідження	Тести інтелекту	<p>Методики психологічного діагностування, які використовують для виявлення розумового потенціалу, рівня розвитку загальних здібностей людини та структури її інтелекту. Найпоширенішими є:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ тест структури інтелекту <i>Р. Амтгауера</i>; ◆ шкали вимірювання інтелекту <i>Д. Векслера</i>; ◆ культурно-вільний тест інтелекту <i>Р. Кеттелла</i>. <p>У більшості з них за кількістю правильно виконаних завдань визначають <i>коефіцієнт інтелектуальності (інтелекту)</i> людини. Для цього досліджуваному пропонують виконати завдання, вказані в інструкції, наприклад:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ на спеціальному бланку визначити логічні відношення між термінами, поняттями, явищами (класифікувати, порівняти, узагальнити тощо); ☞ з різних деталей скласти зображення предмета, геометричну фігуру тощо; ☞ зібрати малюнок з кубиків, що мають різнооформлені сторони

1	2	3
За метою дослідження	<p>Тести креативності</p>	<p>Призначені для вивчення та оцінення творчих здібностей особистості. Вченими (Дж. Гілфордом, Е. Торренсом, Д.Б. Богоявленською та ін.) розроблені методики, що дають змогу здійснювати психологічні дослідження за такими напрямками:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♣ аналіз життєвого досвіду та індивідуальних особливостей творчої особистості (особистісні фактори); ♣ аналіз творчого мислення та визначення сформованості креативності за різними критеріями (чіткість, гнучкість і логічність мислення, чуттєвість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність під час їхнього вирішення та ін.)
	<p>Тести досягнень (успішності)</p>	<p>Методики психологічного діагностування, за допомогою яких виявляють ступінь засвоєння особистістю знань, рівень сформованості вмінь, навичок, компетенцій тощо. Розрізняють такі <i>види</i> тестів:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>тести дії</i> (призначені для виявлення вміння виконувати дії з використанням механізмів, матеріалів, інструментарію); ♦ <i>письмові тести</i> (досліджуваному пропонують вибрати правильні відповіді на запитання завдань, поданих на спеціальних бланках); ♦ <i>усні тести</i> (на запитання, підготовлені психологом заздалегідь, досліджуваний дає усні відповіді, під час оцінення яких ураховують правильність їхнього формулювання). <p>На основі навчальних програм з окремих шкільних предметів складають тести, призначені для виявлення впливу теоретичних і практичних курсів навчання (наприклад, <i>шкільний тест розумового розвитку</i>). Їх поділяють на:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>загальні тести</i>, призначені для оцінювання рівня розвитку логічного мислення учнів, оволодіння ними розумовими операціями (аналізувати і систематизувати, порівнювати, узагальнювати і конкретизувати) та ін.; ♦ <i>спеціалізовані тести</i>, що дають змогу оцінити рівень засвоєння ключових понять, провідних ідей теми, елементів навчальної програми, способів дій у межах навчальної дисципліни, своєчасно виявити прогалини і ліквідувати їх

1	2	3
За метою дослідження	Особистісні тести	<p>Методики психодіагностики, призначені для вимірювання різних особливостей особистості та її характеристик (темпераменту, характеру, установок, цінностей, відношень, емоційних, мотиваційних і міжособистісних властивостей, типових форм поведінки тощо). У психології використовують різні види особистісних тестів (<i>Г. Айзенка, Р. Кеттелла, Г. Роршаха, С. Розенцвейга</i> та ін.). Найбільш поширеними є такі форми побудови тесту:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ шкали та опитувальні листи; ◆ ситуативні тести або тести діяння (в них подають перцептивні, когнітивні або оцінні задачі, оцінення себе, своїх особистісних конструктів тощо); ◆ проєктивні методи
	Тести професійної придатності	<p>Методики психологічного діагностування, за допомогою яких виявляють професійні нахили людини. Для цього застосовують різні види тестів (карта інтересів, диференційно-діагностичний опитувальник <i>Є. Климова</i> тощо)</p>
За формою	Вербальні тести	<p><i>Тести-опитувальники</i>, в яких завдання розроблено у словесній формі. Інтелект людини, рівень розвитку її психічних властивостей визначають на підставі аналізу відповідей на питання тестів. Прикладами вербальних тестів є тест <i>Г. Айзенка</i> на виявлення типу темпераменту, тест <i>Р. Кеттелла</i> на виявлення рис характеру тощо</p>
	Невербальні тести	<p>Методики, в яких різні види тестів розроблено в наочній формі (тести-завдання, практичні тести, ситуаційні завдання та ін.). Результати їхнього виконання свідчать про інтелектуальний розвиток людини, дають змогу судити про ті чи інші властивості її особистості (тест <i>С. Розенцвейга</i>, тест <i>Дж. Равена</i>)</p>
За процедурою проведення	Групові тести	<p>Методики психологічного діагностування, за допомогою яких дослідник проводить обстеження групи досліджуваних</p>
	Індивідуальні тести	<p>Методики психологічного діагностування, які дають змогу дослідникові проводити індивідуальну роботу з кожним досліджуваним</p>
За наявністю часових обмежень	Тести швидкості	<p>У таких тестах головним показником продуктивності роботи досліджуваного є час виконання завдань</p>
	Тести результативності	<p>За браком обмежень у часі про ефективність виконаної досліджуваним роботи судять на підставі аналізу її результатів</p>

У методиці тестування виокремлюють такі **етапи**:

- ① **визначення мети та головних завдань** дослідження;
- ② **вибір відповідного тесту**, що забезпечує досягнення мети дослідження, реалізацію його головних завдань та ступінь достовірності й надійності одержаних результатів;
- ③ **проведення тестування** (обумовлено в інструкції до тесту);
- ④ **інтерпретація результатів** (визначена системою теоретичних припущень стосовно предмета тестування).

Діагностична цінність тесту суттєво залежить від рівня наукового експерименту, достовірності покладеного в його основу психологічного факту та фахової підготовки дослідника. Розроблені й апробовані тестові методики сьогодні широко використовують при дослідженні різних психічних процесів і якостей людини. Проте дослідник, застосовуючи їх у психологічних дослідженнях, повинен враховувати різні фактори. Зокрема, під час аналізу та інтерпретації результатів тестових випробувань слід пам'ятати, що вони фіксують певні показники на момент дослідження.

Недоліком методу тестування є певний суб'єктивізм, неможливість контролювати щирість респондентів, а також залежність одержаних результатів від рівня освіти досліджуваного та неможливість проаналізувати його діяльність під час виконання завдань (наприклад, досліджуваний, знаючи його будову, може свідомо спотворити результати). Для підвищення рівня достовірності результатів дослідження доцільно додатково застосовувати інші методи.

? Питання для роздумів

Серйозним недоліком методу тестування вважають те, що досліджуваний, знаючи будову тесту, може свідомо вплинути на результати, спотворивши їх. Як уникнути цього і підвищити достовірність результатів психологічного дослідження?

Методи активного впливу на особистість

Сучасній науковій психології властиві не лише великі методичні можливості у пізнанні закономірностей психіки, а й здатність у разі потреби активно впливати на психічні властивості особистості. Методи активного психологічного впливу на людину застосовують тоді, коли вона через різні життєві і виробничі обставини потрапляє у психотравмуючі ситуації (міжособистісні конфлікти, втрата близьких людей, стихійні лиха чи техногенні катастрофи тощо). З метою поліпшення її стану, подолання негативних наслідків для психіки професійно підготовлений психолог може застосовувати методи активного психологічного впливу на особистість.

Розглянемо деякі з них:

Таблиця 12. Методи активного впливу на особистість
(за М.Й. Варієм, І.П. Манохою, Т.Б. Партико)

Вид	Інтерпретація / пояснення
Психологічна консультація	Консультацію проводять з метою надання людині психологічної допомоги. Під час спеціально організованого спілкування можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації. Психологічну консультацію будують за певним планом, який складено з метою виявлення причин виникнення проблеми, шляхів і прийомів її розв'язання
Психологічне корегування	Метою є подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини під час вивчення індивідуальних особливостей особистості, їхньої відповідності вимогам навколишнього соціального середовища та довкілля, виявлення і подолання наявних суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивацій поведінки, розроблення програми зміни способу життя, перетворення в процесі самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегулювання тощо
Психологічний тренінг	Різноманітні вправи, ділові ігри застосовують для розвитку здібностей (наприклад, уваги, пам'яті, мислення, уяви та ін.). Широкого поширення набув <i>соціально-психологічний тренінг</i> , який дає змогу розвивати комунікативні, перцептивні, інтеракційні здібності. Це поліпшує здатність людини до спілкування, забезпечує її особистісне зростання. Такий тренінг проводять за певним сценарієм у так званих групах дискусій
Психологічна терапія та реабілітація	Цей метод застосовують для впливу на людину, яка перебуває у важкому стресі, а також при психогеніях (непатологічних станах психіки). Це система спеціальних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану. У процесі психологічної терапії та реабілітації широко застосовують техніку гіпнозу, аутогенного тренування, арттерапію (оздоровлення мистецтвом), терапію творчим самовираженням, трудотерапію, природотерапію тощо

У працях психологів (М.Й. Варій) з'явилося поняття *технології психологічного впливу*, що охоплює різні групи методів:

- ◆ методи регулювання;
- ◆ методи формування і спрямування поведінки та діяльності;
- ◆ методи психологічного забезпечення.

Практичний блок¹

Практичне завдання № 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ЛЮДИНУ. МЕТОДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1.1. Накресліть *схему*, що відображає структуру психології. Вкажіть предмет і завдання кожної з галузей на сучасному етапі розвитку цієї науки.
- 1.2. Накресліть *схему*, що відображає міждисциплінарні зв'язки у вивченні проблем “людина—природа”, “людина—суспільство” та ін.
- 1.3. Накресліть *схему*, що відображає зв'язок психології з іншими навчальними дисциплінами. Обґрунтуйте роль психології у підготовці фахівця Вашого професійного спрямування.
- 1.4. Накресліть *схему*, що відображає етапи становлення предмета психології як науки.
- 1.5. Накресліть *схему*, що відображає головні проблеми науки про людину як індивіда і його онтогенез.
- 1.6. Накресліть *схему*, що відображає головні проблеми науки про людину як особистість.
- 1.7. Психологія пройшла довгий шлях розвитку. Кожний історичний період її становлення був ознаменований появою різних психологічних напрямів, що мали свій предмет дослідження. Як виникла і розвивалася психологія?
- 1.8. Ознайомтеся з історією розвитку психології. Який етап у розвитку психології можна вважати суто науковим?
- 1.9. Ознайомтеся з історією розвитку психології. У чому, на Вашу думку, полягають головні причини відставання розвитку вітчизняної психології від зарубіжної?
- 1.10. Проаналізуйте підходи вчених до визначення об'єкта психології. Який з елементів (предмет, особа чи явище), на Вашу думку, є об'єктом вивчення сучасної психології?
- 1.11. У сучасних психологічних джерелах простежуються різні підходи до тлумачення об'єкта психології. Охарактеризуйте їх.

---

¹ Ці завдання виконують всі студенти. Виконані завдання студенти здають лектору на наступній лекції. Практичні завдання входять у *портфоліо* студента до заліку (методичні рекомендації щодо їхнього виконання розміщені на с. 571—575)

- 1.12. Аналіз етапів становлення психології як науки засвідчує, що її предметом у різні часи вважали душу, свідомість, несвідоме, поведінку людини тощо. Чому, на Вашу думку, можливі такі підходи до тлумачення предмета психології?
- 1.13. Як Ви вважаєте, чи можна предмет будь-якої науки зводити лише до пояснення фактів, явищ і т. ін., або лише до розуміння їх? Яким є предмет сучасної психології?
- 1.14. *Т.Б. Партико*, досліджуючи проблему предмета сучасної психології, акцентує: “Предметом сучасної психології має стати і пояснення, і розуміння психіки людини”¹. Чи поділяєте думку вченої? Відповідь обґрунтуйте.
- 1.15. У чому, на Вашу думку, полягають головні завдання психології як науки на сучасному етапі? Відповідь аргументуйте.
- 1.16. У чому виявляється значущість психологічних знань для Вас? Дайте обґрунтовану відповідь.
- 1.17. Ознайомтеся з одним із підручників чи посібників “Соціальна педагогіка”, “Вікова психологія”, “Соціальна психологія”, “Юридична психологія” та ін. Вкажіть предмет, мету і завдання курсу, основні проблеми, цікаві для Вас теми.
- 1.18. Що таке психіка? Якими є підходи вчених до тлумачення цієї головної категорії психології?
- 1.19. Як у сучасній психологічній науці трактують поняття “психічне явище”? Охарактеризуйте світ психічних явищ особистості.
- 1.20. Що розуміють під психічним процесом? Як у сучасній психологічній науці трактують це поняття?
- 1.21. Що розуміють під психічними властивостями? У чому виявляється різноманітність прояву психічних властивостей особистості?
- 1.22. Система яких понять утворює категоріальний апарат психології? Охарактеризуйте їх. Чи можете Ви відобразити взаємозв’язки між ними? Відповідь подайте у вигляді структурно-логічної схеми (фрейму).
- 1.23. Сучасна психологія — розвинута система наук, тісно пов’язаних з основними видами людської діяльності. Які галузі психології дають змогу людині задовольнити природну потребу пізнати й зрозуміти саму себе, обслуговувати різноманітні практичні потреби суспільства?
- 1.24. Теоретична психологія пов’язана з іншими галузями. Доведіть, що напрацьована нею система психологічних знань є фундаментом розвитку і функціонування галузей науково-прикладної психології.

---

¹ *Партико Т.Б.* Курс загальної психології: Навч. посібник. Львів, 2002. С. 14

- 1.25. Головна мета практичної психології — створити сприятливі соціально-психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя. Охарактеризуйте галузі практичної психології та розкрийте їхні функції.
- 1.26. Між галузями психології наявні тісні зв'язки. Доведіть, що теоретична психологія є фундаментом для розвитку науково-прикладної та практичної психології.
- 1.27. Науково-прикладна й практична психології, узагальнюючи засоби теоретичної психології, сприяють постійному оновленню теоретичних аспектів психологічної науки. Чи правомірне це твердження? Відповідь обґрунтуйте.
- 1.28. На думку *Ж. Піаже*, стан психології як науки залежить від стану розвитку інших наук, бо психічне життя людини є результатом впливу багатьох факторів (соціальних, економічних, біологічних, фізичних, хімічних тощо). Наведіть аргументи, які підтверджують або спростовують думку вченого.
- 1.29. *Ж. Піаже* наголошує, що психологія здатна пояснити формування та розвиток багатьох наук, створених людиною. Чи погоджуєтесь Ви з думкою вченого? Відповідь аргументуйте.
- 1.30. Для пізнання закономірностей психічних явищ важливе значення має система методів, якими послуговуються психологи у своїх дослідженнях. Що розуміють під методом дослідження у сучасній психологічній науці? Вкажіть вимоги, яким мають відповідати методи психологічного дослідження?
- 1.31. Складіть схему класифікації психологічних методів за різними ознаками, враховуючи підходи представників різних напрямів психології.
- 1.32. Одним з головних емпіричних методів психологічного дослідження є спостереження. Що розуміють під методом спостереження? Охарактеризуйте різні види спостереження, які застосовують у сучасній психології. Вкажіть переваги і недоліки цього методу дослідження.
- 1.33. Що розуміють під експериментом як методом наукового психологічного дослідження? У чому полягає його дослідницька цінність? Охарактеризуйте різні види експерименту, які знайшли широке застосування у сучасній психології. Вкажіть переваги і недоліки цього методу дослідження.
- 1.34. Під час дослідження пам'яті слід точно враховувати кількість та якість матеріалу, який треба запам'ятати, способи запам'ятовування (цілком, частинами, уголос, "про себе", кількість повторювань тощо). Зіставляючи всі дані, визначають умови ефективного запам'ятову-

вання різного матеріалу (цифр, слів, текстів та ін.), закономірності. Складіть програму дослідження власної пам'яті та проведіть його.

- 1.35. Бесіда є одним з методів опитування, що належить до найпоширеніших засобів збору масової інформації. Що розуміють під бесідою як методом наукового психологічного дослідження? У чому полягають її особливості, переваги та недоліки? Відповідь обґрунтуйте.
- 1.36. Український учений *І.П. Маноха* стверджує, що *“у ситуації емпіричної пізнавальної дії психолога метод бесіди відіграє зазвичай допоміжну роль, а в ситуації перетворювальних дій психолога може застосовуватися як основа організування взаємодії”*¹. Спростуйте чи підтвердьте думку вченого.
- 1.37. Інтерв'ю є досить поширеним способом отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування у психології. Що таке інтерв'ю? Вкажіть види, особливості, переваги і недоліки цього методу дослідження. Наведіть приклади.
- 1.38. У психологічних дослідженнях широкого розповсюдження набуло анкетування. Охарактеризуйте цей метод.
- 1.39. Кожний вид анкетування передбачає як певну ситуацію дослідження, так і структуру анкети, включаючи послідовність і емоційну насиченість запитань, способи опрацювання та аналізу отриманих даних. Які види анкетування, на Вашу думку, дають змогу подолати головні недоліки цього методу?
- 1.40. Підготуйте *анкету* для опитування учнів різних вікових категорій (за вибором): для опитування учнів 6—7 класів; учнів 8—9 класів; старших школярів, студентів з метою визначення їхнього ставлення (за вибором) до: а) навчання;
б) навчального предмета Вашого фаху;
в) навчального закладу;
г) вибору професії.

Розробляючи анкету, вкажіть мету анкетування, обґрунтуйте вибір запитань, розкрийте методику опрацювання отриманих результатів та можливі шляхи використання цієї анкети у навчально-виховному процесі.

- 1.41. У ХХ ст. в наукових психологічних дослідженнях і практичних цілях почали широко використовувати тести. Якими є підходи до трактування понять *“тест”* і *“тестування”* у сучасній психології? Охарактеризуйте види тестів, які застосовують у психологічних

---

¹ Основи психології: Підручник / За заг. ред. *О.В. Киричука, В.А. Роменця*. К., 1996. С. 72

дослідженнях. Вкажіть особливості методу тестування, його діагностичну цінність та недоліки.

- 1.42. Серйозним недоліком методу тестування вважають те, що досліджуваний, знаючи будову тесту, може свідомо вплинути на результати, спотворивши їх. Чи можна уникнути цього і підвищити достовірність результатів психологічного дослідження? Відповідь обґрунтуйте.
- 1.43. З метою поліпшення стану людини, подолання негативних наслідків для психіки професійно підготовлений психолог може застосовувати різні методи активного психологічного впливу на особистість. Які це методи? Охарактеризуйте їх та обґрунтуйте доцільність їхнього застосування.
- 1.44. Напишіть Ваші власні рекомендації “*Вибір методів наукового дослідження при вивченні особистості учня*”. Обґрунтуйте доцільність і можливу ефективність їхнього застосування.
- 1.45. Напишіть Ваші власні рекомендації “*Вибір методів наукового дослідження при вивченні досвіду роботи вчителя, психолога*” (на вибір). Обґрунтуйте доцільність і можливу ефективність їхнього застосування.
- 1.46. Для написання *анотації* опрацюйте наукову статтю, опубліковану в журналах “Шлях освіти”, “Рідна школа”, “Педагогіка і психологія”, “Основи психології” (чи інших психолого-педагогічних виданнях). Зробіть копію статті, вкажіть літературне джерело (назву журналу, рік, номер, сторінки). Проаналізуйте проблеми, розглянуті у статті, стиль її написання та складіть коротку анотацію до статті (на 1—2 сторінки). Що сподобалося Вам у статті? Що б Ви порадили автору змінити? На що б Ви звернули увагу під час написання статті за такою тематикою? Анотацію необхідно здати разом з копією статті¹.
- 1.47. Опрацюйте наукову *статтю*, користуючись мережею *Internet*, та складіть коротку анотацію до неї (на 1—2 сторінки). Опишіть послідовно всі кроки Вашої роботи. Що сподобалося вам у статті? Що б Ви порадили автору змінити? На що б Ви звернули увагу під час написання статті за такою тематикою? Чи виникали у Вас труднощі у процесі виконання цього завдання? Як Ви подолали ці труднощі? Анотацію необхідно здати разом зі статтею, в якій вказано джерело інформації та веб-сторінку.

---

¹ Завдання 1.46—1.47 можуть виконати п'ять—шість студентів (за погодженням з лектором курсу)

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Для якого етапу становлення й розвитку психології характерне визначення її як науки про свідомість?

Відповідь:

а) першого; б) другого; в) третього; г) четвертого.

2. Для якого етапу становлення й розвитку психології характерне визначення її як науки про факти, закономірності та механізми психіки?

Відповідь:

а) першого; б) другого; в) третього; г) четвертого.

3. Для якого етапу становлення й розвитку психології характерне визначення її як науки про поведінку?

Відповідь:

а) першого; б) другого; в) третього; г) четвертого.

4. Для якого етапу становлення й розвитку психології характерне визначення її як науки про душу?

Відповідь:

а) першого; б) другого; в) третього; г) четвертого.

5. У працях якого вченого вперше з'явився термін "психологія"?

Відповідь:

а) Демокрита; б) Х. Вольфа; в) Аристотеля; г) Г.-В. Лейбніца;
г) В. Вундта; д) Томи Аквінського; е) І. Сікорського; с) М. Ланге.

6. У ... році психолог ... створив першу в світі психологічну лабораторію, почав видавати перший науковий психологічний журнал (Вставте пропущені рік і прізвище вченого).

7. В Україні перші психологічні експериментальні лабораторії заснували:

І. Сікорський

М. Ланге

П. Ковалевський

м. Одеса

м. Харків

м. Київ

(З'єднайте стрілками прізвище вченого і місто, в якому він заснував таку лабораторію).

8. Поведінку людини обрали основним предметом дослідження такі наукові напрями у психології ...

Відповідь:

а) рефлексологія; б) психоаналіз; в) неофрейдизм; г) функціоналізм; г) аналітична психологія; д) індивідуальна психологія; е) біхевіоризм; є) необіхевіоризм; ж) функціональна психологія; з) гуманістична психологія; и) когнітивна психологія; і) гештальтпсихологія.

9. Психічні явища стали предметом вивчення глибинної психології, яку представляли такі наукові напрями ...

Відповідь:

а) рефлексологія; б) психоаналіз; в) необіхевіоризм; г) біхевіоризм; г) гештальтпсихологія; д) індивідуальна психологія; е) неофрейдизм; є) аналітична психологія; ж) функціональна психологія; з) когнітивна психологія; и) гуманістична психологія.

10. Психічна діяльність людини як предмет дослідження знайшла своє вираження у теорії діяльності, яку розробили:

Л. Виготський	Принцип єдності свідомості й діяльності
С. Рубінштейн	Культурно-історична концепція розвитку людської психіки
О. Леонтьєв	Теорія поступового формування розумових дій
П. Гальперін	Теорія психології дії
О. Лурія	Діяльність є основоположною категорією для побудови цілісної системи психології
О. Запорожець	Порушення вищих психічних функцій при локальних ураженнях головного мозку

(З'єднайте стрілками прізвище вченого та теорію, розроблену ним).

11. Прихильники якого напрямку психології обстоювали принцип єдності особистості, особливу роль соціального у структурі мотивів людини?

Відповідь:

а) рефлексології; б) психоаналізу; в) неофрейдизму; г) біхевіоризму;

г) функціоналізму; д) індивідуальної психології; е) необіхевіоризму; є) гештальтпсихології; ж) функціональної психології; з) когнітивної психології; и) гуманістичної психології; і) аналітичної психології.

12. Прихильники якого напрямку психології наголошували на вирішальній ролі соціокультурного середовища у системі мотивів людини?

Відповідь:

а) рефлексології; б) психоаналізу; в) неофрейдизму; г) біхевіоризму; г) необіхевіоризму; д) індивідуальної психології; е) функціоналізму; є) гештальтпсихології; ж) функціональної психології; з) когнітивної психології; и) гуманістичної психології; і) аналітичної психології.

13. Який напрям психології зберігає свідомість головним предметом дослідження і утверджує принцип цілісності у вивченні психіки людини?

Відповідь:

а) рефлексологія; б) психоаналіз; в) неофрейдизм; г) необіхевіоризм; г) гештальтпсихологія; д) індивідуальна психологія; е) біхевіоризм; є) функціоналізм; ж) функціональна психологія; з) гуманістична психологія; и) когнітивна психологія; і) аналітична психологія.

14. Українськими психологами започатковані напрями, предметом наукового пошуку яких стали:

Вчинок (психологія вчинку)

Г. Костюк

Проблеми навчання та розвитку учнів

Ф. Боданський

Проблеми психології нам'яті

М. Година

Проблеми психології творчості

В. Роменець

(З'єднайте стрілками проблеми психології та прізвища вчених, які їх досліджували).

15. Функції свідомості стали предметом дослідження прихильників ...

Відповідь:

а) рефлексології; б) психоаналізу; в) неофрейдизму; г) біхевіоризму; г) необіхевіоризму; д) індивідуальної психології; е) функціоналізму; є) гештальтпсихології; ж) функціональної психології; з) когнітивної психології; и) гуманістичної психології; і) аналітичної психології.

16. Представники якого напрямку психології головним предметом дослідження обрали пізнавальні процеси і вирішального значення надавали знанням?

Відповідь:

а) рефлексології; б) психоаналізу; в) неофрейдизму; г) біхевіоризму; г) необіхевіоризму; д) індивідуальної психології; е) функціоналізму; є) гештальтпсихології; ж) функціональної психології; з) когнітивної психології; и) гуманістичної психології; і) аналітичної психології.

17. ..., ... та інші прихильники ... психології в центр уваги поставили унікальну, неповторну особистість людини (Вставте прізвища вчених та назву напрямку психології).

18. Яке з наведених визначень науки психології Ви вважаєте є найбільш повним?

Відповідь:

а) психологія — наука про виникнення, розвиток і функціонування психіки й поведінки людей і тварин;
б) психологія — наука, яка вивчає закономірності функціонування і розвитку психіки й поведінки людей і тварин;
в) психологія — наукове дослідження поведінки та внутрішніх психічних процесів і практичне використання набутих знань;
г) психологія — наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини;
г) психологія — наука про призначення, будову, закономірності розвитку та функціонування психіки у житті людини і тварин;
д) психологія — наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей і тварин;
е) психологія — наука про закономірності виникнення і діяльність психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими діяльності та спілкування людей, поведінки тварин;
є) психологія — наука про факти, закономірності й механізми психіки як створюваного в мозку образу дійсності, на основі та з допомогою якого здійснюється керування поведінкою і діяльністю, що мають у людини особистісний характер.

19. Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:

а) об'єкт А Б В Г;
б) предмет А Б В Г.

- А — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну і пізнавальну активність;
- Б — категорія, що визначає певну цілісність, виділену зі світу об'єктів у процесі людської діяльності та пізнання;
- В — це конкретно визначений зміст, якість та закономірність, в яких наукова реальність постає перед дослідником;
- Г — елемент дійсності: предмет, особу чи явище, на яке спрямована активність суб'єкта в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності.

20. *Об'єктом вивчення психології є ...*

Відповідь:

- а) психіка як функція мозку;
- б) психічні явища як факти внутрішнього, суб'єктивного досвіду людини;
- в) психічні процеси;
- г) психічні стани, що характеризують різні сфери особистості;
- г) людина як об'єкт пізнання та самопізнання.

21. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) психіка	А Б В Г Д Е;
б) психічне явище	А Б В Г Д Е;
в) психічний процес	А Б В Г Д Е;
г) психічний стан	А Б В Г Д Е;
г) психічна властивість	А Б В Г Д Е;
д) психічна особливість	А Б В Г Д Е.

А — властивість мозку відображати зовнішній світ у вигляді відчуттів, уявлень, думок, больових дій та ін.;

Б — регулятор, відповідь мозку на зовнішні (наколишнє середовище) і внутрішні (стан організму) дії (подразники);

В — відносно стійкий на певний час рівень психічної діяльності, який проявляється у підвищеній або пониженій активності особистості;

Г — властивість мозку як високоорганізованої матерії віддзеркалювати об'єктивну дійсність і на основі психічного образу, який при цьому формується, цілеспрямовано регулювати діяльність суб'єкта і його поведінку;

Г — найхарактерніша психічна властивість;

Д — складний вид внутрішньої діяльності людини, спрямований на пізнання себе і навколишнього світу;

Е — стала душевна якість індивіда, що формується під впливом біосоціальних факторів.

22. *До пізнавальних психічних процесів належать ... .*

Відповідь:

а) відчуття; б) сприймання; в) почуття; г) мислення; г) прагнення;
д) увага; е) пам'ять; є) переживання; ж) емоції; з) прийняття рішень.

23. *До емоційних психічних процесів належать ... .*

Відповідь:

а) відчуття; б) сприймання; в) почуття; г) мислення; г) прагнення;
д) увага; е) пам'ять; є) переживання; ж) емоції; з) прийняття рішень.

24. *До вольових психічних процесів належать ... .*

Відповідь:

а) відчуття; б) сприймання; в) почуття; г) мислення; г) прагнення;
д) увага; е) пам'ять; є) переживання; ж) емоції; з) прийняття рішень.

25. *Пізнавальну сферу людини характеризують такі психічні стани ... .*

Відповідь:

а) пригніченість; б) впевненість; в) стійкий інтерес; г) схвильованість;
г) наполегливість; д) творчий підйом; е) переконаність; є) рішучість;
ж) уважність; з) настрій; и) пристрасть; і) сумніви; ї) апатія; й) спокій.

26. *Емоційну сферу людини характеризують такі психічні стани ... .*

Відповідь:

а) пригніченість; б) впевненість; в) стійкий інтерес; г) схвильованість;
г) наполегливість; д) творчий підйом; е) переконаність; є) рішучість;
ж) уважність; з) настрій; и) пристрасть; і) сумніви; ї) апатія; й) спокій.

27. *Вольову сферу людини характеризують такі психічні стани ... .*

Відповідь:

а) пригніченість; б) впевненість; в) стійкий інтерес; г) схвильованість;
г) наполегливість; д) творчий підйом; е) переконаність; є) рішучість;
ж) уважність; з) настрій; и) пристрасть; і) сумніви; ї) апатія; й) спокій.

28. *До інтелектуальних психічних властивостей особистості належать ... .*

Відповідь:

а) спостережливість; б) обдарованість; в) рішучість; г) запальність;
г) ригідність; д) авторитетність; е) наполегливість; є) суперництво;

ж) організованість; з) чуйність; и) енергійність; і) стиль лідерства;
ї) ніжність; й) афективність; к) впертість; л) пристрасть; м) гнучкість.

29. *До вольових психічних властивостей особистості належать ...*

Відповідь:

а) спостережливість; б) обдарованість; в) рішучість; г) запальність;
г) ригідність; д) авторитетність; е) наполегливість; є) суперництво;
ж) організованість; з) чуйність; и) енергійність; і) стиль лідерства;
ї) ніжність; й) афективність; к) впертість; л) пристрасть; м) гнучкість.

30. *До емоційних психічних властивостей особистості належать ...*

Відповідь:

а) спостережливість; б) обдарованість; в) рішучість; г) запальність;
г) ригідність; д) авторитетність; е) наполегливість; є) суперництво;
ж) організованість; з) чуйність; и) енергійність; і) стиль лідерства;
ї) ніжність; й) афективність; к) впертість; л) пристрасть; м) гнучкість.

31. *До індивідуальних, внутрішніх психічних властивостей особистості належать ...*

Відповідь:

а) спостережливість; б) обдарованість; в) рішучість; г) запальність;
г) ригідність; д) авторитетність; е) наполегливість; є) суперництво;
ж) організованість; з) чуйність; и) енергійність; і) стиль лідерства;
ї) ніжність; й) афективність; к) впертість; л) пристрасть; м) гнучкість.

32. *До індивідуальних, зовнішніх (поведінкових) психічних властивостей особистості належать ...*

Відповідь:

а) спостережливість; б) обдарованість; в) рішучість; г) запальність;
г) ригідність; д) авторитетність; е) наполегливість; є) суперництво;
ж) організованість; з) чуйність; и) енергійність; і) стиль лідерства;
ї) ніжність; й) афективність; к) впертість; л) пристрасть; м) гнучкість.

33. *Загальну психологію, історію психології, експериментальну психологію, генетичну психологію, соціальну психологію, психофізіологію, психологію особистості відносять до ...*

Відповідь:

а) галузей теоретичної психології;
б) галузей науково-прикладної психології;
в) галузей практичної психології.

34. *Психологічна служба системи освіти, психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення, психологічна служба системи охорони здоров'я, практична юридична психологія і соціологія, практична психологія і соціологія, психологія економіки та бізнесу, парapsихологія належать до ... .*

Відповідь:

- а) галузей теоретичної психології;
- б) галузей науково-прикладної психології;
- в) галузей практичної психології.

35. *Психологія праці, інженерна психологія, психологія творчості, авіаційна психологія, військова психологія, психологія управління та менеджменту, психологія торгівлі, екологічна психологія, педагогічна психологія, психологія здоров'я належать ... .*

Відповідь:

- а) галузей теоретичної психології;
- б) галузей науково-прикладної психології;
- в) галузей практичної психології.

36. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) метод	А Б В Г Г Д;
б) метод психології	А Б В Г Г Д;
в) конкретний засіб	А Б В Г Г Д;
г) науковий метод	А Б В Г Г Д;
ґ) методика психології	А Б В Г Г Д.

А — спосіб наукового пізнання людської психіки чи впливу на психіку;

Б — спосіб, прийом або система прийомів для досягнення якої-небудь мети, для виконання певної операції;

В — процедура, яка визначає виконання конкретного дослідження та здійснення впливу на психіку людини певним методом чи його варіантом;

Г — шлях пізнання, це спосіб, за допомогою якого пізнається предмет науки;

Ґ — спосіб наукового пізнання, що дає змогу на підставі аналізу отриманих даних розкривати психологічні закони й закономірності;

Д — необхідність його застосування і зміст окреслені предметом психологічного дослідження та певною ситуацією.

37. *Методи пізнання психічної реальності мають відповідати певним вимогам. Визначте правильне співвідношення між цими вимогами та їхньою суттю:*

а) об'єктивність	А Б В Г І;
б) системність	А Б В Г І;
в) генетичний підхід	А Б В Г І;
г) валідність	А Б В Г І;
г) надійність	А Б В Г І.

А — кожне психічне явище слід розглядати як процес, всі етапи розвитку якого повинен з'ясувати дослідник;

Б — психічні явища необхідно пізнавати шляхом аналізу їхніх об'єктивних проявів у діяльності й поведінці людини, об'єднуючи зовнішні і внутрішні прояви її психіки;

В — метод дає змогу досліднику отримати одні й ті ж результати при багаторазовому повторенні дослідження;

Г — людину важливо вивчати, зважаючи на особливості будови та функціонування систем, елементом яких вона є;

І — метод дослідження має відповідати тому, для вивчення й оцінення чого він призначений.

38. *Згрупуйте види спостереження відповідно до класифікації:*

- А) за спрямованістю;
- Б) залежно від характеру взаємодії з об'єктом;
- В) відповідно до впорядкованості в часі;
- Г) залежно від упорядкованості процедури;
- Ґ) адекватно характеру фіксування результатів спостереження.

Відповідь:

- а) зовнішнє; б) стандартизоване; в) відсторонене; г) опосередковане;
- ґ) оцінювальне; д) безпосереднє; е) суб'єктивне; є) неструктуроване;
- ж) лабораторне; з) вибіркове; и) приховане; і) довільне; ї) відкрите;
- й) констатувальне; к) внутрішнє; л) структуроване; м) об'єктивне;
- н) польове; о) інкогніто; п) наскрізне; р) включене; с) суцільне.

39. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) спостереження	А Б В Г;
б) психологічне спостереження	А Б В Г;
в) спостережливість	А Б В Г;
г) об'єкт спостереження	А Б В Г.

- А — риса особистості, яка виявляється в постійній спрямованості й здатності сприймати, розуміти та оцінювати явища, процеси і предмети, що стають об'єктами уваги задля підвищення рівня продуктивності праці або наукового дослідження;
- Б — цілеспрямоване збирання психологічних фактів поведінки і діяльності особистості з метою їхнього дальшого аналізу і тлумачення;
- В — аспекти психічної діяльності людини (особливості мислення, мовлення, емоцій, вольового регулювання поведінки, взаємин з іншими);
- Г — метод наукового пізнання, спрямований на аналіз зовнішніх проявів індивідуального світу “Я” людини (предмета психології) у безпосередній сенсорно-перцептивній взаємодії з ним.

40. *Метод збирання фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв необхідних психічних явищ, називають ...*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) ранжуванням; в) експериментом;
г) бесідою; г) інтерв'ю; д) анкетуванням; е) тестуванням.

41. *Згрупуйте види експерименту відповідно до класифікації:*

- А) за рівнем втручання дослідника в перебіг психічних явищ;
Б) за місцем проведення й особливостями оснащення.

Відповідь:

- а) формувальний; б) природний; в) констатувальний;
г) польовий; г) лабораторний.

42. *Метод вивчення особистості, її мотивів, почуттів, мислення, намірів, розуміння завдань інформації на основі вербальної (словесної) комунікації називають ...*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) ранжуванням; в) експериментом;
г) бесідою; г) інтерв'ю; д) анкетуванням; е) тестуванням.

43. *Метод отримання соціально-психологічної інформації шляхом усного опитування називають ...*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) ранжуванням; в) експериментом;

г) бесідою; г) інтерв'ю; д) анкетуванням; е) тестуванням.

44. *Процес збирання первинного матеріалу в соціологічних, економічних, демографічних та інших дослідженнях шляхом опитування значної кількості людей за певною схемою називають ... .*

Відповідь:

а) спостереженням; б) ранжуванням; в) експериментом;
г) бесідою; г) інтерв'ю; д) анкетуванням; е) тестуванням.

45. *Метод психологічної діагностики, головним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та задач, що мають певну шкалу значень, називають ... .*

Відповідь:

а) спостереженням; б) ранжуванням; в) експериментом;
г) бесідою; г) інтерв'ю; д) анкетуванням; е) тестуванням.

46. *Коротке стандартне завдання, метод випробування, що його застосовують для оцінювання окремих психічних рис та властивостей людини, називають ... .*

Відповідь:

а) анкетую; б) тестом; в) бесідою.

47. *У психологічних дослідженнях під час інтерв'ю відбувається мовленнєвий контакт між інтерв'юером і респондентом:*

Інтерв'юер

Особа (дослідник), яка ставить запитання під час інтерв'ю

Респондент

Особа, яка відповідає на запитання під час інтерв'ю

(З'єднайте стрілками поняття та відповідні їм визначення).

48. *Складений дослідником список запитань для певного контингенту осіб, відповіді на які є вихідним емпіричним матеріалом для узагальнень, називають ... .*

Відповідь:

а) анкетую; б) тестом; в) бесідою.

49. *Запитальник, що його поширюють серед певних груп населення при конкретних соціологічних дослідженнях, називають ... .*

Відповідь:

а) анкетною; б) тестом; в) бесідою.

50. *Згрупуйте види анкетування відповідно до класифікації:*

- А) за кількістю опитуваних;
- Б) залежно від умов безпосередньої взаємодії;
- В) за типом опитування;
- Г) за характером анкети;
- Ґ) за змістом питання анкети.

Відповідь:

а) суцільне; б) напіввідкрите; в) безпосереднє; г) відкрите;
ґ) закрите; д) письмове; е) вибіркове; є) опосередковане;
ж) полярне; з) непряме; и) усне; і) індивідуальне; ї) очне;
й) групове; к) заочне; л) змішане; м) пряме.

51. *У методиці тестування виокремлюють низку етапів. Упорядкуйте їх ... .*

Відповідь:

а) визначення мети та головних завдань дослідження;
б) проведення тестування;
в) вибір відповідного тесту;
г) інтерпретація результатів.

52. *Згрупуйте види тестування відповідно до класифікації:*

- А) за метою дослідження;
- Б) за формою;
- В) за процедурою проведення;
- Г) за наявністю часових обмежень.

Відповідь:

а) тести інтелекту; б) вербальні тести; в) індивідуальні тести;
г) тести результативності; ґ) тести креативності; д) групові тести;
е) особистісні тести; є) невербальні тести; ж) тести швидкості;
з) тести професійної придатності.

53. *З метою поліпшення стану людини, подолання негативних наслідків для її психіки професійно підготовлений психолог може застосовувати*

різні методи активного психологічного впливу на особистість. Назвіть їх і наведіть приклади:

Таблиця 13. Методи активного впливу на особистість

Вид	Приклад застосування методу

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ

АНКЕТА “МІЙ ВИБІР”

Інструкція

Шановні студенти! Запрошуємо Вас до активної участі в опитуванні. Прочитайте уважно кожне запитання і відповіді до нього. Якщо Вас задовольняє певна відповідь, обведіть кружечком її номер. У разі браку відповіді, яка Вам імпонує, запишіть свій варіант.

Дякуємо за відвертість, щирість та активну участь в опитуванні.

Опитувальник

Вік _____ Стать _____

1. Чому Ви обрали для навчання _____ ?

(вказіть навчальний заклад, факультет)

а) у цьому закладі я отримаю високий рівень освіти;

б) у цьому закладі навчалися мої _____ ;
(продовжте відповідь)

в) не вступив (ла) до іншого ВНЗ _____ ;
(вказіть навчальний заклад)

г) _____ .
(Ваш варіант відповіді)

2. Ви вступили на цей факультет тому, що ...

а) це Ваше покликання;

б) на факультеті навчалися Ваші _____ ;
(продовжте відповідь)

в) так хотіли Ваші батьки;

г) _____ .
(Ваш варіант відповіді)

3. Чи задоволені Ви організацією навчального процесу на факультеті?

а) так; б) не всім; в) ні; г) не знаю;

г) _____ .
(Ваш варіант відповіді)

4. Який освітньо-кваліфікаційний рівень Ви плануєте отримати?

а) бакалавра; б) спеціаліста; в) магістра.

5. Чи плануєте Ви працювати за спеціальністю?

а) так; б) ні; в) не знаю; г) _____ (Ваш варіант відповіді).

6. Пригадайте тематику вивчення психолого-педагогічних дисциплін і вкажіть теми, що Вас зацікавили? Як Ви вважаєте, яким темам (питанням) слід приділити більше уваги у процесі їхнього вивчення?

---

7. Визначте позитивні та негативні сторони підготовки й оформлення портфоліо студента.

---

8. Яким є Ваше ставлення до тестового контролю рівня знань студентів?

---

9. Яких, на Вашу думку, головних принципів діагностування і контролю успішності студентів має дотримуватися викладач? Проранжуйте ці принципи у послідовності, що засвідчує їхню значущість для Вас (від найбільш значущого до найменш значущого). Відповідь обґрунтуйте.

---

10. Як Вам ліпше складати іспити (заліки)? Відповідь обґрунтуйте.

а) усно (за білетами);

б) співбесіда;

в) письмово (за білетами);

г) письмово (за завданнями тестового контролю знань).

д) на підставі врахування навчальних досягнень студента в семестрі;

д) _____

(Ваш варіант відповіді)

ДИФЕРЕНЦІЙНО-ДІАГНОСТИЧНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК

НА ВИЗНАЧЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ

(розроблено за методикою О. Помиткіна)

Вік _____ Стать _____

Інструкція

Шановні студенти! Запрошуємо Вас до активної участі в опитуванні. Перед Вами список 18 життєвих цінностей. Пронумеруйте їх від 1 до 18, не пропускаючи жодної цінності і враховуючи ступінь зменшення їхньої важливості для Вас. Дякуємо за відвертість, щирість та активну участь в опитуванні.

☞ **Примітка.** Не можна приписувати однаковий порядковий номер двом різним цінностям.

Таблиця 14. Опитувальник

<i>Список життєвих цінностей</i>	<i>Рангове місце</i>
Різноманітні задоволення	
Сімейний добробут	
Соціальна справедливість	
Вірність	
Визнання та популярність	
Вигідний шлюб	
Порядок у країні	
Доброзичливість	
Влада та впливовість	
Слухняні діти у сім'ї	
Порозуміння з людьми, які Вас оточують	
Допомога тим, хто її потребує	
Особиста безпека	
Успіх у професійній діяльності	
Кохання	
Спокійна старість	
Добробут країни	
Гармонія з природою	

ДИФЕРЕНЦІЙНО-ДІАГНОСТИЧНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК

“ВИБІР ПРОФЕСІЇ”¹

(розроблено за методикою Є.Л. Климова)

Інструкція

Дорогі друзі! Після закінчення навчання Ви зможете виконувати різні роботи. У таблиці наведено по дві можливості до 20 пар видів робіт з різних напрямів професій. Прочитайте твердження, що характеризують ці види робіт. Якщо б Вам довелося вибирати з двох можливих одну, якій з них Ви віддали перевагу? Виберіть з кожної пари відповідей тільки ту, якій Ви віддасте перевагу і обведіть кружечком її індекс.

Примітка. Пам'ятайте, що з кожної пари відповідей можна вибрати тільки одну (наприклад, з першої пари відповідей Ви вибираєте **1б**, з другої — **2б**, з третьої — **3а** і т. д.).

Таблиця 15. Опитувальник

№ а	Види роботи	№ б	Види роботи
1	2	3	4
1а	Доглядати за тваринами	1б	Обслуговувати машини, прилади (наглядати, регулювати)
2а	Допомагати хворим, лікувати їх	2б	Складати таблиці, схеми, програми для обчислювальних машин
3а	Контролювати якість книжкових ілюстрацій, художніх листівок, грамплатівок	3б	Стежити за станом, розвитком рослин
4а	Обробляти матеріали (дерево, метал, скло, пластмасу, тканини тощо)	4б	Постачати споживачеві товар (рекламувати, продавати)
5а	Обговорювати науково-популярні книги, статті	5б	Обговорювати художні книги, вистави, концерти
6а	Вирощувати тварин будь-якої породи	6б	Тренувати товаришів (або молодших школярів) з виконання яких-небудь дій (навчальних, спортивних, трудових тощо)
7а	Копіювати малюнки, зображення, настроювати музичні інструменти	7б	Керувати будь-яким вантажним (підймальним чи транспортним) засобом — підймальним краном, трактором, тепловозом

¹ Цю методику можна використати для профорієнтаційної роботи серед підлітків і старшокласників під час педагогічної практики в загальноосвітній школі

1	2	3	4
8a	Повідомляти і роз'яснювати людям потрібні їм відомості (у довідковому бюро, на екскурсії)	8б	Художньо оформляти виставки, вітрини, вироби (одяг, техніку), житло (або брати участь у підготовці вистав, концертів)
9a	Ремонтувати речі, вироби (техніку, одяг), житло	9б	Виправляти помилки у текстах, таблицях, малюнках
10a	Лікувати тварин	10б	Виконувати обчислювальні розрахунки
11a	Виводити нові сорти рослин	11б	Конструювати, проєктувати нові види промислових виробів (машин, одягу, будинків, продуктів споживання тощо)
12a	Розбирати суперечки між людьми (переконувати, роз'яснювати, заохочувати, карати)	12б	Розбиратись у кресленнях, схемах, таблицях (перевіряти, уточнювати, впорядковувати)
13a	Спостерігати, вивчати роботу гуртків художньої самодіяльності	13б	Спостерігати, вивчати життя мікробів
14a	Налагоджувати медичні прилади, апарати	14б	Надавати медичну допомогу людям при пораненнях, опіках, ударах
15a	Художньо описувати, зображувати події (спостережувані чи уявні)	15б	Складати точні описи — звіти про спостережувані явища, події, вимірювані об'єкти тощо
16a	Робити лабораторні аналізи у лікарні	16б	Приймати, оглядати хворих, вести з ними бесіди, призначати лікування
17a	Малювати і розписувати стіни приміщень, поверхню виробів	17б	Виконувати монтаж чи складання машин, приладів
18a	Організовувати культпоходи ровесників чи молодших дітей у театри, музеї, екскурсії, туристські походи тощо	18б	Грати на сцені, брати участь у концертах
19a	Виготовляти за кресленнями деталі, вироби (машини, одяг), споруджувати будинки	19б	Креслити, копіювати креслення, карти
20a	Проводити боротьбу з хворобами рослин і шкідниками лісу, саду	20б	Працювати на клавішних машинах (друкарській машинці, телетайпі, комп'ютері тощо)

Оброблення результатів

- ✦ Після ознайомлення з текстом опитувальника і вибору індексів відповідей, яким Ви надаєте перевагу, звірте їх з ключем відповідей (табл. 16). Поставте знак плюс (+) у тій клітинці ключа відповідей, у якій індекс збігається з Вашою відповіддю. Наприклад, якщо Ваша відповідь була позначена індексом **1б**, то у першій колонці біля індексу **1б** поставте знак (+).
- ✦ У тих колонках ключа, де індекс Вашої відповіді не збігається з тим, що записаний у колонці, поставте знак (-). Наприклад, у другій колонці біля індексу **1а** Ви маєте поставити знак (-).

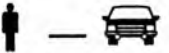

Таблиця 16. Ключ відповідей

①	②	③	④	⑤
1а	1б	2а	2б	
3б	4а	4б		3а
6а		6б	5а	5б
	7б			7а
	9а	8а	9б	8б
10а			10б	
11а	11б	12а	12б	
13б	14а	14б		13а
16а		16б	15а	15б
	17б			17а
	19а	18а	19б	18б
20а			20б	
$\Sigma (+) =$	$\Sigma (+) =$	$\Sigma (+) =$	$\Sigma (+) =$	$\Sigma (+) =$
$\Sigma (-) =$	$\Sigma (-) =$	$\Sigma (-) =$	$\Sigma (-) =$	$\Sigma (-) =$

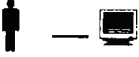

- ✦ Після заповнення листка відповідей підраховують кількість плюсів і мінусів у кожній колонці, що об'єднує професії певного типу (вони зазначені у табл. 17). Таких колонок у листку відповідей є п'ять.
- ✦ Домінуючу сферу професійних інтересів визначають за колонкою, що має максимальну кількість плюсів, тоді як колонка зі значною кількістю мінусів свідчить про сферу діяльності, до якої опитуваний не має зацікавлення.
- ✦ Ознайомтеся з характеристикою Вашого типу професії (див. табл. 17).

☞ Якщо Ви набрали значну кількість мінусів (понад 4) у сфері тих професій, в яких маєте бажання працювати, то Вам слід звернути на це особливу увагу. Адже домінуюча сфера професійних інтересів не відповідає Вашим прагненням.

Таблиця 17. Характеристика типів професій

Номер та назва типу професії	Професії, психологічні вимоги до спеціалістів
1	2
<p>①</p> <p>“Людина—Природа” (біономічні)</p> 	<p>Належать усі професії, пов’язані з рослинництвом, тваринництвом, лісовим господарством (<i>тваринник, агроном, ветеринар, лаборант</i> хіміко-бактеріологічного аналізу, <i>еколог</i> та ін.).</p> <p>☞ Якщо Ви обрали цей тип професій, Вам слід розвивати наочно-образне мислення, уяву, зорову пам’ять, спостережливість, наполегливість, здатність передбачати та оцінювати мінливі природні фактори, витривалість до несприятливих погодних умов тощо</p>
<p>②</p> <p>“Людина—Техніка” (технономічні)</p> 	<p>Належать усі технічні професії (<i>водій, швачка, оператор, інженер, механік, слюсар, наладник, радіотехнік, фотограф, кіномеханік</i> тощо).</p> <p>☞ Якщо Ви обрали цей тип професій, Вам слід розвивати чітку координацію рухів, точне зорове, слухове, вібраційне і кінетичне сприйняття, технічне і творче мислення, вміння переключати і концентрувати увагу, спостережливість</p>
<p>③</p> <p>“Людина—Людина” (соціономічні)</p> 	<p>Належать усі професії, пов’язані з</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) навчанням і вихованням (<i>викладач, вчитель, вихователь, спортивний тренер, майстер виробничого навчання, лаборант</i> та ін.); 2) медичним обслуговуванням людей (<i>лікар, медична сестра, няня, лаборант</i> тощо); 3) побутовим обслуговуванням (<i>продавець, перукар, офіціант, вахтер</i> та ін.); 4) інформаційним обслуговуванням (<i>бібліотекар, екскурсовод, лектор</i>); 5) захистом суспільства і держави (<i>юрист, міліціонер, інспектор, військовослужбовець</i> та ін.); 6) керівні посади (<i>директор, його заступники, завідувач, бригадир, начальник, керуючий</i> тощо). <p>☞ Якщо Ви обрали цей тип професій, Вам слід розвивати професійні комунікативні здібності та компетенції, охайність, пунктуальність, зібраність, бути відповідальним, витриманим, толерантним, доброзичливим, вимогливим, принциповим тощо</p>

1	2
<p style="text-align: center;">④</p> <p style="text-align: center;">“Людина—Знакова система” (сигномічні)</p> <div style="text-align: center;"> </div>	<p>Належать усі професії, пов’язані з переробленням різної інформації, зокрема:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) цифр, формул, таблиць (<i>програміст, оператор ЕОМ, економіст, бухгалтер, статист</i> тощо); 2) креслень, схем, карт (<i>кресляр, конструктор, копійувальник, штурман, геодезист</i> тощо); 3) звукових сигналів (<i>радист, телефоніст, звуковий оператор, стенографіст</i> та ін.); 4) текстів рідною та іноземною мовами (<i>редактор, коректор, телеграфіст, секретар</i> та ін.). <p>☞ Якщо Ви обрали цей тип професій, Вам слід розвивати оперативну і механічну пам’ять, уміння розподіляти і концентрувати увагу, точність сприйняття інформації, логічне мислення</p>
<p style="text-align: center;">⑤</p> <p style="text-align: center;">“Людина—Художній образ” (артономічні)</p> <div style="text-align: center;"> </div>	<p>Належать усі творчі спеціальності, пов’язані з</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) створенням та проєктуванням художніх творів (<i>художник, письменник, композитор, модельєр, архітектор, скульптор, журналіст, хореограф</i>); 2) музично-театральним мистецтвом (<i>режисер, музикант, диригент, актор, співак, критик</i> та ін.); 3) відтворенням та виготовленням різних виробів за зразком (<i>ювелір, реставратор, гравер, маляр</i> тощо). <p>☞ Якщо Ви обрали цей тип професій, Вам слід розвивати художні здібності, зорове сприйняття, спостережливість, зорову пам’ять, наочно-образне мислення, творчу уяву тощо</p>

МЕТОДИКА “Q-СОРТУВАННЯ”, чи ВАША ДУМКА ПРО СЕБЕ

(розроблено за Р. Римською, С. Римським)

Мета. Вивчити уявлення досліджуваного про себе (методику використовують також для визначення “ідеального Я” індивіда чи його уявлення про те, яким його бачать інші).

Інструкція

Дорогі друзі! Вашій увазі запропоновано опитувальник з 60 висловлювань. Прочитайте їх. Спробуйте уявити типову ситуацію і дайте першу відповідь, яка спаде Вам на думку. Зробіть позначку (+ або ✓) у відповідній колонці опитувальника (табл. 18):

☞ якщо твердження відповідає Вашому уявленню про себе (колонка “так”);

☞ якщо Ви не згодні з певним твердженням або воно суперечить Вашому уявленню про себе (колонка “ні”);

☞ у виключних випадках можна відповідати “сумніваюсь”.

☞ **Примітка.** Жодного питання пропустити не можна. Відповідати слід швидко. Пам’ятайте, що тут немає правильних чи неправильних, добрих чи поганих відповідей.

Таблиця 18. Опитувальник

Номер за пор.	Висловлювання	Відповідь	
		“так”	“ні”
1	2	3	4
1	Я критично налаштований (-а) до товаришів, серед яких перебуваю		
2	Коли в групі розпочинається конфлікт, я стаю тривожний (-а)		
3	Я схильний (-а) прислухатися до порад лідера		
4	Я не схильний (-а) налагоджувати надто близькі стосунки з товаришами		
5	Мені подобаються товариські відносини в групі		
6	Я схильний (-а) перечити лідеру		
7	Я відчуваю симпатію до одного-двох членів групи		
8	Я уникаю зустрічей і зібрань у групі		
9	Мені подобається похвала лідера		
10	Я незалежний (-а) у судженнях та манерах поведінки		
11	Я готовий (-а) приєднатися до якоїсь сторони в суперечці		
12	Я схильний (-а) керувати товаришами		
13	Я радію від спілкування з одним-двома друзями		
14	Я є зовнішньо спокійний (-а) під час проявів ворожості з боку членів групи		
15	Я схильний (-а) підтримувати настрої своєї групи		
16	Я не надаю значення особистим якостям членів групи		
17	Я схильний (-а) відволікати групу від її мети		
18	Я відчуваю насолоду, протиставляючи себе лідеру		
19	Хотів би (-ла б) зблизитися з деякими членами групи		
20	Я намагаюся зберігати нейтралітет в суперечці		
21	Мені подобається, коли лідер активний та добре керує		
22	Я схильний (-а) холоднокровно обговорювати суперечливі питання		
23	Я недостатньо стриманий (-а) у вияві почуттів		
24	Я прагну згуртувати навколо себе однодумців		
25	Я незадоволений (-а) надто формальними стосунками		
26	Коли мене звинувачують, я розгублююся і мовчу		

1	2	3	4
27	Я надаю перевагу тому, щоб погоджуватися з головними тенденціями, які простежуються в групі		
28	Я прив'язаний (-а) до групи загалом більше, ніж до окремих товаришів		
29	Я схильний (-а) затягувати й загострювати суперечку		
30	Я прагну бути в центрі уваги		
31	Я намагаюся бути членом більш вузького угруповання		
32	Я схильний (-а) до компромісів		
33	Я відчуваю внутрішню стурбованість, коли лідер діє всупереч моїм очікуванням		
34	Я хворобливо ставлюся до зауважень товаришів		
35	Я можу бути підступним (-ою) і улесливим (-ою)		
36	Я схильний (-а) брати на себе керівництво в групі		
37	Я є в групі відвертим (-ою)		
38	В мене з'являється нервові хвилювання під час групових суперечок		
39	Я надаю перевагу тому, щоб лідер брав на себе відповідальність за планування завдань		
40	Я не схильний (-а) відповідати взаємністю на прояви товариськості		
41	Я схильний (-а) гніватися на товаришів		
42	Я намагаюся вести інших проти лідера		
43	Я легко налагоджую знайомства за межами групи		
44	Я намагаюся уникати втягування мене в суперечку		
45	Легко погоджуюся з пропозиціями інших членів групи		
46	Я чиню опір створенню угруповань у колективі		
47	Коли я роздратований (-а), я стаю іронічним (-ою) та насмішуватим (-ою)		
48	У мене з'являється неприязнь до тих, хто намагається виділитися		
49	Я надаю перевагу меншій, але більш інтимній групі		
50	Я намагаюся не виявляти свої справжні почуття		
51	Я стаю на бік лідера в групових суперечках		
52	Я проявляю ініціативу в налагодженні контактів у спілкуванні		
53	Я уникаю критикувати товаришів		
54	Я звертаюся до лідера частіше, ніж до інших		
55	Мені не подобається, що стосунки в групі є занадто фамільярні		
56	Я полюблюю влаштовувати суперечки		
57	Я намагаюся підтримати власне високе становище в групі		

1	2	3	4
58	Я схильний (-а) втручатися в стосунки товаришів й порушувати їх		
59	Я схильний (-а) до сварок і є задириливим (-ю)		
60	Я схильний (-а) виражати незадоволення лідером		

Оброблення результатів

✎ Після ознайомлення та заповнення опитувального листка звірте Ваші відповіді з ключем відповідей. У ньому відповіді розподіляються за шістьма тенденціями. Обведіть кружечком ті номери відповідей, що збіглися з Вашими за опитувальником:

Таблиця 19. Ключ відповідей

Тенденції поведінки людини в групі	Відповідь									
	3	9	15	21	27	33	39	45	51	54
① <i>Залежність</i>										
② <i>Незалежність</i>										
③ <i>Товариськість</i>										
④ <i>Нетовариськість</i>										
⑤ <i>Прийняття “боротьби”</i>										
⑥ <i>Ухилення від “боротьби”</i>										

✎ Визначають частоту проявів кожної з тенденцій, підсумовуючи кількість відповідей “так” за однією з тенденцій з кількістю відповідей “ні” за полярною тенденцією у спряженій парі:

- ◆ *залежність*—*незалежність*;
- ◆ *товариськість*—*нетовариськість*;
- ◆ *прийняття “боротьби”*—*неприйняття “боротьби”*.

Наприклад, кількість відповідей “так” за шкалою “Залежність” підсумовують з кількістю відповідей “ні” за шкалою “Незалежність”.

Інтерпретація результатів

✎ Якщо отримана сума балів (частота прояву становить 1 бал) наближена до 20, то можна говорити про істинне переважання тої чи іншої стійкої тенденції, що є властивою індивіду й проявляється не тільки в певній групі, але й за її межами.

- ⚡ Якщо кількість відповідей “так” однієї тенденції виявиться рівною кількості позитивних відповідей за протилежною тенденцією (наприклад, *залежність—незалежність*), то таке положення засвідчує наявність внутрішнього конфлікту особистості, яка знаходиться під впливом однаково виражених протилежних тенденцій.
- ⚡ Три—чотири відповіді “сумніваюсь” за окремими тенденціями розглядають як ознаку нерішучості, ухиляння, астеничності, проте в іншому разі це може засвідчувати вибірковість у поведінці, тактичну гнучкість, стеничність. Ці якості можна верифікувати, аналізуючи їх у сукупності з іншими особливостями особистості.
- ⚡ Кожна з цих тенденцій має внутрішню і зовнішню характеристику, тобто може бути внутрішньо властивою індивіду, а може бути зовнішньою, своєрідною “маскою”, яка приховує справжнє обличчя людини.

Таблиця 20. Тенденції поведінки людини в групі

Тенденції	Пояснення
<i>До залежності</i>	Цю тенденцію розуміють як внутрішнє стремління індивіда до прийняття групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей
<i>До товаришкості</i>	Така тенденція свідчить про контактність, стремління утворювати емоційні зв'язки як у своїй групі, так і за її межами
<i>До прийняття “боротьби”</i>	Розглядають як активне стремління особистості брати участь у житті групи, як стремління до досягнення більш високого статусу в системі міжособистісних відносин
<i>Ухиляння від “боротьби”</i>	Це протилежна тенденція, яка засвідчує намагання відійти від взаємодії, зберегти нейтралітет у групових спорах і конфліктах, схильність до компромісних рішень

👁 **Примітка.** З метою вивчення “ідеального Я” досліджуваного або його уявлення про те, яким його бачать інші, проводять повторне дослідження, хід якого ідентичний описаному вище. Інструкцію, яку пропонує експериментатор, корегують залежно від мети дослідження.

ПЕДАГОГІКА ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ВИХОВАННЯ ЛЮДИНИ. МЕТОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План вивчення теми:

1. Педагогіка як наука, її об'єкт і предмет дослідження.
2. Характеристика головних педагогічних категорій.
3. Головні галузі педагогіки.
4. Міжпредметні зв'язки педагогіки.
5. Логіка і методи наукових досліджень у педагогіці

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. Навч. посібник. К., 1995.
3. Кравець В.П. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1994.
4. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1994.
5. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003.
6. Курляк І.Є. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від стародавніх часів до ХІХ ст.): Навч.-метод. посібник. Львів, 2000.
7. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посібник. К., 2006.
8. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
9. Фіцула М.М. Педагогіка: Посібник. К., 2000.
10. Ягунов В.В. Педагогіка: Посібник. К., 2002.
11. Якса Н.В. Основи педагогічних знань: Навч. посібник. К., 2007.

 Ключові поняття теми: агогіка, андрагогіка, анкетування, антропологіка, бесіда, виховання, віктимологія, герогіка, експеримент, інтерв'ю, логопедія, навчання, олігофренопедагогіка, освіта, педагогічне спостереження, сурдопедагогіка, тести досягнень, тести інтелекту, тести креативності, тифлопедагогіка

2.1. ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА, ЇЇ ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Становлення педагогіки як науки

Термін *педагогіка* походить від грецьких слів “*παιδός*” — дитина і “*αγω*” — веду, що у дослівному перекладі означає “дітоводіння”. У часи Давньої Греції рабовласники визначали раба, котрий супроводжував їхніх дітей до школи. Його і називали педагогом (“*найдагогос*”). З часом педагогами стали називати вільнонайманих людей, котрі здійснювали наставництво, займалися вихованням і навчанням дітей. Поступово термін “*педагогіка*” набув більш широкого значення. Його почали використовувати для визначення мистецтва супроводжувати дитину впродовж життя, тобто виховувати, навчати, давати освіту. З середини ХХ ст. замість терміна “*педагогіка*” в деяких країнах використовують термін “*андрагогіка*” (гр. *άνδρός* — чоловік, *αγωγή* — виховання) й “*антропологіка*” (гр. *άνθρωπος* — людина, *αγωγή* — виховання). Отже, педагогіка — це виховання людини загалом, а поняття “*виховання*” в цьому контексті передбачає освіту, навчання, розвиток, формування і самовдосконалення особистості.

Багатолітня історія існування людства пронизана червоною ниткою намірів захистити дитину — своє майбутнє, допомогти їй вижити, знайти своє місце у житті. Виникло соціальне явище — виховання як практична потреба передачі підростаючому поколінню основних елементів набутого досвіду, залучення його у суспільні відносини через спілкування і діяльність. Людей, які здійснювали виховання називали наставниками, вихователями, згодом — педагогами.

Педагогіка як наука у своєму становленні пройшла довгий шлях. На фоні розвитку й удосконалення виробництва, накопичення наукових знань про оточуючий світ, ускладнюється й сам процес виховання і навчання підростаючих поколінь.

 Педагогіка (гр. *παιδαγωγική* — майстерність виховання) — наука, що охоплює питання виховання, освіти й навчання підростаючого покоління
(*Словник іноземних слів*)

❓ Як виникла й розвивалася педагогіка у світовому й вітчизняному контекстах?

Розглянемо у ретроспективі її ключові етапи.

Таблиця 21. Головні етапи становлення педагогіки як науки: світовий контекст (за Н.П. Волковою, В.М. Галузинським, М.С. Гриценко, М.Б. Євтухом, В.П. Кравцем, І.Є. Курляк, Н.Є. Мойсеюк, О.М. Пехотю, В.В. Ягуновим)

Етап	Інтерпретація / пояснення
1	2
Етап — розвиток педагогічних ідей у складі філософії (найдавніші часи — поч. XVII ст.)	<p style="text-align: center;">Найдавніші часи</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ виникнення виховання як соціального явища пов'язане з появою найдавніших людей; ➤ перехід від стихійних, інстинктивних дій до усвідомленого і специфічного виду діяльності — виховання; ➤ <i>мета виховання</i> (період родового устрою) — передавання підростаючому поколінню трудових навичок, способів поведінки, релігійних уявлень, традицій, звичаїв, обрядів; ➤ поява перших в історії людства закладів для життя й виховання підростаючих поколінь, окремо для хлопців і для дівчат, де виховні функції виконували збагачені досвідом старці, досвідчені родички (останні етапи розвитку матриархату); ➤ у зв'язку з становим і майновим розшаруванням суспільства (розпадом первісного ладу) мета виховання трансформується в окремі цілі для кожного стану: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>ідеал вождя</i> — підготовка до війни, керування общиною; ◆ <i>ідеал жерця</i> — розвиток інтелекту, підготовка до проведення релігійних ритуалів і обрядів; ◆ <i>ідеал общинників</i> — підготовка до праці
	<p style="text-align: center;">Виховання в країнах Стародавнього Сходу</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ здійснено перші спроби узагальнити досвід виховання, обґрунтувати його теоретичні засади (Китай, Індія, Єгипет); ➤ виникнення перших шкіл з метою систематичного навчання дітей (III—II тис. до н. е.): кастові школи в Індії, сільські общинні, приватні підвищеного типу в Китаї; школи писців у Єгипті; зміст освіти був диференційованим і залежав від соціального стану; запроваджено систему державних ступеневих екзаменів для тих, хто прагнув стати чиновником або вченим; ➤ <i>мета освіти</i> (за Конфуцієм) — виховання “благородного мужа” — досконалої людини, котра повинна пізнавати істину шляхом систематичного навчання, бути гуманною і дотримуватися традиційних норм моралі

1	2
<p><i>І етап — розвиток педагогічних ідей у складі філософії</i> (найдавніші часи — поч. XVII ст.)</p>	<p style="text-align: center;">Античні часи</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ зародження перших педагогічних теорій у глибинах античної філософії, що мали практичне втілення. Розвиток наукових ідей щодо виховання, навчання, розвитку людини пов'язаний з іменами <i>Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана</i>; ➤ виникнення двох протилежних <i>систем виховання</i>: <ul style="list-style-type: none"> ① <i>афінської</i> (мета виховання — самореалізація індивідуальності, гармонійна рівновага духовного та фізичного елементів освіти, прославлений виховний ідеал “калокагатії” — внутрішня і зовнішня досконалість); ② <i>спартанської</i> (мета — виховати мужнього, жорстокого воїна, пріоритетну роль відводили фізичному вихованню, загартуванню, формуванню сили духу, хитрості, спритності, дисциплінованості); ➤ відомі такі <i>форми освіти</i>: гімназії, навчальні заклади вищого типу (граматичні школи, риторичні школи), спеціальні школи лікарів, юристів, архітекторів; науково-освітні центри Мусейон, Атенеум
	<p style="text-align: center;">Середньовіччя V—XIV ст.</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ розвиток педагогічних знань цієї епохи втратив прогресивну спрямованість педагогічних ідей античності; ➤ культура, виховання та освіта розвивались у дусі релігійного аскетичного світогляду, що мало на меті зосередженість на внутрішньому житті людини, її моральних якостях, духовності, відречення від радостей земного життя як тлінних і незначущих; ➤ склалися такі типи <i>виховних систем</i>: церковне (духовне), рицарське, бюргерське виховання та стихійне виховання дітей селян; ➤ створено вищі спеціальні школи — перші в Європі університети у містах: Болонья (1158), Оксфорд (1168), Кембридж (1209), Париж (1253); ➤ розвиток педагогічних ідей цього періоду пов'язаний з іменами <i>Фоми Аквінського, П'єра Абеляра</i> та ін.
	<p style="text-align: center;">Епоха Відродження XIV—XVI ст.</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ повернення до античного ідеалу освіченості; особливості гуманістичного світогляду: індивідуалізм (у центрі виховання — особистість), урахування вікових особливостей дитини, вимога гармонійного всебічного розвитку особистості, піднесення ролі морального виховання, зменшення впливу церкви на школу;

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ освіту можна було отримати у міських школах, латинських школах підвищеного типу (колегіуми, гімназії), нових університетах, державних та приватних школах для дівчат; ➤ розвиток педагогічної думки пов'язаний з іменами педагогів-гуманістів: <i>Вітторіно де Фельтре</i>, <i>Еразма Роттердамського</i>, <i>Франсуа Рабле</i>, <i>Мішеля Монтеня</i> та ін.
<p style="text-align: center;">II етап — становлення педагогіки як самостійної галузі наукового знання (XVII—XVIII ст.)</p>	<p style="text-align: center;">Епоха Реформації та Просвітництва</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ виокремлення педагогіки з філософії, оформлення педагогічного знання у наукову систему; ➤ <i>Ян-Амос Коменський</i> — автор нової прогресивної педагогічної системи, в основі якої лежить принцип <i>природовідповідності</i> виховання (його перу належать: схема організування школи, теоретичне обґрунтування найважливіших дидактичних принципів, розроблення класно-урочної системи навчання, проголошення рівного права на освіту хлопчиків і дівчаток, спільність навчання); ➤ розвиток педагогічної думки, розроблення нових педагогічних систем пов'язані з іменами: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Джона Локка</i> (теорія виховання джентльмена); ◆ <i>Дені Дідро</i> (обґрунтування необхідності створення реальної школи, прихильник системи безстанової народної освіти); ◆ <i>Жана-Жака Руссо</i> (теорія “вільного виховання”)
<p style="text-align: center;">III етап — формування класичної європейської педагогіки (XVIII—XIX ст.)</p>	<p>Основні ланки європейської освіти, що склалися в цей період, мали національні особливості у різних країнах: елементарна початкова школа, класична або реальна гімназія, університет. Педагогічна думка акумулювалась у науковій і практичній діяльності педагогів-класиків:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ <i>Йогана-Георґа Песталоцці</i> (теорія морального виховання учнів, основоположник теорії та методики початкового навчання рідної мови, арифметики, елементарної геометрії, географії); ➤ <i>Йогана-Фрідріха Гербарта</i> (чотириетапна модель уроку, теорія видів навчання, система морального виховання, принцип “виховного” навчання); ➤ <i>Фрідріха-Адольфа Дістервега</i> (мета виховання — гармонійний розвиток людини на основі принципів природовідповідності, культуровідповідності, самодіяльності; автор дидактики розв'язального навчання)

1	2
<p>IV етап — розвиток педагогіки нового часу (кін. XIX — поч. XX ст.)</p>	<p>Головні освітні концепції у розвитку педагогіки цього періоду:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ теорія “громадянського виховання” і “трудова школа” (<i>Георг Кершенштейнер, Зейдель Роберт</i>); ➤ теорія “вільного виховання” (<i>Слена Кей, Марія Монтессорі</i>); ➤ експериментальна педагогіка (<i>Ернст Мейман, Вільгельм-Август Лай</i>); ➤ педагогіка особистості (<i>Гуго Гуадіга, Генріх Шаррельман</i>); ➤ теорія нового виховання і “нових шкіл” (<i>Селестен Френе</i>); ➤ вальдорфська педагогіка (<i>Рудольф Штайнер</i>). <p>Яскравою ознакою освітніх концепцій цього часу стало поєднання теоретичних інноваційних пропозицій з практичною інноваційною діяльністю, яка відбувалася в експериментальних навчально-виховних закладах</p>
<p>V етап — виникнення освітніх технологій (XX ст. — наш час)</p>	<p>Обґрунтування й використання в освітніх системах особистісно орієнтованих освітніх технологій, кінцевою метою яких є гармонійний розвиток особистості. Характерними особливостями сучасних підходів до освіти, навчання й виховання особистості є дослідження можливостей та створення умов для її індивідуального розвитку, саморозкриття, самореалізації на різних етапах її життєвого шляху. Головні освітні концепції у розвитку педагогіки:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ навчання як дослідження (<i>А.М. Алексюк, Д.Н. Богоявленський, М.В. Кларін, Т.В. Кудрявцев, І.Я. Лернер, М.Н. Скаткін</i> та ін.); ➤ теорія розвивального навчання (<i>Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Л.В. Занков, Д.Б. Ельконін</i> та ін.); ➤ “створення ситуації успіху” (<i>А.С. Макаренко, В.О. Сухомлиський</i> та ін.); ➤ сугестивна технологія (<i>Г. Лозанов, Д.Н. Узнадзе, Б.Д. Паригін</i> та ін.) тощо

❓ Ознайомтеся з історією становлення педагогіки як науки у світовому контексті та дайте відповіді на запитання:

- ✓ Який етап у становленні педагогіки можна вважати суто науковим? Чому?
- ✓ У чому, на Вашу думку, проявлялася прогресивність педагогічної системи *Я.-А. Коменського*?

Розвиток педагогічних ідей в Україні й оформлення їх у самостійну науку відбувався в унісон світовому. Розглянемо у ретроспекції найяскравіші його віхи на кожному з етапів суспільно-історичного розвитку.

Таблиця 22. Головні етапи становлення педагогіки як науки
(український контекст за Н.П. Волковою, В.П. Кравцем, О.О. Любарем,
Д.Т. Федоренко, В.В. Ягуновим, М.Д. Ярмаченком)

Етап	Інтерпретація / пояснення
1	2
<p>Докняжа доба — розвиток педагогічної практики</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ зміст і особливості виховання підростаючого покоління визначалися умовами життя й виробничою діяльністю дорослих; ➤ будинки молоді (окремі для хлопчиків і дівчаток) — перші заклади для виховання дітей, де під керівництвом старійшин роду їх готували до життя та праці; ➤ розвиток першоукраїнської писемності, зв'язки між слов'янськими союзами, поява і зміцнення міст сприяли утворенню мережі шкіл грамоти, ремесел та промислів, з'явилися школи для підготовки духовних осіб
<p>Княжа доба — формування й розвиток педагогічної думки</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ створено першу систему народної освіти (школи грамоти, школи “книжного вчення”, монастирські школи, церковні школи, жіночі школи); ➤ необхідність виховання та освіти, ролі праці в житті людини, позитивного прикладу дорослих у вихованні дітей відображено у рукописних творах — пам'ятках писемності Київської Русі (збірник законів “Руська правда” <i>Ярослава Мудрого</i>; “Правда” <i>Ярославичів</i>; “Житіє Євдокії Полоцької”; “Слово про закон і благодать” <i>Іларіона</i>); ➤ вершиною педагогічної думки XII ст. стало “Повчання” <i>Володимира Мономаха</i> (автором подано ідеальний образ князя-правителя, викладено власне бачення проблеми підготовки підростаючого покоління до життя, закладено основи гуманістичного виховання)
<p>Доба українського Відродження (XIV—XVIII ст.)</p>	<p>Розвиток української педагогіки цього періоду відбувається під впливом гуманістичних тенденцій європейської педагогічної думки:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ вперше в європейській науковій практиці перекладено давньоукраїнською мовою філософську та науково-природничу літературу арабо-єврейського та західноєвропейського походження; ➤ політична, національна, релігійна ситуація в Україні зумовила появу двох напрямів освіти: <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>православного</i> (братські школи; школи, засновані сільськими громадами; школи при церквах і монастирях; січові й козацькі школи); ◆ <i>католицького</i> (єзуїтські, василіанські, домініканські, піарські школи); ➤ засновано перші національні заклади вищого типу: <ul style="list-style-type: none"> ◆ Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576); ◆ Кисво-Могиланська академія (1632);

1	2
<p>Розвиток української педагогіки у складі двох імперій (кін. XVIII—поч. XX ст.)</p>	<p>➤ розвиток педагогічної думки пов'язаний з іменами <i>Петра Могили, Івана Федорова, Івана Вишенського, Єпифанія Славинецького, Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди</i></p> <p>Проблеми освіти і виховання у своїх працях розглядали майже всі діячі культури, мистецтва, літератури й науки, серед яких: <i>Г.З. Врецьона, Л.І. Глібов, П.А. Грабовський, М.П. Драгоманов, О.В. Духнович, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, Леся Українка, Ю. Федькович, Т.Г. Шевченко.</i></p> <p>Педагогіка України цього періоду збагатилася ґрунтовними працями видатних постатей:</p> <p>➤ <i>К.Д. Ушинський</i> — автор оригінальної педагогічної системи, в основі якої лежить принцип народності; розробник цілісної дидактичної системи (зміст освіти в школі, принципи організування і методи навчання);</p> <p>➤ <i>Х.Д. Алчевська</i> — досліджувала проблеми навчання дорослих;</p> <p>➤ <i>І.Я. Франко</i> — досліджував стан освіти на українських землях, питання виховання молоді, визначення мети, змісту і методів навчання й виховання, сімейне виховання, роль матері тощо;</p> <p>➤ <i>Т.Г. Лубенець</i> — обґрунтував психолого-педагогічну необхідність навчання рідною мовою, зв'язку навчання з життям, підготування дітей до трудової діяльності;</p> <p>➤ <i>С.Ф. Русова</i> — розробила концепцію національної системи освіти і виховання, в якій наголошувала на дошкільному вихованні</p>
<p>Розвиток педагогіки у XX ст.</p>	<p>Педагогіка як наука збагатилася досягненнями таких теоретиків і практиків у галузі освіти:</p> <p>➤ <i>І.І. Огієнка</i> (вчений акцентував увагу на тому, що навчання і виховання мають здійснюватися українською (державною) мовою, а систему навчально-виховних закладів необхідно будувати на засадах національної школи і педагогіки, доступності навчання і освіти);</p> <p>➤ <i>Г.Г. Ващенко</i> (творець повного курсу української національної педагогіки);</p> <p>➤ <i>А.С. Макаренка</i> (новатор інтенсивної педагогіки, один із засновників теорії та методики колективного виховання);</p> <p>➤ <i>В.О. Сухомлинського</i> (засновник гуманістичної, новаторської педагогіки).</p> <p>У 50—70-х рр. видано підручники, навчальні посібники та наукові праці (“Педагогіка” <i>С.Ф. Збандуто</i>, “Хрестоматія вітчизняної педагогіки” за ред. <i>С.А. Литвинова</i> тощо). Розвиток педагогічної науки у другій половині XX ст. пов'язаний з іменами <i>А.М. Алексюка, А.С. Бондаря, С.У. Гончаренка, І.А. Зязюна, І.Г. Єременко, В.М. Мадзігона, О.Р. Мазуркевича, В.О. Онищука, О.Я. Савченко, В.З. Смаля, Б.М. Ступарика, М.Д. Ярмаченко</i> та ін.</p>

? Ознайомтеся з історією розвитку педагогіки у вітчизняному контексті. Дайте відповіді на такі запитання:

- ✓ На якому з етапів розвитку вітчизняної педагогіки простежується значний вплив на неї ідей європейської педагогічної науки й практики? Як Ви думаете, з якими суспільно-культурними процесами це пов'язано?
- ✓ Який із зазначених етапів можна вважати суто науковим? Чому?

Окрім поданої періодизації становлення вітчизняної педагогіки як науки, в основі якої лежить суспільно-історичний розвиток, в сучасній педагогічній літературі подається й інший підхід. Зокрема, розвиток педагогічних ідей й оформлення їх у самостійну галузь наукового знання розглянуто через такі стадії:

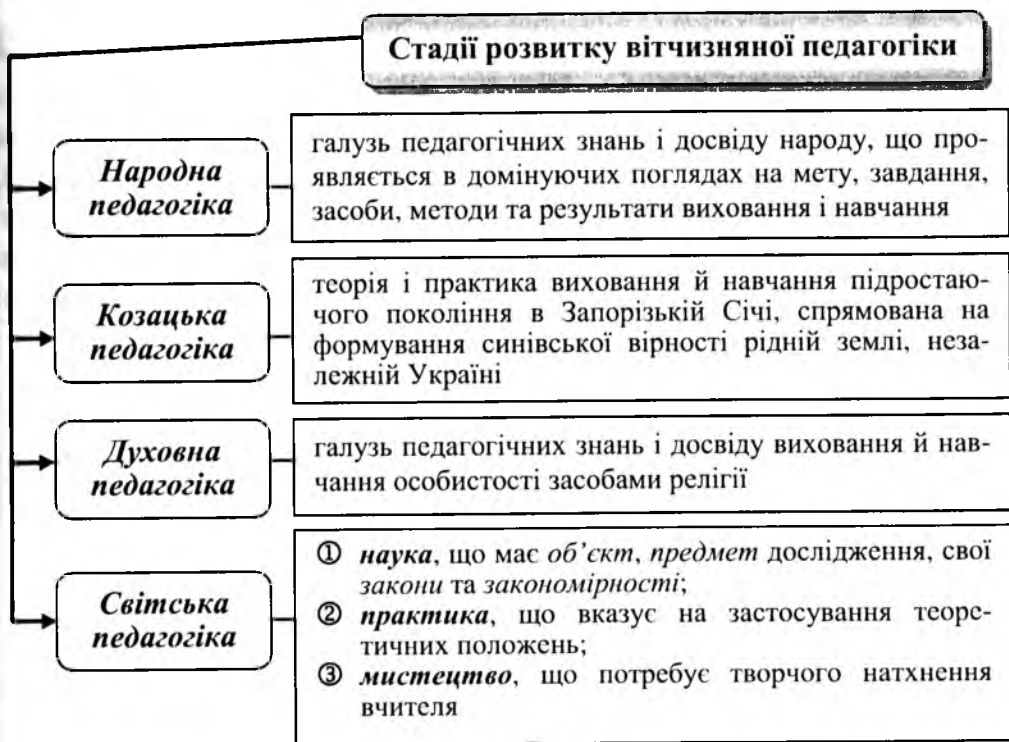

Рис. 4. Стадії розвитку вітчизняної педагогіки

Головними джерелами розвитку педагогіки є:

- *народна педагогіка* (погляди на виховання збережені в усній народній творчості);
- *педагогічна спадщина минулого* (праці педагогів-класиків, монографії, статті видатних учених);

- *передовий педагогічний досвід* (узагальнення, поширення, застосування досвіду педагогів-новаторів);
- *сучасні педагогічні дослідження* (проведення наукових досліджень з метою виявлення, уточнення, вдосконалення явищ і процесів, які становлять сутність педагогіки як науки).

❓ Ознайомтеся з історією розвитку психології та педагогіки. Спробуйте схематично відобразити їхній зв'язок на різних етапах становлення. У якому періоді, на Вашу думку, найяскравіше простежуються взаємозв'язки, взаємозбагачення та взаємовпливи цих людинознавчих наук?

Педагогіка як наука у своєму становленні пройшла значний шлях як у світовому, так і у вітчизняному вимірах. На кожному новому витку її становлення спостерігається зростання ролі освіти і школи, розширення й ускладнення виховної діяльності, збагачення педагогічного досвіду

Підходи до трактування поняття “педагогіка”

Наука педагогіка виокремилася з лона філософії й розвивалася як теорія виховання підрастаючих поколінь. Зумовлено це тим, що вихованню, навчанню і підготовці до дорослого життя дітей та молоді завжди відводили чільне місце серед головних завдань спільноти. У наявних педагогічних джерелах розроблено різні підходи до тлумачення поняття “педагогіка”.

❓ Якими є підходи до трактування дефініції поняття “педагогіка”?
Наведемо кілька визначень.

 Педагогіка — наука про навчання і виховання підрастаючих поколінь (С.У. Гончаренко).

Педагогіка — наука про виховання людини (А.І. Кузьмінський, Н.С. Мойсеюк, В.Л. Омеляненко, І.П. Підласий, В.В. Ягутов).

Педагогіка — наука про виховання, навчання і розвиток особистості (П.М. Щербань).

Педагогіка — сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості (М.М. Фіцула).

Педагогіка — наука, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості (Н.П. Волкова)

У сучасному науковому просторі педагогіка позиціонує себе як комплексну науку, що має на меті відкривати чи уточнювати педагогічні закони та закономірності, віднаходити нові шляхи їхньої реалізації на основі всебічних й глибоких наукових досліджень, поєднаних з даними природничих та суспільних наук.

Структурно педагогіку розглядають у трьох аспектах:

- **наука** (має свої об'єкт, предмет, принципи, закономірності);
- **практика** (зорієнтована на вирішення складних педагогічних проблем навчально-виховного процесу);
- **мистецтво** (праця вчителя потребує творчого натхнення задля досягнення майстерності педагогічного впливу на вихованців).

? Проблема для дискусії
 Як співвідносяться, на Вашу думку, аспекти педагогіки в умовах педагогічного процесу?

Предмет педагогіки

Педагогіка як наука має свій об'єкт і предмет дослідження, які, співвідносяться між собою як загальне й часткове. *Об'єктом педагогіки* стає частина об'єктивного світу, його явищ, які зумовлюють

розвиток особистості в процесі цілеспрямованої діяльності суспільства.

? До визначення *предмета* педагогіки у сучасних наукових педагогічних джерелах є низка підходів. З'ясуємо деякі з них.

Таблиця 23. Підходи вчених до визначення предмета педагогіки

Вчені	Визначення предмета педагогіки
Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягупов	<i>Предметом педагогіки</i> , на думку вчених, є процес спрямованого розвитку і формування особистості в умовах її виховання, навчання, самовдосконалення
А.І. Кузьмінський В.Л. Омеляненко	<i>Предметом педагогіки</i> визначають процес виховання. Водночас зазначають, що термін "виховання" є різноплановий і вживається в широкому (як вплив суспільства на формування особистості) та вузькому (вплив особи вихователя, батьків, учителів) розумінні
Н.П. Волкова	Вважає, що <i>предметом педагогіки</i> є особлива сфера суспільної діяльності з виховання людини, складовими якої є освіта і навчання
М.М. Фіцула	М.М. Фіцула зазначає, що <i>предметом педагогіки</i> є навчально-виховна діяльність, яка здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством. Разом з тим у більш ранніх наукових працях учений розглядав <i>предмет педагогіки</i> як комплексну структуру, з такими основними ланками: <ul style="list-style-type: none"> ➤ дослідження законів і закономірностей педагогічних явищ і процесів; ➤ теоретичне обґрунтування змісту, принципів, методів і форм навчання та виховання; ➤ вивчення передового педагогічного досвіду і створення на цій основі педагогічної теорії; ➤ розроблення педагогічної техніки

Отже, *предмет педагогіки* — навчально-виховна діяльність, що здійснюється людьми, уповноваженими на це суспільством, на всіх етапах його історичного розвитку.

Завдання педагогіки

Педагогіка як теоретична й практична наука виконує низку важливих завдань. На сучасному етапі розвитку суспільства *загальними завданнями* педагогіки є:

- виявлення, вивчення та обґрунтування законів і закономірностей формування та розвитку людської особистості;
- виявлення, вивчення та обґрунтування закономірностей організування педагогічного процесу у різних навчальних закладах;
- розроблення на цій основі теоретико-методологічних і методичних основ виховання як спеціально організованого педагогічного процесу.

Враховуючи сучасні процеси формування світового освітнього простору, глобалізації, динамічного розвитку комунікативних засобів і технологій, *конкретними завданнями* педагогіки є:

- ✓ вдосконалення змісту освіти;
- ✓ вироблення принципово нових засобів навчання та навчального обладнання;
- ✓ модернізація наявних форм і методів навчання й виховання;
- ✓ оптимізація політехнічної підготовки учнів;
- ✓ демократизація та гуманізація діяльності середньої та вищої шкіл.

2.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОВНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Категорії педагогіки

Категорії педагогіки — це провідні поняття, які виражають наукові узагальнення. Головними педагогічними категоріями є *виховання*, *освіта* й *навчання*. Вони охоплюють коло питань, що належать до предмета педагогіки.

Розуміння сутності педагогічних категорій забезпечить якісне пізнання педагогічних закономірностей. Визначаючи сутність і місце педагогічних категорій у навчально-освітньому просторі, вітчизняні вчені дотримуються аналогічних позицій. Наведемо їхні загальні характеристики.

Виховання як категорія педагогіки

Категорія “*виховання*” є ключовою у системі понять педагогіки. Вона характеризує соціальне явище, властиве тільки людям, є однією зі сфер суспільно-необхідної діяльності. Поняття “*виховання*” розуміють у декількох вимірах:

 Виховання — це цілеспрямований та організований процес формування особистості

Таблиця 24. Тракткування поняття “*виховання*”

(за Н.П. Волковою, Н.Є. Мойсеюк, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуновим)

Вимір поняття “ <i>виховання</i> ”	Інтерпретація / пояснення
Широке соціальне	Виховання розглядають як процес формування особистості, що відбувається під впливом навколишнього середовища, життєвих обставин, умов суспільного ладу
Широке педагогічне	Виховання є цілеспрямованим, організованим і планованим впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти на вихованця з метою формування його особистості
Вузьке педагогічне	Під вихованням розуміють цілеспрямовану виховну діяльність педагога для досягнення конкретної мети в учнівському колективі
Гранично вузьке	У цьому значенні виховання тлумачать як: <ul style="list-style-type: none"> ✓ спеціально організований процес, який передбачає формування певних якостей особистості; ✓ процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і вихованця

Освіта як категорія педагогіки

Складовою виховання є *освіта*. В посібниках з педагогіки так потрактовують це поняття: **освіта** — це процес засвоєння систематизованих знань і формування на їхній основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань.

Водночас поняття “*освіта*” використовують для визначення:

- ✓ результату процесу розумового виховання і підготовки до виконання певних суспільних функцій: рівень освіченості, ступінь озброєння знаннями, вміннями і навичками;
- ✓ характеру освіченості (неповна середня освіта, повна середня або вища, загальна чи професійна освіта);
- ✓ сукупності й функціонування освітньо-виховних установ різних типів та ступенів (початкових, середніх та вищих шкіл, курсів, дошкільних та позашкільних закладів тощо).

З погляду сучасної філософії освіти, зміни підходів до соціокультурної політики загалом у сучасних вітчизняних і зарубіжних науково-педагогічних дослідженнях значну увагу вчені приділяють тлумаченню сутності поняття “*освіта*”.

Так, *І.А. Зязюн* зазначає, що освіта в Україні як демократичній державі має орієнтуватися насамперед не на потреби господарчі, а на потреби людські, враховуючи у такий спосіб і проблеми господарчі. **Смисл і ціль освіти** — людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонізація її відносин з собою та іншими людьми, зі світом.

|| ? Якими є розуміння дефініції “*освіта*”, який зміст вкладено у це поняття? Наведемо деякі визначення сучасних науковців.

 Освіта — це реалізація програми еволюції людської істоти під час усього життя, з думкою і інтегральним розвитком — розумовим, фізичним, афективним, моральним, духовним; це процес, що охоплює не тільки передання знань та вмінь, культурних цінностей у широкому розумінні, але також натхнення творчої, відкритої позиції, самостійності мислення, здібностей до самоосвіти (*І. Войнар*).

Освіта — це спеціально організована система зовнішніх умов, які створюються в суспільстві для розвитку людини (*Л.Д. Столяренко, С.І. Самигін*).

Освіта — прихований скарб, що демонструє зв'язок між європейськими глобальними процесами та процесами і завданнями, які реалізуються в локальній і регіональній системах (*Є.-І. Ляска*).

? Проблема для дискусії

Нобелівський лауреат *Макс фон Лауе* сказав: “Освіта — це те, що залишається, коли все вивчене забувається”. Як би Ви інтерпретували цю думку вченого?

Сьогодні спостерігається значне зростання ролі освіти й усвідомлення того, що від її якості залежать перспективи розвитку як конкретної особи, так і людства загалом. Згідно із сучасними філософськими підходами у світовому освітньому просторі відбуваються такі процеси:¹

- освіта набуває ознак безперервного пізнання;
- учень, студент стає здобувачем й виробником особистісних знань;
- педагог виконує функції організатора навчально-пізнавальної діяльності учнів, студентів, процесу набуття ними власного досвіду пізнання;
- ефективність, гуманістична спрямованість навчального процесу досягаються у спільній діяльності, позитивній міжособистісній взаємодії учнів, студентів в умовах спільноти, об'єднаної метою й завданнями процесу з урахуванням своєрідності позицій, культури кожної особистості.

Відтак, *місію* освіти вбачаємо у забезпеченні умов для самовизначення і самореалізації особистості.

Навчання як категорія педагогіки

Основним способом здобуття освіти та оволодіння надбаннями людської культури як передумови активної соціальної діяльності є *навчання*.

Для пояснення “*навчання*” як категорії педагогіки традиційним є визначення: **навчання** — це ціле-спрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички. Навчання розглядають саме як спільну працю, як поєднання *викладання* й *учіння*, а не механічне передавання знань учителем учням. Кардинальні зміни у розумінні сутності освіти зумовлюють необхідність змін у підходах до навчально-пізнавальної діяльності тих, хто вчить, і тих, кого навчають.

Роль учителя у навчально-виховній діяльності, особа якого традиційно була головною, сьогодні стає багатогранною. Він може виступати у ролі провідника, організатора, творця, інноватора, партнера, а учень — суб'єктом власного розвитку.

? Проблема для дискусії

Як, на Вашу думку, має діяти вчитель за умови постійного накопичення наукових знань — надавати перевагу спілкуванню і систематизації знань учнів, чи нарощувати потенціал фактичних знань?

¹ Равчина Т.В. Організація взаємодії студентів з освітнім середовищем у вищій школі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. педагог., 2005. Вип. 19. Ч. 2. С. 3

У реальному навчально-виховному процесі “мистецтво викладання видозмінюється в мистецтво навчати дітей того, як потрібно самостійно вчитися”¹.

Сучасні погляди на сутність поняття “навчання” розглянемо у контексті завдань європейської школи², які були визначені у доповіді Жака Делора, керівника Міжнародної комісії з питань освіти для XXI ст.

Таблиця 25. Тракткування поняття “навчання”

Погляди на поняття “навчання”	Інтерпретація / пояснення
<i>Навчатися, аби знати</i>	Формування вмінь здобувати та оперувати найрізноманітнішою інформацією. Вони дають змогу утверджуватися молоді як у ролі учня, так і у ролі вихователя для майбутнього
<i>Навчатися, аби діяти</i>	Забезпечення здатності до: <ul style="list-style-type: none"> ✓ свідомого професійного вибору; ✓ ідентифікації особистості з професійною роллю; якісного оволодіння професійними навичками; пошуку виходу з нетрадиційних виробничих ситуацій, співпраці у колективі
<i>Навчатися, аби бути</i>	Формування емпатійної поведінки, налагодження позитивних родинних, дружніх, соціальних стосунків
<i>Навчатися, аби жити разом</i>	Утвердження моральної та духовної зрілості, розуміння відповідальності за власну долю і долю людей, що тебе оточують у різних площинах діяльності

Отже, *виховання, освіта і навчання* — це особливі напрями педагогічної діяльності, які перебувають у тісному взаємозв’язку й гармонійно доповнюють один одного. Результатом такої діяльності є розвиток і формування особистості.

¹ Драйден Г., *Вос Дж.* Революція у навчання / Перекл. з англ. М. Олійник. Львів, 2005. С. 494.

² Цитату подано за: *Delors J.* Edukacja. Jest w niej ukryty skarb. Warszawa, 1998

2.3. ГОЛОВНІ ГАЛУЗІ ПЕДАГОГІКИ

Педагогіка, пройшовши довгий шлях історичного розвитку, охоплює низку галузей, що становлять систему наукових знань про виховання людини.

 Під **системою педагогічних наук** розуміють зв'язки та відношення, що склалися в процесі історичного розвитку різних галузей педагогічних знань (М.М. Фіцула)

Сьогодні педагогічна наука охоплює близько двох десятків галузей (їхня кількість може зростати залежно від суспільних потреб). Це самостійні науки, що мають свій предмет, методи дослідження, понятійно-категоріальний апарат. Вони спираються певною мірою на структуру та принципи загальної педагогіки і є “дочірніми” науками. Цю систему утворюють і загальна педагогіка, і вікова педагогіка, і спеціальна педагогіка, і соціальна педагогіка, і професійна педагогіка, й історія освіти і педагогічної думки, і часткові (предметні) методики та ін.

Таблиця 26. Основні галузі педагогіки

(за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.Є. Мойсеюк, О.М. Степановим, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуповим, Н.В. Яксою)

Галузь педагогіки	Інтерпретація / пояснення
1	2
<p>Загальна педагогіка</p>	<p>Це базова наукова дисципліна, що досліджує загальні закономірності виховання людини, розробляє теоретико-методологічні та методичні засади навчально-виховного процесу в освітньо-виховних закладах різного типу. Структурно її відображають такі розділи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>основи педагогіки</i> (філософські засади, характеристика системи освіти); • <i>теорія навчання та освіти</i> (дидактика — сутність процесу навчання і змісту освіти); • <i>теорія виховання</i> (сутність процесу виховання, організування виховного процесу); • <i>теорія управління навчально-виховним процесом</i> (школознавство — система управління школою і діяльністю органів освіти)

1	2
Вікова педагогіка	<p>Галузь педагогіки, що досліджує закономірності виховання, навчання й освіти, організаційні форми і методи навчально-вихованого процесу стосовно різних вікових груп. Вона об'єднує такі напрями досліджень:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>дошкільна педагогіка</i> (закономірності виховання дітей дошкільного віку у сім'ї, в дошкільних виховних закладах); • <i>педагогіка загальноосвітньої школи</i> (зміст, форми й методи навчання і виховання школярів)
Спеціальна педагогіка	<p>Вивчає проблеми і розробляє методи виховання, навчання й освіти дітей з вродженими чи набутими відхиленнями у фізичному або психічному розвитку. Дослідження проводять за такими напрями:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>сурдопедагогіка</i> (навчання й виховання глухонімих, глухих і туговухих дітей); • <i>логопедія</i> (навчання й виховання дітей з порушеннями мовлення); • <i>тифлопедагогіка</i> (навчання й виховання сліпих та слабозорих дітей); • <i>олігофренопедагогіка</i> (навчання й виховання розумово відсталих дітей і дітей з уповільненим розумовим розвитком)
Соціальна педагогіка	<p>Досліджує закономірності та механізми становлення й розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання в різних соціальних інститутах. Її структуру утворюють:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>агогіка</i> (шляхи запобігання відхилень у поведінці дітей та підлітків); • <i>герогіка</i> (соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку); • <i>андрагогіка</i> (освіта й виховання людини протягом усього її життя); • <i>віктимологія</i> (проблеми людей різних категорій, що стали жертвами несприятливих умов соціалізації та насильства)

1	2
Професійна педагогіка	Досліджує й розробляє питання підготовки фахівців для різних галузей народного господарства. Вона об'єднує такі напрями: <ul style="list-style-type: none"> • педагогіка професійно-технічної освіти (закономірності підготовки кваліфікованих робітників і фахівців середньої ланки); • педагогіка вищої школи (закономірності навчально-виховного процесу у вищих закладах освіти, проблеми здобуття вищої освіти)
Історія освіти і педагогічної думки	Вивчає процес розвитку теорії й практики навчання і виховання в різні історичні епохи
Порівняльна педагогіка	Здійснює дослідження систем освіти і виховання в інших країнах. Порівнює його результати з вітчизняним досвідом
Часткові (предметні) методики	Галузі педагогіки, предметом дослідження яких є закономірності викладання й вивчення конкретних навчальних дисциплін у закладах освіти всіх типів
Пенітенціарна педагогіка	Досліджує питання виховання та перевиховання правопорушників різного віку
Превентивна педагогіка	Розробляє шляхи, методи попередження соціальних відхилень серед підлітків та молоді
Галузеві педагогіки	До них належать спортивна, авіаційна, військова, інженерна, медична, культурно-освітня, педагогіка виправно-трудова системи, педагогіка підвищення кваліфікації та перекваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів

Отже, сучасна педагогічна наука структурно репрезентована низкою галузей педагогічного знання, що виникали у процесі її історичного розвитку. Разом з тим розвиток суспільства й людини у ньому буде, вочевидь, супроводжуватися формуванням нових галузей педагогіки.

? Проблема для аналізу

Сучасна педагогічна наука репрезентована низкою галузей педагогічних знань, що виникали у процесі її історичного розвитку. Чи доцільним, на Вашу думку, був такий поділ? Відповідь аргументуйте

2.4. МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ПЕДАГОГІКИ

Педагогіка, метою якої є глибоке пізнання проблем виховання підростаючого покоління, розвивається у тісному взаємозв'язку з іншими науками. Вона запозичує й інтерпретує знання інших наук, які дають змогу розглядати людину, природу та суспільство (табл. 27).

Таблиця 27. Міжпредметні зв'язки педагогіки (за Н. С. Мовсовою, Н.С.Мойсеюк, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуповим, Н.В. Лисою)

Науки	Зміст взаємозв'язку
Філософські науки	Дають можливість визначити у педагогіці мету виховання, правильно враховувати дію загальних закономірностей людського буття і мислення, забезпечують оперативною інформацією про зміни в науці й суспільстві, корегуючи спрямованість виховання
Психологія	У педагогіці враховують закономірності розвитку психіки людини задля здійснення ефективних виховних впливів на особистість, що зумовлювали б зміни у її внутрішньому світі й поведінці
Анатомія і фізіологія людини	Дають змогу зрозуміти перебіг основних фізіологічних процесів людського організму та особливості людини як біологічної істоти
Економічні науки	Дають можливість простежити вплив закономірностей розвитку виробничих відносин, економічних процесів, навчання й виховання
Етнологія	Зважають на національні особливості людей, котрі є представниками певних етнічних груп
Соціологія	Дає змогу досліджувати такі системи суспільства, як сім'я, школи різних типів, трудові колективи, формальні та неформальні групи, юнацька субкультура тощо

Окрім наведених у таблиці 27 дисциплін, педагогічна наука у дослідницьких цілях використовує досягнення антропології, археології, географії, екології, історії, кібернетики, літератури, медицини та інших наук.

? Питання для роздумів

Міжпредметні зв'язки педагогіки з іншими науками дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси. Опишіть взаємозв'язки між педагогікою та професійно зорієнтованими дисциплінами (відповідно до фаху)

2.5. ЛОГІКА І МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПЕДАГОГІЦІ

Поступ педагогіки як науки можливий за умови поповнення її новими фактами, ідеями, судженнями, законами, здобутими у процесі науково-педагогічних досліджень.

? Що розуміють під дослідженням, методикою і методом науково-педагогічного дослідження у сучасній педагогічній науці?

 Дослідження у галузі педагогіки — це процес і результат наукової діяльності, спрямованої на одержання нових знань про закономірності процесу виховання, його структуру й механізми, теорію та методику організування навчально-виховного процесу, його зміст, принципи, організаційні методи та прийоми (*В.М. Полонський*)

Наукові дослідження є особливою формою процесу пізнання об'єктивної дійсності. При їхньому організуванні та проведенні необхідно дотримуватися такої послідовності дій:

- вибір теми, обґрунтування її актуальності і визначення рівня її розробленості; вибір об'єкта, предмета, окреслення мети і завдань дослідження;
- нагромадження необхідної наукової інформації, пошук, вивчення й аналіз літературних й інших джерел з теми дослідження; вибір напрямів дослідження з огляду на його мету;
- формулювання гіпотези дослідження й теоретичних передумов дослідження, визначення наукового завдання;
- вибір методів дослідження, які є інструментами здобуття фактичного матеріалу, необхідною умовою досягнення поставленої мети;
- виконання експериментальної роботи;
- зіставлення експериментальних даних з масовою практикою;
- узагальнення результатів дослідження, формулювання наукових висновків, доведення або спростування гіпотези;
- оформлення результатів дослідження (написання наукового звіту, статті, брошури, монографії, інструктивних матеріалів тощо), втілення їх у життя.

Під час досліджень у галузі педагогіки використовують різноманітні науково-педагогічні методи.

 Метод науково-педагогічного дослідження — шлях вивчення психолого-педагогічних процесів формування особистості з метою встановлення об'єктивних закономірностей виховання і навчання

(*М.М. Фіцула*)

З метою отримання різнобічних відомостей про об'єкт дослідження підбирають комплекс методів — методика дослідження.

Методика дослідження — процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань (Н.П. Волкова)

Сучасна педагогіка у своєму арсеналі має такі *методи науково-педагогічного дослідження*: педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, експеримент, рейтинг, вивчення документації, аналіз результатів діяльності учня (студента), метод соціометрії, психолого-педагогічне тестування, узагальнення незалежних характеристик тощо. Розглянемо деякі з перелічених методів науково-педагогічного дослідження.

Таблиця 28. Характеристика методів науково-педагогічного дослідження (за Н.П. Волковою, В.С. Лазаревим, М.М. Поташиником, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуповим)

Критерій	Пояснення
1	2
Характеристика методу педагогічного спостереження	
Визначення	Організоване дослідження педагогічного процесу в природних умовах
Сутність	Умисне, систематичне та цілеспрямоване сприйняття психолого-педагогічних явищ
Вимоги	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Природність (вихованці не повинні знати, що за ними спостерігають); ✓ ведення щоденника спостереження; ✓ точне визначення об'єкта і предмета спостереження (найбільш важливі риси особистості, колективу); ✓ обмеження дослідником мінімальних ознак, які є предметом спостереження; ✓ вироблення дослідником конкретних критеріїв оцінювання цих ознак; ✓ чіткість і тривалість спостереження
Види	<ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>Пряме</i> (дослідник безпосередньо бере участь у досліджуваному процесі, діє разом з учасниками дослідження); ♦ <i>опосередковане</i> (не передбачає безпосередньої участі дослідника у процесі, який вивчають); ♦ <i>самоспостереження</i> (процес споглядання внутрішніх психічних процесів з одночасним спостереженням за їхніми зовнішніми виявами)

1	2
Застосування	Використовують головно на перших етапах наукового розроблення педагогічної проблеми, стає основою наукового обґрунтування природи педагогічних явищ
Характеристика методу бесіди	
Визначення	Метод отримання інформації за допомогою словесного спілкування, який дає змогу одержати від співрозмовника інформацію, що цікавить учителя, за допомогою заздалегідь підготовлених запитань
Вимоги	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Чітке визначення мети; ✓ планування системи запитань (основні й додаткові запитання); ✓ відповідність системи запитань індивідуальним особливостям вихованців, її динамічність; ✓ створення сприятливої й доброзичливої атмосфери для відвертої розмови, обміну думками; ✓ виявлення педагогічного такту; ✓ протоколювання бесіди
Види	<p>Інтерв'ю — отримання первинної інформації за допомогою усного опитування. Виокремлюють такі <i>види інтерв'ю</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>вільне</i> (не регламентоване темою, формою бесіди, запитання формулюються відповідно до конкретної ситуації); ◆ <i>стандартизоване</i> (формулювання запитань та їхня послідовність визначені заздалегідь); ◆ <i>напівстандартизоване</i> (поєднує у собі особливості двох попередніх видів, у плані опитування наявні відкриті й закриті запитання)
Застосування	Використовують на різних етапах педагогічного дослідження відповідно до мети, завдань й логіки розгляду наукової проблеми як допоміжний метод з метою уточнення висновків, зроблених на основі інших методів
Характеристика методу анкетування	
Сутність	Письмове опитування значної кількості учнів (студентів) за певною схемою — анкетною або опитувальним листом
Вимоги	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Узгодження запитань з програмою дослідження, його завданням; ✓ вилучення “зайвих” та відбору необхідних запитань; ✓ дотримання правил розвитку теми (розміщення запитань: <i>прості</i> → <i>складніші</i> → <i>складні</i> → <i>прості</i>); ✓ ясність формулювання запитань, їхня однозначність; ✓ чіткість варіантів відповідей (у закритих запитаннях); ✓ достатній простір для відповідей на відкриті запитання;

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> ✓ однозначність всіх елементів вибору в часі, частоті подій, згоди чи незгоди (“так” чи “ні”) із запропонованими варіантами відповідей; ✓ недопустимість будь-яких натяків на бажану відповідь; ✓ наявність контрольних запитань; ✓ наявність комбінацій прямих та опосередкованих, особистих і неособистих запитань; ✓ наявність вступної частини (у ній зазначити, хто і з якою метою проводить анкетування, вмістити інструкцію щодо заповнення анкети та способу її повернення)
Види	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Суцільне</i> (опитуванням охоплюють великі групи населення) та <i>вибіркове</i> (здійснюють опитування певної групи учасників); ◆ <i>усне</i> (за типом інтерв'ю) та <i>письмове</i> (робота з бланковими анкетами); ◆ <i>індивідуальне</i> та <i>групове</i>; ◆ <i>очне</i> (безпосереднє опитування) та <i>заочне</i> (поштою, телефоном тощо)
Застосування	Використовують для одержання первинних даних про типовість певних явищ навчально-виховного процесу; застосовують у дослідженнях тільки в комбінаціях з іншими методами
Характеристика методу психолого-педагогічного експерименту	
Визначення	Це метод, який забезпечує спостереження за змінами психологічних характеристик дитини в процесі педагогічного впливу на неї. Він є одним з основних засобів отримання нових наукових знань
Сутність	Дослідник активно втручається в педагогічну ситуацію, планомірно маніпулює однією або кількома змінними, реєструє супутні зміни у поведінці досліджуваного об'єкта
Вимоги	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Чітке формулювання теми дослідження; ✓ визначення об'єкта й предмета дослідження; ✓ постановка мети й завдань дослідження; ✓ формулювання гіпотези експерименту; ✓ розроблення й вибір методики проведення експерименту; ✓ визначення місця, часу і тривалості проведення експерименту, послідовність його етапів; ✓ визначення критеріїв оцінення очікуваних результатів експерименту; ✓ прогнозування можливих (очікуваних) позитивних результатів, втрат і негативних наслідків, а також компенсації втрат та негативних наслідків; ✓ експертиза програми експерименту

1	2
Види	<ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>Лабораторний</i> (відбувається у спеціальних приміщеннях, обладнаних сигнальними і реєструвальними пристроями, що дає змогу досліднику фіксувати зовнішні впливи, відповідні реакції, дії, вчинки; досліджуваній групі ставлять завдання, щодо виконання певних дій у лабораторних умовах, які за своєю структурою наближені до конкретної діяльності); ♦ <i>природний</i> (проводять в умовах, наближених до звичайної діяльності, з вихованцями, які не знають, що вони є об'єктом спостереження)
Застосування	Використовують для наукового дослідження педагогічних явищ у специфічних умовах, які створені дослідником й дають змогу стежити за його протіканням, керувати цим процесом, відтворювати його результати при повторенні конкретних умов
Характеристика методу тестування	
Визначення	Метод діагностики із застосуванням стандартизованих запитань та завдань, які мають визначену шкалу значень
Сутність	Визначення рівня знань, умінь або загальної інтелектуальної розвиненості учня за допомогою засобів тестування — карток, малюнків, задач-шарад, ребусів, кросвордів, запитань
Етапи	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Вибір тесту (залежить від мети тестування і ступеня його достовірності та надійності); ✓ проведення тестування (відповідно до положень інструкції); ✓ інтерпретація результатів (згідно з системою теоретичних допущень щодо предмета тестування)
Види	<ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>Тести досягнень</i> (методики, за допомогою яких визначають ступінь конкретних знань, навичок, умінь особистості); ♦ <i>тести інтелекту</i> (методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда); ♦ <i>тести креативності</i> (сукупність методик для вивчення і оцінювання творчих здібностей особистості — креативності)
Застосування	Використовують з метою визначення рівня розвитку в індивіда психологічних властивостей (пам'яті, мислення, уяви та ін.), особистісних характеристик, ступінь готовності до певної діяльності, засвоєння знань і навичок тощо

Окрім наведених й охарактеризованих методів науково-педагогічних досліджень, при дослідженні педагогічних явищ активно використовують такі методи:

- **соціологічні** (визначення рейтингу, узагальнення незалежних характеристик, соціометрії);
- **математичні** (реєстрування, ранжування, моделювання, математичної статистики).

? Проблема для дискусії

“Без устремління до наукової роботи вчитель елементарної школи потрапляє у владу трьох демонів: механічності, рутинності, банальності. Він дерев’яніє, кам’яніє, опускається”

(Ф.-А. Дістервег).

Як би Ви інтерпретували цю думку німецького вченого?

У Вашу педагогічну скарбничку

Перед людиною є три шляхи до пізнання:
шлях мислення — найбільш благородний,
шлях наслідування — найбільш легкий,
шлях особистого досвіду — найбільш важкий

(Конфуцій, китайський мислитель і філософ)

Хочеш бути розумним — навчися правильно ставити запитання,
уважно слухати, спокійно відповідати і промовчати,
коли більше нічого сказати

(Йоган Каспар Лафатер, швейцарський філософ XVIII ст.)

Не той ледар, хто нічого не робить, а той,
хто міг би доцільніше використовувати свої сили

(Сократ, грецький філософ)

Досвід — учитель, що дуже дорого бере за свої уроки,
але ліпше за нього ніхто не навчить

(Томас Карлайль, британський мислитель XIX ст.)

Практичний блок

Практичне завдання № 2. ПЕДАГОГІКА ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ВИХОВАННЯ ЛЮДИНИ. МЕТОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 2.1. У педагогічних джерелах педагогіку розглядають як *науку, практику, мистецтво*. Як співвідносяться, на Вашу думку, ці аспекти педагогіки в умовах педагогічного процесу?
- 2.2. Використовуючи філософські та історико-педагогічні джерела, опрацюйте матеріал з розвитку педагогічної думки і школи у країнах Стародавнього Сходу й Стародавньої Греції. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси.
- 2.3. Проаналізуйте афінську та спартанську виховні системи. Співставте погляди на мету і завдання виховання у Афінах та Спарті. У чому полягають відмінності? Чим вони зумовлені? Відповідь обґрунтуйте.
- 2.4. Проаналізуйте зміст освіти в античному суспільстві. Простежте, яким було відношення представників філософсько-педагогічної думки до трудового виховання дітей. У чому полягала причина такого ставлення?
- 2.5. Охарактеризуйте наявні в античному світі форми організування загальної середньої та вищої освіти. Простежте розвиток спеціалізованої вищої освіти. Вкажіть на значення функціонування античних науково-освітніх центрів для дальшого розвитку науки й освіти.
- 2.6. Із представників античної педагогічної думки оберіть одного. Подайте енциклопедичну довідку про нього. Охарактеризуйте основні погляди обраної персоналії на освіту і виховання. Які з них Вам найбільше імпонують? Чому? З якими висловлюваннями Ви не погоджуєтесь? Чому?
- 2.7. Співставте виховні ідеали епохи античності та епохи Відродження. Вкажіть на спільні та відмінні риси.
- 2.8. Наведіть основні педагогічні погляди *Яна-Амоса Коменського*. Які з них були новаторськими? Чому? Які погляди зреалізовані у сучасній освітній практиці. Відповідь деталізуйте.
- 2.9. Проаналізуйте вплив християнства на розвиток виховання, освіти і педагогічної думки Київської Русі. Відповідь обґрунтуйте.

- 2.10. Прочитайте твір київського князя *Володимира Мономаха* “Повчання” та складіть коротку анотацію на нього. Дайте відповідь на запитання: “Які думки автора є актуальними для сучасної освітньо-виховної практики? Чому?”.
- 2.11. Проаналізуйте діяльність братських шкіл (80-ті роки XVI ст.), зазначте їхні характерні риси. Чому, на Вашу думку, діяльність братських шкіл вважають унікальним явищем в історії вітчизняної освіти?
- 2.12. Проаналізуйте навчально-виховну діяльність Острозької академії. Доведіть, що це був навчальний заклад вищого типу.
- 2.13. Проаналізуйте навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Які з них, на Вашу думку, доцільно було б використати у розбудові української системи освіти на сучасному етапі?
- 2.14. Ознайомтеся з педагогічними поглядами *Григорія Сковороди* (притчі “Вдячний Еродій”, “Жайворонки”, “Байки Харківські” та ін.). Як Ви думаєте, чому автора цих творів називають “*українським Сократом*”? Відповідь обґрунтуйте.
- 2.15. Охарактеризуйте стан освіти українців під владою Росії. Завдяки чому, в умовах заборони української мови, вдалося зберегти основи національного шкільництва, української педагогічної думки?
- 2.16. Проаналізуйте роль українського духовенства у розвитку шкільництва та освіти на західноукраїнських землях.
- 2.17. Ознайомтеся з життєвим і творчим шляхом *Костянтина Ушинського*. Як Ви думаєте, чому ім’я цієї видатної людини вписане в історію педагогіки не лише як основоположника цілісної педагогічної системи, а і як “*учителя учителів*”?
- 2.18. Складіть логіко-структурну схему (*таблиця, конспект-схема*), у якій розкрийте зміст основних освітніх реформ в Україні у ХХ ст.
- 2.19. Ознайомтеся з історією розвитку педагогіки. Який з її етапів можна вважати суто науковим? Чому? Наведіть аргументи.
- 2.20. Назвіть основні джерела розвитку педагогіки як науки. Яке значення народної педагогіки у розвитку педагогічної науки?
- 2.21. Ознайомтеся зі стадіями розвитку педагогічної науки. Зазначте головну відмінність духовної педагогіки від світської.
- 2.22. Ознайомтеся з основними педагогічними категоріями (навчання, виховання, освіта). Накресліть структурно-логічну *схему*, що відобразить їхній взаємозв’язок.
- 2.23. Хто з педагогів нашої країни для Вас був відомим ще до вивчення педагогіки в університеті? Чим ця постать прославилася?

- 2.24. К.Д. Ушинський сказав: “... виховання, створене самим народом і побудоване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях чи запозичених в іншого народу...”. Як Ви розумієте цю думку вченого? Відповідь обґрунтуйте.
- 2.25. У чому, на Вашу думку, полягають головні завдання педагогіки як науки на сучасному етапі соціокультурного розвитку країни? Відповідь аргументуйте.
- 2.26. У чому Ви вбачаєте значущість педагогічних знань для себе? Обґрунтуйте роль педагогіки у підготовці фахівця Вашого професійного спрямування.
- 2.27. Нобелівський лауреат Макс фон Лауе сказав: “Освіта — це те, що залишається, коли все вивчене забувається”. Як би Ви інтерпретували цю думку німецького фізика?
- 2.28. Наведіть прислів'я, приказки які б відображали відношення народу до освіти, навчання і виховання. Одне з них проаналізуйте, розкрийте його зміст.
- 2.29. Польський професор Є.-І. Ляска визначає освіту як “прихований скарб, що засвідчує зв'язок між європейськими глобальними процесами та процесами і завданнями, які реалізуються в локальній і регіональній системах”. Проаналізуйте це висловлювання з позиції приєднання системи освіти України до європейського освітнього простору.
- 2.30. Опрацюйте Державну національну програму “Освіта” (“Україна XXI століття”). Розкрийте соціальне значення реалізації принципів програми.
- 2.31. Які науки утворюють систему педагогічних наук? Накресліть схему, яка б відображала її структуру.
- 2.32. Розкрийте значущість науково-практичних досліджень спеціальної педагогіки (сурдопедагогіки, логопедії, тифлопедагогіки, олігофренопедагогіки) на сучасному етапі соціокультурного розвитку нашої країни.
- 2.33. У 90-х роках ХХ ст. активно почали розвиватися такі галузі педагогіки, як соціальна педагогіка, пенітенціарна педагогіка, превентивна педагогіка. Спробуйте визначити процеси, тенденції, які спричинили розвиток цих галузей у нашій країні.
- 2.34. Накресліть структурно-логічну схему, яка б відобразила зв'язок педагогіки з іншими дисциплінами. Обґрунтуйте значення педагогіки

- у вивченні дисципліни фізичного напрямку. Яким є значення міждисциплінарних зв'язків для розвитку педагогічної науки загалом?
- 2.35. Відоме таке висловлювання: *“Психологія без педагогіки безкорисна, педагогіка без психології безсила”*. У чому, на Вашу думку, суть цього висловлювання? Наведіть конкретні приклади взаємозв'язку і взаємозбагачення цих людинознавчих наук.
- 2.36. Проаналізуйте послідовність дій науково-педагогічного дослідження. Вкажіть на логічні зв'язки між його етапами. Спробуйте подати відповідь у структурно-логічній схемі.
- 2.37. Що розуміють під методом науково-педагогічного дослідження у сучасній педагогічній науці? Зазначте методи, які у своєму арсеналі має сучасна педагогіка. Наведіть теоретичне визначення кожного з них.
- 2.38. Охарактеризуйте метод педагогічного спостереження: його сутність, види. Вкажіть на переваги і недоліки цього методу дослідження.
- 2.39. Опишіть сутність методу бесіди, зазначте вимоги до нього. Дайте характеристику видам бесіди. Вкажіть на переваги і недоліки цього методу дослідження.
- 2.40. Опишіть особливості застосування анкетування як методу письмового опитування значної кількості учнів (студентів). Вкажіть види анкетування, вимоги до його проведення.
- 2.41. Спробуйте у паралельних схемах відобразити сутність анкетування й тестування. Зазначте, у чому полягає відмінність між цими методами дослідження.
- 2.42. Письмово (стисло) проаналізуйте послідовність проведення психолого-педагогічного експерименту. Вкажіть на переваги і недоліки цього методу дослідження.
- 2.43. Окрім традиційно педагогічних методів, педагогіка як наука творчо використовує методи й інших наук. Проаналізуйте соціологічні методи, чи методи математичної статистики, які використовують педагоги-дослідники у науково-практичних цілях.
- 2.44. *К.Д. Ушинський* сказав: *“Якщо педагогіка хоче виховати людину у всіх відношеннях, то вона має насамперед пізнати її теж у всіх відношеннях”*. Проаналізуйте це висловлювання та розкрийте його зміст.
- 2.45. Складіть глосарій (тлумачний словник) ключових понять до теми *“Педагогіка як система наук про виховання. Методи науково-педагогічного дослідження”*.

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Найперша згадка про школи у Києві датована ... роком.

Відповідь:

а) 988; б) 1086; в) 1037.

2. Вершиною педагогічної думки XII ст. є ... .

Відповідь:

а) “Слово про Закон і благодать” митрополита Іларіона;
б) “Ізборник” князя Святослава;
в) “Повчання” князя Володимира.

3. Вищими школами у Київській Русі були ... .

Відповідь:

а) “книжного вчення”; б) монастирські школи;
в) школи грамоти; г) жіночі школи.

4. Головними центрами освіти в Україні XVI—першій пол. XVII ст. були ... .

Відповідь:

а) Луцьк, Львів, Острог, Харків;
б) Київ, Ніжин, Одеса, Харків;
в) Київ, Луцьк, Львів, Острог.

5. Вкажіть прізвище засновника першого національного навчального закладу вищого типу в Україні.

Відповідь:

а) І. Гізель; б) П. Могила; в) Д. Наливайко; г) К. Острозький.

6. Зазначте рядок, у якому наведено університетські центри України XIX ст.

Відповідь:

а) Луцьк, Львів, Острог, Харків;
б) Київ, Ніжин, Одеса, Харків;
в) Київ, Луцьк, Львів, Острог.

7. У якому рядку наведено прізвища видатних діячів освіти України ХХ ст.?

Відповідь:

- а) Х. Алчевська, М. Корф, К. Ушинський;
- б) Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський;
- в) Г. Врецьона, О. Духнович, М. Шашкевич.

8. Що стало причиною виникнення станового виховання?

Відповідь:

- а) розвиток писемності;
- б) станове і майнове розшарування суспільства;
- в) передавання знань і життєвого досвіду підростаючим поколінням.

9. У якій країні Стародавнього Сходу вперше була висунута ідея всебічного розвитку особистості?

Відповідь:

- а) Єгипті; б) Китаї; в) Індії.

10. Що стало необхідною передумовою виникнення перших шкіл?

Відповідь:

- а) розвиток писемності;
- б) станове і майнове розшарування суспільства;
- в) передавання знань і життєвого досвіду підростаючим поколінням.

11. Зазначте рядок, у якому наведено мету афінської системи виховання.

Відповідь:

- а) передавання підростаючому поколінню трудових навичок, способів поведінки, релігійних уявлень, традицій, звичаїв, обрядів;
- б) виховання досконалої людини, котра повинна пізнавати істину шляхом систематичного навчання, бути гуманною і дотримуватися традиційних норм моралі;
- в) самореалізація індивідуальності, гармонійна рівновага духовного та фізичного елементів освіти;
- г) пріоритетна роль фізичного виховання, загартовування, формування сили духу, хитрості, спритності, дисциплінованості.

12. Зазначте рядок, у якому наведено особливості спартанської системи виховання.

Відповідь:

- а) передавання підростаючому поколінню трудових навичок, способів поведінки, релігійних уявлень, традицій, звичаїв, обрядів;

- б) самореалізація індивідуальності, гармонійна рівновага духовного та фізичного елементів освіти;
- в) пріоритетна роль фізичного виховання, загартовування, формування сили духу, хитрості, спритності, дисциплінованості.

13. *Виховання у дусі релігійного аскетичного світогляду проповідували ...*

Відповідь:

- а) у країнах Стародавнього Сходу; б) в епоху Середньовіччя;
- в) в епоху Відродження; г) в епоху Реформації.

14. *“Повага до дитини, увага до її потреб та психологічних особливостей, прагнення до фізичного розвитку, заперечення фізичних покарань...” — це характерні риси системи виховання ...*

Відповідь:

- а) у країнах Стародавнього Сходу; б) в епоху Середньовіччя;
- в) в епоху Відродження; г) в епоху Реформації.

15. *З освітньо-науковою діяльністю якого вченого пов'язують становлення педагогіки як науки?*

Відповідь:

- а) Конфуція; б) Я.-А. Коменського;
- в) Ф.-А. Дістервега; г) М. Монтесорі.

16. *Зазначте рядок, у якому наведено основні теорії європейської освіти кін. ХІХ—поч. ХХ ст.*

Відповідь:

- а) формування джентльмена, суспільне виховання, реальна школа, природне виховання;
- б) “громадське виховання”, трудова школа, “вільне виховання” вальдорфська педагогіка, педагогіка особистості;
- в) елементарна початкова школа, класична або реальна гімназія, університет;
- г) церковне виховання, рицарське виховання, бюргерське виховання, стихійне виховання дітей селян.

17. *Педагогіка — це ...*

Відповідь:

- а) наука про підготовку підростаючого покоління до життя;
- б) мистецтво впливу вихователя на вихованця з метою формування його особистості;

- в) наука, що вивчає закономірності розвитку людини в умовах педагогічного процесу;
- г) наука про виховання людини;
- г) наука про виховання як спеціально організовану діяльність.

18. Для виникнення педагогіки як науки визначальними були ...

Відповідь:

- а) об'єктивна потреба у підготовці людини до життя і праці;
- б) піклування батьків про щастя своїх дітей;
- в) біологічний закон про збереження роду;
- г) прогрес науки і техніки;
- г) правильної відповіді немає.

19. Предметом педагогіки є:

Відповідь:

- а) розкриття механізмів і закономірностей оволодіння знаннями, вміннями і навичками;
- б) засвоєння людиною соціально-культурного досвіду;
- в) навчально-виховна діяльність, що здійснюється людьми, уповноваженими на це суспільством, на всіх етапах його історичного розвитку;
- г) розроблення правил, порад, рекомендацій щодо реалізації виховання.

20. До якої групи включено основні педагогічні категорії?

Відповідь:

- а) середовище, спадковість, виховання;
- б) знання, освіта, розвиток;
- в) виховання, освіта, навчання.

21. “Процес формування особистості, що відбувається під впливом навколишнього середовища, життєвих обставин, умов суспільного ладу” — це трактування поняття виховання у ...

Відповідь:

- а) широкому соціальному значенні;
- б) широкому педагогічному значенні;
- в) вузькому педагогічному значенні;
- г) гранично вузькому значенні.

22. *“Спеціально організований процес, що передбачає формування певних якостей особистості; процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і вихованця” — це трактування поняття виховання у ... .*

Відповідь:

- а) широкому соціальному значенні;
  - б) широкому педагогічному значенні;
  - в) вузькому педагогічному значенні;
  - г) гранично вузькому значенні.
23. *“Цілеспрямований, організований і планомірний вплив діяльності педагогічного колективу закладу освіти на вихованця з метою формування його особистості” — це трактування поняття виховання у ... .*

Відповідь:

- а) широкому соціальному значенні;
  - б) широкому педагогічному значенні;
  - в) вузькому педагогічному значенні;
  - г) гранично вузькому значенні.
24. *“Цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення конкретної мети в учнівському колективі” — це трактування поняття виховання у ... .*

Відповідь:

- а) широкому соціальному значенні;
  - б) широкому педагогічному значенні;
  - в) вузькому педагогічному значенні;
  - г) гранично вузькому значенні.
25. *Процес засвоєння систематизованих знань і формування на їхній основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загально-освітніх і професійних знань називають ... .*

Відповідь:

- а) розвитком; б) освітою; в) навчанням;
  - г) вихованням; г) викладанням.
26. *Цілеспрямовану взаємодію вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички називають ... .*

Відповідь:

- а) розвитком; б) освітою; в) навчанням;
- г) вихованням; г) викладанням.

27. *Яка група відповідей правильно відображає найбільш істотні зв'язки педагогіки з іншими науками?*

Відповідь:

- а) педагогіка, математика, література, філософія, психологія, українська мова, хімія;
- б) педагогіка, філософія, психологія, етика, естетика, соціологія, анатомія і фізіологія людини;
- в) педагогіка, теорія і методика трудового виховання, теорія і методика розумового виховання, теорія і методика фізичного виховання.

28. *В якій групі відповідей вказані галузі педагогіки, що відображають систему педагогічних наук?*

Відповідь:

- а) філософія, соціологія, шкільна гігієна, педагогіка, психологія;
- б) загальна педагогіка, вікова педагогіка, спеціальна педагогіка, соціальна педагогіка, методики викладання окремих предметів, історія педагогіки;
- в) основи педагогіки, теорія навчання та освіти, теорія виховання, теорія управління навчально-виховним процесом.

29. *Напрями досліджень соціальної педагогіки відображають ... .*

Відповідь:

- а) агогіка, герогіка, андрагогіка, віктимологія;
- б) основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство;
- в) сурдопедагогіка, логопедія, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка.

30. *Розділами загальної педагогіки є ... .*

Відповідь:

- а) агогіка, герогіка, андрагогіка, віктимологія;
- б) основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство;
- в) сурдопедагогіка, логопедія, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка.

31. *Структуру спеціальної педагогіки відображають ... .*

Відповідь:

- а) агогіка, герогіка, андрагогіка, віктимологія;
- б) основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство;
- в) сурдопедагогіка, логопедія, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка.

32. *Шляхи запобігання відхилень у поведінці дітей та підлітків розглядає*

... .

Відповідь:

а) агогіка; б) герогіка; в) андрагогіка; г) віктимологія.

33. *Освіту й виховання людини протягом усього її життя розглядає ... .*

Відповідь:

а) агогіка; б) герогіка; в) андрагогіка; г) віктимологія.

34. *Соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку досліджує ... .*

Відповідь:

а) агогіка; б) герогіка; в) андрагогіка; г) віктимологія.

35. *Проблеми людей різних категорій, що стали жертвами несприятливих умов соціального організування та насильства, вивчає ... .*

Відповідь:

а) агогіка; б) герогіка; в) андрагогіка; г) віктимологія.

36. *Дослідження систем освіти і виховання в інших країнах, їхнього порівняння з вітчизняним досвідом здійснює ... .*

Відповідь:

а) пенітенціарна педагогіка;

б) порівняльна педагогіка;

в) превентивна педагогіка.

37. *Шляхи, методи попередження соціальних відхилень серед підлітків та молоді досліджує ... .*

Відповідь:

а) пенітенціарна педагогіка;

б) порівняльна педагогіка;

в) превентивна педагогіка.

38. *Питання виховання та перевиховання правопорушників різного віку вивчає ... .*

Відповідь:

а) пенітенціарна педагогіка;

б) порівняльна педагогіка;

в) превентивна педагогіка.

39. *Метод науково-педагогічного дослідження — це ... .*

Відповідь:

- а) шлях вивчення психолого-педагогічних процесів формування особистості з метою встановлення об'єктивних закономірностей виховання і навчання;
- б) процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворювальних дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань.

40. *Організоване дослідження педагогічного процесу в природних умовах — це ... .*

Відповідь:

- а) методика дослідження;
- б) метод педагогічного спостереження;
- в) метод педагогічного експерименту.

41. *Безпосередньої участі дослідника у процесі, який вивчають, не передбачає ... .*

Відповідь:

- а) пряме спостереження; б) опосередковане спостереження.

42. *Метод отримання інформації за допомогою словесного спілкування, який дає змогу одержати від співрозмовника інформацію, що цікавить учителя, через заздалегідь підготовлені запитання, називають ... .*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) експериментом; в) бесідою; г) анкетуванням.

43. *Письмове опитування значної кількості учнів (студентів) за певною схемою — анкетною або опитувальним листом, називають ... .*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) експериментом; в) бесідою; г) анкетуванням.

44. *“Дослідник активно втручається в педагогічну ситуацію, планомірно маніпулює однією або кількома змінними, реєструє супутні зміни у поведінці досліджуваного об'єкта” — це сутність методу ... .*

Відповідь:

- а) спостереження; б) експерименту; в) бесіди; г) анкетування.

45. *“Пряме, опосередковане, самоспостереження” — це види... .*

Відповідь:

- а) спостереження; б) експерименту; в) бесіди; г) анкетування.

46. “Суцільне, усне, індивідуальне та групове, очне та заочне” — це види... .

Відповідь:

а) спостереження; б) експерименту; в) бесіди; г) анкетування.

47. “Лабораторний, природний” — це види... .

Відповідь:

а) спостереження; б) експерименту; в) бесіди; г) анкетування.

48. З'єднайте стрілками поняття та відповідні їм визначення:

Освіта

Цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички

Виховання

Процес засвоєння систематизованих знань і формування на їхній основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь та навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань

Навчання

Спеціально організований процес, під час якого передбачено формування певних якостей особистості; процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і вихованця

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ¹

■ ДІАГНОСТИЧНИЙ ТЕСТ НА СХИЛЬНІСТЬ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Інструкція

Проаналізуйте запропоновану низку якостей. “Приміряйте” їх на себе і оцініть ступінь їхнього вираження за такою *системою оцінок*:

5 — “так”;
  3 — “важко сказати”;
  1 — “ні”

4 — “загалом так”;
  2 — “швидше за все, що ні”;

Таблиця 29. Опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Оцінка
1	Чи вважають інші, що Ви людина образлива, вразлива у спілкуванні (у відповідь на критику, зауваження)?	
2	Чи у Вас довго зберігається осад на душі від різного роду переживань, що виникають при спілкуванні (досада, смуток)?	
3	Чи часто у Вас буває піднесення і спад настрою?	
4	Чи важко і довго Ви переживаєте критику на свою адресу?	
5	Чи дуже Вас стомлює галаслива весела компанія?	
6	Ви помітно відчуваєте труднощі, соромитеся, коли доводиться знайомитися з людьми?	
7	Вам легше і приємніше дізнаватися про щось з книжок, ніж спитати про це в інших?	
8	Чи часто Ви відчуваєте бажання відпочити, побути наодинці?	
9	Чи довго Ви добираєте потрібні слова, коли Вам доводиться розмовляти?	
10	Ви віддасте перевагу вузькому колу постійних знайомих перед широким колом нових?	

Оброблення результатів

Підрахуйте загальну кількість балів у відповідях на всі запитання. Залежно від набраної кількості балів можна зробити висновок:

¹ Подано за Л. Ковальчук. Основи педагогічної майстерності: Навч. посібник. Львів, 2007. С. 38 — 42

Таблиця 30. Оброблення результатів за опитувальником

Кількість балів	Висновок
40—50 балів	Вам не дуже підйдуть професії з частими і напруженими міжособистісними контактами
30—40 балів	Ви будете відчувати певний постійний дискомфорт, який доведеться переборювати зусиллям волі
20—30 балів	Робота завдаватиме певних незручностей, але загалом задовольнятиме Вас
10—20 балів	Вам підходить робота, пов'язана із спілкуванням

ДІАГНОСТУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ВИБОРУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Інструкція

Проаналізуйте мотиви вибору педагогічної професії, описані в табл. 31. Подумайте, якою була Ваша мотивація щодо вибору професії. За умови недостатньої, на Вашу думку, кількості мотивів, наведених у цій таблиці, доповніть їх. Результати (відповідний номер) занесіть у таблицю, враховуючи ступінь важливості мотиву вибору професії для Вас.

Проведіть бесіду зі своїми однокурсниками і занесіть результати дослідження у цю ж таблицю.

Таблиця 31. Аналіз мотивації студентів до вибору професії

Номер за пор.	Мотиви вибору професії	Власний результат	Результат ...
1	Любов до фізики		
2	Приклад улюбленого вчителя		
3	Сім'яна традиція		
4	Приклад друга (подруги)		
5	Любов до дітей		
6	Бажання навчати учнів		
7	Бажання навчати студентів		
8	Бажання отримати вищу освіту		
9	Бажання займатися науковими дослідженнями в галузі фізики		
10	Бажання займатися науковими педагогічними дослідженнями		
11	Бажання виховувати дітей		
12	За порадою батьків		
13	Так склалися обставини		
14	Порівняно невеликий конкурс		
15	Не вступив (-ла) до іншого вищого навчального закладу		
16			
17			
18			

ОПИТУВАЛЬНИК “МОЯ МАЙБУТНЯ ПРОФЕСІЯ І Я”

Інструкція

Проаналізуйте запропоновані питання опитувальника. “Приміряйте” їх на себе і оцініть ступінь їхнього вираження за такою *системою оцінок*:

- “2” — ця властивість виражена у Вас добре (для Вас це цікаво; Ви хотіли б поліпшувати ці якості, вміння; Ви дасте відповідь “так”);
- “1” — ця властивість виражена у Вас середньо (для Вас це не має особливого значення; Ви вагаєтеся або Вам однаково);
- “0” — ця властивість виражена у Вас погано; Ви не вмієте цього робити; Ви відповідасте “ні” і т. ін.).

Відповідь до кожного питання Ви можете оцінити лише в одному з п. 3—5.

Таблиця 32. Опитувальник

Номер за пор.	Питання (Чи можете Ви ...?)	“2”	“1”	“0”
1	2	3	4	5
1	Виконувати лабораторні роботи, фізичні дослідження			
2	Стримувати себе, не переносити своє роздратування, гнів, образу, погані настрої на інших людей			
3	Розуміти фізичні процеси, механізми фізичних реакцій, закономірності та теорії фізичної науки і пояснювати їх іншим (наприклад, однокурсникам)			
4	Розв’язувати різні типи фізичних задач та пояснювати хід розв’язування іншим (наприклад, молодшим друзям)			
5	Досліджувати фізичні процеси, одержувати матеріали, з наперед заданими властивостями			
6	Терпляче, без роздратування, пояснювати комусь певну інформацію навіть тоді, коли Вас не розуміють і Вам доводиться повторювати її декілька разів			
7	Багато і часто спілкуватися з різними людьми, не втомлюючись при цьому			
8	Відповідати на запитання інших і задавати самому запитання			
9	Складати установки для синтезу речовин, удосконалювати методику дослідження матеріалів			
10	Налагоджувати чи ремонтувати фізичні прилади, апаратуру			
11	Виконувати завдання з фізики, в яких необхідно скласти логічний ланцюжок дій, використовуючи різні формули, закони, теорії			
12	Виконувати завдання, для яких необхідні глибокі знання формул, законів, теорій з різних фізичних наук			

1	2	3	4	5
13	Захоплювати справою, грою, розповіддю дітей молодшого віку			
14	Організувати інших на заходи, справи			
15	Уважно, терпляче, не перебиваючи, вислуховувати людей			
16	Виконувати роботу, що потребує численних обов'язкових контактів з іншими людьми			
17	Виконувати якісний і кількісний спектральний аналіз речовин, ідентифікацію невідомих речовин, здійснювати складні розрахунки тощо			
18	Займатися поглибленим вивченням методики викладання фізики в загальноосвітній школі			
19	Займатися поглибленим вивченням методики викладання фізики у вищій школі (відповідно до спеціалізації)			
20	Читати й аналізувати наукову психолого-педагогічну літературу			
21	Читати й аналізувати наукову літературу з фізики			
22	Впливати на людей (переконувати, запобігати конфліктам, залагоджувати чвари, розв'язувати суперечки)			
23	Працювати з довідковою літературою з фізики, термінологічною інформацією, схемами			
24	Співпереживати з людьми, розуміти їхні проблеми, надавати посильну допомогу			
25	Говорити, повідомляти що-небудь, висловлювати свої думки вголос			

Таблиця 33. Таблиця аналізу результатів за опитувальником

Професійне спрямування											
1				2				3			
У				В				Н			
Номер за пор.	3	4	5	Номер за пор.	3	4	5	Номер за пор.	3	4	5
1				1				1			
2				2				3			
3				3				5			
4				4				9			
5				5				10			
6				6				11			
7				7				12			
8				8				17			

1				2				3			
У				В				Н			
	3	4	5		3	4	5		3	4	5
11				9				21			
13				10				23			
14				11							
15				12							
16				14							
18				15							
20				16							
22				17							
23				19							
24				21							
25				22							
				23							
				24							
				25							
Σ				Σ				Σ			
Σ заг =				Σ заг =				Σ заг =			

Аналіз і опрацювання результатів

За таблицею 33 розраховують бали відповідно до професійного спрямування:

- ♦ У — учитель загальноосвітньої школи, ліцею, гімназії;
  - ♦ В — викладач вищого навчального закладу;
  - ♦ Н — науковий працівник науково-дослідного інституту (наукової установи, фізичної лабораторії тощо).
- ❶ Розрахуйте кількість балів, набраних у кожному професійному спрямуванні (окремо за кожним з п. 3, 4, 5).
  - ❷ Далі знайдіть загальну суму балів за кожним з професійних спрямувань.
  - ❸ Ви відповідаєте тому професійному спрямуванню, в якому набрали найбільшу кількість балів. Якщо Ви набираєте менше 50% балів у якомусь із професійних спрямувань, то це означає, що за своїми даними Ви не маєте чіткої відповідності щодо цього спрямування.

? Чи задоволені Ви результатом діагностування?

ОСОБИСТІТЬ, ЇЇ СТРУКТУРА. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

План вивчення теми:

1. Поняття: “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” у сучасній науці.
2. Сутність головних теорій особистості.
3. Структура особистості, ознаки. Механізми захисту.
4. Розвиток і формування особистості. Її соціалізація.
5. Фактори розвитку особистості.
6. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості. Вікова криза.
7. Особливості педагогічної взаємодії з особистістю школяра у різні вікові періоди з врахуванням сензитивності кожного віку

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Варій М.Й.* Загальна психологія: Підручник. К., 2007.
2. *Волкова Н.П.* Педагогіка: Посібник. К., 2001.
3. Загальна психологія: Підручник / За заг. ред. *С.Д. Максименка*. К., 2000.
4. *Кульневич С.В.* Педагогіка личности от концепций до технологий: Учеб.-практ. пособие. Ростов-н/Д, 2001.
5. *Лозниця В.С.* Психологія і педагогіка: основні положення: Навч. посібник. К., 2001.
6. *Мойсеюк Н.Є.* Педагогіка: Навч. посібник. К., 2006.
7. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2004.
8. *Немов Р.С.* Психологія: Учебник: В 3 кн. М., 2001. Кн. 1.
9. *Партико Т.Б.* Курс загальної психології: Навч. посібник. Львів, 2002.
10. Психологія: Підручник / За ред. *Ю.Л. Трофімова*. К., 1999.
11. *Степанов О.М., Фіцула М.М.* Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
12. *Фіцула М.М.* Педагогіка: Посібник. К., 2000.
13. *Ягунов В.В.* Педагогіка: Посібник. К., 2002.

Ключові поняття теми: виховання, вікова криза, вікова періодизація, діяльність, життєвий шлях, індивід, індивідуальність, криза, людина, новоутворення, особа, особистість, період, провідна діяльність, розвиток, сензитивність, середовище, соціалізація, спадковість, стадія, структура особистості, фаза, формування особистості

3.1. ПОНЯТТЯ “ЛЮДИНА”, “ІНДИВІД”, “ОСОБИСТІСТЬ”, “ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ” У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Підходи до трактування поняття “людина”

У своїй мові ми використовуємо поняття “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”. У цій сукупності найширшим є поняття “людина”. Воно охоплює велике коло соціальних і біологічних ознак (антропологічних, етнографічних, національних, культурних тощо). Людина є предметом вивчення багатьох *наук*, які розглядають її в системі таких категорій:

- *людина* як фізична істота, як організм, що складається з органів і систем (це поняття використовують *антропологія, фізіологія, анатомія та медицина*);
- *індивід* як типовий представник соціального типу (цим поняттям оперує *соціологія, економічна географія, демографія, етнографія* та ін.);
- *особа (особистість)* як член суспільства, “соціальна одиниця” (такими поняттями послуговуються *педагогіка, психологія, етика, естетика*).

 Об’єктом дослідження психології є психічні властивості та якості людини, шляхи і особливості її розвитку, індивідуально-психологічні особливості, які вирізняють її серед інших людей, система соціальних ролей, які вона виконує в житті, діяльності та спілкуванні

❓ У сучасній науці відомі різні підходи до тлумачення поняття “людина”. Якими є ці підходи? Наведемо кілька визначень.

 Людина — найвищий ступінь живих організмів на Землі
(*Філософський енциклопедичний словник*).

Людина — жива істота, яка досягла найвищого розвитку на Землі, суб’єкт суспільно-історичної діяльності

(*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, О.М. Степанов*).

Людина — біосоціальна істота, наділена мовою, свідомістю, вищими психічними функціями (абстрактно-логічним мисленням, логічною пам’яттю), здатністю створювати знаряддя, користуватися ними у процесі праці

(*Л.Д. Столяренко, С.І. Самігін*)

Людина народжується з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Маляті, яке з’явилося на світ,

притаманні анатомічні та фізіологічні властивості тіла й мозку, які належать тільки людині. Вони забезпечують у перспективі оволодіння прямоходінням, знаряддями праці та мовою, а також розвиток мислення, свідомості, самосвідомості тощо. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та її відмінність від тварин, використовують поняття “індивід”.

Підходи до трактування поняття “індивід”

У ланцюгу: *людина, індивід, особа, особистість, індивідуальність* поняття “індивід” займає проміжне місце. Кожна людина — це передусім індивід, біологічний організм, що існує самотійно. Адже за будовою тіла, структурою мозку, можливістю розвитку інтелекту та іншими ознаками вже новонароджена дитина підтверджує, що вона належить до людського роду, тобто вона — індивід.

? Поняття “індивід” відповідає насамперед на таке запитання: У чому ця людина подібна до всіх інших людей? В цьому понятті втілена родова приналежність людини. Що ж розуміють під поняттям “індивід”? Наведемо різні підходи до тлумачення цього поняття у сучасній психології.

■ **Індивід** (лат. *individuum* — неподільне) — людина як одинична природна істота, представник виду *homo sapiens*, продукт філогенетичного і онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально-своярчих, передусім біологічно зумовлених рис

(М.В. Гамезо, І.А. Домашенко).

Індивід (лат. *individuum* — неподільне) — особина, кожний організм, який існує самотійно.

Індивід — окрема людина, особа (Словник іноземних слів).

Індивід — це людська біологічна основа розвитку особистості в певних соціальних умовах (В.В. Рибалка, М.Й. Варій).

Індивід — людина як одинична природна істота, представник виду *homo sapiens* — найвищого продукту еволюції живої матерії.

Індивід (лат. *individuum* — невідимий, той, що існує самотійно) — людина як представник людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації тощо) (О.М. Степанов, М.М. Фіцула)

? Питання для роздумів

У різних науках людину розглядають як організм, індивід, індивідуальність, суб'єкт, носій соціальних ролей, особистість тощо. Чим, на Вашу думку, це зумовлене?

Кожен індивід (дитина, підліток, доросла людина) має ті якості, які характеризують людину як біологічну істоту:

біологічні якості (до них відносимо все те, що охоплює поняття “організм”).

Новонароджена дитина є тільки індивідом. Але вже в ранньому дитинстві ця крихітка-індивід включається в систему відносин. Спілкуючись з батьками, рідними, іншими людьми, поступово прилучаючись до колективної праці, вона стає суспільною, соціальною істотою, тобто виявляє не тільки біологічні, але й інші якості, які характеризують людину як соціальну істоту:

соціальні якості (соціальну приналежність людини визначають мова, свідомість, трудова діяльність та інші специфічні людські здібності, які не передаються як біологічна спадковість, а формуються в процесі життєдіяльності).

Підходи до трактування поняття “особистість”

Людина як соціальна та біологічна істота є носієм особистості. Завдяки суспільству вона має змогу не тільки пізнавати світ, працювати, а й усвідомлювати, співвідносити свої потреби і бажання з обставинами життя, виявляти активність як здатність здійснювати перетворення навколишнього світу відповідно до своїх потреб і змінювати саму себе.

Власне, суспільну сутність людини, пов’язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства, характеризують таким поняттям, як “особистість”. Саме поняття походить від лат. “*persona*”, що означало ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого у Стародавньому Римі. Маска втілювала ім’я, індивідуальні права й привілеї, які переходять у спадок.

? Питання для роздумів

Чи кожен індивід можна назвати особистістю? Чи кожна особистість є індивідом? Чи можна ототожнювати ці поняття? Чи є індивідами новонароджена дитина, однорічний малюк, підліток, психічно хвора людина з глибокими враженнями психіки? Чи є вони особистостями?

? Питання для дискусії

Дослідники проблеми розвитку і становлення особистості (О.М. Леонтьєв, В.В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн та ін.) стверджують, що людина народжується індивідом, а особистістю стає. Чи згодні Ви з твердженням учених?

Відповідь обґрунтуйте

❓ Проблема особистості є однією з центральних, найскладніших і значущіших у філософських, психолого-педагогічних, соціологічних дослідженнях. Сьогодні налічують понад 50 визначень поняття “особистість”. Якими є підходи вчених до трактування цієї категорії?

Особистість — це людина, як суспільна і природна істота, наділена свідомістю, мовою, творчими можливостями.

Особистість — це людина, як має такий рівень психіки, який робить її здатною управляти своєю поведінкою і психічним розвитком

(М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович).

Особистість — соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин.

Особистість (у філософсько-психологічному аспекті) — це об’єкт і суб’єкт історичного процесу і власного життя (В.В. Рибалка).

Особистість — це людина, яка живе і діє в конкретних суспільних, культурних, історичних умовах, посідає певне місце в суспільстві і характеризується свідомістю (Л.П. Мельник).

Особистість — системна соціальна якість, якої набуває індивід у предметній діяльності та спілкуванні, що характеризує рівень і якість вияву в нього суспільних відносин (О.М. Степанов, М.М. Фіцула)

Особистість — це якість індивіда. Як індивід людина має такі ознаки: вік, стать, освіта, професія, інтереси. Але система біологічних, генетичних, анатомічних, фізіологічних факторів передбачає становлення людини лише в певних соціальних, культурно-історичних умовах цивілізації.

❓ Уявімо, разом із П. Жане, неймовірно: внаслідок якихось драматичних подій зникли створені людством культура, мистецтво, наука, техніка, різноманітний предметний світ, різні інститути людської цивілізації. В цих умовах маленькі діти залишилися без дорослих, які втілюють у своїй спільній діяльності суспільні відносини, навчають і виховують підростаюче покоління. За антропологічним типом чи шляхом, характерним для тваринного світу, пішов би розвиток індивіда? Чи можливо за таких умов говорити про розвиток особистості?

Особистістю людина стає в системі відносин з іншими людьми. В її характеристиці головними ознаками є суспільна сутність та соціальні функції. Людина як особистість добровільно виконує ту чи іншу соціальну роль, усвідомлює можливі наслідки своїх дій після їхнього виконання й розуміє всю повноту відповідальності за результати.

Особистість — це спосіб життя, образ соціального буття. Вона може стверджувати себе і на негативних нормах та цінностях, які є в людській культурі. Тому особистість не можна розглядати тільки з позитивним знаком. Особливо яскраво це виявляється в т. зв. історичних особистостях, серед яких є чимало героїв і прогресивних діячів, але є й тирані, людиноненависники.

Особистісний спосіб буття зумовлений особливими своєрідними утвореннями, які формуються тільки за умови виходу людини на особливий рівень життєдіяльності. Лише здійснюючи осмислені вчинки, вона може стати особистістю, сформувати своє неповторне “Я”, заявити про себе, вирізнити себе серед інших осіб та відобразитися у певних розумових і чуттєвих образах.

? Питання для дискусії

О.М. Степанов зазначає, що з певним застереженням можна допустити можливість появи особистості, поза структурою якої немає реального індивіда. Проте це буде квазіособистість (наприклад, Штірліц — герой кінофільму “Сімнадцять миттєвостей весни” чи видатний аферист Козьма Прутков). Чи погоджується Ви з думкою вченого? Чи може існувати індивід, який не став особистістю? Чи може бути особистість без її конкретного носія, тобто без індивіда? Відповідь обґрунтуйте

Підходи до трактування поняття “індивідуальність”

Особистісну неповторність індивіда визначають таким поняттям, як “індивідуальність”. Саме індивідуальність є тим особистим “Я”, за яким пізнають, характеризують та оцінюють людину як особистість. *Б.Г. Ананьєв* акцентував, що індивідуальність може бути зрозуміла лише як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості і суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують певні властивості людини як індивіда.

? Поняття “індивід” не слід змішувати з поняттям “індивідуальність”, за допомогою якого можна дати відповідь на такі запитання:

- ✓ Чим ця людина відрізняється від інших людей як особистість і як індивід?
- ✓ Чи можна кожну людину назвати індивідуальністю?
- ✓ Що потрібно для того, щоб стати нею?

Спробуємо дати відповідь на ці запитання, з'ясувавши підходи вчених до тлумачення сутності цієї категорії.

Індивідуальність — своєрідність людини як індивіда і особистості
(М.І. Дьяченко, Л.О. Кандилович).

Індивідуальність — сукупність зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей
(В.В. Рибалка).

Індивідуальність — це людина, яка має риси, властиві тільки їй
(Л.П. Мельник).

Індивідуальність — особистість у своїй своєрідності (В.С. Лозниця).

Індивідуальність — особливості характеру й психічного складу, що відрізняють одну особистість від інших.

Індивідуальність — окрема особистість як носій певної сукупності психічних властивостей (Словник іншомовних слів)

Індивідуальність виявляється у зовнішньому вигляді людини, будові її тіла, виразних рухах, здібностях людини, в її головних потребах, інтересах, у рисах характеру, у почутті власної гідності, у світобаченні, у системі знань, умінь, навичок, цінностей. Одна людина відрізняється від іншої рівнем розвитку інтелектуальних здібностей, творчим потенціалом, стилем діяльності, спілкування та поведінки. Така відмінність простежується в типі темпераменту, в особливостях емоційної та вольової сфер особистості тощо.

? Питання для роздумів
Поміркуйте і обігруйте, у чому виявляється Ваша індивідуальність?

Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” у взаємозв’язку можна зобразити такою схемою:

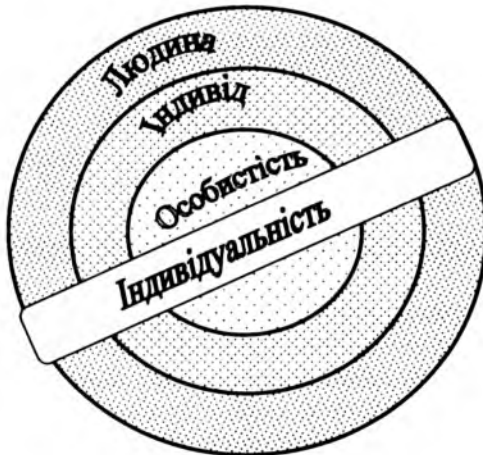

Рис. 5. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” у загальному взаємозв’язку

3.2. СУТНІСТЬ ГОЛОВНИХ ТЕОРІЙ ОСОБИСТОСТІ

Етапи наукового вивчення проблеми особистості

Проблема особистості є центральною у психології. Представники різних психологічних напрямів, концепцій і шкіл намагаються вирішити її з позицій своїх наукових досліджень.

Так, одні вчені акцентують увагу на ролі *біологічного* в розвитку особистості, інші — на ролі *соціального*, розглядаючи її як продукт суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини.

У науковому вивченні проблеми особистості вчені умовно виокремлюють такі два етапи:

 Концепція в науці — це система поглядів, що визначають розуміння явищ і процесів, об'єднаних фундаментальним задумом, провідною ідеєю (С.В. Кульєвич)

- ① **перший** (кін. XIX—серед. XX ст.) приблизно збігається з періодом становлення класичної психології (сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені головні напрями психологічних досліджень);
- ② **другий етап** (серед. XX—поч. XXI ст.) характеризується активним дослідженням різнобічних аспектів проблеми особистості.

Теорії особистості у зарубіжній психології

У зарубіжній психології теорії особистості розроблені прихильниками *біхевіористичних* і *необіхевіористичних*, *психоаналітичних*, *гуманістичних*, *інтераціоналістських* та інших психологічних концепцій.

Традиційні теорії особистості репрезентовані у вченнях *В. Джемса*, *К. Левіна*, *З. Фройда*, *К.-Г. Юнга*, *В. Штерна* та ін. Розглянемо деякі з них.

Таблиця 34. Традиційні теорії особистості у зарубіжній психології (за М.Й. Варієм, С.Д. Максименком, О.М. Степановим, В.В. Рибалкою)

Теорія	Сутність теорії
1	2
Теорія В. Джемса	<p>Видатний американський психолог <i>В. Джемс</i> (1842—1910) одним з перших почав розробляти проблему особистості на науковій основі. Під впливом його теорії формувалися інші концепції особистості. У самосвідомості особистості вчений виділив два аспекти:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① “емпіричне Я” — це особистість людини, яка пізнається як загальна сума всього того, що вона може назвати своїм (складові елементи; почуття та емоції; вчинки); ② “чисте Я” — це те, що пізнане (суб’єкт, душа, дух, мислення, самі думки людини).

1	2
Теорія В. Джемса	<p>Складові елементи психолог розподілив на три класи:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✦ <i>фізична особистість</i>, яка містить у собі тілесне, батька, матір, дітей, власність людини, одяг, витвори своєї праці та ін. (наприклад, ми хвилюємося за рідних; нам стає соромно за вчинки близьких друзів; коли хтось з рідних помирас, то зникає і частина нас самих); ✦ <i>соціальна особистість</i>, що визначається належністю людини до людського роду і визнання цього іншими людьми (людина містить стільки соціальних особистостей, скільки індивідуумів визнає в ній особистість); ✦ <i>духовна особистість</i> — це об'єднання різних станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини. <p>За В. Джемсом, духовна особистість є для людини найвищою цінністю, соціальна стоїть вище матеріальної.</p> <p>Почуття та емоції виражають самооцінку людини (самовдоволення і невдоволення собою, спричинене успіхом або неуспіхом, сприятливим або несприятливим становищем у суспільстві тощо).</p> <p>Вчинки людини зумовлені піклуванням про:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>фізичну особистість</i> (харчування, захист, самозбереження і т. ін.); ♦ <i>соціальну особистість</i> (дружба, кохання, прагнення до слави, влади над іншими людьми тощо); ♦ <i>духовну особистість</i> (розумовий, моральний і духовний прогрес). <p>Учений акцентував на тому, що самопочуття, самоповага людини залежать від самої особистості, її успіхів і домагань, і запропонував виражати самоповагу особистості формулою:</p> $\text{Самоповага} = \frac{\text{Успіх}}{\text{Домагання}}$
Теорія З. Фройда	<p>Психоаналіз австрійського психоаналітика З. Фройда (1856—1939) є однією з найвидатніших і водночас дискусійних теорій особистості. Вчений вважав, що психічну діяльність людини визначають дві природжені потреби:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ <i>лібідозна</i> (інстинкт самозбереження, потяг до життя, сексуальний потяг); ⇒ <i>агресивна</i> (потяг до руйнування, смерті, війни). <p>Оскільки їхнє задоволення стикається з перешкодами з боку суспільства, ці потреби витискаються і утворюють сферу “несвідомого”. Виринаючись з-під “цензури” свідомого, потреби проявляються у вигляді символів під час сновидінь, обмовок тощо.</p> <p>Структуру особистості утворюють три головні компоненти (рівні):</p> <ol style="list-style-type: none"> ① “<i>Вона</i>” (несвідома частина психіки, у якій домінують витиснені несвідомі інстинкти особистості у вигляді сексуальних та агресивних потреб); ② “<i>Я</i>” (рівень свідомості); ③ “<i>Над-Я</i>” (слугує носієм моральних стандартів).

1	2
	<p>“Я” перебуває під впливом таких сил:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☛ “Воно” (перебуває у стані постійного конфлікту з “Я”); ☛ “Над-Я” (виконує роль критика, цензора, совісті); ☛ <i>суспільства</i> (висуває свої вимоги до людини). <p>Намагаючись досягти гармонійного стану, “Я” підпорядковується принципу “реальності”, а не задоволення. Проте вимоги “Воно” і “Над-Я” несумісні, тому “Я” перебуває у стані конфлікту і мусить постійно звертатися до різних <i>механізмів психологічного захисту</i> (<i>сублімації, проєкції, заміщення, витиснення</i>)</p>
Теорія К.-Г. Юнга	<p>Учень Фрейда, швейцарський психіатр і психолог, основоположник аналітичної психології <i>К.-Г. Юнг</i> (1875—1961) відмовився від пансексуалізму як рушійної сили людської поведінки. Він вважав, що <i>психіка</i> людини має три рівні:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① <i>свідоме</i> — акти усвідомлення (сприймання, враження, думки, міркування і т. ін.), які ми можемо розрізнати, перевіряти, контролювати, координувати в часі; ② <i>особистісне несвідоме</i>, що є констеляцією почуттів, думок і спогадів, які певним чином організовані в т. зв. “комплексах” (структурними одиницями є переживання, що спочатку знаходилися на рівні свідомості, а потім стали забутими або їх було витіснено із свідомого); ③ <i>колективне несвідоме</i>, що є свосвідною загальнолюдською, національною, расовою спадщиною людства і впливає на поведінку індивіда з моменту його народження (складається з <i>архетипів</i> — доміант, первісних утворень, першообразів, що виявляються у творах мистецтва, сновидіннях, міфах, віруваннях тощо). <p>До <i>архетипів</i> учений відносив:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Персону</i> (маску, яку кожен з нас надягає на себе, спілкуючись з іншими людьми); ◆ <i>Самість</i> (потенційне ядро особистості, якому належить центральна роль); ◆ “Его” (це “Я” як центр свідомості); ◆ <i>Тінь</i> (зворотний, темний бік “Я”). <p>Процес становлення особистості <i>Юнг</i> називав <i>індивідуацією</i>. Завдяки психічним функціям (мисленню, інтуїції, почуттям) людина пристосовується до умов життя. Він створив <i>типологію</i> особистості. Вчений вважав, що типи особистості визначаються її природженими властивостями, а не обставинами життя людини. За ознакою <i>спрямованості</i> Юнг поділив людей на такі головні типи:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☛ <i>інтроверти</i> — це люди, спрямовані на свій внутрішній світ (під час пошуку причин, що пояснюють вчинки, вони зосереджені на собі, замкнуті, соціально пасивні, схильні до самоаналізу, нетовариські тощо);

1	2
	<p>↪ <i>екстраверти</i>, навпаки, зорієнтовані на зовнішній світ (вони імпульсивні, ініціативні, товариські, мають високу здатність до соціальної адаптації).</p> <p>Вчений виокремив також додаткові типи особистості (<i>інтуїтивний, мислительний, емоційний</i>).</p>

До **нових** теорій особистості належать вчення *А. Адлера, Г.-Ю. Айзенка, Дж. Кеттла, А.-Х. Маслоу, Г. Олпорта, К.-Р. Роджерса, К. Хорні* та інших зарубіжних психологів. У них об'єднано ідеї, погляди і концепції та розглянуто питання психологізації особистості, неофрейдистські теорії, що є основою індивідуальної психології, гуманістичні теорії та ін. Розглянемо сутність деяких з них.

? Питання для роздумів
Сучасники *З. Фрейда* і його учні вбачали у психоаналітичному вченні дискусійні моменти. Які погляди вченого є дискусійними? Чи вдалося його послідовникам подолати виявлені суперечності?

Таблиця 35. Нові теорії особистості у зарубіжній психології
(за *М.Й. Варієм, С.В. Кульневичем, О.М. Степановим, В.В. Рибалкою*)

Теорія	Сутність теорії
1	2
Теорія А. Адлера	<p>Засновник індивідуальної психології, учень <i>З. Фрейда, А. Адлер</i> (1870—1937) вважав, що:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① головним у людині є не інстинкти, а “<i>суспільне почуття</i>”, або “<i>почуття спільності</i>”, яке вона має від народження (хоча це почуття є природженим, споконвічним спонуканням людської природи, вродженою потенцією, проте воно має розвиватися впродовж життя); ② структура особистості єдина і тому її не можна розчленувати на три інстанції (“<i>Воно</i>”, “<i>Я</i>” та “<i>Над-Я</i>”); ③ детермінантою розвитку особистості є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження; ④ нормальна особистість прагне не тільки до власної могутності, а й до блага всього суспільства. <p>На думку <i>А. Адлера</i>, цей потяг не завжди здійснений (наприклад, через дефекти у розвитку або несприятливі соціальні умови). У такому разі може виникнути почуття неповноцінності. Воно проявляється у вигляді “<i>мети перемоги</i>” чи “<i>мети вищості</i>”, що мають соціальний характер. Щоб позбутися почуття неповноцінності, людина тягнеться до пошуку засобів його подолання і застосовує різні види компенсації, які лежать в основі всієї людської діяльності</p>

1	2
Теорія К. Хорні	<p>Представниця неофрейдизму <i>К. Хорні</i> (1885—1952) вбачала сутність людини у вродженому відчутті неспокою, що викликає бажання позбутися його. На її думку, людиною керують дві головні <i>тенденції</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ↳ потяг до безпеки (корінна тривога); ↳ потяг до задоволення своїх бажань. <p>Вони суперечать один одному і можуть спричинити виникнення невротичного конфлікту. Людина, намагаючись подолати такий конфлікт, виробляє різні “<i>стратегії поведінки</i>”, як-от:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① потяг до людей; ② намагання віддалитися від людей (потяг до незалежності); ③ намагання діяти проти людей (агресія). <p>Вони є засобами психологічного захисту, що породжують неврози (тобто нервово-психічні розлади, які розвиваються внаслідок тривалого впливу психотравмуючих факторів, емоційного чи розумового перенапруження). Серед них виокремлюють такі <i>неврози</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>прив’язаності</i> (пошук любові чи схвалення); ◆ <i>влади</i> (гонитва за владою і престижем); ◆ <i>покори</i> (конформізм, бажання схватися за чужою думкою, не висловлювати свою); ◆ <i>ізоляції</i> (втеча від суспільства)
Теорія К.-Р. Роджерса	<p>Американського дослідника <i>К. Роджерса</i> (1900—1990) вважають фундатором гуманістичної психології, за якою <i>центральною ланкою особистості</i> стають:</p> <ul style="list-style-type: none"> ↳ <i>самооцінка</i> (вона не завжди збігається з оціненням людини іншими, тому формування самооцінки не проходить без конфліктів); ↳ <i>уявлення людини про себе</i> (неправильне уявлення про себе призводить іноді до крайнощів у перекручуванні самооцінки); ↳ “<i>Я-концепція</i>”, яка породжується у взаємодії з іншими людьми. <p>За <i>К. Роджерсом</i>, важливою <i>умовою</i> психічної цілісності особистості та її психічного здоров’я в різних життєвих ситуаціях є:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ здатність до гнучкої самооцінки; ◆ вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, яка виникла раніше; ◆ прагнення до повної <i>самоактуалізації</i>. <p>■ Самоактуалізація — це прагнення живої істоти до росту, розвитку, самостійності, самовираження, активізації всіх можливостей свого організму. На думку вченого, людина володіє великими внутрішніми ресурсами самоусвідомлення, зміни “Я-концепції”, своїх атитюдів і саморегулюючої поведінки. Вияву цього прагнення до саморозвитку перешкоджає контроль одних людей над іншими. Відверте домінування, диктат часто стають причиною спротиву</p>

1	2
Теорія А.-Х. Маслоу	<p>Американський психолог <i>А.-Х. Маслоу</i> (1907—1970) головними особливостями особистості вважав:</p> <ul style="list-style-type: none"> ↳ потребу самоактуалізації своїх можливостей і здібностей; ↳ потяг до самовираження; ↳ розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба нести людям добро (потреби в добрі, моральності, з якими народжується людина і які вона може реалізувати за певних умов, утворюють ядро особистості). <p>Вчений виявив низку принципів мотивації людини, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> ↳ мотиви мають ієрархічну структуру; ↳ чим вищий рівень мотиву, тим менш життєсобою необхідними є відповідні потреби, тим довше можна затримати їхню реалізацію; ↳ поки не задоволено нижчі потреби, вищі залишаються нецікавими (з моменту виконання нижчі потреби перестають бути потребами, тобто вони втрачають мотивуючу силу); ↳ підвищення потреб підвищує готовність до більшої активності. <p>Для самоактуалізованої особистості притаманні такі рис:</p> <ul style="list-style-type: none"> ↳ повне схвалення реальності й комфортне відношення до неї (не ховатися від життя, а знати, розуміти його); ↳ схвалення інших і себе; ↳ професійне захоплення улюбленою справою, ділова спрямованість на завдання, на справу; ↳ автономність, незалежність від соціального середовища, самостійність думок; ↳ здатність до розуміння інших людей, увага, доброзичливість, невимушеність, глибина та демократичність у стосунках; ↳ саморозвиток, вияв здібностей, потенційних можливостей, самоактуалізуюча творчість у роботі, любові, житті тощо

? Проблема для дискусії

А.-Х. Маслоу виявив, що у людини від народження послідовно з'являються і супроводжують особистісне дорослішання певні рівні потреб. Проаналізувавши їх, він запропонував **ієрархію потреб** особистості (рис. 6). Учений акцентував на тому, що потреби в **самоактуалізації** задовольняються лише під час задоволення інших потреб і передусім **фізіологічних**.

Підтвердьте або спростуйте думку вченого

Рис. 6. “Ієрархія потреб” особистості (за *А.-Х. Маслоу*)

До *новітніх* теорій особистості належать вчення *Е. Берна*, *Е.-Х. Еріксона*, *Е. Фромма* та інших зарубіжних психологів. З'ясуємо сутність деяких з них.

? Питання для роздумів

Вважають, що епігенетична теорія розвитку особистості *Е.-Х. Еріксона* і гуманістична теорія *Е. Фромма* розроблені у дусі неофрейдизму.

Порівняйте ці теорії. Чи погоджуєтеся Ви з такою думкою?

Таблиця 36. Новітні теорії особистості у зарубіжній психології
(за *М.Й. Варієм*, *С.В. Кульневичем*, *О.М. Степановим*, *В.В. Рибалкою*)

Теорія	Сутність теорії
Теорія <i>Е. Фромма</i>	<p>Теорія відчуження <i>Е. Фромма</i> (1900—1980), стала підґрунтям гуманістичного і радикально-гуманістичного психоаналізу. Її вважають найбільш “соціалізованим” ученням неофрейдизму. Вчений стверджував, що людині властива двоїста природа: з одного боку, вона прагне до незалежності, з другого — хоче позбутися її. В умовах науково-технічного прогресу виникає <i>відчуження</i>, оскільки людина втрачає зв’язки з навколишнім світом (близькими, друзями, колегами, співпрацівниками та ін.). Цей стан “<i>негативної свободи</i>” (така свобода означає самотність) пригнічує людину і породжує неврози. За <i>Е. Фроммом</i>, нестерпність відчуження стає фатальною основою людських стосунків:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ вона переростає в <i>агресію</i> (може виявитися в реакціях садизму і мазохізму); ☞ проявляється в <i>конформізмі</i> (індивід не витримує самотності й рятується від відчуження, пристосовуючись до інших людей). <p>Вчений вважав, що з метою подолання відчуженості людям необхідно прищеплювати гуманістичні засади, що виявляються в почутті любові до себе і до інших людей</p>
Теорія <i>Е.-Х. Еріксона</i>	<p>Епігенетичну теорію розвитку особистості американського психолога <i>Е.-Х. Еріксона</i> (1902—1994) відносять до різновидів неофрейдизму. У теорії вперше з’ясовано питання про роль <i>генетичного фактора</i> у становленні особистості. На думку <i>Е.-Х. Еріксона</i>, між особистістю і суспільством немає антагонізму. Розвиток особистості детермінується не хімічними чи біологічними, а суспільними факторами. <i>Е.-Х. Еріксон</i> ввів і обґрунтував положення про “<i>ідентичність особистості</i>”. Вона виявляється в центрованості людини на себе, ототожненні з соціальною групою та оточенням, визнанні цінності людини та її соціальної ролі. Вчений наголошував, що особистість включає в свою структуру цінності суспільства, проте вона не є його точною копією. <i>Е.-Х. Еріксон</i> запропонував вікову періодизацію, за якою розвиток особистості проходить через сім стадій та т. зв. кризи</p>

Теорії особистості у радянській психології

Проблему особистості радянські психологи розглядали на засадах системно-діяльнісного підходу, за яким провідну роль у розвитку особистості відіграє соціокультурне середовище. Воно, на думку вчених, є носієм

суспільних норм і цінностей, вироблених людством. Біологічні особливості у процесі життя індивіда поступово стають суспільними.

На стані прикладних психологічних досліджень негативно позначилися постановка ЦК ВКП (б) “Про педологічні перекручення в системі Наркомпросів” (1936), заборона психометричних методів, ідеологічна заангажованість на формування “радянської людини”. Це відкинуло науку держав пострадянського простору на десятиліття назад. Проте й за цих умов створені наукові теорії, які принесли світову славу їхнім творцям. Розглянемо ці вчення.

? Питання для роздумів

На думку радянських учених, особистість має суспільно-історичну природу. Більшість психологів (Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк та ін.) розглядали її як об’єкт суспільних відносин і суб’єкт суспільної діяльності. Як Ви гадаєте, у чому полягає відмінність поглядів радянських і зарубіжних психологів?

Таблиця 37. Теорії особистості у вченнях російських учених-психологів (за М.Й. Варієм, С.В. Кульневичем, О.М. Степановим, В.В. Рибалкою)

Теорія	Сутність теорії
1	2
Теорія Л.С. Виготського	<p>Л.С. Виготський (1896—1934) запропонував культурно-історичну теорію розвитку особистості. У межах цієї теорії вчений виокремив такі головні закони розвитку особистості:</p> <ul style="list-style-type: none"> ① <i>закон переходу від безпосередніх, природних форм поведінки до опосередкованих, штучних, що виникають у процесі культурного розвитку психологічних функцій</i> (цей період в онтогенезі відповідає процесові історичного розвитку людської поведінки, вдосконалення наявних форм і засобів мислення та вироблення нових, що спираються на мову або на іншу систему знаків); ② <i>відношення між вищими психологічними функціями були колись реальними відносинами між людьми</i> (у процесі розвитку колективні, соціальні форми поведінки стають засобами індивідуального пристосування, формами поведінки і мислення особистості, а з колективних, соціальних форм поведінки людини виникають вищі психологічні функції); ③ <i>закон переходу функцій із зовнішнього у внутрішній план</i> (психологічна функція у процесі розвитку інтеріоризується, стає індивідуальною формою поведінки людини)

1	2
Теорія С.Л. Рубінштейна	<p>С.Л. Рубінштейн (1889—1960) розглядав особистість у контексті принципів детермінізму та єдності свідомості й діяльності.</p> <p> Особистість (за С.Л. Рубінштейном) — це реальний індивід, жива, діюча людина, носій суспільних стосунків. Вона неможлива поза пенхикою, поза свідомістю. У з'ясуванні психічних процесів особистість постає як взаємопов'язана сукупність <i>внутрішніх умов</i> (психічних явищ), через які заломлюються усі <i>зовнішні діяння</i>. Тим більш значущою є особистість, чим більше в індивідуальному заломленні в ній накопичено <i>загального, суспільного</i>. Усі психічні явища і процеси органічно вплітаються в цілісне життя особистості, оскільки основна їхня життєва функція полягає в регулюванні діяльності людей. Суспільно значущу поведінку або діяльність людини спричиняє низка складових структури особистості:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ “Я” (як суб'єкт довільної діяльності); ◆ <i>система мотивів і завдань</i>, які людина ставить перед собою; ◆ <i>пізнавальні процеси</i> (без них неможливі діяльність і поведінка людини); ◆ <i>властивості характеру</i> (вони зумовлюють вчинки людини); ◆ <i>здібності</i> (роблять її здатною до виконання історично сформованих видів суспільно корисної діяльності); ◆ <i>ідеї, принципи</i> (на їхній основі людина оцінює власні й чужі вчинки, виявляє ставлення до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей тощо)
Теорія Б.Г. Ананьєва	<p>Б.Г. Ананьєв (1907—1972) вважав, що особистість є продуктом життєвого шляху людини. Її структура складається поступово в процесі соціального поступу.</p> <p> Особистість (за Б.Г. Ананьєвим) — це суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу. Вчений акцентував на тому, що важливо вивчати зв'язок між такими структурами особистості:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① <i>інтеріндивідуальною</i> структурою того соціального цілого, до якого належить особистість (ця структура є цілісним утворенням, певним організуванням властивостей людини); ② <i>інтраіндивідуальною</i> структурою самої особистості. <p>Саме різноманітність зв'язків із суспільством визначає <i>інтраіндивідуальну</i> структуру особистості, організування особистісних властивостей та внутрішній світ. І навпаки, стійкі комплекси особистісних властивостей регулюють обсяг і міру соціальних контактів особистості, впливають на створення нею власного середовища розвитку. Збереження цілісності особистості при її взаємодії з соціальним і природним середовищем забезпечують два типи взаємозв'язків (<i>субординаційні</i> та <i>координаційні</i>), за якими побудована її структура</p>

Значний внесок у розвиток психологічних теорій особистості зробили Г.С. Костюк, Я.І. Цурковський та інші українські вчені. Розглянемо їхні ічення.

Таблиця 38. Теорії особистості у вченнях українських учених-психологів (за М.Й. Варієм, С.В. Кульневичем, О.М. Степановим, В.В. Рибалкою)

Теорія	Сутність теорії
1	2
<p>Концепція особистості Г.С. Костюка</p>	<p>За концепцією Г.С. Костюка (1899—1982), індивід стає суспільною істотою, особистістю тоді, коли в нього формуються свідомість і самосвідомість, з'являється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції. Немає суспільного, соціального без природного, біологічного, як немає суспільства поза індивідами, які в ньому взаємодіють. Тому в житті особистості необхідно долати абсолютне протиставлення <i>природного</i> і <i>суспільного</i>, <i>біологічного</i> і <i>соціального</i>. Розглядаючи особистість як <i>суспільну істоту</i>, не можна забувати про її <i>природну сутність</i>. Природне розчиняється в суспільному, але не усувається, воно діє на всіх етапах життя особистості.</p> <p>■ Структура особистості (за Г.С. Костюком) — ієрархічне утворення, куди входять підструктури різного онтогенетичного віку. Найпродуктивнішим, на думку вченого, є підхід до проблеми структури особистості, який спирається на аналіз її діяльності. Адже суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда. У контексті розв'язання цієї проблеми виникає питання співвідношення <i>психічних властивостей</i> у структурі особистості (<i>ідеологічного</i> і <i>психічного</i>; <i>інтелектуального</i> й <i>емоційного</i>; <i>мотиваційної спрямованості</i> та <i>операційної озброєності</i>; <i>свідомого</i> і <i>несвідомого</i> в діяльності і т. ін.).</p> <p>Структура особистості постає як <i>стійка динамічна система</i>. Її утворюють різні <i>психічні властивості</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ <i>свідомість</i> і <i>самосвідомість</i> (індивід стає особистістю, оскільки він усвідомлює себе самого і навколишнє буття, своє ставлення до нього, свої функції та обов'язки); ☞ <i>знання</i> (стаючи формою функціонування свідомості, входять у систему психічних властивостей як певна підсистема, що характеризує освіченість особистості); ☞ <i>спрямованість діяльності особистості</i> (визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуттями). <p>Особистість характеризується й за тим, як вона здійснює свої <i>потреби</i>, реалізує свою <i>цілеспрямованість</i>, якими <i>вміннями</i>, <i>здібностями</i> та <i>вольовими якостями</i> володіє. У структуру особистості як суб'єкта спілкування, пізнання і праці включають <i>психофізіологічні властивості</i> індивіда, різноманітні <i>психічні процеси</i></p>

1	2
Теорія Я.І. Цурковського	<p>Результатом наукової праці <i>Я.І. Цурковського</i> (1904—1995) стала теорія психічної контрольності. Досліджуючи мінливі і стресогенні обставини життєдіяльності людини, вчений дійшов висновку: для відвернення руйнівних впливів (зовнішніх і внутрішніх: фізіологічних, емоційних, логічних) має бути <i>інтегруючий психічний механізм саморегулювання</i> людського організму для збереження психічної цілісності індивіда (тобто <i>психічна контрольність</i>).</p> <p>Психічна контрольність (за <i>Я.І. Цурковським</i>) — це інтегративний (синтезуючий) психічний процес, який пронизує, структурує та завершує дію всіх психічних процесів, зумовлюючи розвиток і вдосконалення психіки.</p> <p>Вчений виокремлював такі підрівні контрольності:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>неусвідомлену</i>; ◆ <i>емоційно-чуттєву</i>; ◆ <i>логічну</i>. <p>Контрольність супроводжує та завершує психічну активність у таких сферах:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ в <i>емоційній</i> сфері контрольність проявляється як оцінна властивість чуттів, пов'язана з нормами людського співіснування та стичними принципами (почуття непорозуміння, сумніву, неспокою, тривоги, докорів сумління, обов'язку, неестетичних почуттів тощо); ☞ у <i>вольовій</i> сфері контрольність супроводжує завершення вольових актів; ☞ в <i>інтелектуальній</i> сфері за допомогою інтуїції, досвіду або логіки контрольність виявляє хибні, неадекватні до конкретного контексту поняття, судження, умовиводи, знання, погляди та переконання. <p>Головними властивостями психічної контрольності є: <i>адекватність, конкретність, виразність, широта охоплення, своєчасна оперативність, активність, тривалість концентрації, осциляція між різними об'єктами</i>.</p> <p>До найскладніших форм контрольності <i>Я.І. Цурковський</i> відносив:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>контроль і самоконтроль</i>; ◆ <i>критичність і самокритичність</i>. <p>На силу, врівноваженість і рухливість контрольних психічних процесів накладають відбиток:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>темперамент</i> людини; ◆ <i>її характер</i>. <p>Контрольність, як <i>форма психічної активності</i>, є завершальною складовою <i>свідомості</i> особи і пов'язана з <i>критичністю</i> абстрактно-поняттєвого мислення та спілкування людей</p>

Теорії розвитку і формування особистості можна узагальнити схематично:

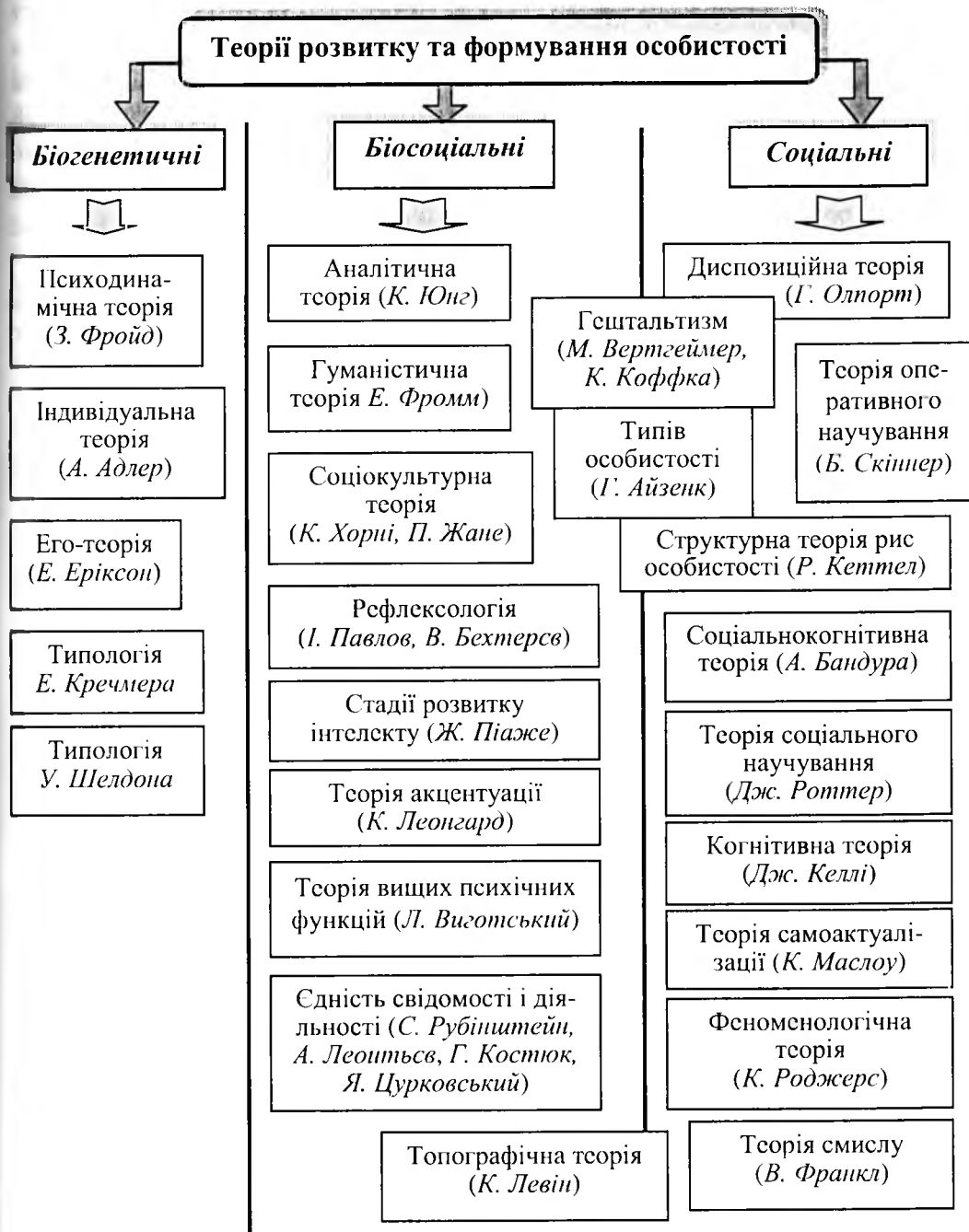

Рис. 7. Теорії розвитку та формування особистості

3.3. СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ, ОЗНАКИ. МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ

Підходи до визначення структури особистості

Особистість розглядають як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості. Вони розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів за умови здійснення ним різних видів діяльності та під час спілкування з іншими людьми. З огляду на це український психолог *Г.С. Костюк* зазначав, що особистість можна вважати “системою систем”. Отже, особистість — це не аморфне явище, а структурне. Основу особистості становить її структура.

❓ У сучасній науці відомі різні підходи до тлумачення поняття “структура особистості” та визначення її структурних компонентів. Якими є ці підходи? Розглянемо їх.

 Структура особистості — стійка і динамічна система психічних властивостей, безпосередньо зумовлена характером її діяльності

(*Г.С. Костюк*).

Структура особистості — відносно стійкий зв'язок і взаємодія всіх сторін особистості як цілісного утворення (*М.В. Гамезо, І.А. Домашенко*)

Структура особистості дуже складна і багатогранна. Компонентами духовного життя особистості є її пізнавальна, емоційно-вольова діяльність, потреби, інтереси, ідеали та переконання, самосвідомість тощо. Вони перебувають у складній взаємодії і в єдності становлять “Я” особистості, яке спрямовує всі аспекти внутрішнього життя людини та керує його виявами в діяльності та стосунках з оточенням.

Відомі різні погляди на структуру особистості. Так, одні дослідники вважають, що у ній доцільно виокремлювати *психологічні* компоненти (емоційно-вольові, пізнавальні, спрямованість), а інші — *біологічні* аспекти (типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які слід урахувати під час виховання особистості. Людина є частиною природи, проте біологічне в процесі історичного розвитку під впливом соціальних умов змінилося, набуло своєрідних, суто людських, особливостей. Отож, протиставляти біологічне соціальному в структурі особистості не можна. Природні аспекти та риси наявні в особистісній структурі як соціально зумовлені її елементи, а біологічне і соціальне перебуває в єдності і взаємодії.

Український психолог *В.В. Рибалка* зазначає, що можна виділити три основних аналітичних напрями, в яких здійснювалися спроби формування базових системних засад побудови цілісної психологічної структури особистості: *соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний*.

Зокрема, у структурі особистості дослідники розрізняють *індивідуальне* та *типове*.

До *індивідуального* у структурі особистості вчені відносять все те, що вирізняє певну людину з-поміж інших людей (її фізичні та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо).

Типовим у структурі особистості є те, чим одна людина схожа на інших людей. До типового вчені відносять свідомість людини, її активність, розумові та емоційно-вольові вияви тощо.

У структурі особистості психологи виокремлюють три **підструктури** (*біопсихічну, ментально-психічну та інтраіндивідуальну*).

Біопсихічна підструктура особистості формується з вираженням домінуванням біологічного. Біологічний розвиток — це початкова умова психічного розвитку індивіда, що проходить у певному природному середовищі під впливом різних соціальних умов. Основою цього розвитку є відповідні генетично закріплені біологічні властивості та фізіологічні механізми, з якими кожен індивід народжується. Отже, біопсихічна підструктура особистості утримує властивості, які залежать від фізіологічних особливостей мозку, нервової системи, віку, що є підґрунтям психологічного розвитку.

Кожний індивід відтворює й трансформує в собі минулий потенціал розвитку етносу, нації і людства, додаючи до нього власний духовно-практичний досвід стосунків з навколишнім світом, суспільством, нацією, людьми. Цей процес відбувається внаслідок задіяння різних ментально-психічних механізмів індивідуальної психіки, що зумовлює потребу врахування особливостей складових ментально-психічної підструктури особистості.

 Індивідуальне — це те, що характеризує окрему людину (С.Д. Максименко)

 Типове — це те найбільш загальне, що властиве кожній людині і характеризує особистість загалом (С.Д. Максименко)

 Біопсихічна підструктура особистості — підструктура, до якої належать генетичні, вікові та статеві особливості особистості, темперамент, задатки, патологічні утворення (М.Й. Варій)

 Ментально-психічна підструктура особистості — це той психоенергетичний потенціал, який утворився в процесі життєдіяльності певного етносу від зародження до наших днів і передається через несвідомий рівень кожної етнофори (М.Й. Варій)

Психіка людини (*етнофора*) належить до системи соціальної психіки, є її мікрочастинкою та своєрідним “генератором психоенергії”. Водночас соціальна психіка етнічної спільноти, до якої входить людина, знаходить відображення в індивідуальній як внутрішній психологічний досвід зовнішнього (соціального, тобто специфічного психічного) і проявляється у вигляді переживань, відчуттів, сприймань, вольових, духовних і соціальних зв’язків, почуттів тощо.

Отже, ментально-психічна підструктура особистості — це сукупність понять, установок, значень, смислів, духовних цінностей, стереотипів, вірувань, почуттів, зразків і форм поведінки, які сформувалися протягом розвитку людства й конкретного етносу (нації), перебувають на несвідомому рівні психіки індивіда та опосередковано впливають на його світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння, поведінку й діяльність.

У структурі особистості важливу роль відіграють складові інтраіндивідуальної підструктури, оскільки в основі її життєдіяльності лежать психічні процеси, передусім психічно-пізнавальні (відчуття, сприйняття, мислення, уява, пам’ять та увага). Фізіологічний механізм вияву цих психічних процесів у різних людей приблизно однаковий, але всі вони відрізняються своїм перебігом. Хоча психічні процеси загалом функціонують як єдиний комплекс, проте для кожної людини характерні своєрідні, неповторні особливості перебігу.

 Інтраіндивідуальна підструктура особистості — це підструктура, що виражає особливості перебігу й вияву всієї сукупності психічних пізнавальних процесів, емоцій, почуттів, волі та здібностей (*М.Й. Варій*)

Через органи відчуття людина сприймає окремі аспекти та властивості предметів і явищ навколишнього світу, осмислює та складає їх у цілісні розумові та чуттєві образи, виокремлює суттєві й важливі елементи, з’ясовує причинно-наслідкові зв’язки, запам’ятовує, пригадує, будує уявлення про нові об’єкти, явища, процеси тощо. Проте кожна особистість відчуває і сприймає явища та предмети, а також запам’ятовує, мислить і уявляє світ, що її оточує, своєрідно, індивідуально-особливо, як це властиво тільки їй.

У структурі особистості вітчизняні й зарубіжні психологи виокремлювали різні складові на підставі власної теоретичної концепції. Так, російський психолог *С.Л. Рубінштейн*, досліджуючи проблему особистості, виділив у її структурі три головні структурні компоненти:

Рис. 8. Структура особистості (за С.Л. Рубінштейном)

Російський психолог *К.К. Платонов*, розробляючи структуру особистості на засадах системно-діяльнісного підходу, виділив у ній такі підструктури:

Рис. 9. Структура особистості (за К.К. Платоновим)

У дослідженнях Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, Ф. Лерша, В.Ф. Моргуна, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна та інших психологів чітко простежується тенденція до синтезу багатовимірної системної психологічної структури особистості. На підставі аналізу цих досліджень український психолог В.В. Рибалка запропонував тривимірну психологічну структуру особистості в узагальненій формі:

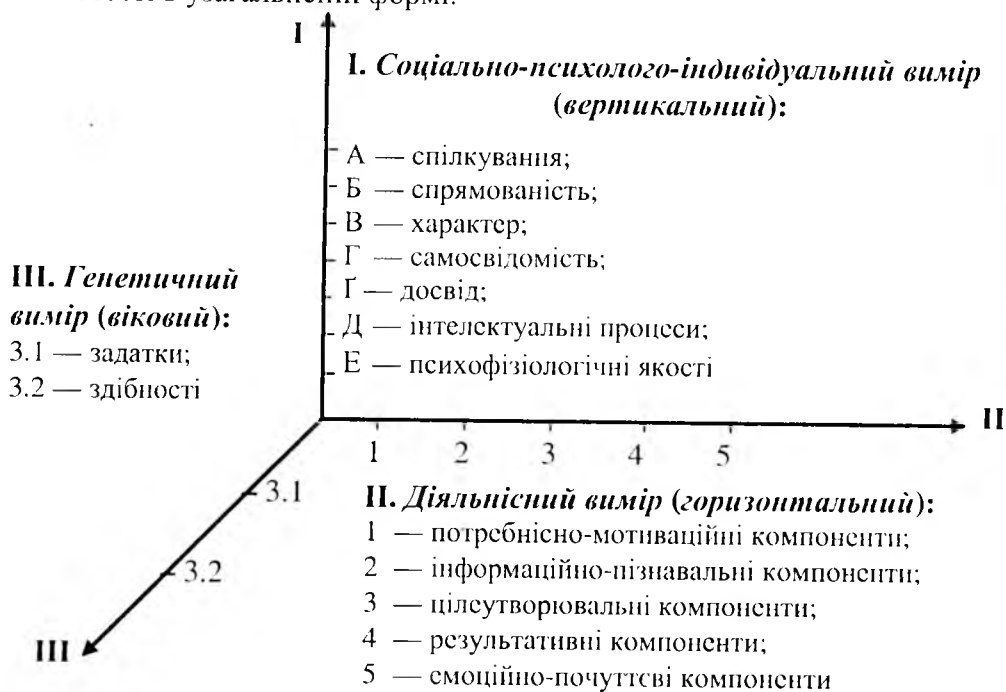

Рис. 10. Тривимірна психологічна структура особистості (за В.В. Рибалкою)

В основі системної психологічної структури особистості лежать три базові виміри, пов'язані між собою за ортогональним принципом (за таким принципом співвідносяться три виміри простору):

- ⇒ I — соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний);
- ⇒ II — діяльнісний (горизонтальний);
- ⇒ III — генетичний (віковий, за допомогою якого характеризують рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості).

Побудову структури особистості здійснюють на основі конкретизації таких рівнів узагальнення (за В.В. Рибалкою):

- ① розуміння сутності психологічної структури особистості як складної соціально-психолого-індивідуальної за своєю природою системи

з певними властивостями, що постійно розвивається і реалізується у формі діяльності та спілкування (це найвищий рівень узагальнення, з якого має починатися процес конкретизації поняття "психологічна структура особистості");

- ① визначення **базових параметрів** психологічної структури особистості (розгляд *соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та генетичного* вимірів);
- ② диференційований та інтегративний аналіз і синтез **підструктур** (спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіологічних властивостей), **компонентів** (потребно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, емоційно-почуттєвого, результативного) та **рівнів розвитку** (задатки, властивості, здібності) в межах основних параметрів, поданих на рисунку 10;
- ③ конкретизація **психічних властивостей, функцій і процесів** (потреба у спілкуванні та самоусвідомленні; головні бажання, мотиви та пізнавальні інтереси; мотиваційні риси характеру і готовність; ідеали й переконання; атенційні, інтелектуальні, мнемічні та психофізіологічні установки; комунікація; обсяг і переключення уваги; особливості пам'яті; мисленнєві процеси тощо);
- ④ класифікація **конкретних властивостей і здібностей** особистості до певних видів діяльності (навчальної, професійної, педагогічної, науково-технічної, економічної, управлінської, екологічної тощо) або виконуваних людиною ролей (педагога, студента, учня, керівника, підлеглого, чоловіка, жінки та ін.).

? Питання для роздумів

Системний підхід до розуміння структури особистості передбачає наявність цілісної структури елементів, взаємозв'язків між ними, ієрархічного організування елементів, системоутворювальних факторів, структурно-функціональних характеристик тощо. Разом з тим має бути врахована соціальна, психологічна та індивідуальна своєрідність особистості. Як Ви вважаєте, яким ученим вдалося найповніше описати психологічну структуру особистості?

Отже, структура особистості — це ієрархічне утворення, в якому органічно поєднуються природне і суспільне, біологічне і соціальне, типове й індивідуальне.

Головні психологічні риси, ознаки особистості

Розробляючи власну концепцію особистості, Г.С. Костюк вважав, що індивід стає суспільною істотою тоді, коли у нього формується свідомість і самосвідомість. утворюється система психічних властивостей, з'являється здатність брати участь у

житті суспільства, виконувати соціальні функції. Вчений підкреслював, що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а ось особистістю вона стає і може перестати нею бути. Як особистість людину характеризують певні психологічні риси та ознаки.

До головних *психологічних рис*, які перетворюють індивіда в особистість, відносять:

- ♦ ступінь сформованості психічних властивостей та якостей;
- ♦ свідомість, самосвідомість та індивідуальність;
- ♦ активність, що проявляється в певній діяльності;
- ♦ здатність до саморегулювання;
- ♦ введення в систему суспільних відносин тощо.

Головними *ознаками*, що характеризують людину як суспільну істоту (особистість), є такі:

- ♦ *розумність* (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- ♦ *спрямованість* (виявляється у системі домінуючих мотивів поведінки та діяльності, ідеалів, переконань, в яких проявляються потреби людини);
- ♦ *відповідальність* (рівень розвитку почуття відповідальності, уміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- ♦ *активність* (виявляється в намаганнях людини вийти за межі своїх можливостей, розширювати сферу своєї діяльності);
- ♦ *свобода* (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- ♦ *особиста гідність* (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- ♦ *індивідуальність* (несхожість на інших).

 Свідомість — найвищий рівень психічного відображення навколишньої дійсності, що розвинувся у людини як суспільної істоти внаслідок оволодіння мовою і спільною діяльністю з іншими людьми (О.М. Степанов)

 Самосвідомість — усвідомлення людиною себе самої у своєму ставленні до навколишнього світу, інших людей (С.Д. Максименко)

 Самооцінка — знання про себе, свої можливості, поєднане з певним ставленням до себе (В.В. Рибалка)

Поняття про психологічний захист особистості

У людини часто виникають певні труднощі, ситуації, які викликають у неї тривогу, невпевненість у собі, страх і навіть стрес. У такі моменти, а також у разі можливого чи реального неуспіху в діяльності задля реалізації

потреби бути повноцінною особистістю часто вдаються до психологічного захисту.

? У психології описано понад 20 видів механізмів психологічного захисту. Що розуміють під “психологічним захистом”? Які його головні механізми виокремлюють у сучасній психологічній науці?

Психологічний захист — регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, зведення до мінімуму негативних переживань, пов’язаних із зовнішніми або внутрішніми конфліктами, і збереження образу “Я” за певних обставин на бажаному чи можливому рівні (*О.М. Степанов*).

Захисні механізми — усвідомлені і неусвідомлені способи подолання негативних психічних станів (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*)

Захисні механізми вступають у дію, коли особистість за певних умов не може досягти поставленої мети. До механізмів психологічного захисту особистості вчені відносять:

Таблиця 39. Головні механізми психологічного захисту особистості (за *М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, О.М. Степановим, М.М. Фіцулою*)

Захисний механізм	Інтерпретація / пояснення
1	2
Заперечення	<p>Заперечення — намагання людини не сприймати повідомлення, яке її хвилює і може призвести до внутрішнього конфлікту. Наприклад, на запитання “<i>Чи переконали Вас повідомлення преси про те, що паління може спричинити захворювання на рак легенів?</i>” під час масового опитування людей позитивно відповіли 54 % тих, хто не палить, і тільки 28 % курців.</p> <p>Цей захисний механізм включається також тоді, коли людина відмовляється визнати, що відбулася неприємна подія. “<i>Цього не може бути!</i>”, — наполягає вона, заперечуючи подію, хоча була до неї причетна</p>
Витіснення	<p>Витіснення — спосіб уникнення внутрішнього конфлікту шляхом вилучення зі свідомості неприємної інформації. Прикладом може слугувати намагання людини швидко забути про ті неприємства, які вона вчинила, та прикросці, яких завдала іншим людям.</p> <p>Цей захисний механізм <i>З. Фройд</i> розглядав як первинний захист <i>его</i>. Витіснення, яке іноді описують як “<i>мотивоване забування</i>”, — це процес видалення зі свідомості думок і почуттів, які спричиняють сильний біль і нестерпні страждання (наприклад, спогади про втрату рідної людини через її несподівану смерть)</p>

1	2
Заміщення	Заміщення — перенесення дії з недосяжного об'єкта на той, якого можна досягти. Цей захисний механізм знімас напруження і спричиняє психологічну розрядку. Наприклад, керівник переносить своє роздратування, гнів, незадоволення на своїх підлеглих або на предмет, що потрапляє під руку
Проекція	Проекція (лат. <i>projectio</i> — викидання) — неусвідомлене перенесення на інших людей власних бажань і переживань, в яких людина не хоче зізнатися собі через їхню неприйнятність. Так, дуже часто студент, не підготувавшись належно до складання іспиту та отримавши оцінку, яка не задовольняє його, винним вважає викладача (“ <i>Він погано пояснив матеріал</i> ”, “ <i>В екзаменаційному білеті були питання, які він не пояснював на лекціях</i> ” і т. ін.)
Раціоналізація	Раціоналізація (лат. <i>rationales</i> — розуміння) — псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків, зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б утратою самоповаги. Цей захисний механізм ґрунтується на спотворенні реальності. Виникає неправдива аргументація, завдяки якій ірраціональна поведінка людини набуває цілком розумного вигляду і стає виправданням як для неї самої, так і для інших. Наприклад, не досягнувши бажаного, людина переконує себе в тому, що об'єкт бажань для неї не дуже важливий і що вона його не дуже й прагнула
Агресія	Агресія (лат. <i>agressio</i> — напад) — деструктивна поведінка людини, яка суперечить суспільно встановленим нормам і завдає іншим фізичної шкоди чи спричиняє психологічний дискомфорт (напруженість, пригніченість, страх тощо). Не досягнувши бажаного, людина вдається до фізичної сили (<i>фізична</i> агресія), крику, погроз, прокляття, поширення чуток і наклепів (<i>вербальна</i>)
Регресія	Регресія (лат. <i>regressio</i> — рух назад) — форма психологічного захисту людини, яка зіткнулася з певними проблемами, прагне повернутися до тих форм поведінки і мислення, які раніше приносили успіх і задоволення. Наприклад, переживаючи перші труднощі і невдачі у вищому навчальному закладі, першокурник хоче повернутися в школу

Дія захисних механізмів спрямована на збереження внутрішньої рівноваги шляхом витіснення зі свідомості всього того, що загрожує системі наявних цінностей.

❓ Питання для роздумів

Чим, на Вашу думку, особистості загрожує неадекватний рівень її домагань?

3.4. РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ. ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Розвиток особистості

Розвиток і формування особистості як суспільної істоти відбувається впродовж усього життя. У процесі навчання, виховання, трудової діяльності, спілкування з іншими людьми людина зазнає *фізичних* (морфологічних, біохімічних, фізіологічних) і *соціальних* (психічних, духовних, інтелектуальних) змін.

Важливу роль у становленні людини як особистості відіграють і її вроджені якості. Зовнішні фактори впливають на особистість через внутрішнє, природжене, раніше набуте. З огляду на це проблема розвитку та формування особистості є одним з найактуальніших соціальних аспектів суспільного життя, що потребує глибокого наукового обґрунтування сутності факторів цього процесу.

Проблему розвитку особистості вивчали відомі українські та зарубіжні дослідники (Б.Г. Ананьєв, І.Д. Бех, Л.І. Божович, А.В. Венгер, Л.С. Віготський, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Ж. Піаже, К.К. Платонов, В.В. Рибалка, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, П.Р. Чамата та ін.).

У працях цих та інших учених простежуються різні підходи до тлумачення сутності поняття “розвиток людини”. Наведемо деякі дефініції цього поняття.

Розвиток людини — складний інволюційно-еволюційний (лат. *involutio* — згортання, *evolutio* — розгортання) поступовий рух, у ході якого відбуваються як прогресивні, так і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Віготський).

Розвиток людини — процес становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання

(Н.П. Волкова, М.М. Фіцула).

Розвиток людини — це процес кількісних і якісних змін в організмі під впливом різноманітних детермінант: зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих. Результат розвитку людини — це її становлення як біологічного виду і як соціальної істоти (В.В. Ягунов)

Питання для роздумів

Г.С. Костюк у праці “Вікова психологія” зазначав, що розвиток не обмежується кількісними змінами, зростанням того, що вже є, а містить “перерви безперервності” (якісні зміни). Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей — ознак, властивостей, які утворюються в ході самого розвитку, і зникнення старих. Розвиток є там, де народжується щось нове і водночас відживає старе. Спростуйте або підтвердьте думку вченого?

Неоднозначність простежується також і в поглядах як на розвиток особистості, так і розвиток психіки людини, що є взаємозумовленими і становлять нероздільний і цілісний процес.

? З'ясуємо погляди вчених на розуміння сутності поняття “розвиток особистості” та “розвиток психіки”.

 Розвиток людської особистості — це безперервний процес, що виявляється у кількісних і якісних змінах людської істоти (*Г.С. Костюк*).

 Розвиток особистості — складний і тривалий процес формування особистості як набування індивідом соціальної якості в спілкуванні і спільній діяльності з іншими людьми.

Розвиток особистості — процес входження індивіда в нове соціальне середовище та інтеграція в нього (*О.М. Степанов*).

Розвиток особистості — процес закономірних діалектичних змін, формування і перетворення суб'єкта діяльності, його свідомості, системи мотивів і потреб, взаємин (*Д.І. Фельдштейн*).

 Розвиток психіки — закономірні незворотні зміни структури і змісту психічних процесів у часі: у філогенезі — в ході біологічної еволюції виду, в онтогенезі — в процесі індивідуального розвитку (*Д.І. Фельдштейн*)

Розвиток супроводжується кількісними та якісними змінами людської істоти, тобто збільшенням одних і зменшенням або зникненням інших її ознак. Учені виокремлюють такі **форми розвитку особистості**: *анатомо-фізіологічну, психічну та соціальну* (у деяких дослідженнях їх характеризують як **види** або **напрями** розвитку).

Анатомо-фізіологічна форма розвитку (*біологічний розвиток*) пов'язана з такими змінами організму людини:

- ♦ *кількісними* (збільшення фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили тощо);
- ♦ *якісними* (виникнення нових ознак і особливостей, зникнення старих).

Кількісні та якісні зміни особливо помітні в утробному періоді розвитку людини, коли її організм за короткий час перетворюється із зародкової клітини в людську істоту. Після народження дитини також відбуваються кількісні та якісні зміни у будові організму, функціонуванні як цілого й окремих його органів, що характеризує процес його дозрівання.

 Філогенез (гр. *φῖλος* — рід, плем'я, *γένεσις* — походження, зародження) — історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом (*Словник іношомовних слів*)

 Онтогенез (від гр. *ὄντος* — існуюче і *γενεζ*) — індивідуальний розвиток організму з моменту зародження до смерті (*Словник іношомовних слів*)

У біологічному розвитку дитини виділяють такі **періоди** інтенсивного росту організму:

- ① **6—7-річний вік** (у цей період хлопчики ростуть швидше, ніж дівчатка; у дітей спостерігається перше зацікавлення своєю та протилежною статтю);
- ② **13—14-річний вік** (у цьому віці дівчатка випереджають хлопчиків на 1—1,5 року, проте згодом за показниками фізичного розвитку хлопчики знову випереджають дівчаток — стають вищими, сильнішими).

Десь приблизно у цьому ж віці паралельно з ростом організму підлітка настає період статевого дозрівання, у якому виділяють такі **стадії**:

- ① **донубертатну** (лат. *pubertus* — статева зрілість; характеризується усталеним інтересом до протилежної статі);
- ② **пубертатну** (поява здатності до запліднювання у хлопчиків і дітонародження у дівчаток);
- ③ **постпубертатну** (здатність до нормального статевого життя).

Центральним у розумінні природи психічного розвитку особистості є **принцип розвитку в психології**, розроблений *Г.С. Костюком*. Кількісні та якісні зміни відбуваються протягом усіх етапів онтогенезу. Вони пов'язані з фізіологічним розвитком індивіда, але визначаються не ним, а наслідками його взаємодії з навколишнім світом, яка регулюється нервовою системою та її психічними функціями, а в дитинстві здійснюється за допомогою дорослих у спільній діяльності з ними, регулюється словом. Це забезпечує якісні зміни як окремих психічних процесів, так і психіки дитини загалом. Психіка дитини формується з віком та ускладнюється як структурно організована динамічна система.

Отже, **психічна форма** розвитку людини проявляється у вигляді певних змін:

- ♦ **кількісних** (збільшення з віком кількості навичок, асоціацій, розширення уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника, обсягу уваги, сприйняття, пам'яті, швидкості реакцій тощо);
- ♦ **якісних** (змінюється мислення дитини, пам'ять, мовлення, емоції, потреби, звички, поведінка, характер тощо).

?Проблема для дискусії

Л.І. Божович вважає, що в онтогенезі можна виділити дві головні **тенденції** розвитку особистості:

- 1) **сдиний цілісний процес** неперервного росту;
- 2) **неповторність окремих вікових періодів**, що роблять свій специфічний внесок у загальний процес формування особистості.

Чи погоджуєтесь Ви з такою думкою?

Біологічний розвиток тісно пов'язаний з виявом якостей та особливостей, які не належать до біологічної природи людини. Так, з півторарічного віку дитина посміхається, коли бачить інших людей, поступово починає розмовляти, набуває навичок поводження з різними предметами. Згодом вона засвоює знання, моральні норми та правила. На основі цих знань і суспільного досвіду виникають та розвиваються нові якості особистості (самостійна діяльність, самопізнання, моральні, естетичні та інтелектуальні почуття), ускладнюються і вдосконалюються психічні процеси, розвиваються здібності, формуються різноманітні вміння та навички.

Соціальна форма (соціальний розвиток) зумовлена набуттям людиною соціального досвіду, в т. ч. духовного, опануванням соціальними функціями, соціальними ролями та набуттям соціального статусу тощо. Наприклад, відмінність у мові, навичках, звичках, поведінці дітей, які виховуються у різних умовах, свідчить про те, що риси і якості людей не програмується біологічно, а формуються протягом життя у процесі її соціального розвитку.

Соціальні якості дитини як майбутнього члена суспільства формуються паралельно з її біологічним розвитком:

- ♦ для більшості дітей **7—8-річного віку** властива *рефлексія* (соціальна якість, що полягає у підвищеному оцінюванні власних вчинків та дій);
- ♦ у віці **13—14 років**, на які припадає посилення фізичного розвитку і статеве дозрівання, у підлітків з'являється *почуття дорослості*, що спричиняє кризу підліткового віку (відрив дитини від батьків, неслухняність, прагнення постійно проводити час серед однолітків, які на цьому етапі розвитку мають для неї вищий авторитет, ніж дорослі).

Соціальна форма проявляється у процесі формування особистості.

? Питання для роздумів

Чи однаковими є мова, звички, навички, поведінка у дітей, які живуть у різних соціальних та побутових умовах? Про що це свідчить?

? Проблема для дискусії

Г.С. Костюк трактував психічний розвиток як прояв єдності біологічного і соціального. На думку вченого, дитина вибірково сприйнятлива до соціальних умов, бо вони змінюються у зв'язку з її дозріванням, зростанням інтелектуальних можливостей, виникненням нових видів діяльності. Факторами психічного розвитку він вважав дозрівання, навчання і виховання. Які з них, на Вашу думку, є визначальними у розвитку особистості?

Формування особистості

Формування особистості — близький до розвитку людини процес, в якому основним є соціальний фактор. Український учений *В.С. Лозниця* акцентує увагу на тому, що поняття “формування особистості” вживають у двох значеннях:

- ① *формування особистості* розглядають як *розвиток, процес і результат (психологічний підхід, який полягає у в'ясненні того, що є в наявності і що може бути в особи в умовах цілеспрямованих виховних і навчальних дій)*;
- ② *формування особистості* трактують як її *цілеспрямоване виховання (педагогічний підхід до значення завдань і способів формування особистості, який дає змогу з'ясувати, що і як має бути сформовано в особистості, аби вона відповідала соціально обумовленим вимогам, що їх пред'являє до неї суспільство)*.

Педагогічний і психологічний підходи до формування не тотожні один одному, а утворюють нерозривну єдність.

❓ З'ясуємо погляди вчених на розуміння сутності поняття “формування особистості”.

 Формування особистості — процес соціального розвитку молодої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина (*Н.П. Волкова*).

Формування особистості — становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку (*О.М. Степанов, М.М. Фіцула*).

Формування особистості — це становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант її розвитку (*В.В. Ягупов*).

 Формування — це надання певної форми, завершеності процесу становлення людської особистості, досягнення нею рівня зрілості, стабільності (*Н.С. Мойсеюк, І.П. Підласий*).

❓ Проблема для дискусії

В.С. Лозниця вважає, що нема сенсу вивчати формування особистості з позиції психолога, якщо не знати, якими методами користувалися педагоги і які цілі вони переслідували. Не менш безперспективною, на думку вченого, виявилася б робота педагога, якби він не використовував можливості психолога, який має специфічний інструментарій для виявлення реальних особистісних, інтелектуальних, психофізіологічних характеристик школярів і знає причини виникнення та можливі засоби впливу на формування психічних явищ. Пригадайте свої роки навчання у школі (в університеті) і наведіть приклади на підтвердження або спростування думки вченого

Соціалізація особистості

Біологічне в людині характеризується фізичним розвитком і включає в себе морфологічні, біохімічні та фізіологічні зміни. Формування особистості здійснюється під впливом усіх без винятку умов суспільства (екологічних, соціальних, економічних, ідеологічних тощо). Цілеспрямоване формування особистості відбувається в соціальній системі. Доказом цього є численні історичні факти. У стародавньому Римі, а також у Швеції, Литві, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Ірландії, Франції були відомі випадки, коли немовлят людей вигодовували тварини. Таких прикладів зареєстровано багато¹. Наприклад, відомо 15 випадків вигодування дітей людини вовками, 5 — ведмедями, 1 — мавпами; 1 — леопардом, 1 — вівцею. Всі ці діти видавали нечленороздільні звуки, не вміли ходити на двох ногах, мали велику м'язову силу та енергію, швидко бігали, відмінно лазили й стрибали. Зір, слух і нюх у них були розвинені дуже добре. Проте далеко не всі з них навіть після тривалого перебування в людському суспільстві навчилися говорити.

1920 року в Індії доктор *Дж. Сінг* знайшов у вовчому лігвищі разом з вовчятами двох дівчаток. Дворічна дівчинка незабаром померла. Інша, якій на вигляд було років сім—вісім, прожила близько десяти років. Увесь цей час доктор вів щоденник спостережень за нею. Вона повзала навкочка, спираючись на руки як на ступні. М'ясо з рук не брала, а їла тільки з підлоги. Коли під час їжі до неї підходили, гарчала. Дівчинка добре бачила в темряві, боялася яскравого світла, вогню і води, не давала себе помити. Вдень вона спала, сидячи в кутку обличчям до стіни, вночі вила. Одяг зривала з себе і навіть у холоднечу скидала ковдру. Через два роки навчилася стояти, а через шість років — ходити, але бігала, як і раніше, рачки. Протягом чотирьох років вона вивчила тільки шість слів, а через сім років — 45. На той час дівчина залюбки вже перебувала в товаристві людей, стала боятися темряви, навчилася їсти руками, пити зі склянки тощо. В 17 років вона мала розумовий розвиток чотирирічної дитини.

1956 року в Індії, знайшли дев'ятирічного хлопчика, який прожив шість — сім років у вовчій зграї. Рівень розумового розвитку мав, як у дев'ятимісячної дитини, і тільки після чотирьох років життя серед людей він вивчив кілька простих слів і команд.

? Питання для дискусії
Чому діти, яких вигодовували звірі, опинившись серед людей, так і не змогли набути соціальних якостей, власних їхнім ровесникам?

¹ Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. посібник. К., 2002. С. 83—84

Всі ці випадки свідчать, що анатомо-фізіологічно розвиваються діти однаково. Хоч би де росла дитина, в неї у певний час прорізуються, а потім випадають молочні зуби. Але соціальні, духовні та психічні якості людини без людського середовища не можуть розвиватись, і людина залишається твариною.

Отже, провідну роль у формуванні особистості відіграє соціальний фактор, оскільки особистість є мірою соціального розвитку людини. Соціальні зміни в людині зумовлюють, з одного боку, її активне опанування соціальним досвідом, засвоєння цінностей, норм, установок, властивих суспільству й соціальним групам, а з іншого — усвідомлену активну участь людини в суспільно корисній діяльності, залучення до системи соціальних зв'язків та виконання певних соціальних ролей. Такий двобічний процес розвитку особистості називають **соціалізацією**. Цей термін, що характеризує процес розвитку соціальної природи людини, вперше введений у науковий обіг наприкінці XIX ст. американським соціологом *Ф. Гідінгсоном*. Проте статусу наукового поняття він набув лише у 50-х роках XX ст.

❓ З'явилися різні підходи до трактування сутності поняття “соціалізація” представниками різних зарубіжних психологічних шкіл і течій. Розглянемо їх.

 Соціалізація — процес соціального навчання (представники біхевіоризму і небіхевіоризму *Б. Скіннер, А. Бандура, В. Уолтерс* та ін.).

Соціалізація — результат соціальної взаємодії людей (представники школи символічного інтераціоналізму *Ч. Кулі, Дж. Мід* та ін.).

Соціалізація — рольове спілкування (прихильники структурного функціоналізму *Т. Парсонс, Р. Мертон* та ін.).

Соціалізація — процес самоактуалізації “Я-концепції”, самореалізації особистістю своїх потенційних творчих здібностей, переборювання негативних впливів середовища, що заважають її саморозвитку й самоствердженню (представники гуманістичної психології *А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс*)

Особливістю цих підходів є те, що представники різних зарубіжних психологічних шкіл і течій розглядають соціалізацію як процес соціальної адаптації, пристосування особистості до середовища шляхом засвоєння заданих суспільством норм, правил.

 “Я-концепція” — динамічна система уявлень людини про себе, яка полягає в усвідомленні своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, самооцінці і власному сприйнятті зовнішніх факторів, що впливають на неї (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*)

Перші дослідження проблем соціалізації у радянській науці з'явилися наприкінці 60-х років ХХ ст. Увагу дослідники цього феномену акцентували передусім на тому, що соціалізація є процесом засвоєння індивідом соціальних норм і цінностей. У сучасних психолого-педагогічних працях українських учених також простежуються різні підходи щодо трактування цього поняття.

|| ? Розглянемо тлумачення сутності поняття “соціалізація” радянськими та сучасними українськими науковцями.

 Соціалізація — входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних ролей і функцій, які слідом за своїми попередниками повторює кожен окремих індивід протягом всієї історії формування і розвитку (Е.Д. Паризін).

Соціалізація (лат. *socialis* — суспільний) — процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей (Словник іншомовних слів).

Соціалізація — процес і результат засвоєння і дальшого активного відтворення індивідом соціального досвіду (Н.П. Волкова, М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, Н.С. Мойсеюк).

Соціалізація — це процес індивідуалізації особистості (А.Й. Капська).

Соціалізація — це двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає її включення в систему суспільних відносин шляхом засвоєння як соціального досвіду, так і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна неповторна особистість (А.Й. Капська, М.М. Фіцула)

Мета соціалізації (за М.М. Фіцулою) — допомогти вихованцеві вижити в суспільному потоці криз і революцій (економічній, екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо), оволодіти досвідом старших поколінь, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві. Водночас людина прагне до самопізнання, самоосмислення, самовдосконалення.

Соціалізація особистості залежить від багатьох факторів, що впливають на кожну конкретну людину. Вони динамічно змінюються в умовах науково-технічної революції, процесів глобалізації самі, а

? Питання для дискусії
Які вчені, на Вашу думку, у трактуванні сутності поняття “соціалізація” головну увагу звертають лише на один її аспект (*адаптацію* людини в соціальному середовищі), проте не надають значення впливові особистості на соціальне оточення, активне відтворення нею суспільних відносин? Чи можна вважати такий підхід обґрунтованим?

відповідно змінюється ступінь їхнього впливу на соціалізацію підрос-таючих поколінь. До таких **факторів** *А.В. Мудрик* відносить:

- ① **мегафактори** (гр. *μέγας* — величезний) ототожнюються в свідомості дитини з поняттями космос, планета, світ тощо;
- ② **макрофактори** (гр. *μακρός* — великий) асоціюються у неї з такими поняттями, як суспільство, країна, держава та ін.;
- ③ **мезофактори** (гр. *μέσος* — середній), що включають етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина;
- ④ **мікрофактори** (гр. *μικρός* — малий) є безпосереднім оточенням індивіда (сім'я, дитячий садок, школа, друзі, сусіди, ровесники, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства однолітків, засоби масової комунікації та інші інститути виховання).

Процес соціалізації нерозривно пов'язаний зі спільною діяльністю людей та їхнім спілкуванням. Засвоєння людиною здобутих суспільством

знань, формування вмій і навичок, досвіду різних видів діяльності, ставлень до навколишньої дійсності, а також до себе відбувається суб'єк-

 Ідентифікація (лат. *identifico* — ототожнюю) — уподібнення, встановлення тотожності об'єктів на підставі тих чи інших ознак (*Словник іншомовних слів*)

тивно. У сприйманні одних і тих самих факторів різними людьми простежуються як аналогічні підходи, так і суттєві відмінності. Це пояснюється тим, що різні люди можуть виносити з об'єктивно однакових ситуацій різний соціальний досвід. Цей досвід кожною людиною не тільки сприймається суб'єктивно, а й переробляється суб'єктивно. Внаслідок цього він стає джерелом індивідуалізації особистості. Тому соціалізація не призводить до нівелювання особистості, а навпаки, людина набуває в ній *індивідуальності* внаслідок дії й інших механізмів (*культурної ідентифікації, персоналізації*).

 Персона (лат. *persona* — маска, роль актора) — людина, яка усвідомлює себе особистістю і яку люди поважають за індивідуально-особистісні якості (*Н.С. Мойсеюк*)

Отже, соціалізація індивіда відбувається під впливом таких детермінант:

- **об'єктивних** (соціально-економічних, соціально-політичних, соціокультурних умов життя суспільства і окремих спільнот);
- **суб'єктивних** (загальної спрямованості індивіда, мотивації поведінки та діяльності, індивідуально-особистісного змісту життєдіяльності, світогляду, самосвідомості, життєвих настанов, установок та ціннісних орієнтацій тощо).

3.5. ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Загальні закономірності розвитку особистості

Розвиток людини цікавив учених різних епох, починаючи з античності. Найбільш ґрунтовний аналіз цієї проблеми здійснили у ХХ ст. *Е. Берн, І.Д. Бех, П.П. Блонський, Л.С. Віготський, Е. Геккель, Г.С. Костюк, А.Р. Лурія, Ф. Мюллер, С.Л. Рубінштейн, К. Роджерс, Л. Термен, Й. Шванцара* та інші вітчизняні й зарубіжні дослідники.

На думку *Л.І. Божович*, людина як біологічна істота народжується один раз, але як особистість — двічі. Вперше — коли дитина починає говорити “Я” і в неї формується система власного “Я” (центральне утворення, що виникає наприкінці раннього дитинства). Малюк вчиться відокремлювати себе від дорослого, починає ставитися до себе як до самостійного “Я”. Це відбувається, коли дитина досягає близько трирічного віку.

Друге народження особистості відбувається, коли в людини сформувався світогляд, свідомість і самосвідомість, власні моральні потреби й оцінки, система цінностей, чіткі життєві орієнтири, які роблять її відносно стійкою щодо переконань інших. Це дає їй змогу поводитися згідно зі своїми переконаннями, загальноприйнятими моральними нормами, усвідомлено обирати певний вид суспільно корисної діяльності, повноцінно виконувати суспільні функції, відповідати за власні дії перед суспільством.

Друге народження особистості відбувається, коли в людини сформувався світогляд, свідомість і самосвідомість, власні моральні потреби й оцінки, система цінностей, чіткі життєві орієнтири, які роблять її відносно стійкою щодо переконань інших. Це дає їй змогу поводитися згідно зі своїми переконаннями, загальноприйнятими моральними нормами, усвідомлено обирати певний вид суспільно корисної діяльності, повноцінно виконувати суспільні функції, відповідати за власні дії перед суспільством.

? Питання для роздумів

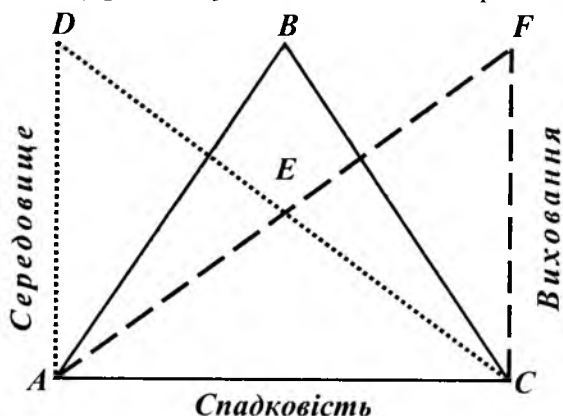
Які ж дії, на Вашу думку, сприяють “другому народженню” особистості? На що слід звертати увагу батькам, педагогам у виховній роботі? Які закономірності розвитку особистості слід враховувати?

У розвитку особистості вчені виділяють такі **загальні закономірності**:

- ① дитина не являє собою чистої дошки (*tabula rasa*) або просто воску, з якого можна ліпити кому що захочеться; вона народжується з певними передумовами для подальшого її розвитку (*Г.С. Костюк*);
- ② розвиток людини детермінується **внутрішніми** (фізіологічними і психічними властивостями організму) і **зовнішніми** умовами (оточенням, середовищем, у якому вона живе і розвивається);
- ③ процес і результати людського розвитку означені спільною взаємодією трьох **головних факторів** (*спадковості, середовища і виховання*);
- ④ особистість формується в діяльності.

 Головні фактори формування особистості — це детермінанти, що мають безпосередній вплив на формування та розвиток особистості

Взаємозв'язок головних факторів (*спадковості, середовища, виховання*) у розвитку особистості ілюструє така схема:

? Проблемне запитання

Наведена схема засвідчує, що головні фактори не діють самостійно і результат розвитку особистості залежить від їхньої узгодженості. Доведіть це. Яке значення у розвитку особистості має діяльність? Чи може вона, на Вашу думку, бути головним фактором розвитку людини?

Рис. 11. Вплив факторів на розвиток особистості людини (за Й. Шванцарою)

Вважають, що *спадковість* є базовим фактором розвитку і формування особистості людини. Вплив спадковості перебуває у прямій залежності від ступеня взаємодії головних зовнішніх факторів (*середовища і виховання*). Взаємодія трьох головних факторів розвитку особистості може бути:

- *оптимальною* — за умови гармонійного розвитку базового фактора як середовищем, так і вихованням ($\triangle ABC$ — рівнобічний);
- *негармонійною* — за умови переоцінення одного з двох зовнішніх факторів ($\triangle ADC$ або $\triangle AFC$);
- *негармонійною* — за умови недостатнього розвитку успадкованої основи зовнішніми факторами ($\triangle AEC$).

Вплив спадковості на розвиток особистості

Сьогодні педагогічна наука не може успішно вирішувати проблеми розвитку особистості людини без урахування закономірностей і законів генетики.

? З'ясуємо сутність деяких понять генетики.

Генетика — наука про спадковість і мінливість організмів.

Спадковість — сукупність певних задатків, які отримують від батьків при зачатті і які можуть передаватися від покоління до покоління (Н.С. Мойсеюк).

Спадковість — здатність організму відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності (Н.П. Волкова).

Спадковість — відновлення в нащадків біологічної схожості з батьками (М.М. Фіцула)

Генетичним кодом, у вигляді якого зберігається і передається вся інформація про властивості організму, є *генотип*, а носіями спадковості — *гени* (гр. *genos* — походження). Генетики встановили: в однієї і тієї ж людини *гамети* (зрілі репродуктивні клітини, що здатні до запліднення) відрізняються за складом хромосом і генів. Тому в межах тої самої сім'ї відмінності між дітьми є досить великі. Їх здебільшого пояснюють зовнішніми обставинами життя дітей, а не спадковістю. Проте й близнюки (за винятком ідентичних — тих, що розвиваються в результаті поділу однієї заплідненої яйцеклітини), які виростили в той самий час і за дуже схожих обставин, найчастіше мають досить помітні індивідуальні відмінності. Спостереження за ідентичними близнюками, які з перших днів життя потрапили в різні умови проживання і не мали контактів між собою, засвідчують наявність у них багатьох спільних не лише зовнішніх, а й психічних ознак.

 Мінливість — здатність організму в процесі онтогенезу набувати нових ознак

Спадково від батьківських форм нащадкам передаються:

- ♦ власне людські задатки (високоорганізований мозок, здатність розмовляти, ходити у вертикальному положенні, займатися певними видами діяльності та ін.);
- ♦ задатки нервової системи, на базі яких формується тип темпераменту (холеричний, сангвінічний, флегматичний, меланхолічний);
- ♦ суто фізичні задатки (група крові, резус-фактор, конституція тіла);
- ♦ інтелектуальні здібності, на основі яких розвиваються розумові та пізнавальні сили);
- ♦ деякі безумовні рефлекси (орієнтувальний, оборонний, слиновиділення);
- ♦ зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри) та ін.

 Задатки — природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що є природною основою для розвитку здібностей людини
(*О.М. Степанов*)

Можуть передаватися нащадкам і прояви нервової діяльності батьків, у т. ч. й патологічні, що спричиняють психічні розлади, хвороби. Спадковий характер мають хвороби крові (наприклад, гемофілія), цукровий діабет, венеричні хвороби та ін. Генетики виявила понад 1500 спадкових аномалій людини. Спадковістю може бути спричинене також і розумове

відставання дітей. Найбільшу небезпеку для фізичного здоров'я майбутніх дітей становлять тютюнопаління, вживання алкоголю і наркоманія батьків.

Встановлено, що діти, які володіють спеціальними задатками, досягають значно вищих результатів і просуваються в обраній сфері діяльності швидкими темпами.

Генетики досліджували генеалогію відомих родоводів і виявили, що задатки стають причиною ранньої обдарованості дітей. Так, протягом двох століть у Тюрингії з родоводу Бахів, що налічував шість поколінь, вийшло стільки флейтистів, органістів та скрипалів, що там кожного музиканта

називали Бахом, а кожного Баха — музикантом. У Фейта Баха було двоє музично обдарованих синів (Ліпс і Ганс). Синів Ганса (Йоганна, Крістофа і Генріха), сучасники і нащадки справедливо називали музичними геніями. Онуком Крістофа був геніальний німецький композитор Йоганн-Себастьян Бах, який народився у п'ятому поколінні цього знаменитого роду. Від першого шлюбу в нього було шестеро дітей,

трьох з яких мали неабиякі музичні здібності. Від другого шлюбу народилося двоє винятково обдарованих музикантів. Із синів Баха найбільшої слави в музичному світі зажили старший син Вільгельм-Фрідеман (композитор, органіст), другий син Карл-Філіпп-Еммануель (композитор, клавесиніст), а також Йоганн-Крістоф-Фрідріх (композитор, клавесиніст) і Йоганн-Крістіан (композитор, піаніст).

З цього прикладу можна зробити висновок, що музичні здібності родоводу Баха були зумовлені домінантним геном. Проте це не виключає особливого впливу соціальних умов і раннього музичного виховання. Задатки самі по собі не зумовлюють особливостей особистості. Вони взагалі можуть не проявлятися, якщо немає сприятливих суспільних умов, чи людина не займається відповідною діяльністю. Досвід засвідчує також,

? Питання для роздумів

Вчені стверджують, що прояв сильно виявлених задатків може розпочатися в досить ранньому віці при наявності хоча б елементарних умов для здійснення діяльності в цьому напрямку (наявність музичного інструмента, паперу, олівця).

Проаналізувавши творчий шлях Тараса Шевченка, підтвердьте або спростуйте це твердження

? Проблема для дискусії

Чи зможе індивід як Бах, Моцарт, Рафаель розвинути свій талант залежить не тільки від природних задатків, а й від різних обставин (умов життя, середовища, потреб суспільства, від попиту на продукт тієї чи іншої діяльності людини тощо). Чи погоджуєтеся Ви з такою думкою?

що навіть сильні задатки, які пізніше розвинулись у видатні здібності, протягом довгого часу не проявлялися через те, що людина не мала змоги проявити ці задатки у відповідній діяльності. Отже, щоб стати талановитим композитором, художником, ученим, потрібні не тільки природні дані, а й певні умови суспільного життя.

Вплив середовища на розвиток особистості

Все, що оточує людину протягом її життя (природні фактори, сім'я, родина, друзі, однодумці, умови життя тощо), впливає на формування її особистості. У цьому контексті йдеться про умови середовища.

❓ Під впливом середовища маленька дитина, підліток, молода людина соціалізується, знаходить своє місце в соціумі. Визначимо сутність поняття “середовище” та його види.

Середовище — реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини (Н.С. Мойсеюк).

Середовище — сукупність умов, які оточують людину і взаємодіють з нею як з організмом і особистістю відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності (Є.С. Рапацевич).

Середовище — комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток (М.М. Фіцула)

Н.С. Мойсеюк, І.П. Підласий, Є.С. Рапацевич, М.М. Фіцула умовно виокремлюють такі види середовища:

- **домашнє (близьке)** — сім'я, родичі, друзі (це середовище переважно визначає коло інтересів і потреб, поглядів і ціннісних орієнтацій дитини, створює умови для розвитку її природних задатків);
- **природне (географічне)** — середовище, до складу якого входять клімат і всі різноманітні природні умови й ресурси (це середовище впливає насамперед на спосіб життя людини та характер її трудової діяльності);
- **соціальне** — середовище, що розглядають як суспільство з усіма властивими йому матеріальними й ідеальними компо-

❓ Проблема для дослідження

Вивчаючи дію факторів на розумовий розвиток дитини, англійський психолог Д. Шатлєворт отримав такі результати:

- ◆ на вплив спадкового фактора припадає 64 %;
- ◆ відмінностей у рівні сімейного середовища — 16 %;
- ◆ відмінностей у вихованні дітей тієї ж сім'ї — 3 %;
- ◆ змішаних факторів — 17 %.

Чи можете Ви визначити частку впливу кожного з факторів у Вашому особистісному розвитку?

нентами (суспільним устроєм, системою виробничих відносин, сукупністю соціальних процесів, матеріальних умов життя, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування особистості людини).

Є.С. Рапацевич розрізняє також *фізичне* середовище (сукупність фізичних умов існування і діяльності людини). Цей вид разом зі складовими соціального середовища вчений відносить до *зовнішнього* середовища. Середовище ж, яке визначає стан організму і проявляється у впливі різних систем організму, в їхній взаємодії з особистістю, він називає *внутрішнім*. Варто зазначити, що ці ж види середовища *Н.П. Волкова* характеризує як *умови*, що є протилежними за своєю суттю, але взаємопов'язані й переходять одні в одних унаслідок процесів інтеріоризації й екстеріоризації. Дослідниця виділяє:

 Інтеріоризація — процес перетворення зовнішніх, рсальних дій (практичних, розумових, мовних тощо) з предметами у внутрішні, ідеальні (*Н.П. Волкова*)

- *зовнішні* — умови природного й суспільного середовища, необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти і праці, реалізації можливостей розвитку;
- *внутрішні* — умови, які наявні у самому індивіді (природні нахили, сукупність почуттів, переживань особистості тощо).

 Екстеріоризація — мислене перетворення об'єктів в образах, думках і виявленні назовні; процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, предметної (*Н.П. Волкова*)

В.А. Крутецький, досліджуючи особливості розвитку і формування особистості, виокремив певні фази становлення індивіда як особистості, які він проходить при входженні у сприятливе соціальне середовище. Найважливішими з них, на думку вченого, є такі **фази**:

- ① **адаптація** (індивід засвоює норми та цінності, оволодіває відповідними засобами і формами діяльності, чим уподібнюється до членів групи);
- ② **індивідуалізація** (формування якостей, що дають йому змогу проявити себе як індивідуальність);
- ③ **інтеграція** (прагнення індивіда до визнання групою сприяють розвитку його особистості).

Отже, кожна людська істота від природи отримує все, щоб стати людиною, проте повноцінним членом суспільства вона стає лише тоді, коли для її становлення як особистості створено належні умови. З огляду

на це, батькам, учителям важливо якомога раніше виявити задатки дитини до певних видів діяльності й створити відповідні умови для їхнього повноцінного розвитку.

Вплив виховання на розвиток особистості

У розвитку особистості надзвичайно важливу роль відіграє виховання. Даючи змогу корегувати вплив спадковості й середовища на людину, воно визначає її внутрішній духовний світ, спрямовує її активність на самореалізацію і самоактуалізацію в процесі розв'язання різноманітних життєвих проблем.

? У психології й педагогіці відомі різні погляди на сутність поняття “виховання”, зв'язок між психічним розвитком особистості та вихованням і навчанням. У чому ж полягає сутність і роль виховання?

 Виховання (у контексті значення *життєтворчості*) — спільна діяльність вихователя і вихованця, спрямована на формування суб'єктивної основи особистості — її свідомості, духовних цінностей, переживань, досвіду (*Н.С. Мойсеюк*).

Виховання — планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування у неї моральних понять і установок, принципів, ціннісних орієнтацій і навичок практичної поведінки, які створюють умови для її розвитку і готують до майбутньої громадської і трудової діяльності (*О.М. Степанов*).

Виховання — один із факторів, під впливом якого здійснюється розвиток дитини (*М.М. Фіцула*)

Ю.К. Бабанский, Є.С. Рапацевич, М.М. Фіцула зазначають, що термін “виховання” вживають у різних значеннях:

① коли йдеться про виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка містить у собі не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та протиріччя; тут особистість може не тільки формуватися під впливом соціального середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватися в боротьбі з труднощами, “робити саму себе” (*широке соціальне значення*);

? Проблема для дискусії

А. де Сент-Екзюпері наголошував, що виховання має перевагу над освітою, оскільки саме воно формує людину. *К.-А. Гельвецій* також вважав, що виховання може все, а от *Вольтер* закликав: “Від усякого виховання, друже мій, рятуйся на всіх вітрилах!” Чи можете Ви погодитися з такими поглядами вчених щодо ролі та дієвості виховання?

- ② коли мається на увазі виховання в діяльності шкіл, коледжів, університетів та інших закладів, де персонал керується педагогічною теорією та її практичними методичними рекомендаціями (*широке педагогічне значення*);
- ③ коли виховання є цілеспрямованою виховною діяльністю педагога (наприклад, класного керівника в школі), щоб досягти певної мети в учнівському колективі (*вузьке педагогічне значення*);
- ④ коли педагог або батьки розв'язують конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання, прагнучи виховати у дитини чесність, ввічливість, відповідальність і т. ін. (*гранично вузьке значення*).

На виховання покладено виконання низки важливих **функцій**:

- ♦ **організаційну** (педагог організовує діяльність, в якій розвивається і формується особистість вихованця);
- ♦ **розвивальну** (педагог підбирає зміст навчання і виховання, який сприяє розвитку й формуванню особистості вихованця);
- ♦ **ціннісно-орієнтаційну** (визначає життєві цінності, настанови, зміст для розвитку і саморозвитку особистості вихованця);
- ♦ **профілактично-захисну** (педагог усуває впливи, які можуть негативно позначитися на розвитку і формуванні особистості вихованця);
- ♦ **попереджувальну** (педагог ізолює особистість вихованця від несприятливих для його розвитку та формування умов, які неможливо усунути).

? Питання для роздумів

Г.С. Костюк акцентував на тому, що психічний розвиток дитини залежить від того, як виховується особистість, які взаємини складаються в процесі виховання і навчання між учителем та учнем, між учнями в колективі, як виховання і навчання пов'язані з життям тощо. Чи можна спрогнозувати, передбачити результати виховного впливу на особистість школяра? Відповідь аргументуйте

Виховання завжди є цілеспрямованим на створення умов для розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних задатків людини та набуття нею нових рис і якостей. Від виховання значною мірою залежить доля людини, тому педагог повинен впливати на своїх вихованців так, щоб допомогти їм засвоїти й усвідомити загальнолюдські, національні та моральні звички й цінності, любов до праці, Батьківщини, батьків, самого себе тощо.

Вплив діяльності на розвиток особистості

Вплив на розвиток особистості спадковості, середовища і виховання доповнює ще один важливий фактор — її діяльність. У процесі діяльності відбувається всебічний і цілісний розвиток людини, формується її ставлення до навколишнього світу.

|| ? З'ясуємо сутність поняття “діяльність”, її види і роль виховання.

■ Діяльність — уся різноманітність занять людини, все те, що вона робить (*І.П. Підласий*).

Діяльність — активність суб'єкта, спрямована на взаємодію з навколишнім середовищем з метою задоволення власних потреб (*О.М. Степанов*).

■ Провідна діяльність — діяльність, розвиток якої зумовлює найголовніші зміни у психічних процесах і психологічних особливостях особистості дитини на певній стадії (*О.М. Леонтьєв*)

Успішність виховання і навчання залежить від виконуваних дитиною колективних завдань та ставлення до них, внутрішньої позиції, прагнень та устремлінь. Діти по-різному переживають успіхи й невдачі у діяльності та поведінці, внаслідок чого у них можуть виникати позитивні й негативні переживання, посилюватися чи послаблюватися зацікавленість певними видами діяльності. Щоб досягти бажаного результату в розвитку особистості, необхідно дитину організовувати і розумно скеровувати за умови її активної участі у різних видах діяльності.

У психології виокремлюють різні види діяльності, три з яких (*гра, навчання, праця*) відносять до **головних**. Кожен з цих видів діяльності має провідне значення у певний віковий період життя людини. Крім зазначених, важливу роль у розвитку особистості відіграють такі **види** діяльності: *пізнавальна, громадська, суспільно-організаційна, технічна, спортивна, художньо-естетична, гедонічна* (направлена на отримання задоволення) тощо. Особливим видом діяльності є *спілкування*.

? Питання для роздумів

Як свідчать дані фізіології та психології, вродженими у людини є не готові здібності, а тільки потенційні можливості для їхнього розвитку, тобто задатки. *М.М. Фіцула* зазначає, що чим сильніше виявляються спеціальні задатки, то ліпших результатів може домогтися людина в їхньому розвитку.

Яку роль у цьому, на Вашу думку, відіграє діяльність?

Головними процесами діяльності є інтеріоризація та екстеріоризація.

Діяльність може бути *активною* і *пасивною*. Активна, емоційно забарвлена діяльність, у процесі якої людина повністю реалізує свої можливості, виражає себе як особистість, приносить їй задоволення, стає джерелом енергії і натхнення. Така діяльність забезпечує найоптимальніший розвиток особистості людини. Пасивна ж діяльність, що виконується з примусу, не приносить задоволення, відчуття успіху. Така діяльність, на відміну від активної, виснажує, не сприяє розвитку особистості.

Активність людини визначається її потребами, мотивами, установками. Активна діяльність підкріплюється цілеспрямованістю, прагненням досягнення успіху, а тому стає неодмінною умовою і запорукою розвитку здібностей і таланту особистості.

В діяльності школяра виокремлюють такі **види активності**:

- ♦ **активність в навчанні** (завдяки їй школяр швидше й успішніше засвоює соціальний досвід, реалізує свої цілі, потреби, у нього формується позитивне ставлення до навколишньої дійсності, розвиваються комунікативні здібності, культура спілкування тощо);
- ♦ **пізнавальна активність** (забезпечує інтелектуальний розвиток особистості, формує у школяра потребу здобування і застосування знань, умінь і навичок, забезпечує підготовку до життя, до дальшого навчання, майбутньої професійної діяльності тощо);
- ♦ **трудова активність** (стимулює швидке й успішніше формування духовного і ціннісного світу особистості, готовність до успішної праці тощо).

? Питання для роздумів

К.Д. Ушинський зазначав, що які б чудові вихователі не опікували дитину, без власної праці вона мало чого зможе досягти. Вчений підкреслював, що учень повинен вчитися сам, а педагог дає йому матеріал для учіння, керує навчальним процесом.

Спростуйте або підтвердьте думку вченого

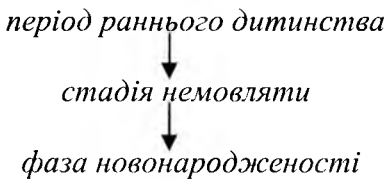
3.6. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ. ВІКОВА КРИЗА

Життя людини в системі наукового знання

Час розвитку і становлення людини — все її життя, з першого дитячого лементу в момент народження й до останнього подиху в час переходу до Вічності. Життєвий шлях кожної людини не є звичайним рівномірним просуванням по сходинках

від одного віку до іншого, а процесом змістовно дискретним. *М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович* називають життєвий шлях людини “індивідуальною історією особистості”. У цій історії можна виокремити періоди, кожен з яких є найбільш сприятливим, визначальним у розвитку особистості, підтримки її соціальності, становлення. Такими є раннє дитинство, шкільні й студентські роки, створення сім’ї, народження дітей, професійне становлення, народження онуків тощо.

Життєвий цикл людини умовно поділяють на **вікові періоди**, що вимірюються роками (*вікова періодизація*). Для створення оптимальної системи навчання й виховання, використання в повному обсязі можливостей дитини на кожному віковому етапі необхідна чітка періодизація. Отже, **періоди** поділяють на **стадії**, які послідовно змінюють одна одну. В межах **стадій** виокремлюють ще менші часові відрізки розвитку (**фази**). Прикладом може бути такий поділ:

 Життєвий шлях — найбільш широке наукове поняття, що характеризує розвиток кожного індивіда від народження до смерті (*Велика психологічна енциклопедія*)

 Вік — часові характеристики індивіда в онтогенезі, на окремих періодах (стадіях) його життя (*О.М. Степанов*)

 Вікова періодизація — поділ життєвого циклу людини на вікові відрізки, що вимірюються роками (*М.М. Фіцула*)

 Віковий період — відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості (*Н.П. Волкова*)

Оскільки біологічний і духовний розвиток людини тісно пов’язані між собою, то відповідні для віку зміни відбуваються і в психічній сфері. З огляду на це, **критеріями** визначення періодів, стадій і фаз є системні

суттєві *якісні ознаки* (тобто психічні й соціальні зміни на певному етапі життя дитини).

Перехід від одного періоду до іншого супроводжується *віковими кризами*, що проявляються в негативних симптомах поведінки, фактах важкої вихованості, тимчасового зниження навчальної працездатності, маючи не тільки негативне, а й позитивне значення у розвитку особистості. Наприклад, у дитячому віці виділяють такі *вікові кризи*:

- ✧ кризу першого року життя;
- ✧ кризу трьох років;
- ✧ кризу 6—7 років;
- ✧ підліткову кризу 10—11 років.

У юнацькому віці психологи теж відзначають наявність *вікової кризи*, що припадає на період 17—18 років, коли юнак чи дівчина постає перед проблемою вибору майбутнього (“*Вчитися далі, то де?*”, “*Працювати чи вчитися?*” та ін.).

Унаслідок подолання вікових криз на межі вікових періодів виникають *новоутворення*. Розвиток особистості у різні вікові періоди може відбуватися неоднозначно, що зумовлено багатьма причинами. З огляду на це, кожна дитина, молода людина поряд із загальними, типовими для певного віку рисами, має також індивідуальні якості. Від них здебільшого й залежить ефективність виховних впливів, тому педагогам важливо знати риси, якості кожної дитини, юнака чи юнки на певному етапі їхнього розвитку. Це дасть змогу вчителям, викладачам і вихователям ефективніше вирішувати конкретні завдання щодо навчання, виховання і розвитку школяра, студента.

Окрім того, психологи з’ясували, що, здійснюючи виховні впливи, слід ураховувати *періоди сенситивності* в розвитку особистості. Якщо такий період ще не настав або вже минув, то виховні впливи, здійснювані педагогом без їхнього урахування, можуть бути або неефективними, або й навіть шкідливими для розвитку дитини.

 Вікова криза — нетривалий за часом (до року) період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами (Н.П. Волкова)

 Новоутворення — виникнення якісних змін у сфері соціальних відносин, діяльності, свідомості, нових потреб, мотивів, інтересів (Л.Л. Хоружа)

 Періоди сенситивності — періоди підвищеної чутливості, що є найсприятливішими для розвитку психічних процесів дитини (Л.Л. Хоружа)

Отже, глибокі знання загальних закономірностей психічного розвитку дитини, молодого людини, а також факторів, які сприяють формуванню особистості на різних вікових етапах, дають змогу педагогам оптимізувати навчально-виховний процес. Психологи слушно зазначають, що водночас слід ураховувати характерні для кожного віку провідні види діяльності, об'єкти пізнавальної діяльності, вікові кризи, новоутворення.

 Об'єкт пізнавальної діяльності — це головна сфера життєдіяльності та пізнання (С.М. Мартиненко)

Вікова періодизація психічного розвитку особистості

Те, що розвиток людини як фізичний, так і розумовий тісно пов'язаний з її віком, знали ще в глибоку давнину. Для того, щоб правильно управляти процесами розвитку особистості, вчені намагалися класифікувати періоди життєвого шляху людини. Дуже цінною є перша в історії педагогіки спроба вікової періодизації, здійснена грецьким філософом *Аристотелем* (IV ст. до н.е.). Він поділяв життя підростаючої людини на три періоди (по сім років кожен):

- ① від народження до 7 років;
- ② від 7 років до настання статевої зрілості;
- ③ від настання статевої зрілості до 21 року.

Видатний чеський педагог *Я.-А. Коменський* обстоював потребу вивчати природу дитини, її вікові особливості, зважати на них під час визначення змісту і методів шкільного навчання. Він обґрунтував принцип “*природовідповідності*” і на його засадах розробив вікову періодизацію. Життєвий шлях підростаючої людини вчений поділив на чотири етапи (по 6 років кожен) відповідно до періодів шкільного навчання, особливостей розвитку і виховання дітей:

- ① *дитинство* (до 6 років);
- ② *отроцтво* (6—12 років);
- ③ *юність* (12—18 років);
- ④ *змушність* (18—24 роки).

На сучасному етапі розвитку психології і педагогіки відомі різні наукові концепції вікової періодизації в розвитку особистості, що ґрунтуються на виділенні вікових особливостей. У них простежуються

? Проаналізуємо Осмыслимо Обґрунтуємо

Я.-А. Коменський у праці “Велика дидактика” (1632 р.) зазначав: “*Все, що підлягає засвоєнню, має бути розподілене адекватно ступеням віку так, щоб пропонувати для вивчення лише те, що доступне сприйняттю в кожному віці*”. На якій проблемі акцентує увагу вчений? Чи актуальною вона є для сьогодення?

різні підходи до визначення вікової періодизації: за психолого-педагогічними критеріями, в яких враховано характерні для кожного віку рівень розвитку, зміст і форми навчання й виховання, основна діяльність, відповідний їй рівень свідомості й самосвідомості особистості. Природною основою вікових особливостей розвитку є анатомо-фізіологічне дозрівання організму, його органів, центральної нервової системи, залоз внутрішньої секреції та соціальне становлення особистості, вікова динаміка її духовного розвитку.

Цілком обґрунтованою вважається вікова періодизація *В. Крутецького*, в якій вчений виокремив вісім вікових періодів:

- ① *новонароджений* (до 10 днів);
- ② *немовля* (до року);
- ③ *ранній дитячий вік* (1—3 роки);
- ④ *переддошкільний період* (3—5 років);
- ⑤ *дошкільний* (5—6/7 років);
- ⑥ *молодший шкільний* (6/7—11 років);
- ⑦ *підлітковий* (11—15 років);
- ⑧ *вік старшокласників* (15—18 років).

Цікаву вікову періодизацію запропонував *Е. Еріксон*, поділивши життєвий шлях підростаючої людини на шість етапів:

- ① *немовля* (до року);
- ② *ранній дитячий вік* (1—3 роки);
- ③ *переддошкільний період гри* (3—6 років);
- ④ *шкільний* (6—11 років);
- ⑤ *юнацький* (11—20 років).

Найбільш розповсюдженою є вікова періодизація *Д. Ельконіна*, в якій вчений, окрім вікових періодів, описує також провідні види діяльності, об'єкти пізнавальної діяльності, новоутворення віку. У таблиці 40 наведено вікову періодизацію (за *Д. Ельконіним*) в узагальненому вигляді:

 Вікові особливості — це характерні для певного періоду життя людини анатомо-фізіологічні та психічні якості (*І.П. Підласий*)

❓ **Проблемне запитання**

Ознайомтеся з підходами до вікової періодизації *В. Крутецького* і *Д. Ельконіна*. Запропонуйте узагальнену таблицю до вікової періодизації життєвого шляху молодшої людини, розробленої *В. Крутецьким*

❓ **Проблема для дискусії**

Час потребує бережливого ставлення до себе, оскільки це єдине, крім самого життя і здоров'я, що є незворотним. Адже можна подумки повернутися до минулого, можна жалкувати за даремно витраченим часом, можна навіть повернути втрачене кохання. Проте хвилину, що минула, вже повернути неможливо, тому важливо не бездумно плити за течією життя, а навчитися великому мистецтву Жити.

Чи згодні Ви з такою думкою?

Таблиця 40. Вікова періодизація (за Д. Ельконіним)

Віковий період	Провідна діяльність	Об'єкт пізнавальної діяльності	Домінуючий розвиток сфери психіки	Новоутворення віку
 Вік немовляти (до 1 р.) — етап довіри до світу	Безпосереднє емоційне спілкування з дорослими	Предмети, стосунки	Особистісна (потреби, мотивація)	Формування структур мовної та предметної дій
<i>Криза</i> першого року життя пов'язана з освоєнням мовної дії				
 Раннє дитинство (1—3 рр.) — етап "самотійності"	Маніпуляційно-предметна діяльність	Предмети, дії з ними	Пізнавальні інтереси	Мова та наочно-дієве мислення
<i>Криза</i> трьох років пов'язана з усвідомленням дитиною себе в ролі активного суб'єкта у світі предметів, з її прагненням діяти самостійно ("Я сам")				
 Дошкільний вік (3—6/7 рр.) — етап "вибору ініціативи"	Сюжетно-рольова гра, навчально-пізнавальна, продуктивна діяльність	Іграшки замінюють ті об'єкти, які використовують дорослі	Особистісна (потреби, мотивація)	Потреби у суспільно-значимій та суспільно-оцінювальній діяльності
 Молодший шкільний вік (6/7—11 рр.) — етап "майстерності"	<i>Криза</i> 6—7-ми років пов'язана з усвідомленням дитиною свого місця у суспільстві (народження її соціального "Я")			
	Навчально-пізнавальна, продуктивна діяльність	Початки наук	Інтелектуально-пізнавальна	Довільність, внутрішній план дії, рефлексія
 Підлітковий вік (11—15 рр.)	Спілкування в процесі навчання, праці та ін.	Система стосунків у різних ситуаціях	Особистісна (потреби, мотивація)	Становлення самосвідомості, прагнення дорослості
<i>Підліткова криза</i> 11—13-ти років призводить до вибуху непокори, зухвалості, негативізму, важковиховуваності				
 Старший шкільний вік (15—18 рр.) — етап самовизначення "світ і я"	Навчально-професійна	Основи наук і професійної діяльності	Інтелектуально-пізнавальна, особистісна	Світогляд, свідомий самоконтроль, особистісне й професійне самовизначення, інтереси

3.7. ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ОСОБИСТІСТЮ ШКОЛЯРА У РІЗНІ ВІКОВІ ПЕРІОДИ З УРАХУВАННЯМ СЕНЗИТИВНОСТІ КОЖНОГО ВІКУ

Емпірична класифікація періодів шкільного віку

Узагальнюючи результати досліджень багатьох психологів (П. Адамса, А. Адлера, Е. Берна, Г. Блюма, Л. Бернара, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, Е. Еріксона, І.С. Кона, Г.С. Костюка, Ж. Піаже, К. Роджерса, П.Р. Чамати та ін.), українські психологи В.Ф. Моргун, В.В. Рибалка і Н.Ю. Ткачова запропонували цілісну схему періодизації розвитку особистості впродовж усього її життя. Такий підхід є цінним для раціональної побудови системи навчання й виховання, професійного самовизначення молодого покоління, повнішого використання трудового і творчого потенціалу дорослої людини на кожному віковому етапі.

У шкільній практиці утвердилася *емпірична класифікація* вікових періодів, пов'язана з розвитком шкільництва. Визначаючи періоди розвитку особистості школяра, всі компоненти діяльності (*мотиваційну, змістову, операційну* тощо) розглядають разом. У педагогіці шкільний вік поділяють на такі **вікові періоди**:

- ① молодший (6/7—11/12 років);
- ② середній, або підлітковий (12—15 років);
- ③ старший, або юнацький (15—18 років).

Варто зазначити, що межі вікових періодів досить рухомі. Це зумовлено передусім тим, що природний потенціал дітей і виховний вплив на них різні. Кожній віковій групі властиві певні **вікові особливості** (*анатомо-фізіологічні, психічні та соціальні ознаки*). Досягнення попередньої стадії продовжуються у наступній і використовуються в нових функціональних системах, у взаємовідносинах особистості із суспільним оточенням.

Молодший шкільний вік

Період життя дитини від 6/7 до 11 років прийнято називати *молодшим шкільним віком*. При визначенні його меж ураховують особливості фізичного і психічного розвитку, перехід дитини до навчальної діяльності, яка стає для неї головною.

Таблиця 41. Педагогічна взаємодія з дитиною з урахуванням особливостей молодшого шкільного віку (за Н.П. Волковою, В.В. Рибалкою, М.М. Фіцулою)

Особливості віку	Характеристика вікових особливостей дитини та особливостей педагогічної взаємодії з нею
1	2
Дитина молодшого шкільного віку розвивається рівномірно як фізично, так і психічно. Поступово відбувається її соціалізація в нових для неї суспільних умовах	
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">1</p> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Анатомо-фізіологічні особливості розвитку</p>	<p>Для молодшого шкільного віку характерні певні анатомо-фізіологічні особливості в розвитку дитини, на які педагогам і батькам слід звертати особливу увагу, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> 📖 кістково-сполучний апарат молодших школярів досить гнучкий, оскільки в їхніх кістках ще багато хрящової тканини (під час читання і письма слід стежити за позою школяра, щоб запобігти можливому викривленню хребта, вдавлюванню грудсї, сутулуватості тощо); 📖 очі дитини, завдяки еластичності кришталика, можуть швидко змінювати свою форму залежно від пози під час читання і письма (цю особливість органів зору слід урахувувати і виправляти позу школяра під час уроку чи виконання домашнього завдання, що дасть змогу уникнути підвищення очного тиску, нечіткості зображень на сітківці, короткозорості тощо); ✍️ малі м'язи кисті рук дитини розвиваються ще повільно, тому першокласникам важко писати в межах рядка, координувати рухи руки (щоб зняти втому і напруження малих м'язів пальців і кистей рук, слід під час уроку робити спеціальні фізичні вправи); 🏠 дитина у цьому віці дихас частіше, ніж доросла людина (для підтримання її працездатності особливо важливо часто провітрювати приміщення, щоб було чисте повітря)
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">2</p> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Розвиток психіки і пізнавальної діяльності</p>	<p><i>Провідною</i> в молодшому шкільному віці є <i>навчальна діяльність</i>, у процесі якої відбувається розвиток психіки і пізнавальної діяльності дитини. Це виявляється в розвитку <i>сприймання</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ сприймання стає довольнішим, цілеспрямованим і категоріальним процесом, проте можуть виникнути труднощі у сприйманні відображенні школярем форми предмета, написанні букв, цифр; 🎵 розвивається здатність розрізняти висоту звуків, чому сприяють заняття з музики і співів (цей вік є найсприятливішим для початку занять з музики); 👁️ розвивається спостережливість (здатність спостерігати явища навколишньої дійсності, виявляти істотні деталі тощо). <p>Значні якісні зміни відбуваються в розвитку <i>пам'яті</i> дитини:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ під впливом навчання формуються <i>логічна</i> пам'ять, яка має вирішальне значення у засвоєнні знань (важливо навчити школяра не запам'ятовувати і дослівно відтворювати навчальний матеріал, а аналізувати, порівнювати, згрупувати його);

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> ◆ змінюється співвідношення <i>мимовільного</i> і <i>довільного</i> запам'ятовування (зростає друге), <i>образної</i> та <i>словесно-логічної</i> пам'яті; ◆ зростають також продуктивність, обсяг, міцність, точність запам'ятовування матеріалу, відповідно збільшується словниковий запас (особливо активний словник); ◆ розвиваються навички самоконтролю, уміння помічати помилки у відтвореному матеріалі та виправляти їх тощо. <p>Активно розвивається <i>уява</i> школяра:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◇ репродуктивні форми уяви поєднуються з творчим осмисленням уявлень; ◇ довільне комбінування уявлень часто замінюється логічно обґрунтованою побудовою нових образів; ◇ водночас зростає вимогливість дитини до витворів власної уяви, швидкість створення образів фантазії тощо. <p>Під впливом навчання активно розвивається <i>мислення</i> школяра:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▲ виконуючи навчальні завдання, він вже поєднує різні види мислення (<i>образне</i> і <i>понятійне</i>, <i>конкретне</i> й <i>абстрактне</i> тощо); ▲ намагаючись зрозуміти суть і причину різних явищ, швидше оволодіває індуктивними умовиводами, ніж дедуктивними. <p>Навчально-пізнавальна діяльність сприяє розвитку <i>мовлення</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▣ школяр активно послуговується всіма видами мовлення (<i>писемним</i>, <i>усним</i>, <i>внутрішнім</i>), що виявляється у різних функціональних формах (<i>повторення</i>, <i>монолог</i>, <i>діалог</i>, <i>полілог</i>, <i>повідомлення</i>, <i>наказ</i>, <i>прохання</i>, <i>питання</i>, <i>відповіді</i> тощо); ▣ змінюється <i>морфологічна</i> структура усного й писемного мовлення (зростає кількість словесних асоціацій, розширюються взаємозв'язки між компонентами структури мовлення, значно збільшується кількість слів, якими діти позначають предмети, явища, їхні ознаки, дії, процеси); ▣ з'являються навички <i>мовчазного</i> читання (спочатку дитина читає пошепки, а потім мовчки), яке розвиває самоконтроль, увагу, внутрішнє мовлення. <p>Проте в усному мовленні простежується ще чимало мовних дефектів (шепелявість, заміна одного звука іншим, заїкання тощо), які потребують уваги не тільки вчителя, а й спеціаліста-логопеда.</p> <p>Поступово в процесі навчання змінюється <i>увага</i> школяра:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▲ зростає обсяг і стійкість уваги; ▲ ще переважає <i>мимовільна</i> увага (дитина активно реагує на все нове, яскраве і незвичайне); ▲ поступово стає стійкою <i>довільна</i> увага, що сприяє досягненню успіхів у навчанні

1	2
Формування особистості школяра	<p>У молодшому шкільному віці відбувається дальший розвиток особистісних якостей дитини. Навчальна та ігрова види діяльності школяра впливають на зміни його емоційної сфери:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ формування почуттів переживання нового, радощів пізнання (цьому сприяють досягнення певних успіхів у навчанні, взаємини в учнівському колективі, читання художньої літератури, перегляд фільмів, інтелектуальні ігри, активна участь дитини у виховних заходах тощо); ◆ під час колективних занять розвиваються моральні почуття (дружби, товариськості, обов'язку) і формуються риси характеру (відповідальність, товариськість, гуманність, колективізм та ін.); ◆ для цього віку характерна підвищена емоційна вразливість, сором'язливість, самолюбивість (це виявляється в гнівному реагуванні школяра на приниження його гідності й позитивному емоційному переживанні за визнання його позитивних особистих якостей). <p>Навчання в школі сприяє розвитку вольової сфери особистості і формує важливі вольові якості:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▣ заохочує учнів до усвідомленого виконання завдань (обов'язковість, відповідальність, самостійність, впевненість у собі); ▣ виробляє вміння регулювати поведінку (дисциплінованість, витримку); ▣ формує потребу слухати вчителя, думати, запам'ятовувати (уважність, наполегливість). <p>Ефективність вольового впливу на школяра залежить від перцептивних і сугестивних здібностей та вмінь учителя (вміння переконувати, заохочувати, робити зауваження та ін.). Незадовільні оцінки, нотації, покарання негативно впливають на емоційну й вольову сфери особистості (погіршується ставлення учнів до навчання, знижується активність, з'являються лінощі тощо)</p>

Отже, для дитини молодшого шкільного віку є провідною навчальна діяльність. Вона опосередковує всю систему її взаємин з дорослими (це стосується і відносин у сім'ї, що досі були визначальними). У дитини виникають важливі психічні новоутворення (усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня, усвідомлення ролі й авторитету вчителя, готовність виконувати шкільні вимоги). Дорослі мають сприяти таким новоутворенням. Неможливість реалізувати провідні тенденції цього віку може породжувати кризи. Щоб їх попередити, необхідно звертати увагу на формування готовності дитини до школи. Головним моментом у цьому процесі є усвідомлення свого нового місця в системі суспільних відносин.

? Питання для роздумів

Д.Б. Ельконін називає молодший шкільний вік етапом "майстерності". Чому? Чи згодні Ви з тим, як учений характеризує цей вік?

**Підлітковий
вік**

Період життя дитини від 11 до 15 років прийнято називати *підлітковим (середнім шкільним) віком*. Він є органічним продовженням молодшого шкільного віку, проте дуже відрізняється від нього. Це період, коли завершується дитинство і починається перехід до дорослості. Саме на нього припадає якісна перебудова особистості школяра, змінюються його стосунки з дорослими, засвоюються нові суспільні норми поведінки. У цей час виникає криза, що проявляється в різкому протиставленні себе дорослим, внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності.

Таблиця 42. Педагогічна взаємодія зі школярем з урахуванням особливостей підліткового віку (за Н.П. Волковою, В.В. Рибалкою, М.М. Фіцулою)

Особливості віку	Характеристика вікових особливостей дитини та особливостей педагогічної взаємодії з нею
1	2
Цей період життя дитини називають перехідним, тому що відбувається перехід від дитинства до юності в усіх аспектах (фізичному, психічному та соціальному). Він збігається з навчанням у школі другого ступеня	
<p>Анатомо-фізіологічні особливості розвитку</p>	<p>Підлітковий вік — це період складних анатомо-фізіологічних змін в організмі дитини, оскільки:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ фізичний розвиток підлітка характеризується інтенсивним, нерівномірним ростом і розвитком усього організму, ускладненнями, які пов'язані зі статевим визріванням; ◆ у підлітка ще не закінчилося окостеніння хребта, грудної клітки, таза (можливі їхні викривлення при неправильній позі під час сидіння за партою, столом чи за інших несприятливих умов); ◆ легені розвинені ще недостатньо, а організм потребує багато кисню (це може позначитися на розумовій діяльності, працездатності підлітка, тому важливо привчати його правильно сидіти, дихати, керувати своїм дихальним апаратом); ◆ активізація діяльності щитовидної залози і гіпофізу посилює процеси обміну в організмі, а також сприяє збудженню нервової системи (надмірне хвилювання дитини може різко позначитися на роботі її серця та серцево-судинної системи); ◆ через недостатній розвиток кровоносної та м'язової систем школяр швидко втомлюється, не може переносити надмірних фізичних навантажень (слід ураховувати особливості фізичного розвитку підлітка під час занять спортом тощо); ◆ відбуваються зміни головного мозку (поліпшується контроль кори головного мозку над інстинктами й емоціями. збагачуються асоціативні зв'язки між різними його ділянками, розвиваються лобні, частково скроневі й тім'яні ділянки мозку);

1	2
1	<ul style="list-style-type: none"> ◆ процеси збудження все ще переважають, проте гальмівні процеси стають досконалішими, розвивається друга сигнальна система, посилено формуються нові динамічні стерейотици (вони стають основою навичок, звичок, рис характеру); ◆ інтенсивний розвиток вищої нервової діяльності виявляється в розумовій активності дітей, у зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкіркових процесів; ◆ у вищій нервовій діяльності підлітка спостерігаються й деякі суперечності (вони можуть проявлятися в неадекватній поведінці, підвищеній збуджуваності, нестійкості настрою, метушливості, крикливості, нестриманості, безконтрольності дій)
2 Розвиток психіки і пізнавальної діяльності	<p><i>Інтимно-особистісне спілкування</i> поступово витісняє навчальну діяльність, що досі була провідною. Навчання зазнає значних змін як в організуванні, так і змісті. Отож, підлітковий вік характеризується інтенсивним розвитком психіки і пізнавальних процесів:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>сприймання</i> значно поліпшується, стаючи більш плановим, різнобічним, проте ще не досягає повного розвитку (на нього впливає не лише характер об'єкта, що сприймається, але й емоційний стан самого підлітка, тому воно характеризується то витонченістю і глибиною, то, навпаки, — поверховістю); ◆ <i>мотивація навчання</i> зростає (пізнавальні інтереси підлітка розширюються і поглиблюються, стають більш диференційованими, виразнішими, стійкішими і змістовнішими, вже з'являється мотивація до вивчення улюблених навчальних предметів, цікавих уроків чи цікавих справ); ◆ <i>пам'ять</i> стає більш логічною, довільною й керованою (школяр використовує різноманітні засоби запам'ятовування: логічне осмислення навчальної інформації, виділення у ній опорних пунктів, складання плану, конспектування і т. ін.); ◆ <i>мислення</i> підлітка стає більш систематизованим, послідовним, зрілим (логічно осмислюючи навчальний матеріал, він поєднує різновиди мислення, застосовує порівняння, зіставлення, узагальнення, класифікацію, абстрагування, обґрунтовує свої міркування, прагне мати свою думку, схильний до критичності, дискусій і заперечень тощо); ◆ <i>увага</i> підлітка зазнає істотних змін, зростає обсяг її довільної уваги (школяр вже може легко відволікатися від сторонніх подразників і зосереджуватися на змісті навчальної діяльності, він навіть намагається виховувати в собі здатність бути уважним, проте легка збудливість, цікавість до чогось надзвичайного часто стають причиною мимовільного перенесення уваги);

1	2
2	<p>✧ мовлення — головний фактор становлення особистості підлітка: актуалізує його потребу користуватися мовою як засобом спілкування (помітну стає тенденція до правильного визначення понять, використання речень зі складною синтаксичною структурою, оволодіння засобами виразної і образної мови, алгорій, крилатих слів, метафор тощо, проте вони легко й охоче вбирають мову “вулиці”, жаргон тощо);</p> <p>✧ у 13—15 років помітно зростає потреба активного спілкування (у здатності користуватися словом, зовнішнім мовленням школяр вбачає свою інтелектуальну силу, тому дорослі мають приділяти велику увагу спілкуванню з дитиною, формувати її комунікативну культуру);</p> <p>✧ у цьому віці зростає інтерес підлітка до продуктивної трудової діяльності, яка відповідає його фізичним можливостям та потребам і дає змогу виявляти свою ініціативу, творчість тощо;</p> <p>✧ зберігає своє значення ігрова діяльність, яка в цьому віці набуває вже якісно нового характеру за змістом і способами здійснення (під час гри підліток проявляє підвищену емоційність, збуджуваність, а успіхи, помилки, невдачі часто стають предметом жвавих обговорень, критичних зауважень). Підлітка захоплюють такі види гри:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▲ творчі (ігри-походи, драматизація, імпровізація і фантазування при відтворенні історичних подій, сучасних ситуацій); ▲ інтелектуальні (шахи, шашки, “найрозумніший” та ін.); ▲ спортивні ігри (футбол, хокей, волейбол, баскетбол та ін.). <p>Особливо цікавими для дитини є комп’ютерні ігри (захопившись, вона може годинами сидіти за монітором комп’ютера, на що дорослим слід звертати особливу увагу)</p>
3	<p>Формування особистості школяра</p> <p>Підлітковий вік — період переходу від дитинства до дорослості, інтенсивного становлення почуттів, волі, спрямованості, готовності жити і діяти так, як дорослі. У цьому віці новоутворенням є становлення самосвідомості підлітка, почуття дорослості, а провідною діяльністю — інтимно-особистісне спілкування.</p> <p>⚡ Під впливом прагнення бути дорослим відбувається його ціннісна переорієнтація. Важливе значення для підлітка має місце, яке він займає в сім’ї, власна соціальна активність, спрямована на засвоєння певних ідеалів і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками, друзями. Проте він залишається дитиною, та й поводить себе ще як дитина.</p> <p>⚡ Особливо характерне для підлітків прагнення до самостійності (проявляється “максималізм самостійності”, почуття самоповаги, власної дорослості та потреба в її визнанні з боку дорослих).</p> <p>⚡ Самооцінка набуває не меншого значення, ніж оцінювання підлітка дорослими. Прагнення розібратися в собі та своєму внутрішньому</p>

1	2
	<p>світі, бажання порівняти себе з іншими та оцінити їхні якості породжують підвищену чутливість до оцінення особистісних рис, поведінки, ставлення до себе загалом (це головна причина вразливості підлітка, його невмотивованих, безпідставних, з погляду дорослих, бурхливих реакцій на зауваження). В 11—12 років з'являється схильність до самоаналізу, ускладнюється і поглиблюється самопізнання. “Я”—фізичне, розум, здібності в різних сферах, сила характеру, товарицькість, інтегруючись, утворюють когнітивний компонент “Я”—образу. З ним пов'язаний оцінний і поведінковий компоненти. Оцінення істотно залежить від системи цінностей і змінюється під впливом сім'ї та однолітків. Починаючи з 6 класу, інтенсивно розвивається <i>особистісна</i> і <i>міжособистісна рефлексія</i> (це важливий механізм розвитку самосвідомості підлітка). Він починає вбачати причини своїх конфліктів чи успіхів у спілкуванні з товаришами в особливостях власної особистості.</p> <p>4 <i>Моральні почуття</i>, які ще перебувають на стадії формування, засвоєння норм поведінки, визначають зміст і спрямування дій підлітка. Проте в його поведінці не завжди поєднуються слова, почуття та дії. Він ще недостатньо чітко усвідомлює зв'язок між загальноприйнятими нормами поведінки і власною поведінкою в конкретній ситуації, тому може виявляти свої почуття бурхливо, а подекуди й афективно (це пояснює упертість, егоїзм, замкненість у собі, безпричинні спалахи гніву, образ та ін.).</p> <p>4 <i>Моральні ідеали, цінності, переконання</i> підлітка формуються під впливом різних факторів і тому дуже різноманітні. Переважають абстрактні цінності, які домінують у референтній групі, збільшується конформізм. Поряд з позитивними якостями, можуть з'являтися хибні, незрілі, навіть аморальні (наприклад, кумирами для підлітка часто стають не лише пірати й розбійники з кінофільмів, а місцеві хулігани).</p> <p>4 <i>Емоційний стан</i> підлітка ще нестійкий. Саме цей віковий період вирізняється бурхливим перебігом емоцій, раптовими змінами емоційних станів, переживань, настроїв, переходами від піднесення до нестриманості, галасливості, від надмірної рухливості до спокою, байдужості. В динаміці емоцій виявляються стосунки дитини з близькими людьми, колективом, успіхи в діяльності. Раптовими змінами настрою можуть бути різні причини (погана оцінка, розчарування в друзях, неухважність дорослих до його інтересів і почуттів, нетактовне втручання в його життя та ін.).</p> <p>4 <i>Вольові якості</i> особистості школяра також зазнають істотних змін. У цей період зникає навіюваність, зміцнюється сила волі, самовладання, зростає здатність до подолання труднощів, вияву рішучості й наполегливості. Проте підліток ще не зовсім правильно розуміє, в чому саме полягає сила волі. Часом упертість, за допомо-</p>

1	2
	<p>гою якої він нерозумно домагається здійснення своїх не завжди доцільних бажань, вважається ним позитивною вольовою рисою, а безглузді витівки, непослух — героїчним вчинком. Негативізм, що виявляється у небажанні підлітка підпорядковуватися розумним вимогам дорослих і правилам поведінки, сприймається ним як вияв великої сили волі.</p> <p>◄ Колектив, де реалізується прагнення підлітка до самоствердження, має визначальне значення у формуванні його особистості. Виявом внутрішніх, недостатньо усвідомлених позицій є бажання дитини зайняти своє місце в колективі (бути лідером, активним або пасивним, виконавцем, діяти заради колективу або заради себе). Особливого значення набувають дружба і товаришування, які стають активними, набирають нових форм (просто товариші, близький товариш чи близька товаришка, друг чи подруга та ін.).</p> <p>◄ Взаємини з батьками також стають важливим фактором формування особистості дитини. У цьому віці втрачають своє значення “керування”, “підпорядкування” і “підкорення”, категоричне наслідування авторитету. Дружба між батьками і дитиною є однією з визначальних у стосунках з підлітком. Тільки дружні взаємини спонукають його до відвертості, допомагають дізнатися про те, що його хвилює, застосовувати доцільні для кожної конкретної ситуації засоби виховного впливу, використовувати силу власного досвіду та авторитету тощо</p>

Аналіз вікових особливостей засвідчує, що підлітки потребують особливої уваги, любові до себе. У спілкуванні з ними потрібні такт, обережність, делікатність. Психологи називають підлітковий вік *критичним*. Дійсно, кризи у цьому віці бувають, але вони не є неминучими. Підлітковий вік ще називають “*віком катастроф*”, тому так важливо турботливо, з повагою ставитися до духовного світу підлітка, виявлення почуттів. Якщо ж батьки і вчителі не обізнані з особливостями розвитку дитини в підлітковому віці, не зважають на них і продовжують діяти як раніше, або ставлять до неї такі вимоги, як до дорослого, цей період може стати досить важким у виховному відношенні. І навпаки, труднощі зникають, якщо вихователі розуміють зміни, що відбуваються в психічному житті дитини, поважають її нові тенденції, сприяють реалізації її особистості, організовуючи

? Питання для роздумів

Підліток є ще дитиною, і вже — не дитина, має деякі риси дорослого, але — ще не дорослий, намагається обмірковувати свої прагнення, дії, як це роблять дорослі, але якимось, своєрідно, подитячому... Пригадайте себе в цьому віці. Чи могли б Ви ствердно сказати, що саме так почували себе у свої 13 років?

різні види діяльності школярів, взаємини в колективі, участь у громадському житті тощо.

Наприкінці підліткового періоду перед школярами реально постає проблема вибору професії. Більшість підлітків правильно розуміє сутність чесної і добросовісної праці, відповідально ставиться до майбутнього. Однак дослідження останніх років засвідчують, що інфантилізм, байдужість, соціальна незрілість прогресують. З цього приводу *І.В. Зайченко* слушно зазначає, що все більше з'являється підлітків, які не бажають пов'язувати своє майбутнє життя не лише з працею у сфері матеріального виробництва, але й працею взагалі. Ідеал чесного працівника перестав бути привабливим. Звичайно, не останню роль тут відіграли ті соціальні, економічні, ідеологічні та інші зрушення, що відбулися в Українській державі в останні десятиріччя, а також не завжди мудра й далекоглядна політика державних структур — президентської влади, депутатського корпусу, місцевих органів влади.

Отже, найважливішим й найскладнішим з нинішніх завдань школи є навчально-виховна робота зі школярами середнього віку. Педагогам необхідно глибоко осмислити особливості розвитку і поведінки сучасного підлітка в надзвичайно складних і суперечливих умовах реального життя. Це вірний шлях подолання прогресуючого поки що відчуження підлітків від учителів, школи, суспільства.

Юнацький вік

У визначенні віку молодої людини від 15 до 18 років простежуються різні підходи. Так, наприклад, цей період розвитку особистості називають:

- ♦ “*рання юність*” — вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя дорослої людини, вибору професії, виконання соціальних функцій (*Н.П. Волкова*);
- ♦ “*старший шкільний вік*”, або “*юнацький вік*”, — період формування світогляду, самосвідомості, характеру і життєвого самовизначення, якому сприяє пізнавальна діяльність (*І.В. Зайченко, Д.Б. Ельконін, М.М. Фіцула*).

Український психолог *В.В. Рибалка* у цих вікових межах виокремлює два *вікові періоди*:

? Проблема для дискусії

І.В. Зайченко наголошує на тому, що однією з найсерйозніших проблем середнього шкільного віку є неузгодженість переконань, моральних ідей і понять, з одного боку, з вчинками, поведінкою — з іншого. Наміри, зазвичай, благородні, а вчинки — далекі не завжди прекрасні. Чи згодні Ви з думкою вченого?

- ♦ *старший підлітковий вік* (15—17 років) — це період, коли в підлітка з'являється потреба зайняти своє місце в дорослому світі, обрати напрям професійного становлення, підготуватися до професійної діяльності;
- ♦ *перехід до юності* (17—18 років) — це період, під час якого простежується суттєва перебудова особистості, пов'язана зі змінами в житті молодої людини (закінчення школи, вступ до вищого навчального закладу, початок трудової діяльності на виробництві тощо).

Юнацьким віком учений називає період від 18 до 23 років і вважає, що у психологічному плані — це час завершення перехідного стану від дитинства до дорослості, вступ у світ дорослих, остання стадія підготовки до дорослості, до практичної професійної діяльності.

Таблиця 43. Педагогічна взаємодія зі школярем з урахуванням особливостей юнацького віку (за Н.П. Волковою, І.В. Зайченком, В.В. Рибалкою)

Особливості віку	Характеристика вікових особливостей молодої людини та особливостей педагогічної взаємодії з нею
1	2
Рання юність є завершальним етапом фізичного розвитку, періодом відносно спокійного біологічного і психічного розвитку організму, інтенсивного інтелектуального дозрівання, ритмічної життєдіяльності молодої людини	
Анатомо-фізіологічні особливості розвитку	<p>Юнацький вік характеризується дальшими анатомо-фізіологічними змінами:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ завершуються зміни в організмі (збільшується ріст, вага тіла й окружність грудної клітини, зникає властива підліткам диспропорція тіла й кінцівок, конституція тіла набуває специфічно індивідуального характеру) й окостеніння скелета; ♦ вдосконалюється м'язова система (закінчується розвиток м'язової тканини, зростає м'язова сила) і відповідно підвищується фізична витривалість і працездатність молодої людини; ♦ координація рухів стає більш чіткою (зникає властива підлітковому віку незграбність); ♦ завершується перший період статевого визрівання; ♦ вдосконалюється функціонування серцево-судинної системи, нервово регулювання її діяльності (стабілізується кров'яний тиск, серцево-судинна система стає витривалішою до навантажень); ♦ поліпшується діяльність дихальної системи (збільшується ємність легень, витриваліше функціонує дихальний апарат); ♦ встановлюється стійка рівновага у функціонуванні ендокринної системи (активність залоз внутрішньої секреції стає такою ж, як у дорослої людини, активна діяльність щитовидної залози, що зумовлювала у підлітка підвищену збудливість, у цьому віці значно послаблюється тощо);

1	2
1	<ul style="list-style-type: none"> ◆ продовжується функціональний розвиток головного мозку і його найвищого відділу — кори великих півкуль; ◆ поступово зникає характерна для підлітків підвищена збудливість і неврівноваженість, удосконалення нервової системи сягає високого ступеня
2	<p>В юнацькому віці закріплюються і поліпшуються психічні властивості особистості. Водночас відбуваються якісні зміни всіх показників пізнавальної діяльності, які є основою становлення особистості молодого людини:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✦ навчальна діяльність створює сприятливі умови для розвитку мислення, що характеризується більш високим рівнем узагальнення й абстрагування, самостійності, поступово набуває теоретичної і критичної спрямованості (старшокласник більш усвідомлено і міцно оволодіває логічними операціями, вміннями та навичками мисленнєвої діяльності, логічною доказовістю, відчутнішою стає потреба в науковому обґрунтуванні й доведенні положень, думок, ідей, висновків, формулюванні суджень, наукові поняття стають не тільки предметом вивчення, а й інструментом пізнання, аналізу й синтезу); ✦ вдосконалюється спостережливість (вона простежується у здатності школяра помічати в об'єктах суттєві зовнішні ознаки, точніше й об'єктивніше їх відобразити); ✦ невід'ємною складовою самопізнання, прагнення до самовиховання стає самоспостереження за своїми діями, поведінкою, переживаннями, думками (молода людина заглиблюється у свій внутрішній світ, аналізуючи його, зіставляючи дані спостережень за собою зі спостереженнями за дорослими, ровесниками, з описами внутрішнього світу героїв літературних творів, улюблених фільмів тощо); ✦ розвивається репродуктивна і творча уява, критичність у ставленні до її витворів (посилюється самоконтроль, реалістичність у співвіднесенні образів уяви, особливо мрій, з дійсністю, своїми можливостями); ✦ пам'ять характеризується логічним характером, високою продуктивністю, тривалістю, спеціалізацією, пов'язаною з основними інтересами молодого людини, її спрямованістю на вибір майбутньої професії (основою довільного запам'ятовування навчального матеріалу стають виявлені логічні зв'язки, застосування раціональних прийомів тощо); ✦ мовлення старшокласника ускладнюється за змістом і структурою, збагачується новими науковими і технічними термінами (вдосконалюються мовні засоби передавання думок, відбувається засвоєння і використання норм літературної мови тощо)

Розвиток психіки і пізнавальної діяльності

1	2
③ Формування особистості школяра	<p>Юнацький вік — це період формування світогляду, переконань, характеру і життєвого самовизначення, період самоутвердження, бурхливого росту самосвідомості, активного осмислення майбутнього, пора пошуків, надій, мрій.</p> <p>► У цьому віці провідною знову стає навчальна діяльність, у якій яскраво виражено вибіркове ставлення до навчальних предметів і домінують потреби (професійного і морального самовизначення; засвоєння знань з основ тих наук, які є базовими для майбутньої професійної діяльності тощо).</p> <p>► Інтелектуальний розвиток тісно пов'язаний з тенденціями особистісного зростання молодшої людини. Порівняння інших з собою і себе з іншими стимулює процес самовиховання, переосмислення цінностей:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▲ понад усе цінується жвавість розуму, винахідливість, уміння гостро відчувати проблему, швидко орієнтуватися в навчальному матеріалі, необхідному для її вирішення; ▲ авторитетом у класі користуються учні, які володіють проникливим розумом, здатні за видимими фактами знаходити сховані причини, передбачати, пропонувати сміливі пропозиції; ▲ кумирами стають гармонійно розвинені особистості, у яких якості розуму вдало поєднуються з фізичним розвитком, зовнішньою привабливістю, гарними манерами. <p>► Збагачується емоційна сфера молодшої людини. Нові емоції, що виникають, зумовлені різними причинами (стосунками з іншими людьми, новими видами діяльності, життєвими обставинами, обов'язками, успіхами чи невдачами тощо). Усвідомлення й дотримання норм поведінки, прийнятих у суспільстві, вироблення свого ставлення до суспільного життя породжують глибокі, міцні й тривалі моральні емоції. Важливими джерелами емоційних переживань старшокласника є пошук друзів, спілкування з ними, перше кохання (виникають та розвиваються нові форми спілкування — симпатія, приязнь, флірт, кокетування, залицяння, закоханість).</p> <p>► З розвитком свідомості, оцінення власних вчинків формуються найрізноманітніші за своїм змістом та характером вираження почуття (гуманізму, колективізму, дружби і товаришування, честі, обов'язку і відповідальності, совісті). Особливо загострюються почуття, пов'язані з усвідомленням свого "Я", власної гідності, потребою дружити, товаришувати.</p> <p>З розвитком свідомості й самосвідомості, цілеспрямованості у старшокласника зменшується імпульсивність і навіюваність натомість формується низка вольових якостей (витримка, наполегливість, самоконтроль, розсудливість, самовладання, усвідомлення своїх обов'язків, здатність керуватися більш віддаленими цілями в поведінці, діях, вчинках тощо). Відповідно зростає мотивація, зміц-</p>

1	2
<p>☉</p>	<p>нуються сила волі, формуються основні риси характеру особистості, переконання, моральні принципи, якими починає керуватися молода людина.</p> <p>► У цьому віці надзвичайно високий інтерес до “вічних” проблем (сутності життя, щастя, обов’язку, свободи особистості тощо). Чимало молодих людей цікавиться релігією</p>

Важливим фактором формування особистості школяра у цей період є *спілкування* з ровесниками і дорослими, що пов’язане з пошуками свого місця в суспільстві, друзів як серед ровесників, так і серед дорослих. Велику роль відіграє колектив класу, в якому проходить значна частина життя школяра, відбувається навчальна діяльність, виникають різноманітні форми суспільних контактів у різних видах груп (найближчі приятелі, друзі, компанія тощо). Колектив коригує характер особистості, формує ті риси, які культивуються у ньому. Варто зазначити, що колектив однаковою мірою може сприяти появі як негативних, так і позитивних якостей.

Особливої значущості для старшокласника набуває власний статус у колективі, характер спілкування і відносин з його членами. Нерідко з’являється прагнення виразити свою індивідуальність. У деяких молодих людей це прагнення може мати гіпертрофований характер. Вони прагнуть у будь-який спосіб привернути до себе увагу, утвердитися в колективі. Звідси втрата почуття міри, демонстративне захоплення речами, нерідко і не зовсім безневинними. Тут потрібна терпимість і допомога дорослих.

Відбуваються зміни у ставленні старшокласника не тільки до однолітків, а й до дорослих людей, особливо до батьків і вчителів (саме до них зростають критерії оцінення і вимог). Основним у стосунках з дорослими стає принцип рівноправності. Загалом юнак, дівчина охоче вислуховують

? Проблема для дискусії

На думку *І.В. Зайченка*, життєві плани, ціннісні орієнтації старших школярів, що перебувають на порозі вибору професії, відзначаються строкатою диференціацією за інтересами й намірами, але збігаються у головному — кожен хоче посісти гідне місце в житті, отримати цікаву роботу й високу зарплату, мати щасливу сім’ю. За останні роки відбулося переоцінення “престижних” професій, а перехід до нових умов господарювання в державі ще більше загострив завжди хвилююче молодь питання. Хорошою професією вважають ту, де можна сповна реалізувати свої здібності і добре заробляти. Спростуйте або підтвердьте думку вченого

поради, аргументовані пояснення, наставляння батьків, учителів, знайомих, які користуються в них авторитетом, довірою. Водночас у молодій людини підвищується критичне ставлення не тільки до дійсності, а й до дорослих. Воно починає залежати від того, наскільки дорослі зважають на дорослість і самостійність молоді людини, правильно оцінюють її, розуміють її почуття.

У цьому віці можливість конфліктів з дорослими не зникає. З цього приводу *І.В. Зайченко* слушно зазначає, що старшокласник вбачає причини своїх конфліктів з дорослими передусім у якостях дорослих:

- ☛ в їхньому консервативному способі мислення, прихильності до застарілих правил поведінки, суворому дотриманні давніх звичаїв, застарілості етичних переконань, естетичних уподобань, смаків тощо;
- ☛ надмірному обмеженні свободи молодих людей, вимаганні від них повної слухняності, неадекватних методах виховного впливу та ін.

Разом з тим серед причин конфліктів, які залежать від них самих, старшокласники називають такі:

- ☛ низьку успішність;
- ☛ порушення правил поведінки;
- ☛ ігнорування слухних настанов батьків;
- ☛ зневажливе ставлення до їхніх порад, вказівок, доручень та заборон;
- ☛ деякі риси особистості (неслухняність, упертість, егоїзм, лінощі, самовпевненість тощо).

Підсумовуючи сказане, можна зазначити, що кожен віковий період розвитку школяра характеризується певними особливостями, які, безперечно, необхідно враховувати для того, щоб забезпечити визначений рівень розвитку особистості. Індивідуальний підхід до кожного учня створює найбільш сприятливі можливості для розвитку пізнавальних сил, активності, нахилів і обдарувань особистості.

❓ Проблема для аналізу

На відміну від підлітків, моральні й соціальні якості старшокласників формуються більш прискореними темпами. Цьому сприяє не лише сензитивний період моральної зрілості, але й нові обставини (зміна характеру діяльності, становища в колективі й суспільстві, інтенсивність спілкування та ін.). Більш чіткими стають моральні поняття, оцінки, зміцнюються етичні переконання. Почуття дорослості у юнацькому віці стає набагато глибшим, гострішим, виразнішим.

У чому, на Вашу думку, полягають подібність і відмінність в організуванні педагогічної взаємодії зі школярами підліткового і юнацького віку?

Практичний блок

Практичне завдання № 3. ОСОБИСТІТЬ, ЇЇ СТРУКТУРА. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

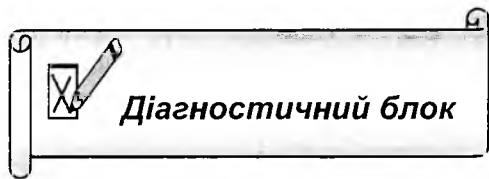
- 3.1. Зробіть порівняльний аналіз підходів у трактуванні поняття “*особистість*” у психології та педагогіці. П'ювсякденне розуміння феномену особистості.
- 3.2. Вкажіть спільне і відмінне у поняттях “*людина*”, “*індивід*”, “*особистість*” та “*індивідуальність*” (тезисно у двох колонках).
- 3.3. Теорія особистості *В. Джемса*¹.
- 3.4. Типологія людини *Е. Шпрангера*.
- 3.5. Типологія особистості *О.Ф. Мазурського*.
- 3.6. Поняття компенсації в індивідуальній психології *А. Адлера*.
- 3.7. Епігенетична теорія розвитку особистості *Е. Еріксона*.
- 3.8. Риси особистості за *Г. Олпортом*.
- 3.9. Взаємозв'язок між особистісними структурами і рівнями свідомості у психодинамічній теорії *З. Фрейда*.
- 3.10. Механізми захисту особистості у психодинамічній теорії *З. Фрейда*.
- 3.11. Інтроверсія й екстраверсія у аналітичній теорії особистості *К. Юнга*.
- 3.12. Структура особистості у аналітичній теорії особистості *К. Юнга*.
- 3.13. Соціальні детермінанти особистості у теорії *Е. Фромма*.
- 3.14. Невротичні тенденції (потреби) особистості за *Карен Хорні*.
- 3.15. “Я-концепція” людини у теорії *К. Роджерса*.
- 3.16. Поняття самоактуалізації у гуманістичній теорії *А. Маслоу*.
- 3.17. Ієрархія потреб *А. Маслоу*.
- 3.18. Дія і поведінка в теорії особистості *Ж. Піаже*.
- 3.19. Особистість в культурно-історичній теорії *Л.С. Виготського*.
- 3.20. Особистість в теорії *С.Л. Рубінштейна*.
- 3.21. Теорія діяльності *О.М. Леонтьєва* та поняття особистість.
- 3.22. Погляди *Б.Г. Ананьєва* на особистість.
- 3.23. Концепція особистості *Г.С. Костюка*.

---

¹ У завданнях 3.3—3.24 проаналізуйте погляди представників вітчизняної та зарубіжної класичної психології, випишіть основні ідеї, зазначаючи поряд у колонці Ваші критичні зауваження чи погодження з автором теорії

- 3.24. Теорія психічної контрольності *Я.Л. Цурковського*.
- 3.25. Випишіть механізми психологічного захисту, вкажіть їхнє значення для розвитку особистості, негативні наслідки актуалізації механізмів психологічного захисту.
- 3.26. Ваше розуміння такого феномену в психології особистості, як “психологічний захист”? Які механізми Ви вважаєте конструктивними, які неконструктивними? Наведіть приклади механізмів психологічного захисту.
- 3.27. Проаналізуйте стадії соціалізації в психосоціальній концепції розвитку особистості *Е. Еріксона*, позитивні і негативні виходи з них, вкажіть роль соціального фактора (сім’ї, школи).
- 3.28. Ваше розуміння проблеми соціалізації, адаптації і збереження індивідуальності.
- 3.29. Охарактеризуйте (у вигляді схеми і ключових слів) стадії розвитку самосвідомості, розглядаючи його в часовому вимірі (відповідно до віку), зважаючи на ускладнення інтегративності і диференціації.
- 3.30. Перерахуйте основні фактори розвитку особистості. Проаналізуйте взаємовплив факторів розвитку особистості та її формування в різні вікові періоди.
- 3.31. Проаналізуйте вплив спадкового фактора на розвиток особистості та її формування в різні вікові періоди.
- 3.32. Проаналізуйте вплив середовища на розвиток особистості та її формування в різні вікові періоди.
- 3.33. Проаналізуйте вплив виховання на розвиток особистості та її формування в різні вікові періоди.
- 3.34. Проаналізуйте вплив діяльності на розвиток особистості та її формування в різні вікові періоди.
- 3.35. Проаналізуйте процес соціалізації особистості в різні вікові періоди.
- 3.36. Накресліть схему особистості як цілісної системи психічних властивостей людини. В чому, на Вашу думку, проблеми кібернетичного моделювання особистості?
- 3.37. Поясніть, чому індивід може стати особистістю тільки в людському суспільстві.
- 3.38. Зобразіть у паралельних схемах вікові періодизації розвитку особистості, розроблені різними авторами у різні періоди розвитку педагогіки, психології *Аристотеля, Я.-А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, В. Крутецького, Е. Еріксона, Д. Біррена* та ін. (за вибором).

- 3.39. Користуючись навчальними посібниками з вікової фізіології та дитячої і педагогічної психології, опишіть особливості анатомо-фізіологічного і психічного розвитку дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку (в ліву колонку) та педагогічні вимоги до врахування кожної особливості у навчально-виховному процесі (у праву колонку).
- 3.40. Зобразіть схематично вікову періодизацію, виділяючи вікові кризи. Охарактеризуйте найбільш важливі критичні періоди.
- 3.41. Зобразіть схематично вікову періодизацію, виділяючи сензитивні стадії в розвитку особистості. Охарактеризуйте, на вибір, одну зі стадій, наприклад, мовлення, вкажіть роль дорослих у спілкуванні з дитиною 1—3 років.
- 3.42. Чому підлітковий вік називають “важким”? Які фактори можуть призвести до порушення соціалізації підлітка?
- 3.43. Користуючись навчальними посібниками з вікової фізіології та дитячої і педагогічної психології, опишіть особливості анатомо-фізіологічного і психічного розвитку, розвитку пізнавальної діяльності, розвитку особистості школяра молодшого віку та педагогічні вимоги до врахування кожної особливості у навчально-виховному процесі.
- 3.44. Користуючись навчальними посібниками з вікової фізіології та дитячої і педагогічної психології, опишіть особливості анатомо-фізіологічного і психічного розвитку, розвитку пізнавальної діяльності, розвитку особистості школяра середнього віку та педагогічні вимоги до врахування кожної особливості у навчально-виховному процесі.
- 3.45. Користуючись навчальними посібниками з вікової фізіології та дитячої і педагогічної психології, опишіть особливості анатомо-фізіологічного і психічного розвитку, розвитку пізнавальної діяльності, розвитку особистості школяра старшого віку та педагогічні вимоги до врахування кожної особливості у навчально-виховному процесі.
- 3.46. Охарактеризуйте динаміку фізичного розвитку дітей дошкільного віку.
- 3.47. Співставте теорію Ж. Піаже і А. Віллона про когнітивний розвиток дитини.
- 3.48. Дайте коротку характеристику таким аспектам розвитку особистості: когнітивні особливості (афективна сфера; мотиваційна сфера; особливості “Я-концепції”; особливості поведінки й соціалізації) немовляти, період раннього дитинства та ін. (на вибір).

❓ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) людина	А Б В Г;
б) індивід	А Б В Г;
в) особистість	А Б В Г;
г) індивідуальність	А Б В Г.

А — сукупність зовнішніх і внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей;

Б — біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, наділена членороздільною мовою, свідомістю, вищими психічними функціями (абстрактно-логічним мисленням, логічною пам'яттю), здатністю створювати знаряддя, користуватися ними у процесі праці;

В — людина як представник людської спільноти, соціуму, наприклад, групи, класу, нації;

Г — соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин.

2. *Особистість — це ... .*

Відповідь:

- а) людина, вік якої 20 років; б) шимпанзе;
в) немовля; г) п'ятирічна дитина.

3. *Криза 6—7-ми років пов'язана ... .*

Відповідь:

- а) освоєнням дитиною мовної дії; б) її прагненням діяти самостійно;
в) народженням соціального “Я”; г) почуттям дорослості.

4. *Психосоціальна теорія розвитку особистості розроблена у працях ... .*

Відповідь:

- а) З. Фрейда; б) Е. Еріксона; в) А. Маслоу; г) К. Роджерса;
г) Л. Виготського; д) К. Юнга; е) Г. Костюка.

5. *Здатність організму передавати свої ознаки наступним поколінням називають ...*

Відповідь:

а) спадковістю; б) мінливістю; в) генотипом; г) генофондом.

6. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) виховання	А Б В Г Г Д;
б) розвиток	А Б В Г Г Д;
в) соціалізація	А Б В Г Г Д;
г) навчання	А Б В Г Г Д;
г) освіта	А Б В Г Г Д;
д) формування	А Б В Г Г Д.

А — безперервний процес, який проявляється в кількісних змінах людської істоти, тобто збільшення одних і зменшення інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо), виникнення нових якостей і зникнення старих;

Б — процес соціального розвитку молодшої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина;

В — цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички;

Г — процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, умінь і навичок, формування на їхній основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток творчих сил і здібностей;

Г — цілеспрямований та організований процес формування особистості;

Д — двобічний взаємозумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає включення в систему суспільних відносин шляхом засвоєння як соціального досвіду, так і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна неповторна особистість.

7. *Як називають нетривалий за часом період розвитку людини, що характеризується бурхливими психічними змінами?*

Відповідь:

а) віковим періодом; б) віковою кризою;
в) віковою стадією; г) віковою фазою.

8. Згрупуйте роки відповідно до вікових періодів:

А) до 1 р.; Б) 5—6 рр.; В) 11—15 рр.; Г) 24—30 рр.; Г) 40—65 рр.

Відповідь:

а) дошкільний; б) зрілість; в) молодість; г) немовля; г) підлітковий.

9. “Ієрархію потреб” особистості вперше чітко визначив ...

Відповідь:

а) З. Фройд; б) Е. Еріксон; в) А. Маслоу; г) К. Роджерс;
г) Л. Виготський; д) К. Юнг; е) Г. Костюк; є) Д. Ельконін.

10. Якою є спрямованість учня, якщо у його поведінці переважають мотиви досягнення власних інтересів, прагнення підтвердити особисту першість, виділитися?

Відповідь:

а) спрямованість на взаємодію;
б) спрямованість на завдання;
в) спрямованість на себе.

11. Криза першого року життя дитини пов’язана з ...

Відповідь:

а) освоєнням мовної дії; б) прагненням діяти самостійно;
в) народженням соціального “Я”; г) почуттям дорослості.

12. Проблема становлення особистості як предмет дослідження знайшла своє вираження у теоріях особистості, які розробили:

Л. Виготський	Принцип єдності свідомості й діяльності особистості
С. Рубінштейн	Культурно-історична теорія розвитку особистості
Б. Ананьєв	Зв’язок між інтраіндивідуальною та інтеріндивідуальною структурами особистості
Г. Костюк	Концепція історичного розвитку особистості
Я. Цурковський	Теорія психічної контрольності

(З’єднайте стрілками прізвище вченого та теорію, розроблену ним)

13. *Як називають систему стійких домінуючих мотивів, що спрямовують динаміку розвитку особистості, визначають головні тенденції її поведінки?*

Відповідь:

а) характером; б) темпераментом; в) звичками; г) спрямованістю.

14. *Прихильники якого напрямку психології наголошували на вирішальній ролі соціокультурного середовища у системі мотивів людини?*

Відповідь:

а) функціональної психології; б) біхевіоризму; в) гештальтпсихології; г) необіхевіоризму; д) індивідуальної психології; е) функціоналізму; ж) когнітивної психології; з) аналітичної психології; и) психоаналізу; і) гуманістичної психології; л) неофрейдизму; м) рефлексології.

15. *Віковий період — це ...*

Відповідь:

а) відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості;
б) нетривалий за часом (до року) період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами;
в) періоди підвищеної чутливості, що є найсприятливішими для розвитку психічних процесів дитини;
г) виникнення якісних змін у сфері соціальних відносин, діяльності, свідомості, нових потреб, мотивів, інтересів.

16. *Індивід — це ...*

Відповідь:

а) вольова людина; б) талановита людина; в) орангутанг;
г) психічно хвора людина; д) десятирічна дитина.

17. *Який розвиток пов'язаний з процесами оволодіння дитиною мовою, моральними якостями, нормами поведінки в суспільстві?*

Відповідь:

а) біологічний; б) анатомо-фізіологічний; в) соціальний; г) психічний.

18. *Реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини, називають ...*

Відповідь:

а) середовищем; б) генофондом; в) спільнотою; г) суспільством.

19. У підлітковому віці новоутворенням є ... . (Продовжіть речення).

20. Розділіть відповіді за групами, які характеризують: А) мегасередовище, Б) макросередовище, В) мезосередовище, Г) мікросередовище.

Відповідь:

а) держава; б) планета; в) клас; г) рідний край;
г) суспільство; д) компанія; е) ровесники.

21. Період підвищеної чутливості, що є найсприятливішими для розвитку психічних процесів дитини, називають ... .

Відповідь:

а) віковим періодом; б) віковою кризою;
в) періодом сенситивності; г) новоутворенням.

22. До соціально зумовлених підструктур особистості належать ... .

Відповідь:

а) потреби; б) переконання; в) стать; г) вік;
г) уміння; д) темперамент; е) навички; є) знання.

23. Школяр швидко опрацьовує інформацію і порівнює її з раніше набутою, відповідно до цього й поступає в різних ситуаціях, оскільки більше довіряє досвіду. Якому типу особистості це властиво?

Відповідь:

а) розумовому; б) почуттєвому; в) інтуїтивному; г) чуттєвому.

24. Як називають фактори середовища, що асоціюються в свідомості школяра з поняттями етнос, суспільство, країна, держава?

Відповідь:

а) мегафактори; б) макрофактори; в) мезофактори; г) мікрофактори.

25. Під впливом яких факторів соціалізується людина?

Відповідь:

а) спадковості; б) середовища; в) виховання; г) діяльності.

26. За З. Фройдом “Над-Я” — це ... , “Его-Я” — ... , “Воно” — ... . (Вставте пояснювальні слова).

27. Усвідомлений, аргументований і мотивований вплив на систему поглядів індивіда — це ... .

Відповідь:

а) зараження; б) навіювання; в) переконання; г) наслідування.

28. Взаємозв'язок головних факторів у розвитку особистості ілюструє така схема, зображена на рисунку 12. Якому з трикутників відповідає гармонійний розвиток особистості?

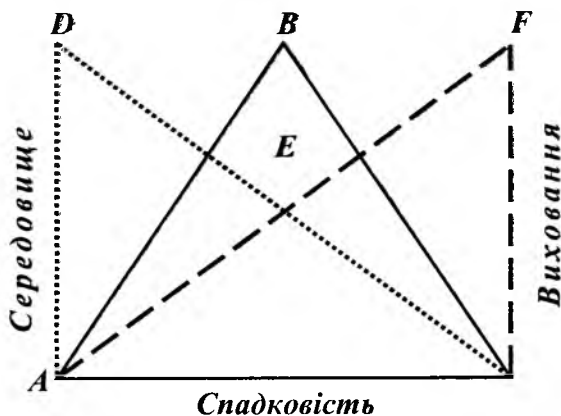

Рис. 12. Вплив факторів на розвиток особистості людини
(за Й. Шванцарою)

Відповідь:

а) ABD; б) ABC; в) ABF; г) ABE.

29. Якому з трикутників (див. рис. 12) відповідає домінуючий вплив спадковості на розвиток особистості?

Відповідь:

а) ABD; б) ABC; в) ABF; г) ABE.

30. Молодий шкільний вік Д. Ельконін називає ... Як Ви думаєте, чому?

Відповідь:

а) етапом довіри до світу; б) етапом самостійності;
в) етапом вибору ініціативи; г) етапом майстерності;
г) етапом самовизначення "світ і Я".

31. Як називають сукупність стійких рис, що формуються зазвичай прижиттєво і визначають ставлення людини до інших, до виконуваної роботи тощо?

Відповідь:

а) характером; б) темпераментом; в) звичками;
г) спрямованістю; г) мотивами поведінки.

32. *Криза трьох років пов'язана з ...*

Відповідь:

- а) освоєнням дитиною мовної дії;
- б) її прагненням діяти самостійно;
- в) народженням соціального "Я";
- г) почуттям дорослості.

33. *Загальні здібності — це ...*

Відповідь:

- а) здібності, які визначають успіхи людини в найрізноманітніших видах діяльності (розумові, розвинута пам'ять, досконала мова тощо);
- б) здібності, які визначають успіхи людини у певних видах діяльності (музичні, математичні, художньо-творчі, літературні, спортивні);
- в) здібності, що характеризують схильність учня до конкретних, практичних дій;
- г) здібності, що виражають здатність учня до продукування нових ідей, знаходження нетипових розв'язків задач і т. ін.

34. *Школяра цікавить все, що дотичне до його особи. Він підтримує розмову, але звернений переважно на себе. Хто він?*

Відповідь:

- а) екстраверт;
- б) інтроверт.

35. *У це середовище входять суспільний устрій, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер протікання виробничих і соціальних процесів тощо; воно безпосередньо чи опосередковано впливає на формування особистості. Це середовище називають ...*

Відповідь:

- а) близьким;
- б) географічним;
- в) соціальним.

36. *Як називають фактори середовища, що асоціюються в свідомості школяра з уявленнями про своє місто чи село, навколишню місцевість, рідний край?*

Відповідь:

- а) мегафактори;
- б) макрофактори;
- в) мезофактори;
- г) мікрофактори.

37. *Пізнавальну сферу людини характеризують такі психічні стани ...*

Відповідь:

- а) уважність;
- б) схвильованість;
- в) пригніченість;
- г) впевненість;
- д) сумніви;
- е) переконаність;
- є) хороший настрій;
- ж) пристрасть;
- з) апатія;
- и) стійкий інтерес;
- й) творчий підйом;
- і) рішучість;
- ї) наполегливість;
- к) спокій;
- л) радість.

38. Як би Ви назвали підлітковий вік. Чому?

Відповідь:

- а) етапом довіри до світу; б) етапом прагнення до дорослості;
- в) етапом вибору ініціативи; г) етапом формування майстерності;
- г) етапом самовизначення “світ і Я”; д) етапом вияву самостійності.

39. Емоційну сферу школяра характеризують такі психічні стани ... .

Відповідь:

- а) уважність; б) схвильованість; в) пригніченість; г) впевненість;
- г) сумніви; д) переконаність; е) хороший настрій; є) пристрасть;
- ж) апатія; з) стійкий інтерес; и) творчий підйом; і) рішучість;
- ї) наполегливість; й) спокій; к) радість.

40. Вольову сферу людини характеризують такі психічні стани ... .

Відповідь:

- а) уважність; б) схвильованість; в) пригніченість; г) впевненість;
- г) сумніви; д) переконаність; е) хороший настрій; є) пристрасть;
- ж) апатія; з) стійкий інтерес; и) творчий підйом; і) рішучість;
- ї) наполегливість; й) спокій; к) радість.

41. Якою є спрямованість учня, що проявляє стійкий інтерес до спільної діяльності, прагне підтримувати добрі стосунки з однокласниками?

Відповідь:

- а) спрямованість на взаємодію; б) спрямованість на завдання;
- в) спрямованість на себе.

42. До вибуху непокори, зухвалості, негативізму, важковихованості призводить ... криза ... років. (Вставте пропущені слова).

43. Чому в 5-х і 6-х класах успішність учнів знижується?

Відповідь:

- а) класні керівники приділяють менше уваги контролю за навчально-виховним процесом;
- б) початкова школа не забезпечує достатнього розвитку, необхідного для навчання в 5-му класі;
- в) дітям набридло вчитися;
- г) учень внутрішньо не підготовлений до зміни умов навчання та нових вимог.

44. *Сприйняття та інтерпретацію людиною самої себе через “Я ідеальне”, “Я образ”, “Я реальне” пояснював ... .*

Відповідь:

- а) З. Фройд; б) Е. Еріксон; в) А. Маслоу; г) К. Роджерс;
г) Я. Цурковський; д) К. Юнг; е) Г. Костюк; є) Л. Виготський.

45. *Як називають середовище, що пов'язане з кліматом, різноманітними природними умовами й ресурсами?*

Відповідь:

- а) близьким; б) географічним; в) соціальним.

46. *Псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків, зумовлене причинами, виникнення яких загрожувало б втратою самоповаги, є ... .*

Відповідь:

- а) запереченням; б) витісненням; в) проекцією;
г) раціоналізацією; г) заміщенням.

47. *Новоутворенням у молодшому шкільному віці є ... . (Продовжіть речення).*

48. *Старший шкільний вік Д. Ельконін називає ... . (Вставте пропущені слова). Як Ви думаєте, чому?*

49. *З яким видом розвитку пов'язані збільшення кількості навичок, асоціацій, розширення уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника, обсягу уваги, сприйняття, пам'яті, швидкості реакцій?*

Відповідь:

- а) біологічним; б) анатоμο-фізіологічним; в) соціальним; г) психічним.

50. *Дитина дістає у спадок від батьків ... .*

Відповідь:

- а) колір волосся; б) переконання; в) темперамент;
г) задатки; г) знання; д) здібності; е) навички.

51. *Школяр цікавиться всім, що його оточує. Він активно підтримує розмову, звернений переважно до зовнішнього світу, до проблем інших. Хто він?*

Відповідь:

- а) екстраверт; б) інтроверт; в) амбіверт.

52. *Неусвідомлене перенесення власних бажань і переживань, в яких людина не хоче зізнаватися собі через їхню соціальну неприйнятність, на інших людей — це ... .*

Відповідь:

- а) заперечення; б) витіснення; в) проекція;
- г) раціоналізація; г) заміщення.

53. *Задатки — це ... .*

Відповідь:

- а) сукупність стійких рис, які формуються зазвичай прижиттєво і визначають ставлення людини до інших, до виконуваної роботи тощо;
- б) потенційні можливості для розвитку здібностей;
- в) такі особливості особи, що дають їй змогу успішно виконувати певні види діяльності.

54. *Природжені якості людини, що зумовлюють динамічні характеристики інтенсивності й швидкості реагування, ступеня емоційної збуджуваності та врівноваженості пристосування до навколишнього середовища — це ... .*

Відповідь:

- а) характер; б) темперамент; в) звички; г) спрямованість; г) мотиви.

55. *Якою є спрямованість учня, якщо він проявляє стійкий інтерес і прагне оволодіти новими вміннями та навичками?*

Відповідь:

- а) спрямованість на взаємодію;
- б) спрямованість на завдання;
- в) спрямованість на себе.

56. *Криза підліткового віку пов'язана з ... .*

Відповідь:

- а) освоєнням дитиною мовної дії; б) її прагненням діяти самостійно;
- в) народженням соціального "Я"; г) почуттям дорослості.

57. *Працюючи з дітьми, педагог має спрямувати свої зусилля на ... .*
(Продовжіть речення).

Відповідь:

- а) перероблення темпераменту;
- б) розумне використання сильних сторін темпераменту;
- в) нівелювання слабких сторін темпераменту.

58. Кому належать слова: “Дитина не являє собою чистої дошки (*tabula rasa*) або просто воску, з якого можна ліпити кому що захочеться; вона народжується з певними передумовами для подальшого її розвитку”?

Відповідь:

- а) З. Фрейду; б) Е. Еріксону; в) А. Маслоу; г) К. Роджерсу;
г) Я. Цурковському; д) К. Юнгу; е) Г. Костюку; є) Л. Виготському.

59. У біологічному розвитку дитини виділяють два періоди інтенсивного росту, які припадають на ... .

Відповідь:

- а) 3—4 роки; б) 6—7 років; в) 13—14 років; г) 18 років.

60. Як називають фактори середовища, що асоціюються в свідомості дитини з поняттями космос, планета, світ?

Відповідь:

- а) мегафактори; б) макрофактори; в) мезофактори; г) мікрофактори.

61. До складу якого середовища входять сім'я, родичі, друзі; воно переважно визначає коло інтересів і потреб, поглядів і ціннісних орієнтацій дитини; створює умови для розвитку природних задатків. Таке середовище є ... .

Відповідь:

- а) близьким; б) географічним; в) соціальним.

62. Біологічно зумовлені підструктури особистості становлять ... .

Відповідь:

- а) потреби; б) переконання; в) стать; г) знання;
г) уміння; д) темперамент; е) навички; є) вік.

63. Психодинамічна теорія розвитку особистості розроблена у працях ... .

Відповідь:

- а) Я. Цурковського; б) Е. Еріксона; в) А. Маслоу; г) К. Роджерса;
г) З. Фрейда; д) К. Юнга; е) Г. Костюка; є) Л. Виготського.

64. Здібності, що виражають здатність учня до продукування нових ідей, використання знань у нестандартних умовах, знаходження нетипових розв'язків хімічних (фізичних, математичних та ін.) задач, належать до ... .

Відповідь:

- а) загальних; б) творчих; в) спеціальних; г) елементарних.

65. Дошкільний вік Д. Ельконін називає ... . Як Ви думаєте, чому?

Відповідь:

- а) етапом довіри до світу; б) етапом самостійності;
- в) етапом вибору ініціативи; г) етапом майстерності;
- г) етапом самовизначення “світ і Я”.

66. Новоутворення — це ... .

Відповідь:

- а) відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості;
- б) нетривалий за часом (до року) період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами;
- в) періоди підвищеної чутливості, що є найсприятливішими для розвитку психічних процесів дитини;
- г) виникнення якісних змін у сфері соціальних відносин, діяльності, свідомості, нових потреб, мотивів, інтересів.

67. Як називають фактори середовища, що є безпосереднім оточенням індивіда (сім'я, клас, школа, друзі, сусіди, ровесники, громадські, приватні й державні організації тощо)?

Відповідь:

- а) мегафактори; б) макрофактори; в) мезофактори; г) мікрофактори.

68. Вікову періодизацію розвитку особистості здійснили ... .

Відповідь:

- а) Л. Виготський; б) Аристотель; в) Д. Ельконін; г) Е. Еріксон;
- г) З. Фройд; д) Я.-А. Коменський; е) В. Крутецький; є) Г. Костюк.

69. У сучасній психології і педагогіці розроблені різні періодизації шкільного віку. Порівняйте їх, вказуючи у відповідних колонках назву і межі періоду:

Таблиця 44. Порівняння підходів до періодизації шкільного віку

<i>Психологія</i>	<i>Педагогіка</i>

70. Чим відрізняються ідеї розвитку і виховання З. Фрейда і Е. Еріксона в рамках психоаналітичної теорії?

71. У старшому шкільному віці новоутвореннями є ... . (Продовжіть речення).

72. Заповніть таблицю, вказуючи складові відповідних структур особистості:

Таблиця 45. Структура особистості

Функціональна структура	Основна структура	Системна структура

Відповідь:

- а) установки; б) пізнавальна сфера; в) вольова сфера; г) темперамент; г) мотиви; д) емоційна сфера; е) потреби; є) характер; ж) здібності.
73. В.М. Мініяров¹ пропонує концепцію виховання, соціалізації і самовиховання, яку можна подати в узагальненому вигляді. Доповніть таблицю:

Таблиця 46. Узагальнена концепція виховання, соціалізації, самовиховання

Соціально-значущі властивості	Моральна культура	Базові знання, вміння, навички	Професійні знання, вміння, навички
Особистісні новоутворення		Моральні	
Психолого-педагогічні процеси			
Вікові межі		7—14 років	
Виховні авторитети	Батьки		

Відповідь:

- а) виховання; б) характер; в) соціалізація; г) група; г) судження; д) кумир; е) друзі; є) 14—25 років; ж) самовиховання; з) 0—7 років.
74. Що спільного в системному підході до виховання і розвитку особистості Е. Берна, Г.С. Костюка, В.М. Мініярова?
75. Самооцінка учнів у різні вікові періоди (А — молодший шкільний вік; Б — підлітковий вік; В — юнацький вік) формується на підставі:

Відповідь:

- а) самопізнання, осмислення внутрішнього “Я”;
- б) оцінних суджень учителя, дорослих;
- в) оцінних суджень стосовно себе у процесі спілкування з однолітками.

¹ Мініяров В.М. Педагогическая психология. Учебник /Отв. ред. Б.С. Тетерин. М., 2005. С. 41—43

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ

■ МЕТОДИКА “Q-СОРТУВАННЯ ЗА ПРОФЕСІЙНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ” (розроблено за Р. Римською, С. Римським)

Інструкція

Дорогі друзі! Вашій увазі запропоновано опитувальник з 60-ти висловлювань. Прочитайте їх. Спробуйте уявити типову ситуацію і дайте першу відповідь, яка спаде Вам на думку. До кожного зробіть відмітку (+, або ✓) у відповідній колонці опитувальника (табл. 47):

- ✦ якщо твердження відповідає Вашому уявленню про себе, то, не вагаючись, Ви стверджуєте: “Так” (колонка “Так”);
- ✦ твердження частково відповідає Вашому уявленню про себе (Ви відповідаєте: “Інколи”);
- ✦ якщо Ви не згодні з певним твердженням або воно суперечить Вашому уявленню про себе (колонка “Ні”).

☞ **Примітка.** Жодного питання пропустити не можна. Відповідайте швидко. Пам’ятайте, що немає правильних чи неправильних, добрих чи поганих відповідей.

Таблиця 47. Опитувальник

Номер за пор.	Висловлювання	Варіанти відповідей		
		“Так”	“Інколи”	“Ні”
1	2	3	4	5
1	Я критично налаштований (-а) до товаришів, серед яких перебуваю			
2	Мені стає тривожно, коли в групі розпочинається конфлікт			
3	Я схильний (-а) прислухатися до порад лідера			
4	Я не схильний (-а) налагоджувати надто близькі стосунки з товаришами			
5	Мені подобаються товариські відносини в групі			
6	Я схильний (-а) перечити лідеру			
7	Я відчуваю симпатію до одного—двох членів групи			
8	Я уникаю зустрічей і зібрань у групі			
9	Мені подобається похвала лідера			
10	Я незалежний (-а) у судженнях та манерах поведінки			

1	2	3	4	5
11	Я готовий (-а) прислатися до якоїсь сторони в суперечці			
12	Я схильний (-а) керувати товаришами			
13	Я радію від спілкування з одним— двома друзями			
14	Я є зовнішньо спокійний (-а) під час проявів ворожості з боку членів групи			
15	Я схильний (-а) підтримувати настрої своєї групи			
16	Я не надаю значення особистим якостям членів групи			
17	Я схильний (-а) відволікати групу від її мети			
18	Я відчуваю насолоду, протиставляючи себе лідеру			
19	Хотів би (-ла б) зблизитися з деякими членами групи			
20	Я надаю перевагу зберігати нейтралітет в суперечці			
21	Мені подобається, коли лідер активний та добре керує			
22	Я схильний (-а) холоднокровно обговорювати суперечливі питання			
23	Я недостатньо стриманий (-а) у вияві почуттів			
24	Я прагну згуртувати навколо себе однодумців			
25	Я незадоволений (-а) надто формальними стосунками			
26	Коли мене звинувачують, я розгублююсь і мовчу			
27	Я надаю перевагу тому, щоб погоджуватися з головними тенденціями, які спостерігаються в групі			
28	Я прив'язаний (-а) до групи загалом більше, ніж до окремих товаришів			
29	Я схильний (-а) затягувати й загострювати суперечку			
30	Я прагну бути в центрі уваги			
31	Я намагаюсь бути членом більш вузького угруповання			
32	Я схильний (-а) до компромісів			
33	Я відчуваю внутрішню стурбованість, коли лідер діє всупереч моїм очікуванням			
34	Я хворобливо ставлюсь до зауважень товаришів			
35	Я можу бути підступним (-ою) і улесливим (-ою)			
36	Я схильний (-а) брати на себе керівництво в групі			
37	Я є відвертим (-ою) в групі			
38	В мене виникає нервові хвилювання під час групових суперечок			
39	Я надаю перевагу тому, щоб лідер брав на себе відповідальність за планування завдань			
40	Я не схильний (-а) відповідати взаємністю на прояви товариськості			
41	Я схильний (-а) гніватися на товаришів			
42	Я намагаюся вести інших проти лідера			
43	Я легко наводжу знайомства за межами групи			

1	2	3	4	5
44	Я намагаюсь уникати втягування мене в суперечку			
45	Легко погоджуюся з пропозиціями інших членів групи			
46	Я чиню опір утворенню угруповань в колективі			
47	Коли я роздратований (-а), я стаю іронічним (-ою) та насмішуватим (-ою)			
48	У мене з'являється неприязнь до тих, хто намагається виділитись			
49	Я надаю перевагу меншій, але більш інтимній групі			
50	Я намагаюсь не виявляти свої справжні почуття			
51	Я стаю на бік лідера в групових суперечках			
52	Я проявляю ініціативу в налагодженні контактів у спілкуванні			
53	Я намагаюся не критикувати товаришів			
54	Я звертаюся до лідера частіше, ніж до інших			
55	Мені не подобається, що стосунки в групі є занадто фамільярні			
56	Я полюблю влаштовувати суперечки			
57	Я намагаюсь підтримати власне високе становище в групі			
58	Я схильний (-а) втручатися в стосунки товаришів й порушувати їх			
59	Я схильний (-а) до сварок і є задириливим (ою)			
60	Я схильний (-а) виражати незадоволення лідером			

Аналіз і опрацювання результатів

⇒ Після ознайомлення та заповнення опитувального листка підсумуйте загальну кількість балів, користуючись такою системою оцінок:

- 2 бали — “Так”;
- 1 бал — “Інколи”;
- 0 балів — “Ні”.

⇒ За класифікатором визначте, до якої категорії людей Ви належите:

Таблиця 48. Класифікатор категорій людей

Кількість балів	Висновок
1	2
30 балів і більше	Ви дійсно не комунікабельні, і це Ваша біда, бо страждате від цього найбільше Ви самі. Проте людям, які Вас оточують, так-само нелегко. На Вас важко покладатися у справі, що потребує групових зусиль. Намагайтеся бути товариськими, контролюйте себе, свої вчинки, емоції

1	2
25—29	Ви замкнуті, небалакучі, віддаєте перевагу самотності, маєте мало товаришів. Нова робота та необхідність нових контактів, якщо і не доводить Вас до паніки, то надовго виводить із рівноваги. Ви знаєте цю особливість свого характеру і буваєте незадоволені собою. Однак не обмежуйтеся лише таким незадоволенням, у Вашій компетенції змінити ці особливості характеру. Хіба не буває, що за будь-якої сильної захопленості Ви набуваєте “раптом” повної комунікабельності? Варто тільки струснутися
19—24	Ви в міру балакучі й у незнайомому оточенні почуваетесь повністю переконливо. Нові проблеми Вас не лякають. Однак з новими людьми Ви сходитеся з пересторогою, у суперечках і диспутах берете участь неохоче. У Ваших висловлюваннях занадто багато сарказму без усякої на те підстави. Ці недоліки можна виправити
14—18	У Вас нормальна комунікабельність. Ви допитливі, охоче слухаєте цікавого співбесідника, досить терплячі в спілкуванні з іншими, відстоюєте свою точку зору без запалу. Без неприсмних переживань йдете на зустріч з новими людьми. Водночас не любите гомінких компаній. Екстравагантні витівки та багатослів'я викликають у Вас роздратування
9—13	Ви товариські (інколи, можливо, навіть занадто). Допитливі, балакучі, любите висловлюватися з різних питань, що, буває, викликає роздратування оточуючих. Охоче знайомитеся з новими людьми. Любите бувати в центрі уваги, нікому не відмовляєте в проханнях, хоча і не завжди можете їх виконати. Буває, спалахуєте, проте швидко відходите. Чого Вам бракує — так це осілості, терпіння та відваги при зіткненні з серйозними проблемами. При бажанні, однак, Ви можете себе примусити не відступати
4—8	Ви, мабуть, дуже товариські, завжди в курсі всіх справ. Любите брати участь у дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати у Вас головний біль. Охоче висловлюєтеся з будь-якого питання, навіть якщо маєте про нього поверхове уявлення. Завжди почуваетесь в “своїй тарілці”. Беретеся за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете успішно завершити її. З цієї причини керівники та колеги ставляться до Вас з деяким побоюванням. Задумайтеся над цими фактами!
3 бали і менше	Ваша комунікабельність носить хворобливий характер. Ви говірливі, багатослівні, втручаєтеся у справи, що не мають до Вас ніякого відношення. Оцінюєте проблеми, в яких Ви зовсім некомпетентні. Невільно чи вільно буваєте причиною різного роду конфліктів у Вашому оточенні. Запальні, гарячкуваті, образливі, часто буваєте не-об’єктивні. Серйозна робота Вам не підходить. Людям — і на роботі, і дома, і взагалі всюди — важко з Вами. Вам потрібно попрацювати

1	2
	над собою і своїм характером. Передусім виховуйте в собі терпимість і стриманість, поважніше ставтеся до людей. Нарешті, подумайте і про своє здоров'я — такий "стиль" життя не проходить безслідно

 Примітка. Порівняйте отримані результати з Вашими відповідями на аналогічні твердження опитувальника (див. с. 80—83) і проаналізуйте їх.

ДІАГНОСТИЧНИЙ ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

(розроблено за методикою *Д. Голланда*)

Мета. Визначити соціальну спрямованість особистості (соціальний характерологічний тип).

Інструкція

За ознакою соціальної спрямованості особистості *Д. Голланд* виокремили шість соціальних характерологічних типів. Вам запропоновано опитувальник, у якому зазначені різні професії попарно. З кожної пари професій виберіть одну, якій Ви віддасте перевагу (наприклад, *1a*; *2b* тощо). Обведіть цю відповідь кружечком або випишіть.

Таблиця 49. Опитувальник

№ <i>a</i>	Назва професії	Назва професії	№ <i>b</i>
1	2	3	4
<i>1a</i>	Інженер-технік	Інженер-контролер	<i>1b</i>
<i>2a</i>	В'язальник	Санітарний лікар	<i>2b</i>
<i>3a</i>	Кухар	Складальник	<i>3b</i>
<i>4a</i>	Фотограф	Завідувач магазином	<i>4b</i>
<i>5a</i>	Кресляр	Дизайнер	<i>5b</i>
<i>6a</i>	Філософ	Психіатр	<i>6b</i>
<i>7a</i>	Учений-хімік	Бухгалтер	<i>7b</i>
<i>8a</i>	Редактор наукового журналу	Адвокат (суддя, прокурор)	<i>8b</i>
<i>9a</i>	Лінгвіст	Перекладач художньої літератури	<i>9b</i>
<i>10a</i>	Педіатр	Статист	<i>10b</i>
<i>11a</i>	Організатор виховної роботи	Голова профспілки	<i>11b</i>
<i>12a</i>	Спортивний лікар	Шаржист	<i>12b</i>
<i>13a</i>	Нотаріус	Постачальник	<i>13b</i>
<i>14a</i>	Перфоратор	Карикатурист	<i>14b</i>
<i>15a</i>	Політичний діяч	Письменник	<i>15b</i>

1	2	3	4
16a	Садівник	Метеоролог	16б
17a	Водій	Медсестра	17б
18a	Інженер-електрик	Секретар-машиністка	18б
19a	Муляр	Художник по металу	19б
20a	Біолог	Головний лікар	20б
21a	Телеоператор	Режисер	21б
22a	Гідролог	Ревізор	22б
23a	Зоолог	Зоотехнік	23б
24a	Математик	Архітектор	24б
25a	Працівник ДАІ	Рахівник	25б
26a	Учитель	Льотчик	26б
27a	Вихователь	Художник з кераміки	27б
28a	Економіст	Завідувач відділення	28б
29a	Коректор	Критик	29б
30a	Завгосп	Директор	30б
31a	Радіоінженер	Спеціаліст з ядерної фізики	31б
32a	Агроном	Голова кооперативу	32б
33a	Закрійник-модельєр	Декоратор	33б
34a	Археолог	Експерт	34б
35a	Робітник музею	Консультант	35б
36a	Учений	Актор	36б
37a	Логопед	Стенографіст	37б
38a	Лікар	Дипломат	38б
39a	Головний бухгалтер	Фермер	39б
40a	Поет	Психолог	40б
41a	Архіваріус	Скульптор	41б

Аналіз і опрацювання результатів

- 1 Відзначте кожен збіг Вашої відповіді з ключем і підрахуйте суму балів до кожного типу особистості (кожен збіг відповіді оцінюється в 1 бал):

Таблиця 50. Ключ до опитувальника

Тип	Номери відповідей														Сума балів
	1a	2a	3a	4a	5a	16a	17a	18a	19a	21a	31a	32a	33a	34a	
1	1a	2a	3a	4a	5a	16a	17a	18a	19a	21a	31a	32a	33a	34a	
2	1б	6a	7a	8a	9a	16б	20a	22a	23a	24a	31б	35a	36a	37a	
3	2б	6б	10a	11a	12a	17б	29б	25a	26a	27a	36б	38a	39a	41б	
4	3б	7б	10б	13a	14a	18б	22б	25б	28a	29a	32б	38б	40a	42a	
5	4б	8б	11б	13б	15a	23б	28б	30a	33б	35б	37б	39б	40б		
6	5б	9б	12б	14б	15б	19б	12б	24б	27б	29б	30б	34б	41a		

- ② За максимальною кількістю балів зробіть висновок про домінуючий тип особистості, що відповідає Вам за ознакою соціальної спрямованості:

Таблиця 51. Типи особистості за ознакою соціальної спрямованості

Тип особистості	Характеристика
1	3
<p>①</p> <p><i>Реалістичний</i></p>	<p>Несоціальний, орієнтований на сьогоднішній день, емоційно стабільний. Займається конкретними об'єктами (речі, інструменти, автомашина, комп'ютери, техніка тощо), надає перевагу заняттям, які потребують моторної зграбності, конкретності. Має розвинуті математичні, невербальні здібності. Рекомендовані професії типу "людина — техніка" (конструктор, механік, електрик, інженер, технік, агроном і т. ін.).</p>
<p>②</p> <p><i>Інтелектуальний</i></p>	<p>Несоціальний, аналітичний, раціональний, незалежний, оригінальний. Домінують теоретичні цінності, полюбає розв'язувати задачі, що потребують абстрактного мислення. Гармонійно розвинуті вербальні та невербальні здібності. Надає перевагу науковій роботі ботаніка, астронома, математика, фізика, хіміка та ін.</p>
<p>③</p> <p><i>Соціальний</i></p>	<p>Володіє соціальними вміннями, має потребу в контактах. Має такі риси характеру: прагнення повчати і виховувати, психологічну спрямованість на людину, гуманність, жіночність. Представник цього типу намагається бути подалі від інтелектуальних проблем, активний, проте досить часто залежний від думки групи людей. Проблеми вирішує, спираючись на емоції, почуття, вміння спілкуватися. Має розвинуті вербальні здібності. Рекомендований рід занять: навчання і лікування (вихователь, вчитель, психолог, лікар, медична сестра та ін.)</p>
<p>④</p> <p><i>Конвенційний</i></p>	<p>Надає перевагу чітко структурованій діяльності. Характер стереотипний, конкретний, практичний. Не проявляє критичності, оригінальності; консервативний, залежний, ригідний (не любить зміни діяльності). Слабо розвинуті організаторські здібності, переважають математичні здібності. Рекомендовані професії, що пов'язані з канцелярією і розрахунками (бухгалтер, працівник банку, економіст)</p>
<p>⑤</p> <p><i>Підприємливий</i></p>	<p>Вибирає цілі, досягнення яких потребує енергії, ентузіазму, імпульсивності; любить пригоди. Домінантний, любить визнання, керувати. Практична праця не подобається, а також не до душі заняття, що потребують інтелектуальних зусиль, посидючості. Добре вирішує завдання,</p>

1	2
⑤	пов'язані з управлінням, статусом і владою; агресивний, підприсмливий, має добрі вербальні здібності. Бажані такі види діяльності: артистична, журналістська, телеоператора, адміністративна (завідувач, директор та ін.), дипломатична тощо
⑥ <i>Артистичний</i>	Спирається виключно на емоції, уяву, інтуїцію, має досить складні погляди на життя. Незалежний у рішеннях, оригінальний. Високо розвинуті моторні і вербальні здібності. Для представників цього типу характерний високий життєвий ідеал з утвердженням свого "Я". Не соціальний — в тому сенсі, що не дотримується суспільних умовностей. Надає перевагу творчим заняттям: музика, малювання, літературна творчість і т. ін.

ОПИТУВАЛЬНИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ "МОЯ СІМ'Я"¹ (розроблено за методикою Н.Л. Плешкової)

Мета. Проаналізувавши відповіді школяра на запитання опитувальника, визначити рівень взаємовідносин у сім'ї.

Інструкція:

Дорогий друже! Твоїй увазі пропонується опитувальник з 24-х запитань (табл. 52). Прочитай кожне запитання й оціни ступінь його вираження для себе за такою системою оцінок:

- || "5" — "звичайно ні";
- || "4" — "скоріше ні, ніж так";
- || "3" — "не знаю";
- || "2" — "скоріше так, ніж ні";
- || "1" — "звичайно так".

Відповідаючи на запитання, постав до кожного з них у п. З відповідну кількість балів (наприклад, "5").

 Примітка. Для запитань 3, 11, 19 слід підкреслити у відповіді кого (маму чи тата, чи обох) стосується відповідь.

¹ Опитувальник призначений для визначення соціалізації школярів за відповідними факторами. Таке опитування Ви можете провести під час педагогічної практики або за завданням викладача-лектора

Таблиця 52. Опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Бали
1	Чи гніваються батьки, якщо Ти сперечаєшся з ними?	
2	Батьки часто допомагають Тобі виконувати домашні завдання?	
3	З ким Ти частіше радишся — з мамою чи з татом (підкресли), коли потрібно прийняти якесь рішення?	
4	Чи часто батьки погоджуються з Тобою, що вчитель був несправедливий до Тебе?	
5	Чи часто батьки карають Тебе?	
6	Чи правда, що батьки не завжди розуміють Тебе, Твій стан?	
7	Чи правда, що Ти береш участь разом з батьками у вирішенні господарських питань?	
8	Чи дійсно, що у Вашій сім'ї немає спільних занять і захоплень?	
9	Чи часто у відповідь на Твоє прохання дозволити Тобі щонебудь батьки відповідають, що це неможна?	
10	Чи буває так, що батьки настоюють на тому, щоб Ти не дружив (-ла) з кимось, хто їм не подобається?	
11	Хто є головою у Вашій сім'ї — мати чи батько (підкресли)?	
12	Чи насміхаються батьки над ким-небудь із Твоїх учителів?	
13	Чи часто батьки під час розмови з Тобою бувають роздратовані?	
14	Чи здається Тобі, що у Вашій сім'ї холодні недружні стосунки між батьками?	
15	Чи правда, що у Вашій сім'ї мало допомагають один одному в домашніх справах?	
16	Чи правда, що батьки не обговорюють з Тобою прочитаних книг, переглянутих телепередач, фільмів?	
17	Чи вважають Тебе батьки вередливою дитиною?	
18	Чи часто батьки настоюють на тому, щоб Ти чинив (-ла) згідно з їхніми бажаннями, говорячи, що вони розуміють це краще за Тебе?	
19	Ти більше спілкуєшся з мамою чи з татом (підкресли)?	
20	Чи часто батьки не схвалюють і не підтримують заходи, які організовує школа?	
21	Чи батьки карають Тебе більш суворо, ніж інших дітей?	
22	Чи часто Ти з батьками говориш відкрито, радишся щодо особистих проблем?	
23	Чи правда, що у Тебе немає щоденних домашніх обов'язків?	
24	Чи правда, що батьки не ходять з Тобою в театри, музеї, на виставки і концерти?	

Аналіз і опрацювання результатів¹

- ❶ Після заповнення учнем опитувальника звіряють його відповіді з ключем відповідей, у якому виокремлено вісім факторів, і визначають ступінь вираження в сімейному вихованні:

Таблиця 53. Ключ до опитувальника

Номер за пор.	Фактор	Номер запитання		
		1	9	17
1	Строгість (гнучкість) виховних установок батьків у вихованні дитини	1	9	17
2	Виховання у дитини самостійності, ініціативи	2	10	18
3	Домінантність матері, батька або рівнозначна участь обох батьків у вихованні дитини	3	11	19
4	Ставлення до школи, вчителів	4	12	20
5	Жорсткість (гнучкість) методів виховання дитини у сім'ї	5	13	21
6	Взаємовідносини в сім'ї: недружні або дружні	6	14	22
7	Взаємодопомога в сім'ї, наявність (чи брак) спільних справ	7	15	23
8	Спільність інтересів у членів сім'ї	8	16	24

- ❷ Далі знаходять загальну суму балів за кожним з факторів, урахувавши кількість балів, якими школяр оцінив ступінь вираження, водночас слід звернути увагу на таке:

- ◆ відповіді “5” (“звичайно ні”) вказують на максимальне позитивне виявлення фактора (максимальна сума балів за кожним фактором становить 15);
- ◆ відповіді “1” (“звичайно так”) — на педагогічно негативний вплив фактора (мінімальна сума балів за кожним фактором становить 3);
- ◆ максимальна сума балів за всіма факторами становить 120;
- ◆ мінімальна — 24.

- ❸ Загальна сума балів свідчить про рівень взаємовідносин у сім'ї:

- ☞ *благополучний (високий)* — 105—84 бали;
- ☞ *менш благополучний* — 83—63 бали;
- ☞ *задовільний (низький)* — 62—41 бал;
- ☞ *неблагополучний (дуже низький)* — менше 40 балів.

¹ Аналізує й опрацьовує відповіді школярів сам дослідник

ОПИТУВАЛЬНИК НА ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ШКОЛЯРА¹

(розроблено за методикою В.М. Мініярова)

Інструкція

Вашій увазі пропонується опитувальник з 20-ти запитань. Прочитайте кожне запитання, оберіть лише одну відповідь і обведіть її кружечком у відповідній колонці опитувальника (табл. 54).

☞ **Примітка.** Пропустити запитання не дозволяється.

Прізвище, ім'я учня _____

Вік _____ Клас _____ Школа _____

Таблиця 54. Опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Відповідь
1	2	3
1	<i>Який рівень навчальних досягнень учня?</i>	а) високий; б) достатній; в) середній; г) початковий
2	<i>Чи виконує учень громадські доручення в школі?</i>	а) постійно; б) часто; в) час від часу; г) іноді; г) ні
3	<i>Чи виконує учень трудові обов'язки в класі, школі?</i>	а) постійно; б) часто; в) час від часу; г) іноді; г) ні
4	<i>Чи виконує учень домашні завдання?</i>	а) постійно; б) часто; в) час від часу; г) іноді; г) ні
5	<i>Як учень виконує громадські доручення?</i>	а) без нагадування; б) за проханням, з бажанням; в) без особливого бажання; г) з примусу; г) відмовляється від доручень

¹ Опитувальник призначений для визначення соціалізації школярів за відповідними факторами. Таке опитування Ви можете провести під час педагогічної практики або за завданням викладача-лектора

1	2	3
6	<i>Як учень виконує трудові обов'язки в класі, школі?</i>	а) без нагадування; б) за проханням, з бажанням; в) без особливого бажання; г) з примусу; г) відмовляється виконувати їх
7	<i>Як сприймає учень вимоги вчителя?</i>	а) виконує всі вимоги; б) бере до відома і намагається виконувати; в) бере до відома, проте не завжди згоден з ними; г) дратується; г) байдуже
8	<i>Чи рахується учень з думкою інших учнів?</i>	а) завжди; б) часто; в) коли як; г) іноді; г) ні
9	<i>Чи любить учень потішити вчителя своїми корисними справами?</i>	а) так; б) часто; в) сумніваюсь; г) складно відповісти; г) ні
10	<i>Чи надає учень допомогу своїм товаришам?</i>	а) із задоволенням; б) якщо попросять; в) без особливого бажання; г) до нього не звертаються за допомогою; г) ні
11	<i>Як часто надає учень допомогу своїм товаришам?</i>	а) постійно; б) часто; в) час від часу; г) іноді; г) не допомагає взагалі
12	<i>Чи допомагає учень іншим школярам у виконанні корисних справ?</i>	а) із задоволенням; б) якщо попросять; в) без особливого бажання; г) до нього не звертаються за допомогою; г) ні
13	<i>Як часто допомагає учень у виконанні корисних справ?</i>	а) постійно; б) часто; в) час від часу; г) іноді; г) не допомагає взагалі

1	2	3
14	<i>Як вчинить учень: виконає громадське доручення чи ту справу, що пообіцяв товаришеві?</i>	а) виконає громадське доручення; б) швидше виконає громадське доручення; в) швидше виконає ту справу, що пообіцяв товаришеві; г) виконає ту справу, що пообіцяв товаришеві; г) складно відповісти
15	<i>Як вчинить учень: виконає корисні справи класу, школи чи відвідає спортивну секцію?</i>	а) виконає корисні справи; б) швидше виконає корисні справи класу; в) швидше відвідає спортивну секцію; г) відвідає спортивну секцію; г) складно відповісти
16	<i>Чи полюбляє школяр користуватися чужими речами?</i>	а) ні; б) швидше ні; в) швидше так; г) так; г) складно відповісти
17	<i>Якщо Ви доручите якусь роботу, то учень виконає її сам чи передоручить свосму однокласникові?</i>	а) виконає її сам; б) швидше виконає її сам; в) швидше передоручить однокласникові; г) передоручить; г) складно відповісти
18	<i>Чи любить Ваш учень битися?</i>	а) ні; б) швидше ні; в) швидше так; г) так
19	<i>Чи любить Ваш учень під час перери пошуміти, побігати?</i>	а) ні; б) швидше ні; в) швидше так; г) так
20	<i>Чим користуватиметься Ваш учень, щоб показати свою перевагу над іншими?</i>	а) добротою та увагою; б) розумом; в) хитрістю; г) силою; г) складно відповісти

Аналіз і опрацювання результатів

- Після ознайомлення та заповнення опитувального листка складають листок відповідей (табл. 55) і підсумують загальну кількість балів, користуючись такою *системою оцінювання*:

5 балів — відповідь *а*;
 4 бали — відповідь *б*;
 3 бали — відповідь *в*;
 2 бали — відповідь *г*;
 1 бал — відповідь *г*.

Таблиця 55. Листок відповідей (приклад)

Номер запитання	Відповідь	Кількість балів
1	<i>б</i>	4
2	<i>г</i>	2
3	<i>в</i>	3
4	<i>б</i>	4
5	<i>б</i>	4
6	<i>в</i>	3
7	<i>а</i>	5
8	<i>в</i>	3
9	<i>а</i>	5
10	<i>а</i>	5
11	<i>в</i>	3
12	<i>а</i>	5
13	<i>г</i>	2
14	<i>г</i>	2
15	<i>г</i>	1
16	<i>б</i>	4
17	<i>г</i>	1
18	<i>в</i>	3
19	<i>в</i>	3
20	<i>г</i>	1
		Сума балів = 63

- За отриманою сумою балів визначають *тип соціальної спрямованості* школяра:

- ☞ якщо загальна сума балів становить від 80 до 100 балів, то школяр володіє *творчою* соціальною спрямованістю;
- ☞ від 60 до 79 балів — *комунікативною* соціальною спрямованістю;
- ☞ 59 балів і менше — *егоїстичною* соціальною спрямованістю.

ОЦІНЕННЯ ВІДНОСИН ШКОЛЯРА З КЛАСОМ

(розроблено за методикою Т.С. Яковлевої)

Міжособистісне сприйняття в групі залежить від багатьох факторів. Найбільш дослідженими з них є такі: соціальні установки, набутий досвід, особливості самосприйняття, характер міжособистісних відносин, ступінь поінформованості один про одного, ситуаційний контекст, в якому протікає процес міжособистісної перцепції тощо. На міжособистісне сприйняття можуть впливати не тільки міжособистісні відносини, але й відносини індивіда в групі. Сприйняття індивідом групи — це своєрідний фон, на якому протікає міжособистісне сприйняття. У цьому сенсі дослідження індивідом групи є важливим моментом у дослідженні міжособистісного сприйняття. Пропонована методика дає змогу виявити три можливих типи сприйняття індивідом групи (за спеціально розробленою анкетною виявляють домінування того чи іншого типу сприйняття групи досліджуваним індивідом). В кожному пункті є по три альтернативи, розміщені у довільному порядку. Кожна альтернатива відповідає певному типу сприйняття індивідом групи. Анкета розроблена з урахуванням специфіки навчальних груп (класів)¹.

Інструкція

Дорогі друзі! Ми проводимо спеціальне дослідження з метою поліпшення організування навчального процесу. Ваші відповіді на запитання допоможуть нам у цьому. Вашій увазі запропоновано анкету-опитувальник з 14-ти пунктів-суджень, що містять по 3 альтернативних варіанти.

На кожен пункт анкети є 3 відповіді, позначені буквами *а*, *б*, *в*. З них виберіть ту, яка найточніше відображає Вашу думку.

 Примітка. Пам'ятайте, що “*поганих*” або “*гарних*” відповідей у цій анкеті немає. На кожне запитання може бути лише одна відповідь.

Таблиця 56. Анкета-опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Відповідь
1	2	3
1	<i>Ліпшими партнерами в групі (класі) я вважаю тих, хто ...</i>	а) знає більше, ніж я; б) всі питання прагне вирішувати спільно; в) не відволікає увагу викладача (вчителя)

¹ За умови відповідної модифікації анкета може бути використана в різних вікових групах і класах

1	2	3
2	<i>Найліпшими викладачами (вчителями) є ті, котрі ...</i>	а) застосовують індивідуальний підхід; б) створюють умови для допомоги з боку інших; в) створюють у колективі атмосферу, коли ніхто не боїться висловлювати свою думку
3	<i>Я радію, коли мої друзі ...</i>	а) знають більше, ніж я, і можуть мені допомогти; б) вміють самостійно, не заважаючи іншим, досягати успіхів; в) допомагають іншим, коли в цьому є потреба
4	<i>Понад усе мені подобається, коли в групі ...</i>	а) нікому допомагати; б) не заважають при виконанні задач; в) інші гірше підготовлені, ніж я
5	<i>Я вважаю, що здатний (а) на максимальне, коли ...</i>	а) я можу отримати допомогу та підтримку з боку інших; б) мої зусилля достатньо винагороджено; в) є можливість проявити ініціативу, крисну для всіх
6	<i>Мені подобаються колективи, в яких ...</i>	а) кожен зацікавлений в поліпшенні результатів усіх членів колективу; б) кожен зайнятий своєю справою і не заважає іншим; в) кожна людина може використовувати іншу для вирішення своїх задач
7	<i>Учні (студенти) оцінюють як найгірших тих педагогів, котрі ...</i>	а) створюють дух суперництва між ними; б) не приділяють їм достатньої уваги; в) не створюють умов для того, щоб група допомагала педагогам
8	<i>Найбільше задоволення в житті дає ...</i>	а) можливість роботи, коли тобі ніхто не заважає; б) можливість отримання нової інформації від інших людей; в) можливість зробити щось корисне іншим людям
9	<i>Головна роль викладача (вчителя) має полягати ...</i>	а) у вихованні людей з розвинутим почуттям обов'язку; б) у підготованні пристосованих до самостійного життя людей; в) у підготованні людей, котрі вміють отримувати допомогу від спілкування з іншими людьми

1	2	3
10	<i>Якщо перед групою (класом) стоїть якась проблема, то я ...</i>	а) надаю перевагу тому, щоб інші вирішували цю проблему; б) надаю перевагу тому, щоб працювати самостійно, не покладаючись на інших; в) намагаюсь внести свій вклад у спільне вирішення проблеми
11	<i>Найліпше я вчився б (вчилася б), якщо б викладач (учитель) ...</i>	а) мав до мене індивідуальний підхід; б) створював умови для отримання мною допомоги з боку інших; в) заохочував ініціативу студентів (учнів), направлену на досягнення загального успіху
12	<i>Немає нічого гіршого за той випадок, коли ...</i>	а) ти не в стані самостійно добиватися успіху; б) почуваш себе непотрібним у групі; в) тобі не допомагають оточуючі
13	<i>Понад усе я ціную ...</i>	а) особистий успіх, в якому є частка заслуги моїх друзів; б) загальний успіх, в якому є й моя заслуга; в) успіх, досягнутий ціною власних зусиль
14	<i>Я хотів би (хотіла б) ...</i>	а) працювати в колективі, в якому працюють основні прийоми і методи співпраці; б) працювати індивідуально з викладачем (учителем); в) працювати з обізнаними в цій галузі людьми

Аналіз та інтерпретація результатів

- ❶ Після ознайомлення та заповнення опитувального листка-анкети звіряють відповіді з ключем, складають листок відповідей (табл. 57).
- ❷ Підраховують бали до кожного типу сприйняття індивідом групи (кожній вибраній відповіді присвоюють один бал).
- ❸ Розраховують суму балів до кожного типу сприйняття індивідом групи (бали, набрані досліджуваним з усіх 14 пунктів анкети, сумують для кожного типу окремо).

- Визначають загальну суму балів з усіх трьох типів сприйняття (для кожного досліджуваного вона має дорівнювати 14):

Таблиця 57. Ключ для опрацювання анкети

Тип сприйняття індивідом групи					
Індивідуалістичний (І)		Колективістський (К)		Прагматичний (П)	
1в	8а	1б	8в	1а	8б
2а	9б	2в	9а	2б	9в
3б	10б	3в	10в	3а	10а
4б	11а	4а	11в	4в	11б
5б	12а	5в	12б	5а	12в
6б	13в	6а	13б	6в	13а
7б	14в	7а	14а	7в	14в
Сума балів =		Сума балів =		Сума балів =	
Загальна сума балів: $C = i I + k K + n P =$					

- При опрацюванні результатів типи сприйняття індивідом групи позначають відповідними буквами:

✍ індивідуалістичний тип сприйняття індивідом групи І;

✍ колективістський — К;

✍ прагматичний — П.

- Сприйняття індивідом групи для кожного досліджуваного записують у такому вигляді:

$$C = i I + k K + n P$$

де С — сприйняття індивідом групи;

і — кількість балів, одержана за індивідуалістичним типом сприйняття;

к — колективістським;

п — прагматичним.

- Виявляють домінування того чи іншого типу сприйняття групи досліджуваним індивідом.

Наприклад: $C = 3I + 5K + 6P = 14$ (тут домінує прагматичний тип сприйняття учнем класу або групи, оскільки у вибірці відповідей школяра виявлено, що з ключем збіглися 3 відповіді — індивідуалістичний тип, 5 відповідей — колективістський, 6 відповідей — прагматичний).

- 8 За класифікатором визначають характерні особливості кожного типу сприйняття групи індивідом (показником типу сприйняття вважають роль групи в індивідуальній діяльності індивіда, котрий сприймає цю групу):

Таблиця 58. Класифікатор типів сприйняття індивідом групи

Тип сприйняття	Характеристика типу сприйняття індивідом групи
Індивідуалістичний (І)	Індивід сприймає групу як перешкоду своїй діяльності або відноситься до неї нейтрально. Група не є самостійною цінністю для індивіда. Це проявляється в ухиленні від спільних форм діяльності, в наданні переваги індивідуальній роботі, в обмеженні контактів. Тому цей тип сприйняття індивідом групи прийнято називати “індивідуалістичним”
Колективістський (К)	Індивід сприймає групу як самостійну цінність. На першому плані для нього — це проблеми групи і окремих її членів, простежується зацікавленість як в успіхах кожного члена групи, так і групи загалом, прагнення внести свій вклад у групову діяльність. Проявляється потреба в колективних формах роботи. Цей тип сприйняття індивідом своєї групи прийнято називати “колективістським”
Прагматичний (П)	Індивід вважає групу засобом, що сприяє досягненню тих чи інших індивідуальних цілей. Група сприймається і оцінюється з погляду її “корисності” для індивіда. Надає перевагу більш компетентним членам групи, здатним надати допомогу, взяти на себе вирішення складної проблеми або послужити джерелом необхідної інформації. Цей тип сприйняття індивідом своєї групи можна назвати “прагматичним”

ТЕСТ НА РОЗУМІННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

(розроблено за методикою Ж. Піаже, І. Кона, Б. Рогова)

Розроблена Ж. Піаже, І. Коном і Б. Роговим методика призначена дати відповідь на запитання: Чи знають дорослі (педагоги, батьки та ін.), які займаються навчанням і вихованням молоді віком від 15 до 21 року юнацьку психологію?

Інструкція

Вашій увазі запропоновано тест-опитувальник (табл. 59), що містить 24 твердження. Прочитайте їх і дайте першу відповідь, яка прийде Вам на думку.

З прочитаним твердженням Ви можете погодитись, тоді у колонці 3 (передбачено відповідь “Так”) слід зробити відмітку “+”.

Ви можете з ним не погодитись, тоді у колонці 4 (передбачено відповідь “Ні”) — відмітку “-”.

Якщо Вам важко визначитися з відповіддю або не знаєте, що сказати з цього приводу, тоді поставте у колонці 5 (відповідь “Не знаю”) знак “?”.

Прізвище, ім'я учня _____

Вік _____ Клас _____ Школа _____

Таблиця 59. Тест-опитувальник

Номер за пор.	Висловлювання	Відповідь		
		“Так”	“Ні”	“Не знаю”
1	2	3	4	5
1	Поверховість — характерна риса молодих людей			
2	Порівняно з дорослими школярі юнацького віку більш схильні до теоретизування			
3	Якщо молода людина думає більше про те, що вже є реально на цей час, то дорослі виносять на перший план те, що можливе в майбутньому			
4	Юнацькому віку властива категоричність суджень			
5	Дорослі більшою мірою, ніж юнаки, здатні до пошуку загальних принципів і законів поведінки людей			
6	Школярі старшого шкільного віку схильні перебільшувати рівень своїх знань і переоцінювати свої розумові можливості			
7	До школярів молодшого і середнього шкільного віку більше, ніж школярів старшого віку, потрібний індивідуальний підхід в організуванні навчання і виховання			
8	Підвищена емоційна збудженість і емоційна напруженість є характерними рисами юнацького віку			
9	Почуття гумору виникає і виявляється швидше в дитячому, ніж в юнацькому віці			

1	2	3	4	5
10	Діти більшою мірою, ніж юнаки, схильні до різних розмов і суперечок навколо віддалених предметів			
11	Серед дорослих меланхоліки трапляються частіше, ніж серед школярів юнацького віку			
12	У творах художньої літератури молодь старшого шкільного віку більше цікавлять реальні вчинки і події, ніж думки і почуття діючих осіб, пов'язані з цими вчинками і подіями			
13	Дітям більшою мірою, ніж юнакам, властиво підкреслювати свої відмінності від інших людей			
14	“Почуття самотності” — характерне переживання юнацького віку			
15	Суб'єктивна швидкість перебігу часу з віком помітно сповільнюється			
16	Особливості своєї зовнішності і свого фізичного розвитку більше хвилюють молодь старшого шкільного віку, ніж молодших школярів			
17	Чим нижчий рівень інтелектуального розвитку молодої людини, тим більшою мірою йому властиве почуття незадоволеності собою			
18	Скарги на недостатньо розвинуті вольові якості (нестійкість, залежність від чужого впливу і т. ін.) — характерна риса юнацької самооцінки			
19	Учнівська молодь цінить у педагогові його “людські якості” (сердечність, здатність до співпереживання та ін.) вище, ніж його професійну компетентність			
20	Юнаки схильні пред'являти максималістські вимоги до колективу, друзів, педагогів, батьків та ін.			
21	Учнівська молодь зазвичай вище оцінює ступінь свого контакту з педагогом, ніж самі педагоги			
22	Труднощі комунікативного характеру у школярів юнацького віку проявляються більшою мірою, ніж у дітей і дорослих			
23	Учнівська молодь зазвичай більше цікавиться музикою, ніж художньою літературою			
24	Стремління впорядкувати своє життя відповідно до тих чи інших правил більшою мірою властиве дорослим, ніж учнівській молоді			

Аналіз та інтерпретація результатів

- ❶ Після ознайомлення та заповнення опитувального листка звіряють відповіді (+, -) з ключем:

Таблиця 60. Ключ для опрацювання тесту-опитувальника

Номер твердження	Відповідь	Номер твердження	Відповідь	Номер твердження	Відповідь
1	+	9	-	17	-
2	+	10	-	18	+
3	-	11	-	19	+
4	+	12	-	20	+
5	-	13	-	21	-
6	+	14	+	22	+
7	-	15	-	23	-
8	+	16	+	24	-

- ❷ Підрахуйте бали (кожній відповіді, що збігається з ключем, присвоюють один бал)¹ і визначте суму балів, отриману досліджуваним, — **тестові одиниці** (*т. од.*).
- ❸ Одержані тестові одиниці переводять у **стандартні одиниці** — **T-одиниці** (*ст. од.*).

Таблиця 61. Переведення тестових одиниць у стандартні одиниці (T-одиниці)

Тестові одиниці, <i>т. од.</i>	T-одиниці, <i>ст. од.</i>	Тестові одиниці, <i>т. од.</i>	T-одиниці, <i>ст. од.</i>	Тестові одиниці, <i>т. од.</i>	T-одиниці, <i>ст. од.</i>
1	14	9	40	17	67
2	17	10	43	18	70
3	20	11	47	19	73
4	23	12	50	20	77
5	27	13	53	21	80
6	30	14	57	22	83
7	34	15	60	23	87
8	37	16	63	24	90

¹ Інструкція до тесту-опитувальника допускає ставити “?” при відповіді на ті чи інші твердження (якщо вони зумовлюють труднощі). Такі відповіді інтерпретуються як ті, що збігаються з ключем

- ④ За сумою стандартних одиниць (Т-одиниць) роблять висновок про рівень знання юнацької психології педагогом (батьками та ін.) за такою шкалою оцінення:

Таблиця 62. Рівні знання юнацької психології педагогом (батьками та ін.)

Рівень знання	Кількість Т-одиниць	Характеристика рівня
Високий	Понад 60 ст. од.	Такий рівень знань юнацької психології виявляють досліджувані, котрі зазвичай пройшли спеціальну підготовку. Це дає їм змогу виходити за рівень здорового глузду і оцінювати особливості юнацького віку, користуючись ґрунтовними психолого-педагогічними знаннями, добре сформованими професійними психолого-педагогічними вміннями (перцептивними, рефлексивними, емпатійними, комунікативними, організаційними та ін.)
Середній	40—60 ст. од.	Його виявляють вчителі, вихователі, батьки та ін., що мають непогані психолого-педагогічні знання, проте недостатньо сформовані перцептивні, рефлексивні та інші професійні психолого-педагогічні вміння. Оцінюючи особливості юнацького віку, вони найчастіше керуються здоровим глуздом
Низький	Менше 40 ст. од.	Такий рівень знань юнацької психології виявляють вчителі, вихователі, батьки та ін., котрі мають неглибокі психолого-педагогічні знання. В оціненні психології юнацького віку вони зазвичай керуються неправильними теоретичними уявленнями

Наприклад, опрацювання результатів тесту-опитувальника (табл. 59) першого досліджуваного засвідчило, що лише 6 відповідей збіглося з ключем (табл. 60). Отже, досліджуваний набрав 6 тестових одиниць. Користуючись таблицею переведення тестових одиниць у стандартні (табл. 61), визначаємо, що 6 *т. од.* відповідає 30 *ст. од.* Отже, досліджуваний виявив низький рівень знань юнацької психології (табл. 62).

ТЕСТ "СХОДИНКИ" ЩУРА

Прізвище, ім'я _____
 Дата народження, вік _____
 Місце навчання (школа, клас) _____
 Дата проведення опитування _____

	7	Найліпша дитина
	6	Дуже добра дитина
	5	Добра дитина
	4	І не погана, і не добра дитина
	3	Погана дитина
	2	Дуже погана дитина
1		Найгірша дитина

Інструкція

Перед Тобою зображені сходинок, на які можна поставити дітей.

1. На яку сходинок з цих 7-ми **Ти сам** себе поставиш?

2. Уяви собі, на яку з цих сходинок поставиш тебе **Твоя мама**?

3. Уяви собі, на яку з цих сходинок поставиш тебе **Твій тато**?

4. Уяви собі, на яку з цих сходинок поставиш тебе **Твоя вчителька**?

5. Уяви собі, на яку з цих сходинок поставиш тебе **Твій друг чи подруга**?

Тема 4

КОГНІТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ, ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

План вивчення теми:

1. Поняття про когнітивну сферу особистості, її структура.
2. Відчуття (природа, види, властивості, закономірності).
3. Сприймання (поняття, функції, види, особливості).
4. Поняття про мислення, розумові дії, мисленнєві операції. Форми мислення. Різновиди мислення. Процеси розуміння, розв'язання завдань.
5. Поняття про пам'ять, асоціації. Різновиди, процеси, індивідуальні особливості пам'яті.
6. Увага, її різновиди, форми, структурні особливості.
7. Поняття про уяву, її різновиди, процеси, особливості

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник. К., 2007.
2. Загальна психологія: Підручник / За заг. ред. С.Д. Максименка. К., 2000.
3. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навч. посібник. К., 2001.
4. Максименко С.Д., Соловіснко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2001.
5. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2004.
6. Немов Р.С. Психологія: Учебник: В 3 кн. М., 2001. Кн. 1.
7. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. К., 1996.
8. Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л. Трофімова. К., 1999.
9. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
10. Столяренко Л.Д. Основи психології. Ростов-н/Д, 2003.
11. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Психология и педагогика в вопросах и ответах. Ростов-н/Д, 1999.

Ключові поняття теми: асоціації, відтворення, відчуття, забування, запам'ятовування, збереження, інтелект, когнітивна сфера, мисленнєві операції, мислення, особистість, пам'ять, пізнавальна діяльність, пізнавальні процеси, поріг чутливості, пригадування, психіка, психічні властивості, психічні процеси, психічні стани, психічні явища, розум, розумові дії, свідомість, сприймання, спостережливість, спостереження, увага, уява

4.1. ПОНЯТТЯ ПРО КОГНІТИВНУ СФЕРУ ОСОБИСТОСТІ, ЇЇ СТРУКТУРА

Пізнання людиною навколишнього світу є активним процесом, який завжди поєднаний з відтворенням або перетворенням того, що вона пізнає. При пізнанні предметів, явищ, фактів психіка людини виконує *пізнавальну* функцію, що полягає у побудові нею певного образу світу, власної моделі світобачення, яка з різним ступенем повноти і адекватності відтворює реальну дійсність. Одержання, зберігання, розпізнання, відтворення, перетворення, забування інформації в плані побудови моделі світу характеризують як *когнітивну (пізнавальну)* сферу особистості. Її структуру можна зобразити у вигляді такої схеми:

 Пізнання — процес цілеспрямованого відображення об'єктивного світу в свідомості людей
(С.У. Гончаренко)

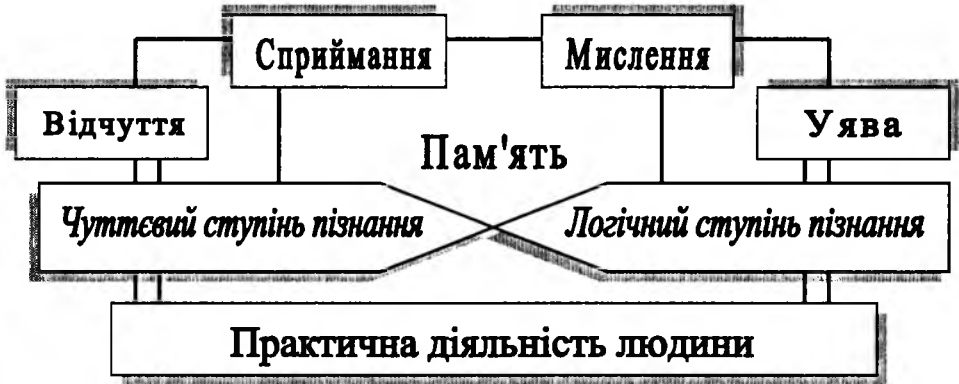

Рис. 13. Структура когнітивної сфери особистості
(за М.В. Гамезо, І.А. Домашенко)

Когнітивна сфера особистості забезпечує динамічне відображення дійсності та її перетворення, формування досвіду, побудову моделі світу тощо. Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на таких рівнях пізнання:

- ♣ *чуттєвого* (відчуття та сприймання);
- ♣ *абстрактного* (за участю процесів мислення та уяви).

Самі ж відображення можуть закріплюватися в пам'яті. Психічні процеси взаємодіють у когнітивній сфері специфічно, забезпечуючи здійснення і регулювання пізнавальної діяльності.

 Пізнавальна діяльність — це процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності
(С.Д. Максименко)

4.2. ВІДЧУТТЯ (ПРИРОДА, ВИДИ, ВЛАСТИВОСТІ, ЗАКОНОМІРНОСТІ)

Природа відчуттів

Життєдіяльність людини відбувається у складному й мінливому середовищі, тому вона повинна вміти орієнтуватися в ньому через пізнання того, що її оточує. Пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів. Адже навколишній світ, його красу, різнобарв'я кольорів, розмаїття звуків, смаків і пахощів, зміну температури, світла і темряви вона пізнає завдяки **органам чуття**. За їхньою допомогою людина одержує найрізноманітнішу інформацію у формі відчуттів про стан зовнішнього і внутрішнього середовища.

 Органи чуттів — це єдині канали, по яких зовнішній світ проникає в свідомість людини

(С.Д. Максименко)

? Роль відчуттів у житті і пізнанні реальності дуже важлива, оскільки вони становлять єдине джерело наших знань про зовнішній світ і про нас самих. Що розуміють під відчуттями? Яка їхня природа, властивості? Завдяки яким відчуттям ми пізнаємо світ і себе в ньому?

 Відчуття — пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їхній безпосередній дії на її органи чуттів. Це первинна форма орієнтування живого організму в довкіллі (С.Д. Максименко).

Відчуття — психічне відображення властивостей реальності, яке виникає і функціонує в процесі життя (П.А. М'ясоїд)

Відображаючи об'єктивні характеристики предметів і явищ, відчуття є у свідомості *суб'єктивними образами* предметного світу. Ця особливість відчуттів зумовлена, як складом психіки людини, так і природою її відчуттів, які є продуктом відображувальної діяльності мозку.

Відчуття, як і будь-яке психічне явище, мають *рефлекторну* природу. Вони виникають при дії подразника на органи чуття людини і є реакцією нервової системи у відповідь на цей вплив. Людина відбирає, нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани за допомогою різних аналізаторів. На підставі одержаних вражень вона виробляє адекватні обставинам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи.

? Проблема для дискусії

Ідеалістичному підходу ("від відчуттів до зовнішнього світу") протистоїть матеріалістичний ("від зовнішнього світу до відчуттів"). Проаналізуйте їх щодо того, чи дають вони відповідь на запитання: "Чи може людина пізнавати світ за допомогою органів чуття?"

Фізіологічною основою відчуття є нервовий процес, що виникає під час дії подразника на відповідний аналізатор. Так, *зоровий* аналізатор виокремлює світлову енергію (коливання електромагнітних хвиль); *слуховий* — звуки (коливання повітря); *смаковий, нюховий* — хімічні властивості речовин; *шкірні* аналізатори — теплові, механічні властивості предметів і явищ, що спричиняють ті чи інші відчуття.

Аналізатори — це органи людського тіла, які аналізують навколишню дійсність і виокремлюють у ній певні види енергії та інформації
(С.Д. Максименко)

У складі аналізатора виокремлюють три частини:

- ① *рецептор (периферійний відділ)*, що перетворює енергію подразника на нервовий процес;
- ② *аферентні (доцентрові) й еферентні (відцентрові) нерви*, які з'єднують рецептор із певною ділянкою кори мозку;
- ③ *мозкову ділянку (мозковий кінець)* аналізатора, де відбувається аналіз нервових імпульсів.

Щоб виникло відчуття, необхідна робота всього аналізатора. Для відчуттів характерне позитивне або негативне емоційне забарвлення. Приємні або неприємні відчуття сигналізують про позитивну або негативну дію подразника і спричиняють відповідну реакцію на нього. Фізіологічний механізм процесу відчуття можна зобразити такою схемою:

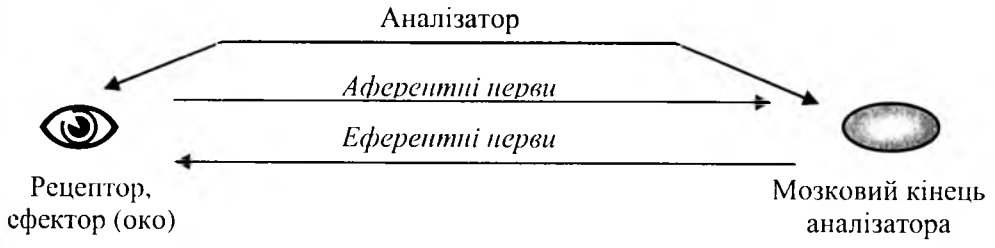

Рис. 14. Фізіологічний механізм процесу відчуття (за В.С. Лозницею)

Механізм виникнення відчуттів має вигляд *рефлекторного кільця*. Принцип зворотного зв'язку відкритий *І.М. Сеченовим*. При подразненні *рецептора* виникає нервовий імпульс, який *аферентним* нервом передається у відповідний корковий центр. Після перероблення в мозкових центрах збудження передається *еферентним* нервом і проявляється в рухових діях *рецептора*. Безпосередній контакт рецептора з предметом, що діє на нього, спричиняє аферентні збудження, що знову надходять у мозкові центри, обробляються і, повертаючись, корегують м'язові рухи.

? Проаналізуємо
Чи може зникнення відчуттів спричинити порушення в роботі аналізатора?

Види відчуттів

Відомі різні підходи до класифікації органів відчуттів і чутливості організму до подразників, які надходять в аналізатори із зовнішнього світу або зсередини організму. Разом вони утворюють *сенсорну* систему людини.

Класифікуючи відчуття за видами, вчені враховують властивості *подразників*, які їх спричиняють, і *рецепторів*, на які впливають ці подразники. Англійський фізіолог *Ч.-С. Шеррінгтон* (1857—1952) запропонував об'єднати всі аналізатори в три системи і виділив три види відчуттів. Подаємо класифікацію відчуттів у вигляді узагальненої схеми:

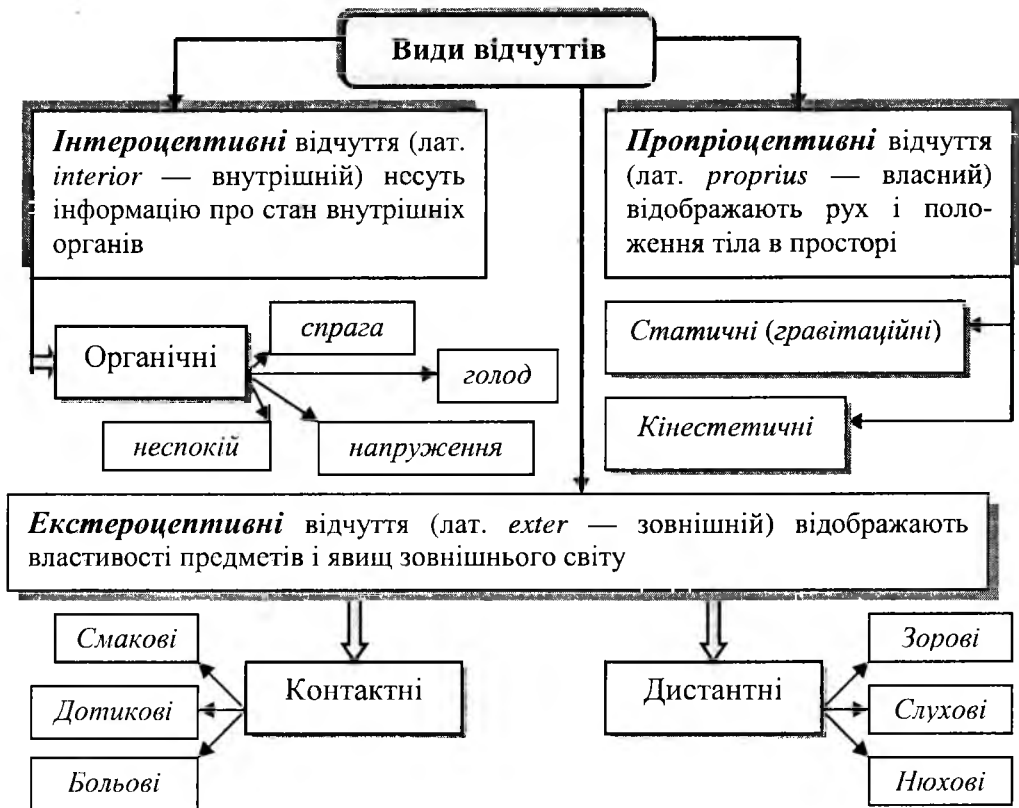

Рис. 15. Класифікація відчуттів (за М.Й. Варієм, С.Д. Максименком, С.І. Самігіним, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко, Ч.-С. Шеррінгтоном)

Відчуття виникають у результаті дії певного подразника на відповідні **рецептори**, які поділяють на такі види:

- ① **контактні** (до них належать *дотиковий* і *смаковий* рецептори, які передають роздратування при безпосередньому контакті з об'єктами, що впливають на них);

② **дистантні** (зорові, слухові, нюхові рецептори, що реагують на подразнення від віддаленого об'єкта).

Кожний з різновидів відчуттів (зорові, дотикові, больові, температурні, статеві, кінестетичні, статичні та ін.) має свій орган (аналізатор), своєї властивості, закономірності виникнення і функції. Найбільш значущими для функціонування людської психіки є зорові (85 % всієї інформації про зовнішній світ), а також слухові, смакові, нюхові, тактильні та органічні відчуття. Розглянемо деякі з них.

Орган **зорових** відчуттів — *око*. У ньому розрізняють *світлозаломлювальну* (рогівка, зіниця, склоподібне тіло) та *світлочутливу* частини (сітківка з її чутливими до денного кольорового світла колбочками і чутливими до темряви паличками). За звичайних умов людина здатна розрізнити до 150 кольорів (за кольоровим тоном), 20 відтінків (за насиченістю), близько 200 (за світлістю). Під впливом вправ кольорова чутливість збільшується. У 5—7 % чоловіків та 1 % жінок спостерігається нездарність розрізнити кольори (*дальтонізм*). Це явище спадкового походження, що передається переважно по чоловічій лінії (від батька через доньку до внуків).

Орган **слухових відчуттів** — вухо. Всі слухові відчуття можна звести до трьох видів (мовленнєві, музичні, шуми). Подразниками є звукові хвилі, спричинені коливанням часточок повітря. Збудження передається слуховим нервом до скроневої доли (слухової ділянки кори великих півкуль головного мозку). Орган слуху людини реагує на звуки в межах від 16 до 20 000 герц і здатний диференціювати їх на шуми і тони. Серед тонів виокремлюють музичні тони (звуки в межах від 27,5 до 4 224 коливань). Діти вже в першому півріччі свого життя реагують на спів, музику, на інтонації мовлення, розрізняють ритмічне мовлення, а наприкінці першого року життя розрізняють звуки мовлення.

До слухових відчуттів належить **вібраційна** чутливість, яку образно називають "*контактним слухом*". Вібраційне чуття яскраво виражене в глухих і сліпих, вони реагують на вібрацію предметів, відчувають її ритмічність. Це чуття значною мірою пов'язане із зоровою та слуховою чутливістю.

Смакові відчуття своїм органом мають спеціальні, чутливі до хімічних подразників, колбочки, розміщені на язиці та піднебінні. Середня і нижня частини язика смакових органів не мають. Найбільшу чутливість людина має до гіркого, а найменшу — до солодкого. Смаки можуть змішуватися (наприклад, кисло-солодкий та гіркувато-солодкий смак). Це дає змогу комбінувати різні смакові властивості продуктів у харчовій промисловості.

Нюхові відчуття сигналізують організму про різні запахи (квітів, парфумів, продуктів харчування, чистого чи забрудненого повітря тощо). Вони здійснюються спеціальними нюховими бульбочками, розміщеними на внутрішній поверхні носа. Людина нюхом може відчути наявність у повітрі дуже незначних частин пахучої речовини (наприклад, трояндової олії).

Температурні (тепло і холод), **тактильні** (тиск, дотик, фактурність і вібрації), **больові** відчуття пов'язані з функцією органів чуття, що нерівномірно розміщені у шкірі. Так, найбільш чутливою до холоду є спина, а найменш — груди. Найбільша тактильна чутливість простежується на пучках рук, долонях, губах, кінчику язика. Тактильні відчуття особливо розвинені у сліпих, компенсуючи брак зору при сприйманні деяких просторових явищ. На цьому побудована азбука Брайля для сліпих, в якій літери зображено у вигляді опуклих крапок.

Больові відчуття сигналізують про порушення цілісності тканини, що спричиняє в людини захисну реакцію. Спрямованість уваги на біль посилює його, а відвертання — послаблює больові відчуття.

Велику роль у загальному процесі орієнтування людини в навколишньому середовищі відіграють відчуття **рівноваги** і **прискорення**. Складний системний механізм цих відчуттів охоплює вестибулярний апарат, вестибулярні нерви і різні відділи кори, підкірки головного мозку та мозочка.

Статичні, або **гравітаційні**, відчуття відображають положення нашого тіла в просторі (лежання, стояння, сидіння, рівновагу, падіння тощо). Рецептори цих відчуттів містяться у вестибулярному апараті внутрішнього вуха (пристінки, півколові канали). При зміні положення тіла під час їзди, на воді, у літаку виникає запаморочення, втрачаються рівновага, орієнтація в просторі. Порушення діяльності вестибулярного апарату протипоказане для багатьох спеціальностей (наприклад, водія, пілота, космонавта, танкіста, десантника, моряка, спеціаліста з надзвичайних ситуацій, монтажника тощо).

Кінестетичні відчуття відображають рухи та стани окремих частин тіла (рук, ніг, голови, корпусу). Рецепторами цих відчуттів є спеціальні органи, розміщені у м'язах і сухожиллях. Тиск на них під час рухів викликає відчуття положення органів тіла. У фізичній культурі ці відчуття, даючи знання про силу, швидкість, міру рухів, сприяють регулюванню низки дій, координації рухів. Мовна кінестезія є основою для артикуляції.

Особливе місце в діяльності людини мають *органічні відчуття*, що сигналізують про різні стани організму (голод, спрагу, самопочуття, втоми, біль і т. ін.). Їхні аналізатори знаходяться всередині організму і реагують на міру достатності в організмі поживних речовин, кисню або на наявність в органах тіла, в нервовій системі продуктів розпаду, що відбувається під час праці, вживання недоброякісних продуктів, алкоголю тощо. Вони спричиняють різні емоційні стани, які людина своїми діями намагається підтримати або усунути. Никотин, алкоголь, наркотичні речовини, деякі ліки на якийсь час гальмують, притуплюють неприємні відчуття, але разом з тим завдають організму значної шкоди.

? Проаналізуємо.
Обгрунтуємо
 Й. Гете в "Нарисі вчення про колір" писав: "Коли я одного разу під вечір зайшов у готель, у кімнату до мене увійшла висока на зріст дівчина зі сліпучо-білим обличчям, чорним волоссям і в яскраво-червоному корсажі, я пильно подивився на неї, вона стояла в напівтемряві на певній відстані від мене. Після того, як вона звідти пішла, я побачив на протилежній від мене світлій стіні чорне обличчя, оточене світлим сяйвом, одяг же цілком ясної фігури здавався мені прекрасного зеленого кольору морської хвилі"¹

Властивості відчуттів

Відчуття є формою відображення адекватних специфічних подразників. Проте, незважаючи на розмаїття відчуттів, різним їхнім видам характерні не лише специфічні, а й загальні для всіх відчуттів властивості та закономірності. До них вчені відносять:

Рис 16. Властивості та закономірності відчуттів
 (за М.Й. Варієм, М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, С.Д. Максименком,
 О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

¹ Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник. К., 2007. С. 275

До загальних властивостей відчуттів вчені відносять такі:

Таблиця 63. Властивості відчуттів (за М.Й. Варієм, М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, П.А. М'ясоїдом, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Властивість відчуттів	Інтерпретація / пояснення
Якість	<p>Це основна особливість певного відчуття, що відрізняє його від інших видів відчуттів і варіює в межах одного виду:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ слухові відчуття відрізняють за висотою, тембром, гуцністю; ◆ зорові — за насиченістю, кольоровим тоном тощо
Інтенсивність	<p>Це кількісна характеристика відчуттів, яку визначають за:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ силою подразника, що діє на орган чуття; ◆ функціональним станом рецептора, що залежить від стану організму, просторово-часових умов сприймання. <p>Вона проявляється в яскравості і виразності властивостей предметів і явищ, які відображає психіка людини</p>
Тривалість	<p>Це часова характеристика відчуття, що визначає час дії подразника та його інтенсивність. Під час дії подразника на орган чуття відчуття виникає не відразу, а через деякий час. Цей час називають <i>латентним (прихованим) періодом відчуття</i>. Його величина залежить від швидкості збудження рецептора. Для різних видів відчуттів латентний період становить:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ зорових відчуттів — 0,16—0,18 с; ◆ слухових — 0,14—0,16 с; ◆ теплових — 0,5—0,8 с; ◆ тактильних — 0,13 с; ◆ больових — 0,37 с; ◆ смакових — 0,05 с
Просторова локалізація	<p>Це відтворення у відчуттях місця перебування подразника (наприклад, світло, звук співвідносяться з їхнім джерелом, температурні відчуття — з місцем дії подразника на тілі). Локалізація ж больових відчуттів буває більш розмитою</p>

Закономірності відчуттів

Різні органи чуття, які дають нам інформацію про стан зовнішнього світу, що нас оточує, можуть відображати ці явища з більшою або меншою точністю. Залежно від ступеня контакту органів чуттів

із подразниками розрізняють такі види **чутливості**:

- ① *контактну* (дотикова, смакова, больова);
- ② *дистантну* (зорова, слухова, нюхова).

Розвиток чутливості органів чуття залежить від умов життя, праці, виховання, віку, взаємодії аналізаторів тощо. Чутливість аналізатора залежить від явищ, які підпорядковані певним закономірностям (*взаємодії, адаптації, сенсibilізації, синестезії*).

Слабкі звукові подразники підвищують чутливість зорового аналізатора, проте якщо звуковим подразником є голосний шум (наприклад, пвіаційного мотора), то погіршується чутливість ока. Це явище пояснюють *взаємодією відчуттів* (тобто зміною чутливості аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття).

Адаптація — пристосування органів чуття до подразника внаслідок зміни чутливості (зникнення, зменшення або підвищення). Пристосування до тиші є прикладом позитивної адаптації (підвищує чутливість), а дія дуже яскравого світла — негативної адаптації (понижує чутливість).

Сенсibilізація — підвищення чутливості внаслідок взаємодії аналізаторів і вправляння. Якщо старанно, пильно вдивлятися, вслуховуватися, смакувати, то чутливість до властивостей предметів та явищ стає чіткішою, яскравішою.

Синестезія — виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора. Найчастішими у людини є *зорово-слухові* синестезії, коли під дією звукових подразників у неї виникають зорові образи (згадаймо кольоровий слух у композитора *М.А. Римського-Корсакова*) або зорово-тактильні (жовтогарячий колір здається теплом, а зелений зумовлює відчуття холоду).

Чутливість органу чуття визначають за мінімальним подразником, який у конкретних умовах набуває здатності викликати відчуття. Нижній поріг відчуттів визначає рівень абсолютної чутливості певного аналізатора. Між абсолютною величиною чутливості та величиною порога є зворотна залежність: *чим менша величина порога, тим вища чутливість аналізатора*.

 Чутливість — здатність аналізатора реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його (*С.Д. Максименко*)

? Поміркуюємо.

Обгрунтуємо

Якщо у темній кімнаті сфокусувати погляд на нерухомій точці, яка світиться, то через деякий час виникає враження, що вона рухається.

Поясніть це явище

 Нижній абсолютний поріг чутливості — мінімальна сила подразника, що спричиняє ледве помітне відчуття

(*М.В. Гамезо, І.А. Домашенко*)

Математично це можна записати такою формулою:

$$J_0 = 1 / P$$

де: J_0 — чутливість; P — порогова величина подразника.

Чутливість подразників різна. Найчутливішим є зоровий аналізатор. Дослідження *С.І. Вавилова* (1891—1951) засвідчили, що людське око здатне бачити світло при потраплянні на сітківку всього 2—8 квантів променевої енергії. Водночас для того, щоб людина відчула дотик, необхідно в 100—10 000 000 разів більше енергії, ніж при зорових або слухових відчуттях.

Абсолютна чутливість обмежується також *верхнім порогом відчуття* (J_{max}). Дальше зростання сили подразників (наприклад, надгучний звук, сліпуча яскравість), що діють на наші рецептори, зумовлює в них лише больове відчуття.

Величина абсолютних порогів, як нижнього, так і верхнього, змінюється залежно від різних умов (характеру діяльності та віку людини, функціонального стану рецептора, сили й тривалості подразнення і т. ін.).

Інтервал між J_0 та J_{max} називають *діапазоном чутливості* (або *порогом розрізнення*). Він характеризується відносною величиною, постійною для конкретного аналізатора (наприклад, для зорового аналізатора він становить 1/100, слухового — 1/10, для тактильного — 1/30). Таке співвідношення вважають справедливим тільки для подразників середньої сили.

Згідно з *основним психофізичним законом* (*законом Вебера–Фехнера*) інтенсивність відчуття пропорційна логарифмові сили подразника:

$$S = K \log J + C$$

де: S — інтенсивність відчуття; J — сила подразника; K, C — константи.

Це означає, що зі зростанням сили подразника в геометричній прогресії *інтенсивність відчуття* збільшується в арифметичній.

Чутливість до розрізнення сили подразника має важливе значення в багатьох видах професійної діяльності (наприклад, у музиці, кулінарії, обробленні дерева, металу, тканини, пластмаси тощо).

 Верхній абсолютний поріг чутливості — максимальна сила подразника, за якої ще виникає адекватне діючому подразникові відчуття (*М.Й. Варіи*)

? Проаналізуйте.

Обґрунтуйте

У темряві людина здатна помітити запалену свічку на відстані до 27 км. Поясніть це явище

4.3. СПРИЙМАННЯ (ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ, ВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ)

Природа сприймання

Безпосередньо контактуючи з навколишнім світом, людина внаслідок відчуттів одержує знання про окремі властивості та якості предметів (запах квітів, яскраве сяйво променів уранішнього сонця, гарячий подих вітру спекотного липневого дня і т. ін.). Цілісний образ предметів та явищ, що містить у собі сукупність властивостей, дає інший пізнавальний процес — *сприймання*.

? Перехід від відчуттів до сприймання є переходом до складнішого відображення людиною світу, яке розширює можливості його пізнання. Якими є підходи до тлумачення сутності поняття “сприймання”. Яка природа цієї ланки цілісного процесу пізнання?

Сприймання — це психічний процес відображення людиною предметів та явищ загалом, у сукупності всіх їхніх якостей і властивостей при безпосередньому їхньому впливі на органи чуттів

(С.Д. Максименко, Л.Д. Столяренко).

Сприймання — психічне відображення предметів і явищ довколишньої дійсності, що виникає і функціонує в процесі життя (П.А. М'ясоїд)

Сприймання, на відміну від відчуттів, завжди *цілісне і предметне*. Воно не зводиться до простої суми відчуттів, хоча у відображенні дійсності останні обов'язково простежуються. Сприймання ніби надбудовується над відчуттями. В результаті сприймання виникають образи об'єктів, що сприймаються (*уявлення*). Отже, сприймання, крім відчуттів, полягає ще й в уявленні і знанні, що є складовими *досвіду* людини.

? Проблема для дискусії

Гештальтпсихологи стверджують: “Сприймання — це реконструкція світу”. Чи погоджується Ви з таким розумінням сутності сприймання?

Природа сприймання, як і відчуттів, *рефлекторна*, оскільки вони є результатом діяльності системи аналізаторів і виникають при дії подразника на органи чуття людини. Структуру сприймання інформації можна зобразити за допомогою такої схеми:

$\Pi \rightarrow \text{ОЧ} \rightarrow \text{НІ} \rightarrow \text{ГМ} \rightarrow \text{В} \rightarrow \text{ЦОС} \rightarrow \text{ЕП} \rightarrow \text{ВП} \rightarrow \text{МД} \rightarrow \text{О} \rightarrow \text{Р} \rightarrow \text{У}$,
у якій виділено такі етапи:

- ① вплив слухового, зорового чи іншого *подразника* (Π) на *органи чуттів* (ОЧ);
- ② виникнення *первового імпульсу* (НІ);
- ③ надходження їх нервовими провідними шляхами у *головний мозок* (ГМ);

- ④ оброблення і формування там окремих *відчуттів* (В);
- ⑤ створення в результаті цього *цілісного образу сприймання* (ЦОС) предмета;
- ⑥ співставлення його з *еталонами пам'яті* (ЕП);
- ⑦ *впізнання предмета* (ВП) внаслідок такого співставлення;
- ⑧ *мисленнєва діяльність* (МД) на основі співставлення поточної інформації та попереднього досвіду людини;
- ⑨ *осмислення* (О) і *розуміння* (Р) інформації.

Важливу роль у цьому процесі відіграють *увага* (У), яка має спрямовуватися на сприймання і розуміння інформації, та *емоційний стан* особистості, її прагнення, переживання змісту сприйнятого. Емоції з'являються як мотив, внутрішнє спонукання до пізнання предметів та явищ.

? Проаналізуємо.

Обгрунтуємо

Скільки зображень Ви бачите на рисунку 17?
З чим це пов'язано?

Рис. 17. Виділення фігур із фону (за М. Вертхаймером)

У людини сприймання пов'язане з такими **психічними процесами**:

- ✦ *мисленням* (сприймання протікає як динамічний процес пошуку відповіді на запитання “Що це таке?”);
- ✦ *мовою* (словесне вираження того, що сприймається);
- ✦ *почуттями* (виявлення ставлення до нього);
- ✦ *волею* (свідоме організування перцептивної діяльності).

Функції сприймання

У життєдіяльності людини сприймання виконують низку важливих **функцій**:

- ♦ *орієнтувальну* (у пізнанні, поведінці, естетиці);
- ♦ *оцінну* (оцінення розміщення об'єктів, їхніх форм, величини, фізичних властивостей, ситуативного значення, поведінкового, символічного або естетичного змісту);
- ♦ *пізнавальну* (відображення нових предметів та явищ, їхньої сутності, зв'язків між ними тощо);
- ♦ *контрольно-регулятивну* (під час створення нових об'єктів здійснюється контроль і регулювання поведінки, емоційного стану, діяльності в процесі взаємодії з предметами та явищами тощо).

Види сприймання

Відомі різні підходи щодо класифікації видів сприймання. У психології їх розрізняють за такими ознаками:

Види сприймання

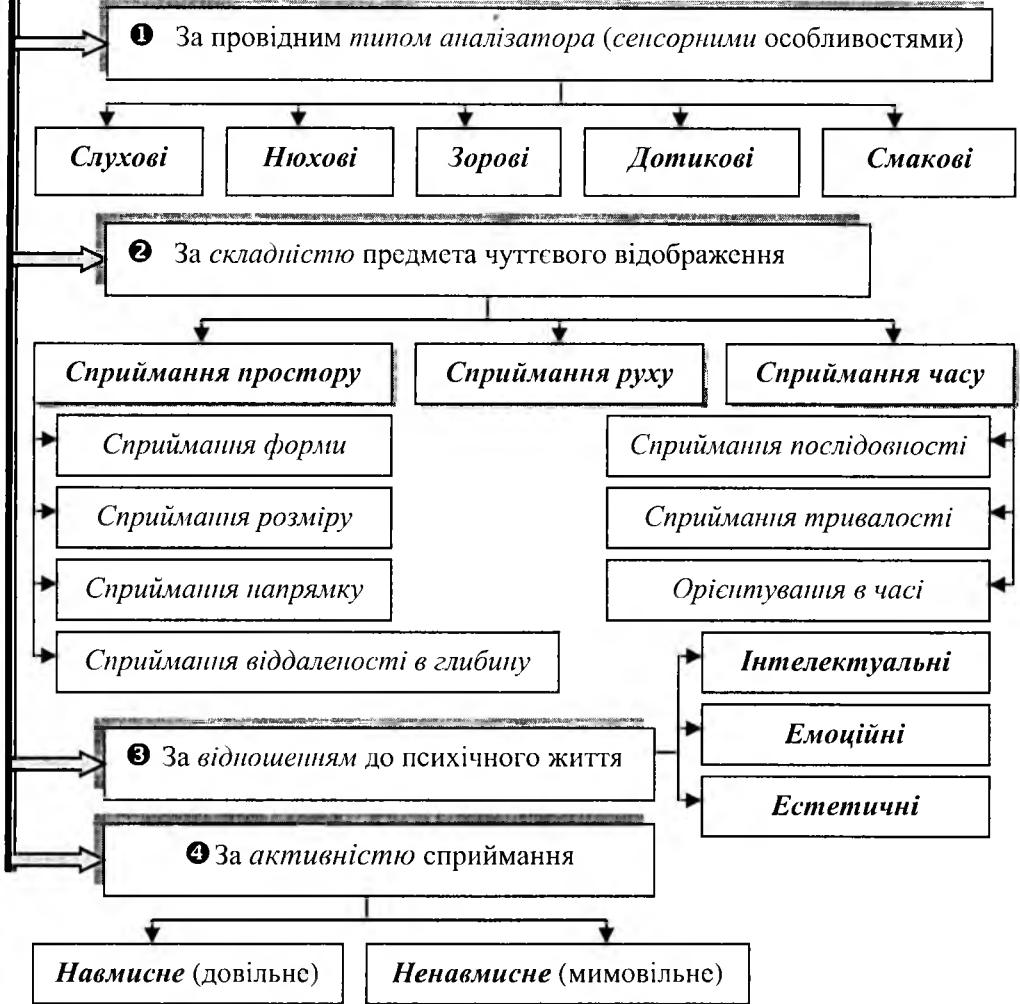

Рис. 18. Види сприймання (за М.Й. Варієм, С.Д. Максименком, С.І. Самігіним, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Знання різновидів сприймання та їхніх закономірностей має важливе значення для формування

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Ви спостерігаєте у телескоп зоряне небо. Які види сприймання задіяні в цьому процесі?

професійних якостей фахівця. Сенсорне сприймання людиною предметів і явищ дійсності відбувається комплексно, у взаємодії різних органів чуттів (зору і кінестетичних відчуттів, зору і слуху тощо). Водночас один з різновидів сприймання є провідним, а інші — допоміжними. Перевага того чи іншого аналізатора в сприйманні залежить від характеру самого об'єкта (наприклад, у музичній діяльності провідним завжди є слух, а допоміжним — кінестетична чутливість).

В об'єкті сприймання можуть специфічно проявлятися інтелектуальні або емоційні особливості людини, яка його сприйняла. При такому сприйманні головну роль можуть відігравати інтелектуальний, емоційний, естетичний його аспекти, безпосередній вплив об'єкта, що сприймається, на почуття особистості (*пізнавальні, моральні, естетичні*).

Сприймання за змістом — це сприймання предметів і явищ за участю різних аналізаторів у їхньому взаємозв'язку, до якого належать:

✧ **сприймання простору** (відображення у психіці людини за участю зорового, кінестетичного і слухового аналізаторів розміщення, величини, форми, об'ємності, віддаленості один від одного предметів та явищ на землі й у небі тощо);

✧ **сприймання часу** (відображення об'єктивної тривалості, швидкості та послідовності явищ дійсності, завдяки якому відображаються зміни, що відбуваються в навколишньому світі);

✧ **сприйняття руху** (відображення зміни положення об'єктів у просторі, що дає змогу орієнтуватися у відносних змінах, у взаємному розміщенні та взаємовідношенні предметів навколишньої дійсності).

Залежно від того, як сприймання пов'язані з намірами, волею людини, її активністю, розрізняють ненавмисне і навмисне сприймання. *Ненавмисне* (або мимовільне) сприймання спричинене особливостями навколишніх предметів (їхнім знаходженням, яскравістю, незвичністю, інтересом до них людини

? Проблема для дискусії

Якого сприймання потребують наукові знання, сприймання художніх творів мистецтва?

? Поміркуємо.

Пояснимо

Чому рух літака на фоні безхмарного неба здається повільнішим?

? Проаналізуємо.

Обгрунтуємо

Чи траплялося так, що розшукуючи дорогу на незнайомій місцевості, по якій йшли вперше, Ви без труднощів знаходили її вдруге? А чи бувало таке, що вдруге Вам було важко зорієнтуватися на незнайомій місцевості, якщо Ви перший раз йшли по ній з людиною, якій ця дорога була добре знайома? Чому?

тощо). Йдучи осіннім лісом, ми милуємося різнобарв'ям дерев, чуємо шум могутніх дубів, шурхіт сухого листя під ногами, стукіт дятла і спів пташок, сприймаємо різноманітні запахи трав, квітів тощо. У ненавмисному сприйманні немає задалегідь поставленої мети. Немає в ньому й вольового зусилля.

Навмисне (або довільне) сприймання має іншу характеристику. Здійснюючи його, людина ставить перед собою певну мету, докладає вольових зусиль, щоб ліпше реалізувати свої наміри, довільно обирає об'єкти сприймання. Прикладом такого сприймання є слухання лекції, перегляд тематичної виставки книг, виконання навчальних завдань, наукових досліджень тощо. Найяскравіше довільне сприймання проявляється у такому виді самостійної діяльності, як спостереження.

 Спостереження — тривале, цілеспрямоване зосередження уваги на предметі сприймання, що здійснюється з певною метою і за визначним планом (С.Д. Максименко)

Особливості сприймання

Важливою умовою успішного сприймання людиною об'єктів дійсності є врахування її потреб та інтересів, необхідності в знаннях, професійної спрямованості, а також особливостей сприймання. Виділимо головні особливості сприймання:

Апперцепція — залежність змісту і спрямованості сприймання від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок, рівня, сформованості знань

Предметність — відображення в перцептивному образі властивостей предмета

Цілісність — відображення предмета у сукупності його рис як єдиного цілого

Структурність — відображення будови предмета сприймання

Осмисленість — властивість перцептивного образу бути усвідомленим

Вибірковість — переважаче виокремлення одних об'єктів порівняно з іншими

Константність — незалежність перцептивного образу від умов, в яких перебуває предмет сприймання

Рис. 19. Особливості сприймання (за М.Й. Варієм, М.В. Гамезо, І.А. Домашенком, С.Д. Максименком, Р.С. Немовим, Л.Д. Столяренко)

4.4. ПОНЯТТЯ ПРО МИСЛЕННЯ, РОЗУМОВІ ДІЇ, МИСЛЕННЄВІ ОПЕРАЦІЇ. ФОРМИ МИСЛЕННЯ. РІЗНОВИДИ МИСЛЕННЯ. ПРОЦЕСИ РОЗУМІННЯ, РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗАВДАНЬ

Поняття про мислення

Пізнання навколишньої дійсності людиною починається з відчуттів та сприймання. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні, ми одержуємо різноманітну інформацію про зовнішні властивості та ознаки предметів, які фіксуються в її свідомості у формі певних образів (звукових, просторових, часових, смакових, дотикових і т. ін.). Проте діяльність людини потребує розширення границь пізнання шляхом виходу за межі чуттєвого сприймання і переходу до мислення.

? Мислення — предмет вивчення філософії, психології, педагогіки, логіки, соціології, фізіології, інформатики та інших наук. Розглянемо цей феномен з погляду психології та педагогіки. Передусім з'ясуємо сутність поняття “мислення”, його особливості, природу.

 Мислення — вища форма відображення дійсності в психіці, ідеальна діяльність, результатом якої є об'єктивна істина (С.У. Гончаренко).

Мислення — це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних зв'язках та відношеннях.

Мислення — вища, абстрактна форма пізнання об'єктивної реальності (С.Д. Максименко, М.Л. Смольсон).

Мислення — найвищий пізнавальний процес, що являє собою породження нового знання, активну форму творчого відображення і перетворення дійсності людиною.

Мислення — це особливого роду теоретична і практична діяльність, що передбачає систему включених у неї дій і операцій орієнтувально-дослідницького, перетворювального і пізнавального характеру (Р.С. Немов)

Мисленнєве відображення дійсності характеризують такі **особливості**:

- ① *опосередкованість пізнання* (наприклад, людина не може побачити безпосередньо будову атомного ядра через складність процесу пізнання, недосконалість своїх аналізаторів, тому вона вдається до міркувань, зіставлення фактів, розрахунків, експерименту);

? Проблема для дискусії

С.У. Гончаренко стверджує, що мисленню людини характерна властивість хоч би незначного передбачення невідомого, внаслідок чого в ході розв'язання тих чи інших завдань виникає момент раптового прозріння, здогадки — інсайт. Підтвердьте або спростуйте думку українського вченого-педагога

② *конкретизація істотних ознак і властивостей предметів* (перехід від нечіткого уявлення про майбутній результат до його конкретного образу, виявлення ознак, що виражають сутність предметів і явищ, їхні причинно-наслідкові зв'язки);

③ *узагальненість відображення дійсності* (наприклад, людина пізнає загальні властивості фізичних тіл, металів, геометричних фігур, принципи функціонування технічних, екологічних, політичних та інших систем, розвитку психічних явищ через осмислення їхніх істотних ознак, що у споріднених предметів та явищ є спільними, їхні узагальнення, оперування поняттями тощо).

Ці особливості мислення характеризують його як специфічну форму абстрактного пізнання дійсності, складну пізнавальну діяльність.

Мовлення є матеріальною основою мислення. Експериментальні дослідження засвідчили, що жодна складна думка не протікає без згорнутих внутрішніх мовленнєвих процесів.

Мова слугує знаряддям формування і способом буття думки, носієм вже пізаного і водночас засобом пізнання нового. Отже, мислення нерозривно пов'язане з нею. Адже у слові закріплюється нагромаджений пізнавальний досвід людини. Узагальнюючи в слові свої знання про предмети і явища дійсності, ми виходимо за межі того, що пізнаємо безпосередньо у процесі чуттєвого сприймання, що значно розширює наші пізнавальні можливості, вдосконалює мислення.

Мислення органічно пов'язане також з **практикою**, яка є джерелом мисленнєвої діяльності. Мислення породжується потребами людської практики і розвивається в процесі пошуку шляхів їхнього задоволення. Водночас жодна практична діяльність неможлива без мислення, вона стимулює його постійний розвиток, сприяючи впровадженню досягнень людської думки в різні сфери життя суспільства.

Значущість мислення в нашому житті полягає в тому, що воно дає:

✦ наукове пізнання світу;

❓ Проблема для дискусії

Сьогодні інформаційні технології увійшли в усі сфери життя людини. Сучасний комп'ютер дає змогу здійснювати складні розрахунки, моделювати різні ситуації, фізичні, хімічні, біологічні, політичні та інші процеси, грати в різні ігри, складати вірші, писати музику, читати і перекладати тексти з однієї мови на іншу. Чи можна стверджувати, що комп'ютер має мислення?

Прогнозування

(гр. *προγνωσις* — передбачення) — створення образу очікуваного результату

(А.В. Брушлинський)

- ✧ прогнозування розвитку подій;
- ✧ практичне опанування закономірностями дійсності, спрямування їх на службу нашим потребам і інтересам.

Природа мислення

Природа мислення людини — суспільна, соціально-історична. Воно є продуктом суспільно-історичного розвитку суспільства. *Суспільна* природа мислення виявляється в:

- ✧ потребах людини, яка в процесі пізнання дійсності спирається на досвід, нагромаджений попередніми поколіннями, оперує створеними ними засобами пізнання;
- ✧ потребах суспільства, характері пізнавальних завдань, які воно має вирішувати.

Соціально-історична природа мислення забезпечує наступність у передаванні від покоління до покоління інтелектуальних здобутків, створенні умов соціального, наукового і технічного розвитку тощо.

Отжс. мислення людини розвивається і формується в процесі її активної пізнавальної діяльності. Його зміст і характер завжди зумовлені загальним рівнем пізнання, якого досягло суспільство на певному етапі свого розвитку

Розумові дії

Щоб зрозуміти певний предмет, треба бути обізнаним з фактами, які його характеризують. Перехід від фактів наявності предметів до розкриття їхньої суті, узагальнених висновків відбувається за допомогою низки розумових дій.

П.Я. Гальперін сформулював теорію поетапного формування розумових дій, виокремивши такі етапи:

- ① *виявлення орієнтовної основи дії* (орієнтування у змісті завдання);
- ② *формування дії в матеріальному вигляді* (це зовнішня дія з опорою на матеріальні предмети, які пізніше замінюються символами, що спочатку теж є матеріалізованими);
- ③ *вербалізація дії* (оформлення матеріалізованих символів у вербальні знаки в процесі голосного мовлення);
- ④ *“проговорювання”* (формування дій у вигляді зовнішнього мовлення про себе);
- ⑤ *формування дій подумки* (за допомогою внутрішнього мовлення).

 Розумові дії — це дії з предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них
(С.Д. Максименко)

Пройшовши ці етапи поступової інтеріоризації, розумові дії узагальнюються, завдяки чому легко переносяться з одного матеріалу на інший, скорочуються, певною мірою автоматизуються. Залежно від того, які образи відіграють при цьому головну роль, розумові дії можуть бути *сенсорними, перцептивними, уявними, мисленнєвими*.

Мисленнєві операції

У розумових діях можна виокремити головні складові, або процеси — мисленнєві (розумові) операції. Серед мисленнєвих операцій найважливішими вважають *аналіз, синтез, порівняння, абстрагування* та *узагальнення, класифікацію, систематизацію*. Пізнання починається з порівняння, але найсуттєвіші ознаки виявляють за допомогою попереднього аналізу і наступного синтезу. Ці операції зазвичай є в єдності та взаємозв'язку, тому й виникло таке поняття, як “аналіз через синтез” (за С.Л. Рубінштейном). Воно означає поступове заглиблення в суть предмета або явища, вивчення всіх його сторін і властивостей (аналіз) у взаємозв'язках, синтезування їх для дальшого пізнання. Прикладом використання мисленнєвих операцій є:

Мисленнєві операції

Рис. 20. Мисленнєві операції (за М.А. Гамезо, І.А. Домашенко)

Порівняння є важливою операцією мислення, за допомогою якої відбувається розкриття істотних ознак предметів і явищ, пізнаються схожі та відмінні ознаки і властивості об'єктів. На перших етапах розвитку мислення порівняння є провідною формою пізнання.

Порівняння — встановлення подібності і несхожості між предметами, явищами дійсності (В.С. Лозниця)

нання (наприклад, дитина пізнає речі, порівнюючи їх між собою). Згодом воно набуває більш чи менш розгорнутого характеру і залежить від складності порівнюваних об'єктів та мети порівняння.

Аналіз у мисленні є продовженням того аналізу, що відбувається в чуттєвому відображенні об'єктивної дійсності. Об'єктом аналізу можуть бути різні предмети, їхні властивості, ознаки тощо. Він починається з практичних дій, а завершується мисленнєвим аналізом. Аналіз необхідний для розуміння сутності будь-якого предмета, але сам його не забезпечує. Для цього потрібний ще й синтез.

 Аналіз (гр. *ἀνάλισις* — розкладання, розчленування) — розчленування об'єкта мислення як цілого на частини за допомогою зовнішніх або внутрішніх дій чи операцій (П.А. М'ясоїд)

Синтез, як і аналіз, спочатку виникає в практичній діяльності, а потім стає мисленнєвою дією. Синтезувати можна елементи, думки, образи, уявлення. Це широкий спектр операцій, які залежать від змісту задачі та здібностей людини. Синтезом є і сполучення дитиною окремих елементів конструктора, і створення вченим наукової теорії на базі узагальнення окремих фактів. Це мисленнєві операції, що забезпечують більш-менш швидке просування кожного з них до розв'язку.

 Синтез (гр. *σύνθεσις* — з'єднання, складання) — це мисленнєве об'єднання окремих частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле

(С.Д. Максименко)

Аналіз і синтез — складники взаємопов'язаного процесу мислення. Під час розв'язування задачі аналіз закономірно переходить у синтез, а синтез спонукає до пошуку характерних ознак нового цілого (тобто знову до аналізу). Так відбувається доти, доки невідоме не стане відомим.

Розумовий аналіз переходить в **абстрагування**. Виокремлення в процесі абстрагування ознак предмета і розгляд їх, незалежно від інших його ознак, є самостійними операціями мислення. Так, спостерігаючи переміщення в просторі різних за характером об'єктів (машини, людини, птаха, хмар, небесних тіл), ми виокремлюємо *рух* як спільну для них властивість і осмислюємо його як самостійну категорію.

 Абстрагування (лат. *abstraho* — відтягаю, відриваю) — виділення одних властивостей об'єкта мислення серед інших (П.А. М'ясоїд)

Застосування абстрагування в пізнавальній діяльності дає можливість глибше й повніше відобразити складні явища дійсності. У процесі абстрагування формуються узагальнені образи реальності, які дають змогу

виділити значущі для діяльності, передусім *мисленневої*, зв'язки і відношення. Абстрагування готує основу для ґрунтового узагальнення.

Важливі властивості об'єкта мисленневої діяльності об'єднують в *узагальнення*, які поділяють на:

✦ *емпіричні* (узагальнення, здійснені шляхом порівняння чуттєво визначених ознак і виявлення серед них спільних);

✦ *теоретичні* (узагальнення, що ґрунтуються на глибокому аналізі об'єктів, виділенні істотних і спільних ознак на основі аналізу та абстрагування).

Рівень узагальнення свідчить про ступінь продуктивності мислення:

⇒ *найпростіше узагальнення* (групування, об'єднання об'єктів за окремою, випадковою ознакою);

⇒ *найскладніші узагальнення* (диференціація значень, включення об'єкта в якусь систему понять);

⇒ *узагальнення на рівні творчості* (отримання нового образу в результаті оригінального рішення задачі);

⇒ *неадекватний рівень узагальнення* (ґрунтується на малоістотних властивостях об'єкта).

Узагальнення виокремлених рис предметів і явищ дає можливість класифікувати їх за різними ознаками. Класифікацію здійснюють з метою розмежування та дальшого об'єднання предметів на підставі спільних істотних ознак. Вона сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їхньої смислової структури.

Розмежування та об'єднання не окремих предметів, як це має місце при класифікації, а їхніх груп і класів забезпечує інша мисленнева операція — *систематизація*.

Отже, для розуміння предметів та явищ об'єктивної дійсності необхідне вивчення фактів. Загальним механізмом операційної діяльності мислення є аналітико-синтетична робота великих півкуль головного мозку.

 Узагальнення — мисленнєве об'єднання предметів і явищ за їхніми загальними та істотними ознаками

(М.А. Галезо, І.А. Домашенко)

? Проаналізуємо.

Поміркуємо.

Виправимо

Студентові було запропоновано відповісти на запитання: "Що відбудеться зі свічкою, якщо її запалити в космічному кораблі, що перебуває на орбіті?". Чи правильно, на Вашу думку, була його відповідь: "Полум'я буде таким самим, як і в земних умовах, а от віск не стікатиме і тїт виявиться залитий воском"?

 Класифікація — групування об'єктів за видовими, родовими й іншими ознаками (М.Й. Варій)

 Систематизація — упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів (С.Д. Максименко)

Форми мислення

Результати процесу мислення (думки) набувають форми суджень, міркувань, умовиводів і понять. Подасемо їх в узагальненому вигляді:

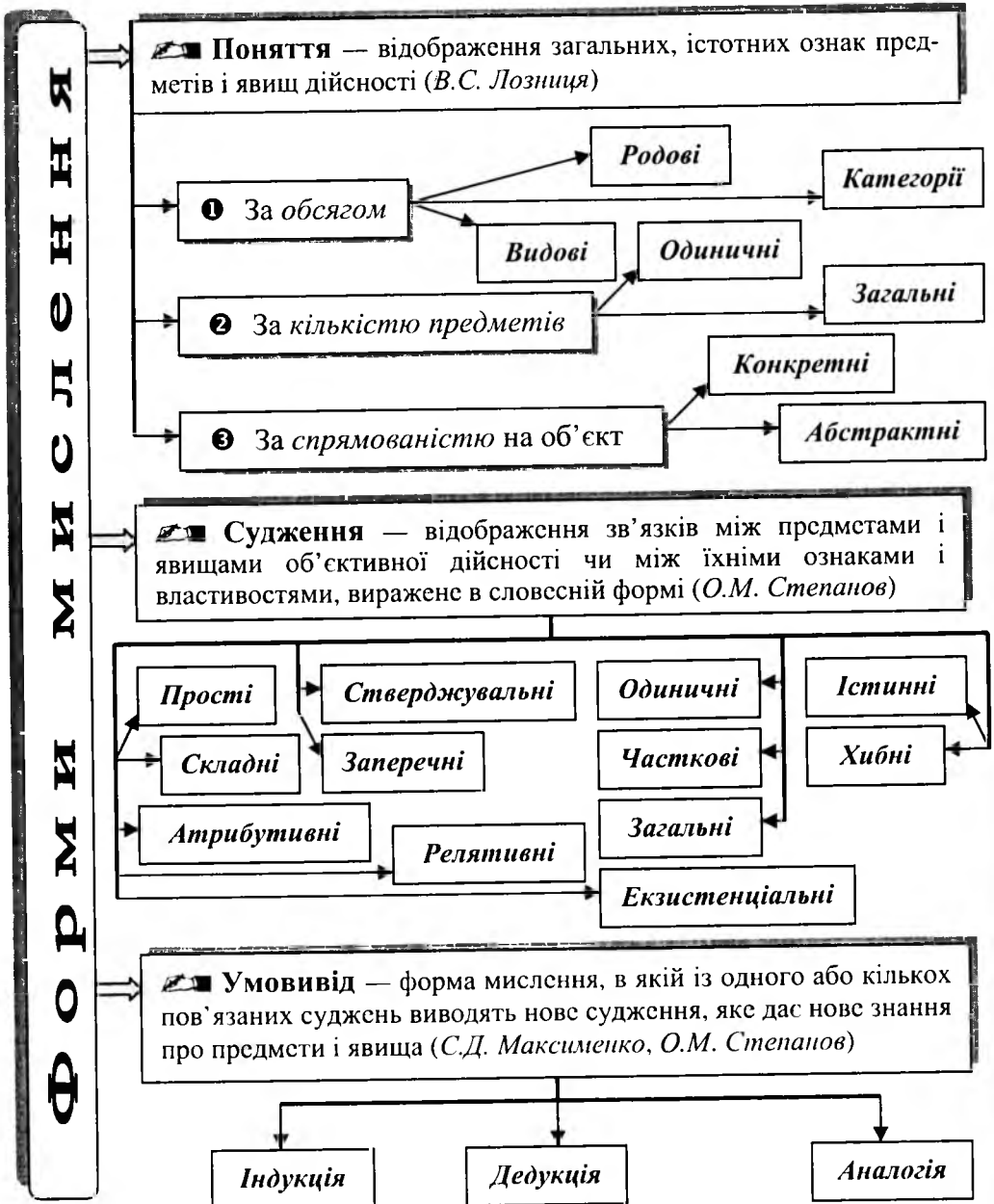

Рис. 21. Форми мислення (за М.Й. Варієм, В.С. Лозницею, С.Д. Максименком, С.І. Самігіним, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Поняття є формою мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів і явищ дійсності в їхніх істотних зв'язках і відношеннях, узагальнюються істотні ознаки.

Поняття виникає на основі чуттєвого досвіду і завжди наявне та виявляється в слові, через яке воно повідомляється іншим людям. За допомогою мови утворюються системи понять, які складають різні галузі наук. Одні й ті самі поняття в різних мовах передаються різними словами.

Кожне поняття має такі характеристики:

- ✦ **зміст поняття** (відображена в ньому сукупність істотних ознак об'єкта);
- ✦ **обсяг поняття** (відображене в ньому коло об'єктів).

За обсягом поняття поділяють на:

- ✦ **родові** — поняття з більшим обсягом ознак (“рослини”, “чотирикутник”, “метали”, “планети” та ін.);
- ✦ **видові** — поняття з меншим обсягом ознак (“квіти”, “ромб”, “легкі метали”, “Земля”);
- ✦ **категорії** — поняття, що мають ще ширший обсяг (наприклад, “рух”, “простір”, “час”, “кількість”).

За кількістю об'єктів чи предметів, властивості яких відображають поняття, їх поділяють на:

- ✦ **загальні** — поняття, які відображають ознаки цілих класів предметів (“елемент”, “метал”, “гази”, “ріки” тощо);
- ✦ **одиничні** — поняття, які відображають істотні ознаки одиничних об'єктів (“Купрум”, “мідь”, “кисень”, “Дніпро” тощо).

За спрямованістю на об'єкт, конкретністю відображення його ознак поняття поділяють на:

- ✦ **конкретні** — поняття, що відображають певні предмети, явища та зв'язки між ними (“рослини”, “тварини”, “чотирикутник”, “метали”, “планети” та ін.);
- ✦ **абстрактні** — поняття, що відображають істотні ознаки і властивості об'єктів відокремлено від них (“вага”, “маса”, “мужність”, “добро”, “зло” тощо).

Цей поділ понять є відносним.

■ Істотні ознаки — це такі ознаки, які характерні об'єктам за будь-яких умов, виражають їхню природу, сутність і відрізняють ці об'єкти від інших об'єктів (С.Д. Максименко)

? Поміркуємо.

Обґрунтуємо

Доведіть, що поняття і слово — це єдність, але не тотожність. Чи можна будь-яке слово вважати поняттям?

? Проблема для роздумів

На прикладі вивчення однієї теми (дисципліна за фахом) доведіть, як відбувається процес формування понять

Судження є формою мисленнєвого відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що ми стверджуємо наявність або брак ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах. Характерною властивістю судження є те, що воно наявне, виявляється і формується в реченні.

Кожне судження включає:

- ✦ **суб'єкт** (предмет судження, про який ідеться і який відображається в нашій свідомості);
- ✦ **предикат** (відображення тих відносин, ознак, властивостей, які ми стверджуємо).

Наприклад, у судженні *“Всі метали, при нагріванні розширюються”*,
суб'єкт **предикат**

Розрізняють такі судження:

- ✦ **істинні** — судження, які правильно відображають відносини, що наявні в об'єктивній дійсності (істинність судження перевіряється практикою);
- ✦ **хибні** — судження, в яких дійсність відображається неадекватно;
- ✦ **одиничні** — судження, що стосується лише одного об'єкта (*“Львів — гарне старовинне місто”*);
- ✦ **часткові** — судження, що стосуються лише деяких об'єктів певного класу (*“Деякі метали за звичайних умов є рідкими”*);
- ✦ **загальні** — судження, в яких ствердження або заперечення стосується всього класу (*“Всі метали електропровідні”*);
- ✦ **прості** — судження, що складаються з одного ствердження або заперечення (*“Температура плавлення ртуті дорівнює 39 °C”*);
- ✦ **складні** — судження, що складаються з кількох простих суджень (*“У рівнобічному трикутнику всі сторони і кути однакові”*).

Істинність наших суджень ми можемо з'ясувати шляхом міркувань, спостережень, вимірювань, обчислень тощо. Прикладом міркування є доведення теореми. У міркуванні ми з одних суджень виводимо нові шляхом умовиводів.

 Міркування — це низка пов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність думки, довести або заперечити її (*М.Й. Варій*)

Умовивід є такою формою мислення, в якій ми з одного або кількох суджень виводимо нове. В умовиводах через уже наявні в нас знання ми здобуємо нові. Умовиводи поділяють на:

- ◇ **індуктивні** — судження, в яких на підставі конкретного, часткового відбувається узагальнення (наприклад: “Срібло, залізо, мідь — метали. При нагріванні вони розширюються. Отже, метали при нагріванні розширюються”);
- ◇ **дедуктивні** — судження, в яких на підставі загального здобуваються знання про часткове, конкретне (наприклад: “Усі метали при нагріванні розширюються. Мідь — метал. Отже, мідь при нагріванні розширюється”);
- ◇ **умовивід за аналогією** ґрунтується на схожості окремих істотних ознак об’єктів, і на цій підставі роблять висновок про можливу схожість цих об’єктів за іншими ознаками.

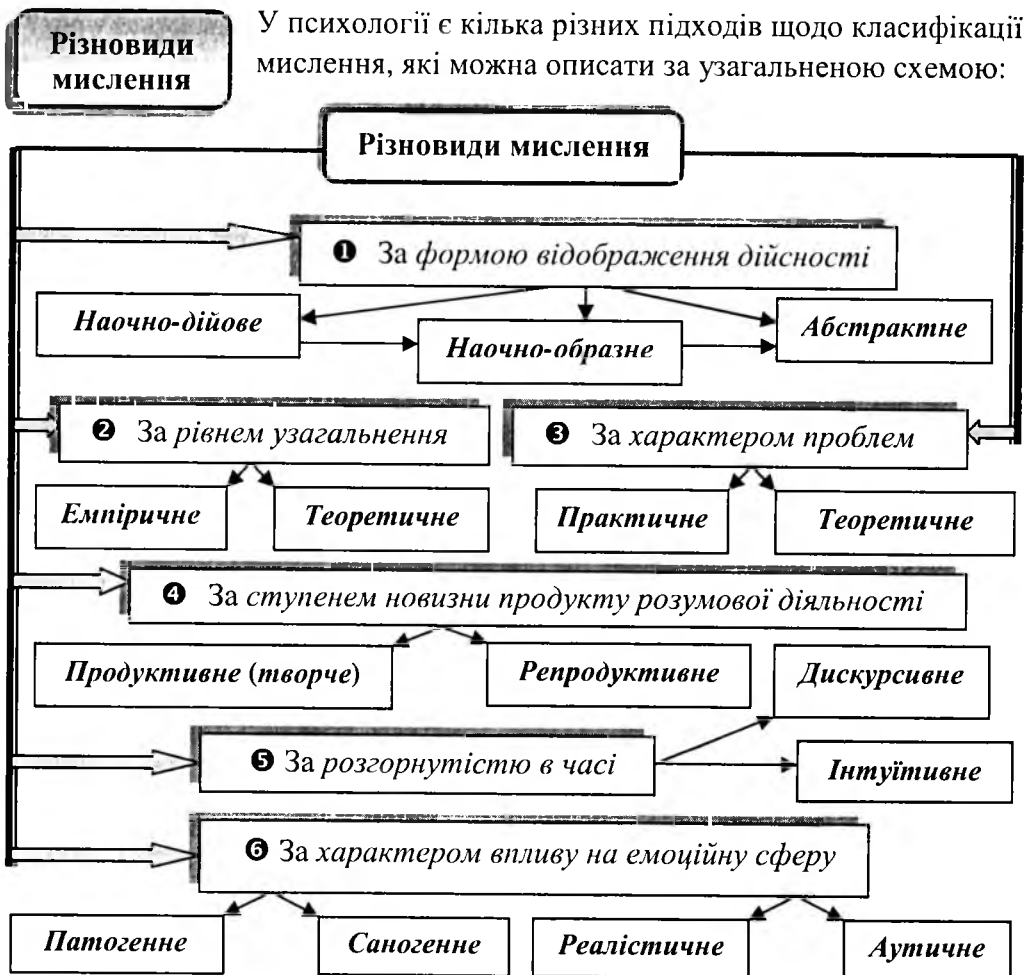

Рис. 22. Різновиди мислення (за М.Й. Варієм, В.С. Лозницею, С.Д. Максименком, С.І. Самигінім, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Конкретні процеси мислення мають багато відмінних властивостей і потребують сформованості певних його різновидів, застосування різних способів мислення залежно від характеру діяльності і змісту задач, які розв'язує людина. Охарактеризуємо головні види мислення відповідно до класифікації, запропонованої на рисунку 22.

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя. Такі завдання зумовлюють різне співвідношення понятійних, предметно-дійових компонентів і перцептивно-образних у процесі їхнього розв'язання.

❶ За *формою відображення дійсності* розрізняють такі **різновиди мислення**:

↪ *наочно-дійове* — це мислення, яке ґрунтується на безпосередньому сприйманні предметів у процесі дій з ними (воно необхідне тоді, коли найбільш ефективно розв'язання завдання можливе саме в процесі практичної діяльності);

↪ *наочно-образне* — це мислення образами, уявленнями, перетворення ситуації в образній формі (розвиток цього мислення відбувається в діяльності, яка потребує оперування образами різного ступеня узагальнення, схематичного зображення предметів, їхнього символічного відображення);

↪ *словесно-логічне (абстрактне)* — це мислення, що відбувається в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню й уявленню.

❷ За *рівнем узагальнення* розрізняють такі **різновиди мислення**:

? Поміркуємо.

Обґрунтуємо

Під час вивчення біології, математики, фізики, хімії учні навчаються розпізнавати і виокремлювати істотні ознаки предметів і явищ, формулювати визначення понять (організм, множина, вага, густина та ін.), опановують системи різних термінів, теорій, законів тощо. Які різновиди мислення розвиваються у них?

? Проаналізуємо.

Визначимо.

Обґрунтуємо

Яке мислення характерне фахівцям таких професій:

- ◆ шахіст
- ◆ художник
- ◆ економіст
- ◆ конструктор
- ◆ педагог
- ◆ архітектор
- ◆ науковець
- ◆ модельєр
- ◆ письменник
- ◆ оператор
- ◆ дизайнер
- ◆ актор
- ◆ менеджер
- ◆ політолог
- ◆ композитор
- ◆ *Ваша професія?*

♣ **емпіричне** — це мислення, для якого характерне виділення і порівняння не тільки протилежних, різних, але й схожих, однакових, формально загальних ознак, які ототожнюють із суттєвими (забезпечує формування емпіричного знання, що не відображає реальної суті предметів);

♣ **теоретичне (абстрагування)** — це мислення, спрямоване на аналіз цілісної системи з метою виявлення внутрішніх закономірностей її становлення, пізнання законів і правил (таке мислення розкриває внутрішню, глибинну суть предметів та явищ).

① За *характером проблем*, що вирішуються, розрізняють такі **різновиди мислення**:

♣ **практичне мислення** — це мислення, суттю якого є підготування до фізичного перетворення дійсності (воно охоплює цілепокладання, складання планів, схем, проектів, прийняття рішення і втілення його у практику);

♣ **теоретичне мислення** — це мислення, що передбачає відкриття законів, створення правил, виявлення властивостей і сутності різних явищ, і є основою для виховання творчої особистості (формує здатність до абстрагування від несуттєвих особливостей, вміння аналізувати власні дії, зіставляти з умовами поставленої задачі, шукати оптимальні шляхи розв'язання проблем).

① За *ступенем новизни продукту розумової діяльності* розрізняють такі **різновиди мислення**:

♣ **продуктивне (творче)** — це мислення, що має своєрідний перебіг, відзначається особливою складністю і потребує великої інтелектуальної активності суб'єкта (його продуктом є новий або значно поліпшений образ певного аспекту дійсності);

? Поміркуємо.

Обгрунтуємо

Під час гри в шахи добрий гравець простежує конкретний хід фігури, співвідносить поле шахової дошки, куди може бути поставлена фігура, з самою фігурою, “програє” даліше пересування фігур по полю, прогнозує можливі комбінації ходів.

Про сформованість яких видів мислення це свідчить?

? Проблема для дискусії

Д.-П. Гілфорд вважав творче мислення гнучким, глибоким, оригінальним і нетривіальним. Г. Ліндсей і К. Халл вказали на причини браку такого мислення у деяких людей (нерішучість, конформність, несприйняття критики, тактовність, невміння постояти за себе, неадекватна самооцінка та ін.).

Спростуйте або підтвердьте аргументи американських психологів

↪ **репродуктивне мислення** — це мислення, що проявляється у вирішенні проблем за наявним зразком, алгоритмом, методичними вказівками.

⑤ За *розгорнутістю в часі* розрізняють такі **різновиди мислення**:

↪ **дискурсивне** — це мислення, що виявляється в логічних, строго послідовних міркуваннях і має чітко виражену послідовність етапів та високий рівень усвідомлення (воно побудоване на обґрунтованості попередніх суджень);

↪ **інтуїтивне** — це мислення, що схоже на раптовий акт пізнання, що здійснюється без достатніх логічних підстав, відбувається дуже швидко, є згорнутим і мало усвідомленим, без чіткого вираження етапів (наприклад, миттєво знайдений спосіб розв'язування задачі, над якою марно міркували тривалий час).

? Проаналізуємо.

Визначимо.

Обґрунтуємо

Чи можна стверджувати, що після невдалих спроб упродовж багатьох років досліджень *Архімед, І. Ньютон, Д. Менделєєв, А. Пуанкаре* та інші вчені здійснили всесвітньовідомі відкриття раптово, спонтанно, несподівано?

⑤ За *характером впливу на емоційну сферу* особистості розрізняють такі **різновиди мислення**:

↪ **патогенне** (гр. *pathos* — біль, страждання і *genesis* — походження) — це мислення, зміст якого становлять роздуми, уявлення, пов'язані з образою, соромом, невдачею, страхом чи іншими негативними переживаннями, що можуть підсилювати психологічне напруження і спричинювати психічні розлади (причому немає ніякого контролю за перебігом образів і думок);

↪ **саногенне** (лат. *sanitas* — здоров'я і гр. *genesis* — походження) — це мислення, свідомо спрямоване на подолання негативних емоційних розладів і психічне оздоровлення через відокремлення себе від власних переживань і вироблення форм пристосування до них (воно є ефективним способом вирішення проблем, які травмують психіку, оскільки ґрунтується на свідомому аналізі власних емоцій);

↪ **реалістичне** — це мислення, спрямоване на зовнішній світ, підпорядковане логічним закономірностям;

↪ **аутичне мислення** — це мислення, майже відірване від дійсності, оскільки керується лише бажаннями, уявленнями і намірами особистості (водночас знижується можливість суб'єкта довільно керувати своїм мисленням).

Багатство видів мислення свідчить про його складність і багатогранність.

**Індивідуальні
особливості
мислення**

Мислення різних людей підлягає загальним психологічним закономірностям і водночас характеризується індивідуальними особливостями. Вони зумовлені передусім особливостями життя людей, характером їхньої діяльності, навчанням. Певний вплив на особливості мислення чинять тип вищої нервової діяльності, співвідношення першої та другої сигнальних систем. Відмінності в мисленні проявляються в різноманітних його якостях. До найістотніших якостей, які проявляють індивідуальні відмінності мислення, відносять:

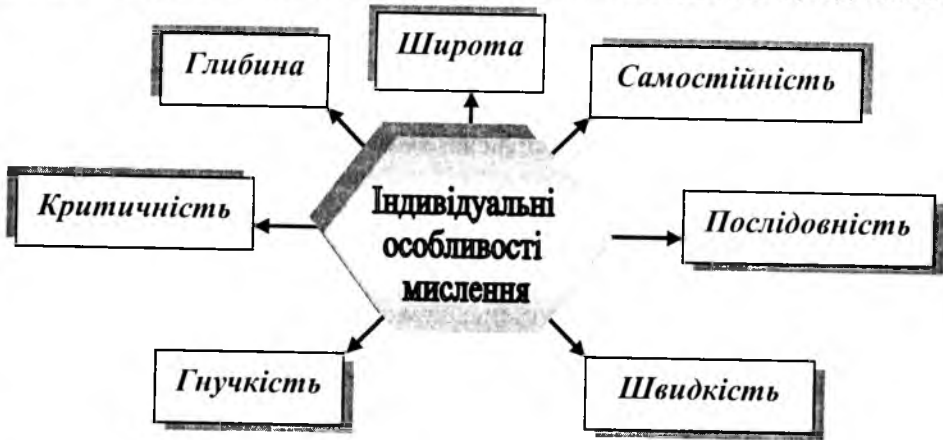

Рис. 23. Індивідуальні особливості мислення (за С.Д. Максименком, С.І. Самігіним, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Таблиця 64. Характеристика індивідуальних особливостей мислення (за С.Д. Максименком, С.І. Самігіним, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Індивідуальні особливості мислення	Характеристика індивідуальних особливостей мислення
1	2
Глибина	Саме ця риса властива особистостям з глибоким розумом, які в простих, добре відомих фактах уміють помічати суперечності й на цій підставі розкривати закономірності природи та суспільного життя. Вона виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруванням неістотних проявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів
Широта	Це показник срудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності, що виявляється в здатності людини охопити широке коло питань, творчому мисленні в різних галузях знання та практики

1	2
Самостійність	Це здатність людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не вдаючись до допомоги інших людей. Самостійність мислення ґрунтується на врахуванні знань і досвіду інших людей. Людина, якій властива ця якість, творчо підходить до пізнання дійсності, знаходить оригінальні підходи, нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем. Сформованість цієї якості мислення залежить від життєвого досвіду людини, багатства та глибини її знань
Критичність	Ця особливість мислення людини полягає в її вмінні не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них. Людина з критичним розумом вимогливо оцінює свої думки, ретельно перевіряє рішення, зважає аргументи "за" і "проти", виявляючи тим самим самокритичне ставлення до своїх дій
Послідовність	Послідовністю відзначається мислення людини, яка точно дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на іншу, не підміняє предмет міркування. Вона виявляється в умінні дотримувати логічної наступності при висловлюванні суджень, їхньому обґрунтуванні. Для послідовного мислення характерне дотримання певних принципів розгляду питання, зрозумілості плану, брак протиріч і логічних помилок в аргументації думки, доказовість та об'єктивність у висновках
Гнучкість	Гнучкістю характеризується мислення людини, здатної швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від шаблону, закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язання аналогічних завдань тощо. Гнучкість мислення виявляється в її готовності швидко переключатися з одного способу розв'язування завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їхнього розв'язування, знаходити нові нестандартні способи дій за умов, що змінилися
Швидкість	Це здатність людини швидко розібратися в складній ситуації, обдумати правильне рішення і прийняти його. Швидкість мислення залежить від знань, міри сформованості мислительних навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів

Усі якості мислення людини формуються і розвиваються у діяльності, що є не тільки змістовною, а й чітко організованою.

Процеси розуміння

Результатом мислення є розуміння людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності, необхідною умовою якого є достатні знання і життєвий досвід, які є ключовими компонентами цього процесу. Залежно від характеру пізнавального завдання та його смислової структури *процес розуміння* може виявлятися в:

- співвіднесенні нового об'єкта з відомим — як таким, що має з ним спільні ознаки;
- з'ясуванні причини явища;
- визначенні вихідних принципів і логічних засад розуміння факту;
- усвідомленні підтексту мовного висловлювання, мотивів, сенсу та значення людського вчинку тощо.

Розуміння спирається на *асоціативні зв'язки*, що сформувалися попереднім досвідом, і є актуалізацією цих зв'язків. Від їхнього багатства та різноманітності залежить успіх розуміння. Відповідні асоціації є основою для продуктивного утворення нових асоціацій, замикання нових зв'язків та адекватного відображення причинної, логічної або структурної сутності об'єкта розуміння.

Важливу роль у розумінні відіграє *поєднання слова з наочними образами*:

- ♣ наочні образи ілюструють те, що потрібно зрозуміти, дають змогу розкрити суть того, що осмислюється;
- ♣ вміння охарактеризувати словами те, що осмислюється, свідчить про правильне розуміння;
- ♣ сформульована в слові думка, яка відображає знання істотних ознак предмета або явища, є критерієм розуміння.

Розкриття сутності предмета пізнання забезпечують *розумові та практичні дії*.

Показниками розуміння є:

- ♣ зміст відповідей на нестандартні запитування, що засвідчують якість засвоєних знань;

 Розуміння — це складна аналітико-синтетична діяльність мозку, спрямована на розкриття внутрішньої сутності предметів, процесів і явищ, на усвідомлення зв'язків, стосунків, залежностей, які в ній відображаються

(С.Д. Максименко)

 Асоціація (лат. *associatio* — з'єднання, сполучення) — зв'язок між елементами психіки, за якого поява одного елемента в певних умовах викликає появу іншого, з ним пов'язаного

(С.У. Гончаренко)

? Проаналізуємо.

Визначимо.

Обґрунтуємо

Які розумові і практичні дії необхідні для розуміння наукового тексту (за фахом)?

☞ сформованість умінь формулювати думку (наприклад, передавати зміст у більш стислому або розгорнутому вигляді);

☞ сформованість умінь застосовувати на практиці засвоєні знання.

Мислення людини, спрямоване на розуміння предметів і явищ об'єктивного світу, його закономірностей, потребує того, щоб у цьому процесі були враховані й дотримані всі психолого-педагогічні умови, від яких залежить його продуктивність.

Процеси розв'язання завдань

Мислення починається там, де перед людиною постає щось нове, невідоме, коли вона починає *аналізувати, порівнювати, узагальнювати*. Це процес руху думки від невідомого до відомого, що виникає за умов розв'язання проблемних ситуацій. Такі ситуації характеризуються наявністю суперечностей між реальним рівнем знань та об'єктивно необхідним для успішного розв'язання поставленого завдання. Їхнє розв'язання забезпечує практична діяльність, у якій поєднуються різні мисленнєві операції, а результатом є продукти мислення.

Проблемна ситуація — ситуація, в якій виникає задача, пов'язана з інтелектуальною діяльністю

(М.В. Гамезо, І.А. Домашенко)

Процес розв'язання завдання складається з таких *етапів*:

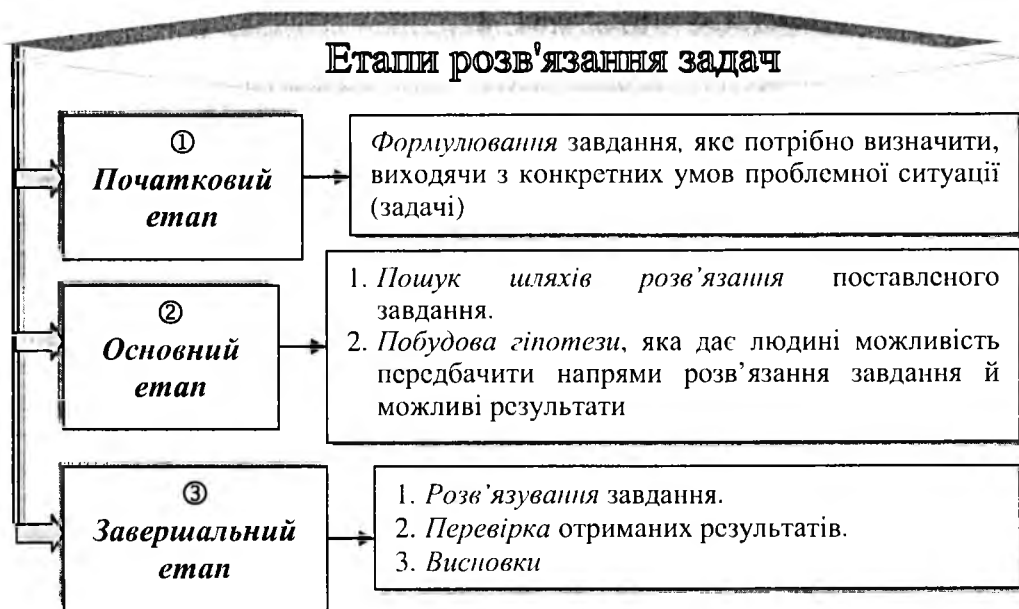

Рис. 24. Етапи розв'язання завдання

Важливу роль на етапі формулювання питання відіграє здатність людини:

- 1) бачити невизначеність тих або інших предметів і явищ дійсності;
- 2) ставити питання, виокремлювати проблеми для розв'язання.

Така здатність істотно залежить від досвіду людини, проникливості її розуму, вміння бачити незрозуміле там, де іншій людині все здається зрозумілим.

Процес розв'язання завдання може відбутися по-різному. Наприклад, одна людина діє *методом проб і помилок*. Перевіряючи ефективність висунутих гіпотез, вона використовує відомі способи розв'язання завдання, застосовує аналогії за нових умов проблемної ситуації.

Інша ж людина перетворює вирішення проблемної ситуації на *творчий* процес, будуючи нову *стратегію* розв'язання завдання. Побудова такої стратегії є результатом тривалої попередньої роботи мислення, узагальнення й реконструкції досвіду розв'язування завдань.

Іноді хід розв'язання завдання виникає раптово, після попередніх напружених, але безрезультатних зусиль, як *інсайт*, *здогад*, *відкриття*.

Тут має місце *інтуїтивне*, не до кінця усвідомлене в процесуальному плані знаходження рішення. Саме так відомі вчені і винахідники робили деякі важливі відкриття в науці і техніці. На відкриття закону всесвітнього тяжіння *І. Ньютона* наштовхнуло яблуко, що впало йому на голову в момент напруженої зосередженості на проблемі.

 Інсайт (англ. *insight* — проникливість, збагнення) — раптовий здогад, усвідомлення ситуації загалом, який зумовлює розв'язання задачі
(*О.М. Степанов*)

Розв'язання завдання потребує від людини значних вольових зусиль. Адже від її наполегливої праці, сили волі та цілеспрямованості залежать ефективність пізнавальної діяльності, загальна культура розумової праці.

Отже, мислення — це процес розв'язування завдань, що потребує мобілізації та напруження всіх психічних сил особистості, концентрації її пізнавальної активності.

? Питання для роздумів

К.Д. Ушинський зазначав: “Якби той, хто дивується з винахідливості генія, міг поглянути на сам процес цих винаходів, то почав би дивуватися не тільки розуму, а й силі волі, пристрасті та наполегливості винахідників”. Спростуйте або підтвердьте думку українського вченого

4.5. ПОНЯТТЯ ПРО ПАМ'ЯТЬ, АСОЦІАЦІЇ. РІЗНОВИДИ, ПРОЦЕСИ, ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТІ

Поняття про пам'ять

Все, що людина безпосередньо відображає за допомогою процесів відчуття і сприймання, фіксується в її мозку, упорядковується, зберігається в ньому у вигляді образів, уявлень про предмети та явища, що сприймалися раніше. При потребі набутий індивідуальний досвід використовується нею в дальшій діяльності. Щоб успішно оперувати поняттями й уявленнями на рівні мислення, необхідно зберігати їх в упорядкованому й мобільному стані.

❓ Отже, діяльність людини великою мірою залежить від багатства її пам'яті. З'ясуємо категоріальну сутність цього феномену.

Пам'ять — закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її попереднього досвіду (*В.О. Соловієнко*).

Пам'ять — відображення предметів і явищ дійсності у психіці людини в той час, коли вони вже безпосередньо не діють на органи чуття (*Т.С. Перепелиця*).

Пам'ять — процеси запам'ятовування, збереження, відтворення і забування індивідом свого досвіду (*П.А. М'ясоїд, О.М. Степанов*)

Пам'ять є характеристикою пізнавальної функції психіки людини. Завдяки пам'яті вона привласнює у формі знання досягнення попередніх поколінь, оволодіває продуктами культури. Без запасу уявлень у пам'яті неможливими були б її розумова діяльність, створення образів, уява, орієнтування в навколишньому середовищі. Людська пам'ять є ланкою органічного зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Втрачаючи пам'ять, людина губить не лише своє минуле, а й здатність нормально жити. Завдяки пам'яті зберігається цілісність “Я-образу” особистості.

Матеріальною основою процесів пам'яті є здатність мозку утворювати тимчасові нервові зв'язки:

- ⚡ запам'ятовування і зберігання ґрунтуються на утворенні та закріпленні цих зв'язків;
- ⚡ забування — на їхньому гальмуванні;
- ⚡ відтворення — на їхньому відновленні.

❓ Проблема для дискусії

І.М. Сеченов зауважував, що людина, позбавлена пам'яті, постійно перебувала б у становищі новонародженого, була б істотою, не здатною нічого навчитися, ніщо опанувати. Чи правомірне таке твердження: “Пам'ять — основа життя людини”?

Поняття про асоціації

Упродовж розвитку психології створено чимало теорій пам'яті (*асоціативна, теїстальтпсихологічна, біхевіористична, когнітивна і діяльнісна* та ін.), які

сформувалися у рамках певних наукових напрямів. У них намагалися розкрити сутність і закономірності пам'яті з позицій характерних їм *методологічних підходів*. Перші спроби науково пояснити феномен пам'яті на психологічному рівні здійснені асоціативним напрямом психології, центральним поняттям якої є асоціація.

Асоціації виникають при згадуванні подій, свідком яких була людина, при заучуванні навчального матеріалу тощо. Було встановлено такі **закономірності** утворення асоціацій:

- ☞ матеріал запам'ятовується і відтворюється завдяки зв'язку з матеріалом подібного змісту (*схожість*);
- ☞ матеріал запам'ятовується і відтворюється шляхом поєднання з попереднім матеріалом (*суміжність*);
- ☞ матеріалом пам'яті стає те, що відрізняється від матеріалу, який зберігається (*контраст*).

 Асоціація — встановлення зв'язку між враженнями, що одночасно виникають у свідомості (*В.О. Соловйenko*)

Залежно від умов, за яких утворюються асоціації, їх поділяють на такі **типи**:

- ◇ **асоціації за схожістю** — це асоціації, що виникають тоді, коли в мозку відображаються зв'язки між предметами, схожими між собою в певному відношенні (помилкове сприйняття незнайомої людини як знайомої);
- ◇ **асоціації за суміжністю** — це відображення в мозку людини зв'язків між предметами та явищами, які слідують одні за одними в часі (*суміжність у часі*) або перебувають поряд у просторі (*суміжність у просторі*);
- ◇ **асоціації за контрастом** — це асоціації, що утворюються при відображенні в мозку людини предметів та явищ об'єктивної дійсності, пов'язаних між собою протилежними ознаками (*високий — низький, швидкий — повільний, веселий — сумний, добро — зло* тощо);
- ◇ **причинно-наслідкові** — це асоціації, які відображають не лише збіг подразників у часі та просторі, їхню схожість і відмінність, а й причинні залежності між ними (такі асоціації породжені потребами пізнавальної діяльності і життя людини).

Різновиди пам'яті

Залежно від змісту матеріалу, який запам'ятовують, часу його зберігання та інших ознак пам'ять поділяють на види. Розглянемо феноменологію пам'яті:

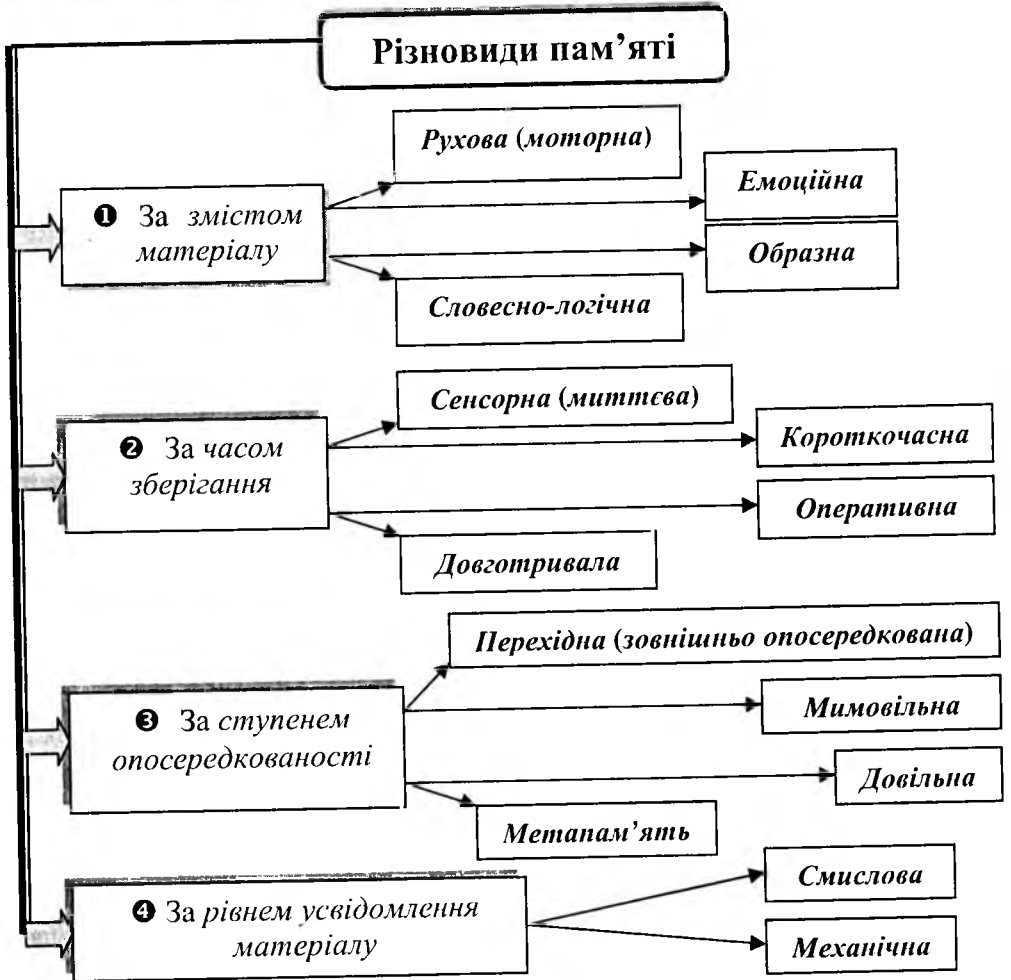

Рис. 25. Різновиди пам'яті (за П.А. М'ясоїдом, С.І. Самігіним, В.О. Соловієнком, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Пам'ять включається в різні види людської діяльності в них формується і виявляється, ними й зумовлені її особливості та форми вияву. Ці особливості утворюють феноменологію пам'яті.

❶ **За змістом** (залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється) розрізняють такі **різновиди пам'яті**:

✦ **рухову** — пам'ять, що проявляється в запам'ятовуванні та відтворенні людиною своїх рухів (вона є основою створення практичних умінь і

навичок, засвоєння усної та письмової мови і має вияв у різних видах ігрової, трудової, виробничої, спортивної діяльності, в праці художника, балерини, друкарки тощо);

♣ **емоційну** — пам'ять, що проявляється в запам'ятовуванні та відтворенні людиною не тільки своїх емоцій та почуттів, а й предметів і явищ, які їх спричиняють (це надає досвідів індивіда глибоко особистого характеру, робить його пам'ять унікальним явищем);

♣ **образну** — пам'ять, що проявляється в запам'ятовуванні образів, уявлень конкретних предметів, явищ, їхніх властивостей, наочних зв'язків і відносин між ними (залежно від того, якими аналізаторами сприймаються об'єкти при їхньому запам'ятовуванні. Образна пам'ять буває *зоровою, слуховою, тактильною, нюховою* тощо);

♣ **словесно-логічну** — специфічно людська пам'ять, змістом якої є наші думки, поняття, судження, що відображають предмети і явища з їхніми загальними властивостями, істотними зв'язками та відношеннями (основана на спільній діяльності двох сигнальних систем, у якій головна роль належить другій).

● За часом зберігання розрізняють такі **різновиди пам'яті**:

♣ **сенсорну (миттєву)** — пам'ять, якій характерний дуже короткий (до 2 с) час збереження матеріалу, що фіксується в периферійних частинах *аналізаторів* (наприклад, на сітківці ока, у внутрішніх каналах вуха, в закінченнях шкірного, нюхового, смакового нервів, тому виокремлюють *зорову, слухову* та інші підвиди сенсорної пам'яті);

♣ **короткочасну** — пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим (до 30 с) зберіганням (зазвичай, вона обслуговує ситуативні задачі та актуальні потреби діяльності людини і має обмежений обсяг);

♣ **оперативну** — пам'ять, що забезпечує запам'ятовування, збереження і відтворення інформації в міру потреби задля досягнення мети конкретної діяльності або окремих операцій (після виконання діяльності

? Пригадаємо.

Проаналізуємо

Опишіть свій перший спогад дитинства. Порівняйте зі спогадами Ваших батьків. Що спільного і відмінного є в них? З чим це пов'язано?

? Проаналізуємо.

Перевіримо

Дж. Міллер стверджував, що через обмежений обсяг короткочасної пам'яті більшість людей не в змозі відразу утримати більше, ніж дозволяє "магічне число 7 ± 2 ".

Чи згодні Ви з таким твердженням?

матеріал пам'яті має зразу ж забуватися, інакше він може негативно вплинути на дальші операції);

♣ **довготривалу** — пам'ять, що виявляється в процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахованих на їхнє тривале збереження та дальше використання в діяльності людини.

③ За *ступенем опосередкованості* розрізняють такі **різновиди пам'яті**:

♣ **перехідну (зовнішньо опосередковану)** — пам'ять, що характеризується використанням дитиною зовнішніх засобів для керування своїми уявленнями (дитячий малюнок, згодом — усне, потім — письмове мовлення);

♣ **мимовільну** — пам'ять, що полягає в запам'ятовуванні та відтворенні матеріалу без спеціальних намірів і зусиль його запам'ятати або пригадати (ми збагачуємо пам'ять під час нашої діяльності, непомітно для нас самих формується основна частина нашого досвіду);

♣ **довільну** — пам'ять, яку характеризує цілеспрямоване, з докладанням вольового зусилля запам'ятовування і відтворення (вони являють собою спеціальні *мнемічні дії*);

♣ **метапам'ять** (гр. *μετά* — після, за) — найвищий рівень онтогенезу пам'яті в осіб інтелектуальної праці, яку характеризує *симультанність* запам'ятовування (збіг в часі запам'ятовування і сприймання), повнота, точність і лабільність *мнемічного образу*, готовність до вибіркового симультанного відтворення, високого організування мнемічних дій.

 Мнемоніка (гр. *μνημονιχόν τέχνημα* — мистецтво запам'ятовування) — система особливих прийомів, що полегшують запам'ятовування й збільшують обсяг пам'яті

(М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибович)

④ За *рівнем усвідомлення матеріалу* розрізняють такі **різновиди пам'яті**:

♣ **смилову** — пам'ять, пов'язана з розумінням змісту, що запам'ятовується (матеріал, що запам'ятовується, логічно обробляється, узагальнюється, аналізується, порівнюється, класифікується, пов'язується з досвідом, а тому без особливих зусиль включається в наявні системи зв'язків, довше зберігається і легше відтворюється);

♣ **механічну** — пам'ять, що діє тоді, коли не досягається розуміння заучуваного матеріалу, а навмисне (чи ненавмисне) запам'ятовують речі, які до кінця залишаються неусвідомленими (матеріал запам'ятовування не має певного місця в індивідуальному досвіді, і його доводиться туди втискати силою, або ж він вразив пізнавальний інтерес суб'єкта незвичною оригінальністю, важливістю для розв'язання проблеми).

Процеси пам'яті

Особливістю пам'яті є те, що її *складові* (запам'ятовування, зберігання, відтворення, забування) є водночас і автономними процесами.

Одним з головних процесів пам'яті є *запам'ятовування*, що ґрунтується на утворенні й закріпленні тимчасових нервових зв'язків. Воно забезпечує закріплення нового матеріалу. Запам'ятовування, як і всі інші психічні процеси, може бути:

- ♣ **мимовільним** — запам'ятовування, що здійснюється без спеціально поставленої мети запам'ятати (такому запам'ятовуванню сприяють яскравість, емоційна забарвленість предметів, а також наявність інтересу до того, що має запам'ятовуватися);
- ♣ **довільним** — запам'ятовування, що характеризується цілеспрямованістю, певним рівнем вольового зусилля, наявністю завдання та мотиву (здійснюється за допомогою спеціальних засобів та прийомів запам'ятовування).

Дослідження *К. Ховланда* засвідчили, що ефективність довільного запам'ятовування значною мірою залежить від *повторення* (неодноразового відтворення матеріалу), та *заучування* (багаторазового повторювання):

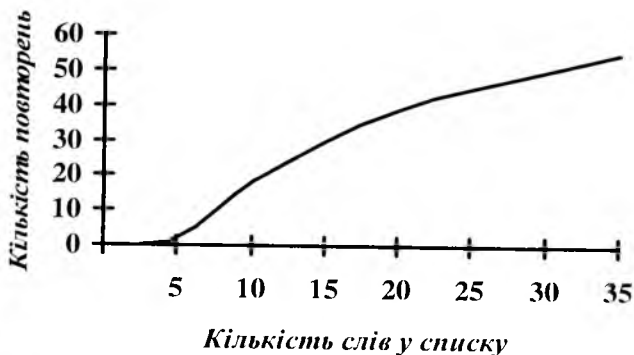

Рис. 26. Залежність запам'ятовування від кількості повторень (за *К. Ховландом*)

Залежно від *міри* розуміння матеріалу, що його запам'ятовують, виділяють такі різновиди довільного запам'ятовування:

- ♣ **механічне** — безпосереднє закріплення матеріалу без розуміння його змістових зв'язків і логіки побудови (воно приводить до формального засвоєння знань);

Запам'ятовування — це закріплення образів сприймання, уявлень, думок, дій, переживань і зв'язків між ними (*Т.С. Перепелиця*)

? Проаналізуємо.

Перевіримо

Проаналізуйте результати дослідження, проведеного *К. Ховландом*. Перевірте це на власному досвіді. Якими, на Вашу думку, є умови успішного запам'ятовування?

↗ **сміслові (логічні)** — запам'ятовування, що спирається на розуміння матеріалу в процесі дії з ним (умовами успіху довільного запам'ятовування є дієвий характер засвоєння знань, інтерес до матеріалу, його важливість, установка на запам'ятовування тощо).

Важливим процесом пам'яті є **збереження**. Чимало з того, що має для нас важливе життєве значення, ми взагалі не забуваємо. Ефективність збереження матеріалу, що зберігається, істотно залежить від його змісту, форми та обсягу, часу. Воно контролюється свідомістю людини незначно, проте істотно залежить від її діяльності.

Показником міцності запам'ятовування і водночас наслідком цього процесу є **відтворення**. Його головними формами є:

- ✧ **впізнання** — відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів (воно може бути повним і неповним);
- ✧ **згадування** — відтворення, особливістю якого є те, що воно відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється (воно може бути довільним, мимовільним);
- ✧ **пригадування** — довільне відтворення, пов'язане з активним пошуком, відновленням і добуванням з *пам'яті* матеріалу, який потрібний людині;
- ✧ **спогади** — локалізовані в часі та просторі відтворення образів нашого минулого.

Усе, що людина запам'ятовує, з часом забувається. **Забування** пов'язане зі згасанням тимчасових нервових зв'язків, що впродовж тривалого часу не відновлювалися. Головними **причинами** цього процесу є:

- ✧ невикористання впродовж тривалого часу набутих знань;
- ✧ недостатня міцність запам'ятовування матеріалу;
- ✧ негативна **індукція**, зумовлена дією сильних подразників (під час запам'ятовування це заважає утворенню нових тимчасових нервових зв'язків);

 Збереження — процес пам'яті, що забезпечує утримування результатів запам'ятовування впродовж більш чи менш тривалого часу (П.А. М'ясоїд)

 Відтворення — процес пам'яті, який полягає у відновленні матеріалу, що зберігається (П.А. М'ясоїд)

 Забування — мнемічний процес пам'яті, внаслідок якого поступово втрачається чіткість закріпленого в пам'яті матеріалу, зменшується його обсяг, виникають помилки при відтворенні, стає неможливим відтворення, впізнання (О.М. Степанов)

- ❖ негативний вплив того, що було запам'ятовано раніше, на засвоєння нового матеріалу (*проактивна інтерференція* — така, що діє заздалегідь);
- ❖ негативний вплив дальшої діяльності на зв'язки, вироблені в попередній діяльності (*ретроактивна інтерференція* — така, що діє зворотно);
- ❖ сильний імпульс — бажання пригадати індукує гальмування (вплив позамежового гальмування на перенапруження відповідних клітин кори мозку) та ін.

? Аналізуємо.

Міркуємо.

Радимо

Студентка добре підготувалася до іспиту. Проте на іспиті вона намагається відразу пригадати відповіді на запитання білети й через хвилювання не може цього зробити. Чому так сталося? Що б Ви порадили студентці?

Темп забування залежить від обсягу матеріалу, його змісту, схожості з уже відомим матеріалом, і, головне, — часу збереження. Дослідження Г. Еббінгауза засвідчили, що найінтенсивніше забування відбувається відразу ж після заучування:

? Подискутуємо

З погляду психології після математики недоцільно вивчати фізику або хімію. Спростуйте або підтвердьте цю думку

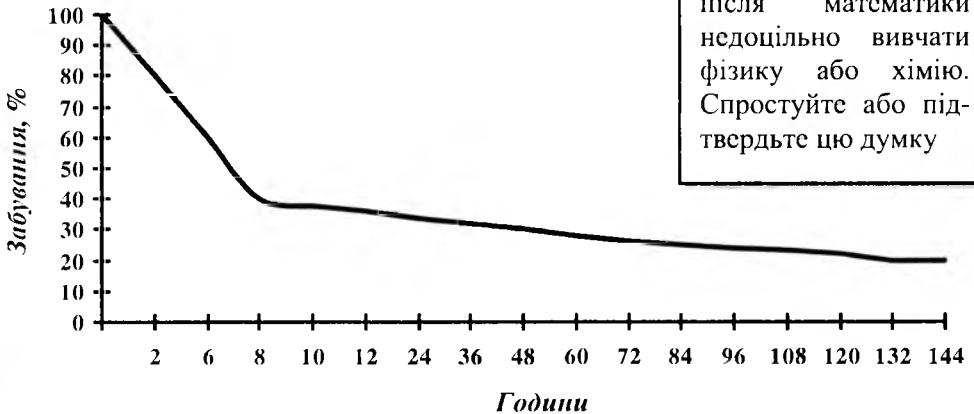

Рис. 27. "Крива забування" (за Г. Еббінгаузом)

Щоб ліпше зберегти в пам'яті матеріал, необхідно повторювати його, застосувати у своїй діяльності, вживати мнемотехнічні прийоми та залучати інші види запам'ятовування:

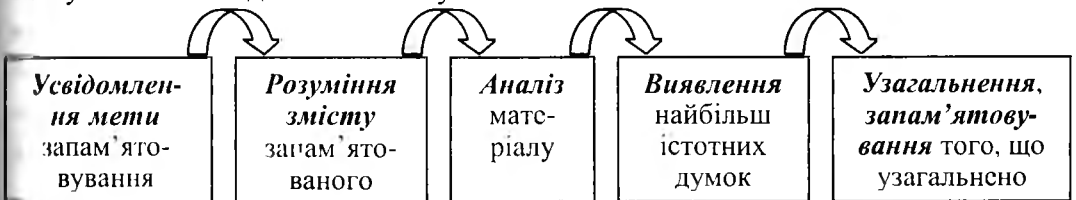

Рис. 28. Етапи логічного запам'ятовування (за Т.С. Перепелицею)

Індивідуальні особливості пам'яті

Кожна особистість має індивідуальні відмінності пам'яті, які виявляються в різних сферах її мнемічної діяльності. До найістотніших особливостей, які виявляють індивідуальні відмінності пам'яті, відносять:

Рис. 29. Індивідуальні особливості пам'яті
(за В.О. Соловієнком, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Індивідуальність такого феноменального явища, яким є наша пам'ять, виявляється в:

- ① *швидкості запам'ятовування*, що визначається кількістю повторень, потрібних для запам'ятовування нового матеріалу;
- ② *точності запам'ятовування*, що характеризується відповідністю відтвореного тому, що запам'ятовувалося, та кількістю допущених помилок;
- ③ *міцності запам'ятовування*, що виявляється в тривалості збереження завченого матеріалу (в повільності його забування);
- ④ *готовності до відтворення*, що характеризується тим, наскільки швидко та легко в потрібний момент ми можемо пригадати потрібні нам відомості.

Індивідуальні відмінності пам'яті можуть бути зумовлені типом першої нервової діяльності. Вони проявляються і в тому, який матеріал ліпше запам'ятовується (образний, словесний чи в однаковій мірі продуктивно той і той). Враховувати індивідуальні відмінності пам'яті важливо, щоб максимально продуктивно використовувати потенційні можливості та всебічно розвивати пам'ять.

? Проаналізуємо.

Визначимо.

Обгрунтуємо

Які типи пам'яті притаманні фахівцям таких професій:

- ◆ шахіст
- ◆ художник
- ◆ економіст
- ◆ конструктор
- ◆ педагог
- ◆ архітектор
- ◆ науковець
- ◆ модельєр
- ◆ письменник
- ◆ оператор
- ◆ дизайнер
- ◆ актор
- ◆ менеджер
- ◆ політик
- ◆ композитор
- ◆ *Ваша професія?*

4.6. УВАГА, Її РІЗНОВИДИ, ФОРМИ, СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Поняття про увагу

Навколишнє середовище постійно впливає на органи нашого чуття, проте не всі подразники ми можемо сприймати однаково чітко. Наша увага завжди спрямована на щось. До одних предметів і явищ, що нас оточують, ми є уважними, а на інші не звертаємо уваги.

Проблема уваги завжди викликала у дослідників підвищений інтерес. Її вивченням займалися відомі зарубіжні та українські психологи (*В. Вундт, П.Я. Гальперін, В. Джемс, К. Коффка, В. Келер, А.Р. Лурія, Є. Мілерян, Т.С. Перепелиця, С.Л. Рубінштейн, Е. Тітченер, Д.Н. Узнадзе* та ін.

❓ Функцію уваги порівнюють з лінзою, що, збираючи у фокус сонячні промені, запалює папір. Увага ж збирає у фокус розумовий потенціал людини і спрямовує його на розв'язання проблем, які постають перед нею. Що являє собою увага? Яка її природа, особливості?

Увага — це особлива форма психічної діяльності, яка виявляється в спрямованості і зосередженості свідомості на вагомих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях

(*С.Д. Максименко*).

Увага — мимовільна і довільна спрямованість та зосередженість індивіда на певному об'єкті своєї діяльності (*П.Я. М'ясоїд*).

Увага — це процес свідомого і несвідомого (напівсвідомого) відбору однієї інформації, що надходить через органи чуття, і ігнорування іншої

(*Р.С. Немов*).

Увага — спрямованість і зосередженість свідомості, що передбачає підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної чи рухової активності індивіда

(*О.М. Степанов*)

Фізіологічною основою уваги (за *І.П. Павловим*) є наявність у корі головного мозку стійкого осередку оптимального збудження, який негативно індукує суміжні ділянки. *О.О. Ухтомський* назвав його **домінантою**, що визначає характер реакції організму в певний момент. Підпорядковуючи собі всі побічні імпульси, які надходять у цей час в мозок, вона набуває більшої стійкості, посилюється.

❓ Проаналізуємо.

Обгунтуємо

Чи помічали Ви, що слабкі звуки мелодійної музики, монотонний шелест листя дерев за вікном підсилюють зосередженість уваги на певній роботі, а ось тиша нерідко сприяє відволіканню уваги?

Психологічний механізм уваги виявляється у взаємозв'язках людини з навколишнім світом, у здатності до **вибірковості** відображення. Увага

нерозривно пов'язана з діяльністю людини, в якій вона існує і якою підтримується. Вона проявляється в усіх *пізнавальних процесах* (сприйманні, мисленні, пам'яті), характеризує динаміку їхнього проходження.

? Проблема для дискусії
 Доведіть, що увага є запорукою успішного пізнання, навчання, праці, поведінки людини

Увага є складним психічним явищем, що забезпечує такі важливі функції:

- ① відбір значущих, *релевантних* впливів (таких, що відповідають потребам, адекватні певній діяльності);
- ② *ігнорування* (гальмування, усунення) інших — неістотних, побічних, конкурентних впливів;
- ③ *регулювання* різних видів діяльності (*сенсорної, інтелектуальної, рухової* тощо) та *контроль* за її перебігом.

Різновиди, форми уваги

Відомий американський психолог *Е. Тімченер* виділяв три *стадії* уваги (мимовільна увага, довільна увага, повернення до першої стадії). У вітчизняній психології поділ уваги на види та форми здійснюють на основі критеріїв наявності чи браку свідомої мети, вольового зусилля та інтересу до діяльності, її змістового компонента:

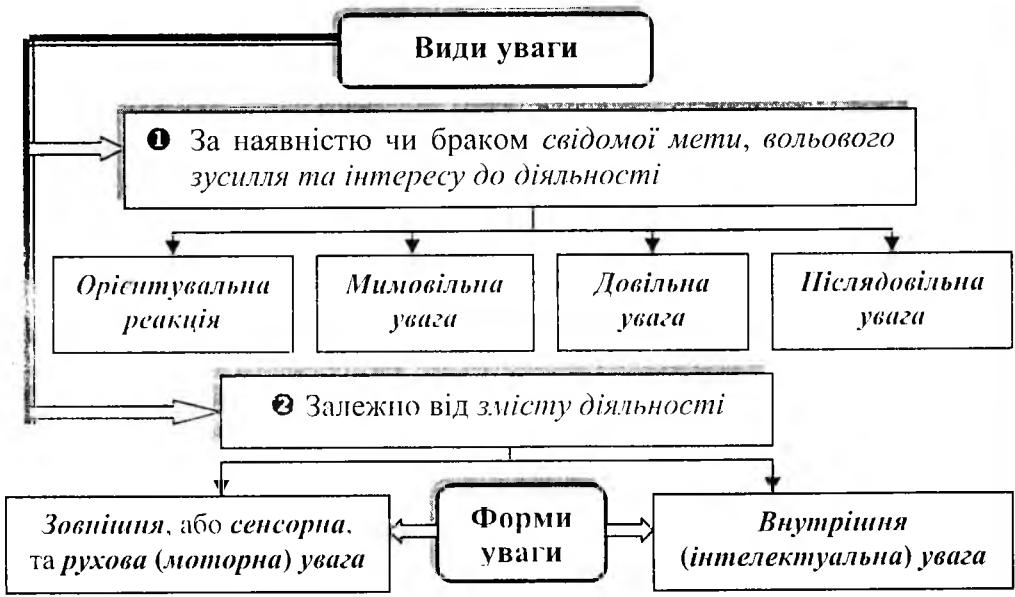

Рис. 30. Різновиди і форми уваги (за В.С. Лозницею, С.Д. Максименком, П.Я. М'ясоїдом, Т.С. Перепелицею, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

Усі різновиди уваги тісно пов'язані між собою і за певних умов змінюють одна одну.

① За наявності (чи браком) *свідомої мети, вольового зусилля та інтересу до діяльності* виокремлюють такі **різновиди уваги**:

♣ **орієнтувальну реакцію** — вроджений і генетично перший ступінь

уваги, на основі якого виникає спочатку *мимовільна*, а потім і *довільна увага* (її компонентами є *рухи голови та очей у напрямку різкого звуку, поштовху чи іншого подразника, розширення судин мозку при одночасному звуженні периферійних судин, зміна частоти дихання шкіри, зростання тону м'язів та ін.*);

 Орієнтувальна реакція — відповідь організму на новий або ж зміненої форми об'єкт, яка забезпечує його ліпше сприймання та відповідну поведінку
(П.Я. М'ясоїд)

♣ **мимовільну** — короткочасна увага, що виникає несподівано, неза-

лежно від свідомості, непередбачено, в умовах діяльності або відпочинку, на дозвіллі під впливом найрізноманітніших подразників, які впливають на певний аналізатор організму (найчастіше її спричиняють втома, здивування, захоплення чимось несподіваним, стурбованість іншими думками, а також хворобливий стан, спека, холод чи інші несприятливі для праці умови, нецікава робота, що не потребує від людини інтенсивної розумової активності тощо);

 Мимовільна увага — увага, що виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем без її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку (О.М. Степанов)

♣ **довільну** — увага, що ґрунтується на *силі волі* (завдяки їй людина здатна мобілізувати й зосередити свою свідомість на потрібній діяльності (впродовж досить тривалого часу), *умовно-рефлекторній діяльності головного мозку, здатності до гальмування зайвих рухів і дій* (її головним збуджувачем є усвідомлювані потреби та обов'язки, інтереси людини, мета та засоби діяльності, а характерними *особливостями* — цілеспрямованість, організованість і

 Довільна увага — це свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності
(Г.С. Перепелиця)

? Поміркуємо

Нашу увагу привертає мелодія пісні, миготіння світлового сигналу автомобіля, аромат щойно приготовленої кави, виправлені червоним кольором помилки. Про який вид уваги йдеться?

дисциплінованість діяльності, усвідомлення послідовності дій, здатність не відволікатися);

♣ **післядовільну** — це цілеспрямована, найбільш оптимальна в усіх видах діяльності увага, виникнення якої збільшує тривалість зосередження на діяльності, сприяє зменшенню втоми, підвищенню продуктивності праці (вона контролюється свідомо як і *довільна* увага, проте не потребує вольових зусиль для підтримання як *мимовільна* увага).

② Залежно від змісту діяльності виокремлюють різновиди (форми) уваги:

♣ **зовнішню** — це увага, що виявляється у *зовнішніх діях* людини (своєрідних рухах голови, очей, експресії обличчя, в мімічних та пантомімічних виразах і рухах, у своєрідній готовності виконувати інші види завдань), *зосередженні* на предметах і явищах дійсності (це сприяє підвищенню *чутливості*, тобто *сенсифікації* органів чуттів, а також темпераменту, статичних і кінестатичних станів організму, його органів);

♣ **внутрішню** — це увага, що спрямована на аналіз діяльності психічних процесів (сприймання, мислення, пам'яті), психічних органів і переживань і яскраво проявляється під час розв'язування завдань подумки, в пригадуванні, у міркуванні подумки.

Структурні особливості уваги

Увага є складною багатофункціональною структурою, утвореною взаємозв'язками її структурних особливостей. До них належать:

? Поміркуємо

Чому в процесі навчальної, трудової діяльності важливо сприяти переходу уваги від *довільної* до *післядовільної*? Як цього можна досягти?

Післядовільна увага — увага, що виникає на основі інтересу до процесу діяльності
(О.М. Степанов)

Зовнішня увага — мимовільна, довільна чи післядовільна зосередженість індивіда на об'єкті, даному в органах чуттів
(П.Я. М'ясоїд)

? Поміркуємо

Чому недоцільно давати учням завдання розв'язувати подумки задачу або пригадувати формулу, дату, назву і в цей час демонструвати їм наочні засоби навчання?

Внутрішня увага — зосередженість індивіда на уявленнях пам'яті, почуттях, думках, умовах задачі (П.Я. М'ясоїд)

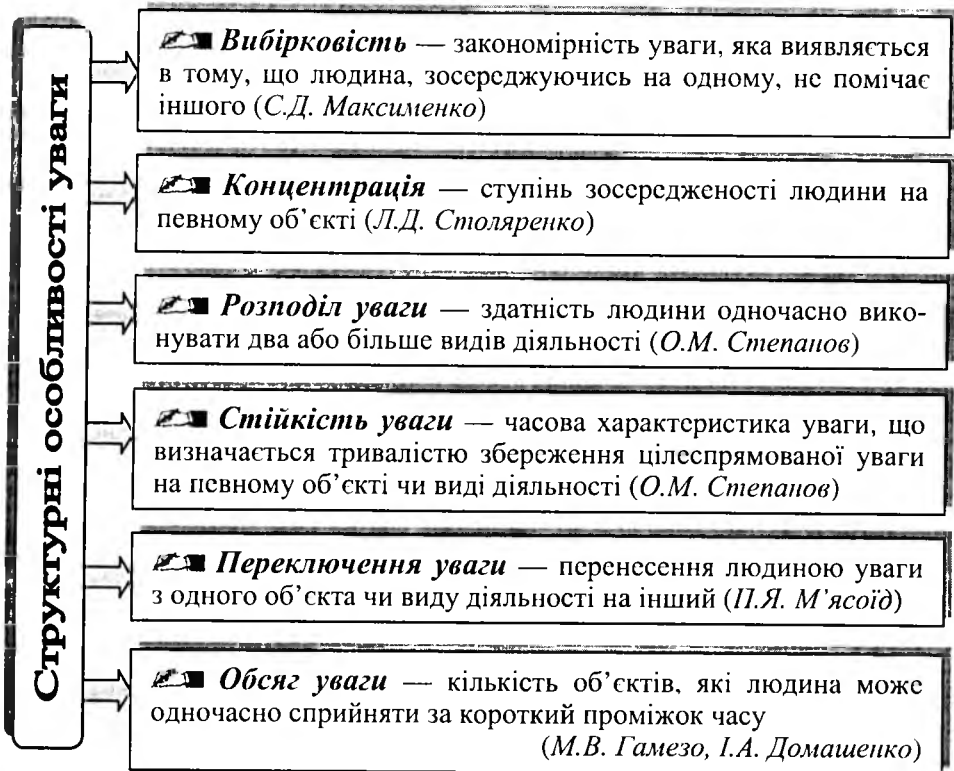

Рис. 31. Структурні особливості уваги (за М.В. Гамезо, І.А. Домашенко, С.Д. Максименко, П.Я. М'ясоїдом, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко)

У процесі реальної діяльності ці особливості (властивості) уваги виконують різні функції, перебувають між собою в різних відношеннях і одночасно мають відносну самостійність, зокрема:

- ① **вибірковість уваги** зумовлена більш вираженою гальмівною дією вагомих для людини предметів і переживань щодо менш значущих, які в цей час на неї діють (наприклад, уважно вслухаючись або вдивляючись у щось, вона не чує, що до неї звертаються, не помічає перешкод на дорозі);
- ② **концентрація уваги** виявляється в тому, що вона настільки поглинається одним об'єктом або видом діяльності, що людина не може спрямовувати увагу на інші;

? Поміркуємо

За версією істориків *Архімед* настільки перейнявся вирішенням оборонних проблем, що, захопившись побудовою геометричних фігур на піску, не почув, як до міста, а потім і до його двору ввірвалися вороги. Як Ви гадаєте, чи могли індивідуальні особливості уваги вченого спричинити його загибель під час облоги Сіракуз?

- ③ **розподіл** уваги пов'язаний зі здатністю людини за певних умов виконувати різні види діяльності (увага може розподілятися між тими видами діяльності, які людина добре освоїла. Разом з тим один з них потребує високого рівня усвідомлення, а другий здійснюється нею на автоматизованому рівні);
- ④ **стійкість** характеризується тривалістю зосередження уваги на об'єктах діяльності (вона залежить від сили або інтенсивності збудження, що зумовлені силою впливу об'єктів діяльності, індивідуальними можливостями особистості, а також важливістю для неї діяльності, зацікавленням нею, умовами її здійснення тощо);
- ⑤ **переключення** уваги виявляється в довільному переході людини від одного об'єкта до іншого, від однієї дії до іншої (якість такого переходу залежить від характеру виконуваних дій, об'єкта, індивідуально-психологічних особливостей людини, гнучкості її уваги тощо);
- ⑥ **обсяг уваги** характеризує здатність людини охопити і сприйняти в найкоротший час об'єкти, кількість яких залежить від організування матеріалу, на якому вона зосереджується, а також від її вікових особливостей, здатності відтворювати такий матеріал у формі образу (встановлено, що при короткій експозиції не пов'язаного за змістом матеріалу за 0,1 с доросла людина в середньому може сприйняти 4—6 об'єктів, а дитина — 2—3).

? Поміркуємо.

Обгрунтуємо

Водій під час керування автомобілем повинен одночасно стежити за обстановкою на дорозі, панеллю приладів, слухати шум мотора, натискати на педалі та перемикати швидкості. Чи пов'язане це з особливостями уваги?

? Перевіримо.

Обгрутуємо

Чи помітили Ви, що чим цікавішою була попередня діяльність, тим важче зосередитися на іншій? Чому?

? Проблема для роздумів

Негативним аспектом уваги є неуважність, розсіяність, поверхова концентрація, нездатність тривалий час зосередитися на предметі діяльності, невміння керувати своєю увагою. Причини розсіяності є різними. Інколи вона зумовлена глибокою концентрацією уваги на іншій діяльності, в інших втому, в третіх — її невихованістю. Чи можна, на Вашу думку, поліпшити свою увагу? Як?

Уважність як властивість особистості

Уважність, як риса характеру, віддзеркалює ставлення однієї людини до іншої, її потреб, інтересів, переживань. З огляду на це вона має велику суспільну цінність. Водночас це важлива

умова чуттєвого й раціонального відображення дійсності, логічного ходу думки та її позитивних результатів, що позначається на всіх сторонах особистості та її діяльності.

В навчально-пізнавальній, трудовій діяльності й повсякденному житті людина проявляє різні ступені уважності і може бути:

♦ *уважною* (в людини переважає довільна й післядовільна увага, вона має мету і волю, добре усвідомлює, чого хоче);

♦ *неуважною* (людина не вміє зосередитися на предметі, не здатна проникнути в суть речей, у внутрішній світ іншого);

♦ *розсіяною* (людина посідає проміжне місце за градацією уваги, має поверхову спрямованість дій, не може зосередитися на якомусь об'єкті).

Тому поділ людей за критерієм уважності є умовним. Адже людина, уважна в одній галузі життя, може бути зовсім неуважною в іншій.

Однією з важливих характеристик уваги є зв'язок *уважності* з *діяльністю* і *спрямованістю* особистості. Виникає проблема визначення індивідуальних властивостей уваги особистості з метою професійного орієнтування, профвідбору, організування навчання. Індивідуальні особливості своєї уваги варто знати кожній людині і враховувати їх у повсякденному житті, в навчальній, спортивній і професійній діяльності.

 Уважність — стійка властивість особистості, основою якої є наявність у людини сформованої звички завжди бути уважною (О.М. Степанов)

 Ступінь уважності — стійка властивість особистості, властива їй від природи, що поліпшується впродовж життя в досить обмеженому діапазоні залежно від обставин, потреб і досвіду

 Неуважність пов'язана з невмінням довільно регулювати увагу, а це негативно позначається на розумовій діяльності, порушуючи послідовність, доказовість, несуперечливість суджень та викликаючи емоційне відволікання думки. Причини неуважності криються також у незнанні того, про що йдеться

 Розсіяність уваги полягає в перестрибуванні людини від одного зовнішнього об'єкта до іншого

? Проаналізуємо.

Обгрунтуємо

Є професії, в яких властивості уваги мають надзвичайно важливе значення і зумовлюють успіхи в професійній діяльності. Доведіть це

4.7. ПОНЯТТЯ ПРО УЯВУ, ЇЇ РІЗНОВИДИ, ПРОЦЕСИ, ОСОБЛИВОСТІ

Поняття про уяву

Людина не лише сприймає навколишній світ, осмислює його, але й створює образи того, що впливало на неї. Життєві ситуації потребують від неї створення образів і предметів, яких вона ще не сприймала, уявлення подій, свідком яких вона не була тощо. Людина здатна створювати такі образи й об'єкти, яких у реальному світі немає і не може бути. Такими, наприклад, є казкові персонажі (гноми, русалки, змії Горинич та ін.), фантастичні предмети (чоботи-скороходи, килим-літак, шапка-невидимка тощо). Такий процес називають уявою.

? Поміркуємо.

Обґрунтуємо

Створення людиною образів і предметів, яких у реальному світі немає, називають уявою або *фантазією*. Часто ці два терміни використовують як синоніми. Чи є вони такими? Чи є тотожними уява і сприймання?

? Завдяки уяві людина творить. Вважають, що практично вся духовна і матеріальна культура є продуктом уяви і творчості людини. З'ясуємо, якими є трактування сутності такого феномену, як уява у психології?

Уява — психічний процес, що полягає у створенні образів, ідей, думок на основі наявних уявлень, знань, досвіду (*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович*).

Уява — процес створення індивідом наочних образів, внутрішня активність, за допомогою якої він здійснює випереджувальне відображення дійсності, розширює виднокруг свого життя (*П.А. М'ясоїд*).

Уява — психічний (інтелектуальний) процес створення образів предметів, ситуацій, обставин шляхом установлення нових зв'язків між відомими образами та знаннями (*М.Л. Смільсон*).

Уява — це процес створення людиною на основі досвіду образів предметів, яких вона ніколи не сприймала (*В.О. Соловісико*).

Уява є *пізнавальним процесом*, тому вона нерозривно пов'язана з процесами мислення й пам'яті. Її специфіка полягає в переробленні минулого досвіду, що зберігається у формі образів і понять. До створення нових образів людину спонукають різноманітні потреби, які з'являються з розвитком знань, ускладненням суспільних умов життя, необхідністю прогнозувати майбутнє.

Джерелом уяви є діяльність людини, в ході якої постають і потреби, і засоби їхнього задоволення. Уява випереджає практику. Наприклад, підраховано, що зі 108 фантастичних ідей, висунутих у творах *Жуль Верна*, нездійсненими виявилися тільки 10, а з 50 подібних ідей *О. Беляєва* — 3. Таких свідчень можна навести чимало.

За допомогою уяви людина змінює світ і саму себе. Уява, безперечно, є засобом *творчості*. Включаючись у сприймання, уява збагачує нові образи, робить їх продуктивнішими. Так, щоб зрозуміти сюжет, який художник змалював на полотні, потрібно уявити минуле життя персонажів, їхні почуття, прагнення тощо.

Уява виконує такі важливі **функції**:

- ❖ моделювання результату діяльності та засобів, необхідних для її виконання;
- ❖ проектування поведінки людини в умовах невизначеної проблемної ситуації;
- ❖ створення образів, які не програмують діяльність, а підміняють її;
- ❖ створення образів об'єктів за допомогою схематичного, описового, графічного картографічного зображення, фотознімків і т. ін.;
- ❖ створення нових предметів та явищ тощо.

? Проаналізуємо.

Обгрунтуємо

П.А. М'ясоїд стверджує, що мнемічний образ несе в собі минуле індивіда, перцептивний — теперішнє, мислительний — невідоме, а образ уяви — невідоме майбутнє. Підтвердьте або спростуйте думку українського вченого

Види уяви

У психологічній літературі є різні підходи щодо визначення видів уяви. Її класифікують, зважаючи на різні ознаки:

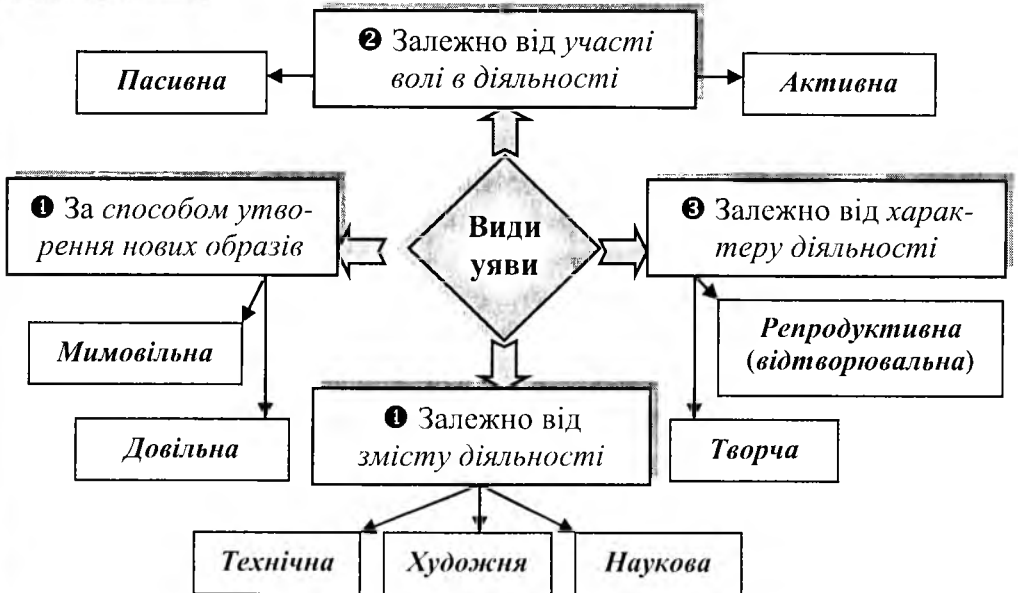

Рис. 32. Підходи до класифікації уяви (за М.Й. Варієм, П.А. М'ясоїдом, М.Л. Смільсон, В.О. Соловієнком, О.М. Степановим)

❶ За *способом утворення нових образів* розрізняють такі **різновиди уяви**:

- ✦ **мимовільну** — уява, зумовлена потребами, почуттями, установками; створення нових образів не керується спеціальною метою уявити певні події, предмети чи явища, а породжується діяльністю, спрямованою на досягнення інших цілей (створення образів може бути зумовлено змістом розповіді вчителя, текстом художньої чи історичної літератури, в якому описані події, місцевість, де вони відбуваються);
- ✦ **довільну** — уява, спрямована спеціальною метою на створення певного об'єкта, можливої ситуації, уявлення або передбачення сценарію розвитку подій (наприклад, уявлення геометричних фігур за умовою задачі).

❷ Залежно від *участі волі в діяльності* виділяють такі **різновиди уяви**:

- ✦ **активну** — процес довільного створення індивідом наочних образів (вона має відтворювальний і творчий характер);
- ✦ **пасивну** — мимовільне або довільне створення образів, не призначених для втілення в дійсність.

До пасивної уяви належать:

- ◆ **сновидіння** — певним чином організована система образів, що мимовільно виникають під час фази “швидкого” сну;
- ◆ **фантазування** (гр. *φαντασία* — уява) — довільне оперування образами уяви, що має задовольнити потребу, на шляху реального задоволення якої є перешкоди;
- ◆ **ілюзії** — сприймання об'єктів зі спотворенням окремих їхніх властивостей, внаслідок привнесення в образ змісту уявлень пам'яті.

❸ Залежно від *характеру діяльності* активна уява може бути:

- ✦ **творчою** — уява, що супроводжує творчу діяльність і дає змогу людині створювати нові оригінальні образи (уява конструктора-винахідника, який створює нову машину);
- ✦ **репродуктивною** — уява, що супроводжує процес засвоєння вже створеного та описаного іншими людьми (інженера, який згідно з усним описом або кресленням створює образ цієї машини).

? Проблема для дискусії

Коли *Д.І. Менделєєв*, розклавши свій “хімічний пасьянс” у порядку зменшення атомної маси елементів, нарешті заснув, то уві сні побачив таблицю з розміщенням елементів у зворотному порядку. Це був той варіант, який він, прокинувшись, записав. Чи можна стверджувати, що відкриття Періодичного закону відбулося саме завдяки уяві вченого?

? Проаналізуємо.

Обгрунтуємо

Чи можна вважати *мрію* зразком творчої уяви?

4 Залежно від змісту діяльності розрізняють такі різновиди уяви:

- ✦ *художню* — уява, в якій переважають чуттєві (зорові, слухові тощо) образи, надзвичайно детальні та яскраві;
- ✦ *технічну* — уява, що створює образи просторових відношень у вигляді геометричних фігур з мисленневим застосуванням їх у різних комбінаціях (образи виявляються в кресленнях, схемах, в мовній формі);
- ✦ *наукову* — уява, що втілюється у плануванні й проведенні експериментальних досліджень, у побудові гіпотези, моделюванні шляхів розв'язання наукової проблеми, вмінні проектувати експериментальні ситуації, узагальнювати емпіричний матеріал тощо.

? Проаналізуємо.
Обґрунтуємо
І. Рєпін, малюючи картину “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, говорив: “Голова обертом іде від їхнього гумору та галасу”.
 Про який вид уяви йдеться? З уявою чи фантазією пов'язані такі види творчості, як наукова технічна і будь-яка професійна творчість?

Процеси уяви

Під час практичної діяльності уява пов'язана з мисленням, яке також передбачає відтворення образів:

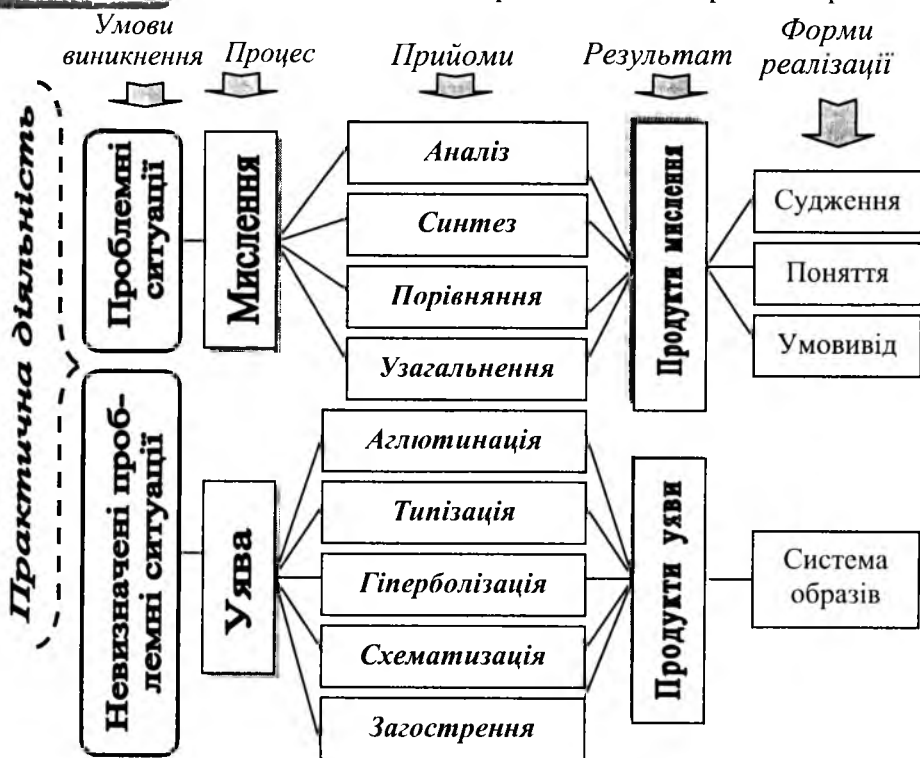

Рис. 33. Зв'язки мислення та уяви в практичній діяльності людини

Процес творення образів уяви пов'язаний з мисленням і відбувається різними способами, прийомами:

- ✦ **аглотинація** (лат. *agglutinatio* — склеювання) — механічне поєднання в новому образі елементів і властивостей, які в повсякденному житті не поєднуються (наприклад, міфічні образи кентавра, русалки, засоби транспорту — тролейбус);
- ✦ **гіперболізація** (гр. *hyperbole* — перебільшення) — збільшення об'єкта чи предмета або кількості його частин, що використовується в літературі, фольклорі, при створенні дружніх шаржів, техніці тощо (наприклад, велетень Гуллівер, літак “Мрія”, танк-амфібія тощо);
- ✦ **літота** — навмисне зменшення предмета або недовомленість (Дюймовочка, хлопчик-мізинчик);
- ✦ **схематизація** — образ уяви, коли розбіжності зменшуються, а риси схожості виходять на перший план (орнамент, елементи якого художник узяв із рослинного світу);
- ✦ **загострення** — уявне підкреслення якихось властивостей реального об'єкта, внаслідок якого образ набуває особливої виразності;
- ✦ **антиципація** (лат. *anticipatio* — визначення задалегідь) — згадування задалегідь, передбачення, що забезпечує проведення мисленого експерименту з метою перевірки гіпотези (вчений, експериментуючи, мислено оперує об'єктом дослідження, наділяє його певними властивостями, комбінує, зіставляє, випробовує їх).

Отже, уява належить до вищих пізнавальних процесів. Вона є необхідним аспектом будь-якої людської діяльності. Мотивується уява потребами особистості, реальному задоволенню якої часто передують живе, яскраве уявлення ситуації, в якій ця потреба може бути задоволена.

? Проблема для роздумів

Коли *Е. Резерфорд* з'ясував, що α -частинки при бомбардуванні золотої фольги відхиляються від свого руху приблизно на $2-3^\circ$, а деякі з них — на 90° . Пояснити їхню поведінку йому допомогло порівняння з поведінкою комети, що потрапила в поле тяжіння Сонця. Проте цей образ не давав можливості зрозуміти, як міг нейтральний атом золота діяти на позитивно заряджену α -частинку. Тоді вчений зробив наступний крок: уявив, що комета взаємодіє не з усією Сонячною системою, а лише з її центральним ядром — Сонцем. Звідси з'явився висновок: причину того, що деякі частинки відхиляються на більший, ніж звичайно, кут, слід шукати у структурі самого атома. Так було створено його планетарну модель. Які пізнавальні процеси сприяли цьому відкриттю?

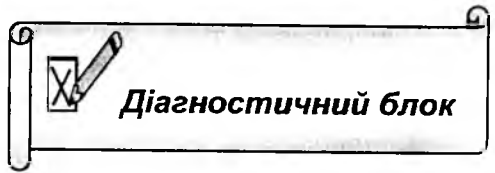

Практичний блок

Практичне завдання № 4. КОГНІТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

- 4.1. Пізнавальні процеси. З'ясуйте основні принципи їхньої класифікації.
- 4.2. Обґрунтуйте особливості розвитку психіки і пізнавальної діяльності у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.3. Охарактеризуйте динаміку розвитку відчуття у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.4. Охарактеризуйте динаміку розвитку сприймання у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.5. Охарактеризуйте динаміку розвитку мислення у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.6. Охарактеризуйте динаміку розвитку пам'яті у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.7. Охарактеризуйте динаміку розвитку уваги у різні вікові періоди (віковий період розвитку людини за вибором).
- 4.8. Виділіть спільне й відмінне у відчуттях та сприйманні як процесів психічного відображення дійсності, в процесах пошуку й оброблення інформації.
- 4.9. Охарактеризуйте властивості та закономірності відчуттів, наведіть цікаві факти про пороги чутливості аналізаторів, явища адаптації та сенсibiliзації.
- 4.10. Змоделюйте схему виникнення відчуттів та поясніть її.
- 4.11. Охарактеризуйте специфічні властивості та закономірності сприймання, їхній взаємозв'язок.
- 4.12. Наведіть факти впливу аперцепції та ролі установки на адекватність і повноту сприймання. Явище ілюзії.
- 4.13. Значення естетичного виховання у розвитку сенсорної культури особистості.
- 4.14. Складіть структурно-логічну схему класифікації видів уваги, наведіть приклади.
- 4.15. Коротко охарактеризуйте властивості уваги, зазначаючи їхню роль у навчальній і трудовій діяльності.
- 4.16. Складіть структурно-логічну схему класифікації видів пам'яті за різними критеріями, наведіть приклади. Взаємозв'язок і взаємодія різних видів пам'яті у людини.
- 4.17. Покажіть шляхи, прийоми й засоби формування, поліпшення уваги людини у різні вікові періоди.

- 4.18. Пам'ять, головні шляхи розвитку різних видів пам'яті.
- 4.19. Проаналізуйте процеси пам'яті в навчальній діяльності людини.
- 4.20. Мнемічні властивості особистості та здібності людини. Шляхи, прийоми і засоби покращення пам'яті людини.
- 4.21. Пам'ять людини і "пам'ять" машини. Чим можна обґрунтувати величезні можливості пам'яті людини?
- 4.22. Опишіть і наведіть приклади мисленневих дій та операцій.
- 4.23. Складіть структурно-логічну схему класифікації видів мислення за різними критеріями.
- 4.24. Обґрунтуйте суть та значення теоретичного мислення та його компонентів у науковій роботі.
- 4.25. З'ясуйте суть та значення теоретичного і практичного мислення у професійній діяльності.
- 4.26. Особливості оперативного мислення у професійній діяльності. Комп'ютерне моделювання.
- 4.27. Доведіть зв'язок мислення з емоціями та почуттями. Значення саногенного та патогенного мислення, реалістичного й аутичного мислення в розвитку особистості.
- 4.28. Порівняйте задачу з проблемною ситуацією. Яка між ними відмінність? Складіть алгоритм розв'язання задачі.
- 4.29. Опишіть можливі шляхи формування самостійності, критичності та інших якостей мислення студентів.
- 4.30. Назвіть принципову відмінність мислення людини від "мислення" машини. Наведіть аргументи, які б переконливо засвідчували наявність такої відмінності.
- 4.31. Дослідження в галузі штучного інтелекту, експертні системи в сучасній науці і техніці.
- 4.32. Розкрийте зв'язок мислення з мовою, мовленням.
- 4.33. Складіть структурно-логічну схему класифікації видів уяви за різними критеріями, наведіть приклади.
- 4.34. Визначте роль різних видів уяви в житті людини.
- 4.35. Визначте роль фантазії, мрії, сновидіння, галюцинації в житті людини.
- 4.36. Наведіть аргументи важливості фантазії в житті людини. Яку роль у формуванні уяви дитини відіграють казки?
- 4.37. Процес творення образів уяви відбувається різними прийомами. Опишіть їх. Проілюструйте роль уяви в творчій діяльності людини.
- 4.38. Співвідношення творчості й професіоналізму, становлення творчої професійної діяльності.
- 4.39. Креативність у педагогічній діяльності.
- 4.40. Рефлексія у педагогічній діяльності.

?? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) відчуття	А Б В Г Г Д;
б) мислення	А Б В Г Г Д;
в) сприймання	А Б В Г Г Д;
г) пам'ять	А Б В Г Г Д;
г) увага	А Б В Г Г Д;
д) уява	А Б В Г Г Д.

А — вища форма відображення дійсності в психіці, ідеальна діяльність, результатом якої є об'єктивна істина;

Б — пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їхній безпосередній дії на органи чуттів;

В — закріплення, зберігання і відтворення людиною її попереднього досвіду;

Г — особлива форма психічної діяльності, яка виявляється в спрямованості і зосередженості свідомості на вагомих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях;

Г — психічний процес відображення людиною предметів та явищ загалом, у сукупності всіх їхніх якостей і властивостей при безпосередньому впливі на органи чуттів;

Д — процес створення індивідом наочних образів, внутрішня активність, за допомогою якої він здійснює випереджувальне відображення дійсності, розширює виднокруг свого життя.

2. *Одержання, зберігання, розпізнання, відтворення, перетворення, забування інформації в плані побудови моделі світу характеризують як ...*

Відповідь:

- а) когнітивну сферу особистості; б) пам'ять;
в) пізнавальну сферу особистості; г) мислення.

3. *Тривале, цілеспрямоване зосередження уваги на предметі сприймання, що здійснюється з певною метою і за визначеним планом, називають ...*

Відповідь:

а) спостереженням; б) розумовими діями; в) розумінням;
г) асоціацією; г) прогнозуванням; д) пізнавальною діяльністю.

4. *Згрупуйте відчуття відповідно до системи аналізаторів:*

А) вестибулярний апарат; Б) ніс; В) очі;
Г) координація рухів; Г) вуха; Д) шкіра.

Відповідь:

а) зорові; б) слухові; в) дотикові; г) нюхові;
г) температурні; д) статичні; е) кінестетичні.

5. *Інтенсивне зосередження на предметі розумової або фізичної діяльності, коли людина не помічає впливу на неї сторонніх подразників, називають ...*

Відповідь:

а) концентрацією; б) стійкістю; в) обсягом;
г) переключенням; г) розподіленням.

6. *Визначте правильне співвідношення між особливостями сприймання та їхніми дефініціями:*

а) аперцепція	А Б В Г Г Д Е;
б) предметність	А Б В Г Г Д Е;
в) цілісність	А Б В Г Г Д Е;
г) осмисленість	А Б В Г Г Д Е;
г) константність	А Б В Г Г Д Е;
д) вибірковість	А Б В Г Г Д Е;
е) структурність	А Б В Г Г Д Е.

А — відображення будови предмета сприймання;

Б — залежність змісту і спрямованості сприймання від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок, рівня сформованості знань;

В — переважаюче виокремлення одних об'єктів порівняно з іншими;

Г — відображення в перцептивному образі властивостей предмета;

Г — відображення предмета у сукупності його рис як єдиного цілого;

Д — властивість перцептивного образу бути усвідомленим як особистість;

Е — незалежність перцептивного образу від умов, в яких перебуває предмет сприймання.

7. Згрупуйте дефініції умовиводів та їхні назви:

- А) судження, в якому на підставі конкретного роблять узагальнення;
- Б) судження, в якому на підставі загального здобувають знання про конкретне;
- В) судження, що ґрунтується на схожості окремих істотних ознак об'єктів, і на цій підставі роблять висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками.

Відповідь:

а) умовивід за аналогією; б) дедукція; в) індукція.

8. Нездатність або складність перебудуватися під час виконання завдань, якщо цього потребують обставини, характеризують таку властивість, як ... .

Відповідь:

- а) резистентність; б) ригідність; в) пластичність;
- г) реактивність; г) сенситивність.

9. Що Ви бачите на рисунку 34? (Впишіть побачене у назву рисунка)

Рис. 34. Виділення ... і ... з фону (за М. Вертхаймером)

10. Створення образу очікуваного результату називають ... .

Відповідь:

- а) спостереженням; б) розумовими діями; в) розумінням;
- г) асоціацією; г) прогнозуванням; д) пізнавальною діяльністю.

11. Пам'ять, яка забезпечує запам'ятовування і відтворення інформації, потрібної для використання в поточній діяльності, — це ... .

Відповідь:

- а) короткотривала; б) довготривала; в) оперативна; г) мимовільна.

12. Як називають асоціації, що відображають зв'язки між предметами та явищами, які чергуються в часі, або знаходяться поряд одні з одним в просторі?

Відповідь:

- а) асоціаціями за суміжністю; б) асоціаціями за схожістю;
в) асоціаціями за контрастом; г) причинно-наслідкові.

13. Чому сприймання не можна зводити до простої суми відчуттів? Як Ви розумієте таке твердження: "Сприймання — результат складної аналітико-синтетичної діяльності"?

14. Процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності, називають ...

Відповідь:

- а) спостереженням; б) розумовими діями; в) розумінням;
г) асоціацією; г) прогнозуванням; д) пізнавальною діяльністю.

15. Чутливість аналізатора залежить від явищ, які підпорядковані певним закономірностям. Серед них важливими є такі:

Чутливість

Здатність аналізатора реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його

Взаємодія

Підвищення чутливості внаслідок взаємодії аналізаторів і вправління

Адаптація

Виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора

Сенсибілізація

Здатність аналізатора реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його

Синестезія

Зміна чутливості аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття

(З'єднайте стрілками поняття і відповідну йому дефініцію)

16. Вкажіть форми відтворення в порядку зростання їхньої складності.

Відповідь:

- а) впізнання; б) згадування; в) спогади; г) пригадування.

17. Розділіть поняття у групи за критеріями:

- А) обсягом;
- Б) кількістю предметів;
- В) спрямованістю на об'єкт.

Відповідь:

- а) родові; б) загальні; в) конкретні; г) видові;
- г) абстрактні; д) часу; е) одиничні; є) категорії.

18. Для мислення характерні такі індивідуальні особливості ...

Відповідь:

- а) самостійність; б) критичність; в) швидкість;
- г) гнучкість; г) широта; д) стійкість; е) глибина.

19. Дії з предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них, називають ...

Відповідь:

- а) спостереженням; б) розумовими діями; в) розумінням;
- г) асоціацією; г) прогнозуванням; д) пізнавальною діяльністю.

20. У якій парі пташок (рис. 35) відстань між дзьобами є довшою? На якій особливості сприймання ґрунтувалася Ваша відповідь?

(А)

(Б)

Рис. 35. Політ пташок у небі (за М.В. Гамезо, І.А. Домашенко)

Відповідь:

- а) А; б) Б; в) відстані однакові.

21. *За змістом пам'ять поділяють на ...*

Відповідь:

- а) наочно-дійову; б) мимовільну; в) образну; г) рухову;
г) словесно-логічну; д) оперативну; е) емоційну; є) довільну.

22. *Матеріал зберігається у ній часто у вигляді відлуння явища, яке щойно відбулося. Так звучить, наприклад, почутий номер телефону, який ми не збираємося запам'ятовувати. Про обсяг якої пам'яті йдеться?*

Відповідь:

- а) емоційної; б) образної; в) сенсорної; г) смислової; г) довільної;
д) мимовільної; е) механічної; є) метапам'яті; ж) короткочасної.

23. *Напишіть форми відтворення за їхньою складністю ...*

24. *Розділіть відповіді за групами, які характеризують:*

- А) судження, спрямовані на з'ясування істинності думки, доведення її або заперечення;
Б) виведення нового судження з одного або кількох відомих суджень.

Відповідь:

- а) міркування; б) умовивід.

25. *Уміння людини швидко змінювати свої дії відповідно до ситуації, знаходити нові нестандартні рішення виявляється у такій якості мислення, як ...*

Відповідь:

- а) критичність; б) гнучкість; в) широта;
г) послідовність; г) швидкість.

26. *Під час лекції студенти одночасно слухають повідомлення викладача і записують у конспект головні тези. Завдяки якій структурній особливості уваги це можливо?*

Відповідь:

- а) уважності; б) обсягові; в) розподілу; г) стійкості;
г) вибіркості; д) концентрації; е) переключенню.

27. *Здатність людини помічати в об'єктах малопомітне, але важливе для розуміння їхньої суті, — це ...*

Відповідь:

- а) уважність; б) спостережливість;
в) практичність; г) реалістичність.

28. *Визначте правильне співвідношення між формами мислення та їхніми дефініціями:*

а) поняття	А Б В Г;
б) судження	А Б В Г;
в) міркування	А Б В Г;
г) умовивід	А Б В Г.

А — відображення загальних, істотних ознак предметів і явищ дійсності;

Б — низка пов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність думки, довести або заперечити її;

В — форма мислення, в якій із одного або кількох пов'язаних суджень виводять нове судження, яке дає нове знання про предмети і явища;

Г — відображення зв'язків між предметами і явищами об'єктивної дійсності чи між їхніми ознаками і властивостями, виражене в словесній формі.

29. *Які розумові і практичні дії необхідні для розуміння наукового тексту?*

30. *Олівець, занурений у склянку з водою, здається нам переломленим. Чому?*

Відповідь:

- а) через те, що виникають зорові ілюзії;
- б) через неточне сприймання розмірів;
- в) внаслідок акомодатії органа зору;
- г) внаслідок конвергенції органа зору.

31. *Згрупуйте сприймання за відвідними критеріями:*

- А) сенсорними особливостями;
- Б) відношенням до психічного життя;
- В) складністю предмета чуттєвого відображення;
- Г) активністю сприймання.

Відповідь:

- а) інтелектуальні; б) смакові; в) простору; г) емоційні; г) слухові;
- д) часу; е) навмисне; є) музики; ж) людини до людини; з) зорові;
- и) нюхові; і) кінестетичні; ї) форми об'єкта; й) напрямку; к) руху.

32. *Відтворення, що виникає при повторному сприянні предметів, — це ...*

Відповідь:

- а) впізнання; б) згадування; в) пригадування; г) спогад.

33. Чому розмір Сонця вранці та ввечері здається більшим порівняно з тим, як воно сприймається в зеніті?

Відповідь:

- а) через те, що виникають зорові ілюзії;
- б) через неточне сприймання розмірів;
- в) внаслідок акомодациї органа зору;
- г) внаслідок конвергенції органа зору.

34. Підберіть відповідну дефініцію до таких понять:

А) індукція; Б) дедукція.

Відповідь:

- а) судження, в якому на підставі конкретного роблять узагальнення;
- б) судження, в якому на підставі загального здобувають знання про конкретне.

35. До загальних властивостей відчуттів відносять ...

Відповідь:

- а) інтенсивність; б) самостійність; в) тривалість;
- г) просторову локалізацію; г) вибірковість; д) якість.

36. З яким видом пам'яті пов'язане у людини почуття ностальгії при спогадах про країну, в якій вона виросла, але з якихось причин залишила?

Відповідь:

- а) емоційною; б) метапам'яттю; в) механічною;
- г) мимовільною; г) довільною; д) смисловою;
- е) сенсорною; є) образною; ж) моторною.

37. Як називають асоціації, які відображають не лише збіг подразників у часі та просторі, їхню схожість і відмінність, а й причинні залежності між ними?

Відповідь:

- а) асоціаціями за суміжністю; б) асоціаціями за схожістю;
- в) асоціаціями за контрастом; г) причинно-наслідкові.

38. Як називають закріплення образів сприймання, уявлень, думок, дій, переживань і зв'язків між ними?

Відповідь:

- а) збереженням; б) відтворенням;
- в) запам'ятовуванням; г) забуванням.

39. У психології відомі різні підходи до класифікації мислення. Розподіліть різновиди мислення у групи за такими критеріями:

- А) формою відображення дійсності;
- Б) рівнем узагальнення;
- В) характером проблем;
- Г) ступенем новизни продукту розумової діяльності;
- Ґ) розгорнутістю в часі;
- Д) характером впливу на емоційну сферу.

Відповідь:

- а) наочно-дійове; б) патогенне; в) теоретичне; г) аутичне;
- ґ) інтуїтивне; д) продуктивне (творче); е) наочно-образне;
- є) реалістичне; ж) абстрактне; з) саногенне; и) практичне;
- і) емпіричне; ї) репродуктивне; й) дискурсивне.

40. Розподіліть різновиди пам'яті у групи за критеріями:

- А) змістом матеріалу;
- Б) часом зберігання;
- В) ступенем опосередкованості;
- Г) рівнем усвідомлення матеріалу.

Відповідь:

- а) рухова; б) емоційна; в) сенсорна; г) короткочасна; ґ) перехідна;
- д) оперативна; е) миттєва; є) образна; ж) метапам'ять; з) моторна;
- и) смислова; і) мимовільна; ї) довготривала; й) словесно-логічна;
- к) зовнішньо опосередкована; л) механічна; м) довільна.

41. Під час гри в шахи добрий гравець простежує конкретний хід фігури, співвідносить поле шахової дошки, куди може бути поставлена фігура, з самою фігурою, "програє" даліше пересування фігур по полю, прогнозує можливі комбінації ходів. Про сформованість яких видів мислення це свідчить?

42. Процес пам'яті, що забезпечує утримування результатів запам'ятовування впродовж більш чи менш тривалого часу, називають ...

Відповідь:

- а) збереженням; б) відтворенням;
- в) запам'ятовуванням; г) забуванням.

43. Складну аналітико-синтетичну діяльність мозку, спрямовану на розкриття внутрішньої сутності предметів, процесів і явищ, на усвідом-

лення зв'язків, стосунків, залежностей, які в ній відображаються, називають ... .

Відповідь:

а) спостереженням; б) розумовими діями; в) розумінням;
г) асоціацією; г) прогнозуванням; д) пізнавальною діяльністю.

44. Як називають асоціації, що виникають тоді, коли в мозку відображаються зв'язки між предметами, схожими між собою в певному відношенні?

Відповідь:

а) асоціаціями за суміжністю; б) асоціаціями за схожістю;
в) асоціаціями за контрастом; г) причинно-наслідкові.

45. Сприйняття та інтерпретацію людиною самої себе через "Я ідеальне", "Я образ", "Я реальне" пояснював ...

Відповідь:

а) З. Фройд; б) Е. Еріксон; в) А. Маслоу; г) К. Роджерс;
г) Я. Цурковський; д) К. Юнг; е) Г. Костюк; е) Л. Виготський.

46. Про яку пам'ять йдеться, коли ми ставимо собі за мету щось запам'ятати або пригадати?

Відповідь:

а) емоційну; б) образну; в) сенсорну; г) смислову; г) довільну;
д) мимовільну; е) механічну; є) метапам'ять; ж) довготривалу;
з) словесно-логічну; и) оперативну; і) перехідну; ї) моторну.

47. Як називають мнемічний процес пам'яті, внаслідок якого поступово втрачається чіткість закріпленого в пам'яті матеріалу, зменшується його обсяг, виникають помилки при відтворенні, стає неможливим відтворення, впізнавання?

Відповідь:

а) збереженням; б) відтворенням;
в) запам'ятовуванням; г) забуванням.

48. Як називають асоціації, що утворюється при відображенні в мозку людини предметів та явищ об'єктивної дійсності, пов'язаних між собою протилежними ознаками?

Відповідь:

а) асоціаціями за суміжністю; б) асоціаціями за схожістю;
в) асоціаціями за контрастом; г) причинно-наслідковими.

49. *Сприймання у життєдіяльності людини виконує такі функції:*

Орієнтувальну

Відображення нових предметів та явищ, їхньої сутності, зв'язків між ними тощо

Оцінну

Під час створення нових об'єктів здійснюється контроль і регулювання поведінки, емоційного стану, діяльності в процесі взаємодії з предметами та явищами тощо

Пізнавальну

Спрямованість у пізнання об'єктів, поведінці, естетиці

Контрольно-регулятивну

Оцінення розміщення об'єктів, їхніх форм, величини, фізичних властивостей, ситуативного значення, поведінкового, символічного або естетичного змісту

(З'єднайте стрілками функцію та відповідну їй характеристику)

50. *Зв'язок між елементами психіки, за якого поява одного елемента в певних умовах викликає появу іншого, з ним пов'язаного, називають ...*

Відповідь:

- а) спостереженням; б) прогнозуванням; в) розумовими діями;
- г) асоціацією; г) розумінням; д) пізнавальною діяльністю.

51. *Залежно від характеру діяльності активна уява може бути ...*

Відповідь:

- а) творчою; б) фантазуванням; в) репродуктивною; г) мрією;
- г) фантазією; д) ілюзією; е) науковою; е) емпіричною.

52. *Відомий неординарний випадок, коли грецький філософ Сократ під час бесіди зі своїми учнями поринув у глибоке зосередження на проблемі, що обговорювалася. У нерухомості він простояв усю ніч, не сприймаючи й не реагуючи на оточення навіть тоді, коли варта, грюкаючи, ходила повз нього. І тільки зі сходом сонця він вийшов з цього стану. З якими особливостями уваги це пов'язано?*

Відповідь:

- а) вибірковістю; б) концентрацією; в) переключенням;
- г) розподілом; г) уважністю; д) обсягом; е) стійкістю.

53. *Кожна особистість має індивідуальні відмінності пам'яті, що проявляються в різних сферах її мнемічної діяльності. Доповніть таблицю відповідними буквеними позначеннями індивідуальних особливостей пам'яті.*

Таблиця 65. Індивідуальні особливості пам'яті

Індивідуальні особливості	Інтерпретація / пояснення
	Індивідуальна особливість, що визначається кількістю повторень, потрібних для запам'ятовування нового матеріалу
	Індивідуальна особливість, що характеризується відповідністю відтвореного тому, що запам'ятовувалося, та кількістю допущених помилок
	Індивідуальна особливість, що виявляється в тривалості збереження завченого матеріалу (в повільності його забування)
	Індивідуальна особливість, що характеризується тим, наскільки швидко та легко в потрібний момент людина може пригадати потрібні їй відомості

Відповідь:

- а) точність запам'ятовування; б) готовність до відтворення;
в) швидкість запам'ятовування; г) міцність запам'ятовування.

54. *Процес творення образів уяви відбувається з використанням таких прийомів ...*

Відповідь:

- а) аглютинація; б) гіперболізація; в) сновидіння; г) фантазування;
г) літота; д) ілюзії; е) схематизація; є) фантазія; ж) антиципація;
з) загострення; и) страх.

55. *Історики стверджують, що нібито Юлій Цезар, Наполеон Бонапарт були здатні одночасно писати одне, читати інше, слухати третє, говорити про четверте. Про розвинутість якої індивідуальної особливості уваги це засвічує?*

Відповідь:

- а) вибіркості; б) концентрації; в) розподілу; г) переключення;
г) уважності; д) обсягу; е) стійкості.

56. *Розсіяною можна вважати людину, яка ... . (Продовжте думку).*

57. *Неуважною можна вважати людину, яка ... . (Продовжте думку).*

58. Як називають процес пам'яті, який полягає у відновленні матеріалу, що зберігається?

Відповідь:

- а) збереженням; б) відтворенням;
в) запам'ятовуванням; г) забуванням.

59. Серед мисленневих операцій найважливішими вважають такі:

Абстрагування	Встановлення подібності і несхожості між предметами, явищами дійсності
Синтез	Розчленування об'єкта мислення як цілого на частини за допомогою зовнішніх або внутрішніх дій чи операцій
Порівняння	Мисленнє об'єднання окремих частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове,
Аналіз	Виділення одних властивостей об'єкта мислення серед інших
Систематизацію	Упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів
Класифікацію	Групування об'єктів за видовими, родовими й іншими ознаками
Узагальнення	Мисленнє об'єднання предметів і явищ за їхніми загальними та істотними ознаками

(З'єднайте стрілками мисленнєву операцію та відповідну їй дефініцію)

60. Як називають пам'ять, коли ми щось запам'ятовуємо та відтворюємо, не ставлячи перед собою спеціальної мети щось запам'ятати або відтворити?

Відповідь:

- а) перехідною; б) довготривалою; в) оперативною; г) метапам'яттю;
г) довільною; д) мимовільною; е) механічною; є) словесно-логічною;
ж) моторною; з) смисловою; и) сенсорною; і) емоційною; і) образною.

61. Доповніть таблицю, вказуючи буквене позначення видів суджень до відповідних дефініцій та наведіть приклади до кожного:

Таблиця 66. Класифікація суджень

Вид	Дефініція судження	Приклад
	Судження, що стосується лише одного об'єкта	
	Судження, що складаються з кількох простих суджень	
	Судження, які правильно відображають відносини, що наявні в об'єктивній дійсності	
	Судження, в яких ствердження або заперечення стосується всього класу	
	Судження, в яких дійсність відображається неадекватно	
	Судження, що складаються з одного ствердження або заперечення	
	Судження, що стосуються лише деяких об'єктів певного класу	

Відповідь:

- а) істинні; б) одиничні; в) хибні; г) прості;
г) часткові; д) складні; е) загальні.
62. Під час уроку фізики вчитель запропонував учням пригадати подумки основні формули на закони постійного струму, а сам в цей час демонстрував їм принцип роботи амперметра і вольтметра? Чи правильними, на Вашу думку, були дії вчителя? Чи сприяло це зосередженню уваги школярів?
63. До пасивної уяви належать ... .
- Відповідь:**
а) сновидіння; б) фантазування; в) ілюзії; г) мрії;
г) фантазії; д) тривога; е) страх; е) образ.
64. Природно, що словесно-логічна пам'ять тісно пов'язана з мисленням і мовою і розвивається головню у процесі словесно-логічного мислення. Доведіть це.
65. З яких етапів складається процес розв'язання завдання?
66. ... — це раптовий здогад, усвідомлення ситуації загалом, який зумовлює розв'язання задачі (Вставте пропущене слово).

Відповідь:

- а) еврика; б) інсайт; в) асоціація; г) креативність; г) проникливість.

67. До активної уваги належать ...

Відповідь:

- а) сновидіння; б) фантазування; в) ілюзії; г) мрії;
г) фантазії; д) тривога; е) страх; є) образ.

68. Визначте правильне співвідношення між видами уваги та їхніми дефініціями:

а) орієнтувальна реакція	А Б В Г Г Д;
б) мимовільна увага	А Б В Г Г Д;
в) довільна увага	А Б В Г Г Д;
г) післядовільна увага	А Б В Г Г Д;
г) зовнішня увага	А Б В Г Г Д;
д) внутрішня увага	А Б В Г Г Д.

А — свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності;

Б — відповідь організму на новий або ж зміненої форми об'єкт, яка забезпечує його ліпше сприймання та відповідну поведінку;

В — увага, що виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем без її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку;

Г — зосередженість індивіда на уявленнях пам'яті, почуттях, думках, умовах задачі;

Г — увага, що виникає на основі інтересу до процесу діяльності;

Д — мимовільна, довільна чи післядовільна зосередженість індивіда на об'єкті в органах чуттів.

69. Розподіліть різновиди уваги у групи за відповідними критеріями:

- А) способом утворення нових образів;
Б) участю волі в діяльності;
В) характером діяльності;
Г) змістом діяльності.

Відповідь:

- а) пасивна; б) емоційна; в) художня; г) мимовільна; г) наукова;
д) активна; е) репродуктивна; є) образна; ж) миттєва; з) творча;
и) технічна; і) довільна.

70. Уважною можна вважати людину, яка ... (Продовжте думку).

71. Є професії, в яких властивості уваги мають надзвичайно важливе значення і зумовлюють успіхи в професійній діяльності. Доведіть це.
72. Серед структурних особливостей уваги найважливішими вважають такі:

Вибірковість	Ступінь зосередженості людини на певному об'єкті
Розподіл уваги	Закономірність уваги, яка проявляється в тому, що людина, зосереджуючись на одному, не помічає іншого
Стійкість уваги	Часова характеристика уваги, що визначається тривалістю збереження цілеспрямованої уваги на певному об'єкті чи виді діяльності
Обсяг уваги	Здатність людини одночасно виконувати два або більше видів діяльності
Переключення уваги	Стійка властивість особистості, основою якої є наявність у людини сформованої звички завжди бути уважною
Концентрацію	Кількість об'єктів, які людина може одночасно сприйняти за короткий проміжок часу
Уважність	Перенесення людиною уваги з одного об'єкта чи виду діяльності на інший

(З'єднайте стрілками структурну особливість уваги та відповідну їй дефініцію).

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ

■ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОМІНУЮЧОГО ТИПУ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

(розроблено за методикою А.Р. Лурії, Ж.А. Балакшиної)

Мета. За допомогою різних типів подання словесного матеріалу виявити домінуючий тип пам'яті.

Матеріали та обладнання: чотири набори слів, які виражають конкретні поняття, один з наборів, виконаний на окремих картках, чотири невеликих аркуші паперу для записів, ручка, секундомір.

Процедура дослідження

Домінуючий тип пам'яті виявляють шляхом подання слів декількома способами. Дослідження складається з *чотирьох серій*:

- ① зачитують слова для запам'ятовування (*слухове сприймання*);
- ② показують слова для запам'ятовування (*зорове сприймання*);
- ③ зачитують слова для запам'ятовування, використовуючи *моторно-слухову* форму сприймання слів;
- ④ зачитують слова для запам'ятовування, використовуючи *комбіновану* форму сприймання слів (поєднання *слухового, зорового і моторного* сприймання матеріалу).

☛ Примітка:

- ◆ щоб не було перенавантаження під час визначення типу пам'яті, для кожної серії досить підготувати ряд з 10 слів;
- ◆ перед кожною серією досліджуваному дають інструкцію;
- ◆ після кожної серії дослідження роблять перерву.

Серія № 1

Інструкція досліджуваним

“Я буду зачитувати Вам слова. Слухайте їх уважно і запам'ятовуйте. За сигналом “*Пишіть!*” на аркуші паперу запишете ті слова, які Ви запам'ятали. Якщо все зрозуміло, приготуйтеся слухати і запам'ятовувати”.

Після цього експериментатор виразно (з інтервалом у 3 с) читає 10 слів для запам'ятовування.

✍ *Слова для запам'ятовування у першій серії: машина, яблуко, олівець, весна, лампа, ліс, дощ, квітка, каструля, горобець.*

Після паузи (10 с) подає команду: “*Пишіть!*”

Після написання слів досліджуваними встановлено перерву 5 хв.

Інструкція досліджуваним

“Я буду показувати Вам картки з написаними на них словами. Уважно читайте і запам’ятовуйте їх. За сигналом “Пишіть!” на аркуші паперу запишете те, що Ви запам’ятали. Якщо все зрозуміло, приготуйтеся читати і запам’ятовувати”.

У цій серії експериментатор послідовно показує слова (кожне слово має бути чітко написане на окремії картці). Показування кожного слова має відповідати тривалості читання слова в першій серії, інтервал між словами такий самий (3 с).

✍ Слова для запам’ятовування в другій серії: літак, груша, ручка, зима, свічка, поле, горіх, сковорідка, качка, блискавка.

Після прочитання слів і паузи (10 с) подає команду: “Пишіть!”

Після написання слів досліджуваними встановлено перерву 5 хв.

Серія № 3

Інструкція досліджуваним

“Я буду читати Вам слова. Слухайте їх уважно і “записуйте” в повітрі ручкою. За сигналом “Пишіть!” запишіть те, що Ви запам’ятали. Якщо все зрозуміло, приготуйтеся слухати, “писати” слова в повітрі і запам’ятовувати”.

Після цього експериментатор виразно (з інтервалом у 3 с) читає 10 слів для запам’ятовування (швидкість читання така сама, як і в першій серії). Досліджувані слухають і “записують” їх ручкою в повітрі, що забезпечує моторну форму сприймання матеріалу.

✍ Слова для запам’ятовування в третій серії: корабель, слива, лінійка, літо, ліхтар, річка, грім, ягода, тарілка, гусак.

Після прочитання слів і паузи (10 с) подає команду: “Пишіть!”

Після написання слів досліджуваними встановлено перерву 10 хв.

Серія № 4

Інструкція досліджуваним

“Я буду читати Вам слова, а Ви їх записуйте на аркуші паперу й запам’ятовуйте. Після того, як я прочитаю останнє слово, аркуші переверніть і за сигналом “Пишіть!” запишіть зі зворотного боку те, що Ви запам’ятали. Приготуйтеся слухати, записувати та запам’ятовувати”.

Після цього експериментатор виразно читає 10 слів для запам’ятовування (швидкість читання експериментатором слів та паузи між ними залишаються такими самими, як і в попередніх серіях). Щоб забезпечити комбінований тип

сприймання матеріалу, досліджувані не тільки сприймають слова на слух, але й відразу записують їх на окремому аркуші, що забезпечує поєднання *слухового, зорового і моторного* сприймання матеріалу.

☞ *Слова для запам'ятовування в четвертій серії: поїзд, вишня, юшит, осінь, абажур, галявина, злива, гриб, чашка, курка.*

Сигнал "Пишіть!" подається, як і в усіх попередніх серіях, через 10 с.

Оброблення результатів

☞ Показником обсягу пам'яті в цих серіях є кількість правильно відтворених слів. Результати заносять у таблицю:

Таблиця 67. Результати дослідження домінуючого типу пам'яті

	Тип пам'яті			
	<i>Слуховий</i>	<i>Зоровий</i>	<i>Моторно-слуховий</i>	<i>Комбінований</i>
Кількість правильно відтворених слів				

Аналіз і опрацювання результатів

☞ Переважаючий тип пам'яті при різних типах подання словесного матеріалу визначають шляхом порівняння кількості правильно відтворених слів у кожній з чотирьох серій.

Інтерпретація результатів

☞ Нормальним обсягом безпосередньої пам'яті слід вважати запам'ятовування 5—9 слів.

☞ Якщо в якій-небудь серії досліджуваній запам'ятав 10 слів, він використав якусь систему засобів, про яку бажано дізнатися зі самозвіту та із спостережень.

■ ДОСЛІДЖЕННЯ “МІЙ СТИЛЬ МИСЛЕННЯ”

(розроблено за методикою Є.І. Рогова)

Інструкція

Дорогий друже! Вашій увазі пропонуємо опитувальник, призначений для того, щоб допомогти Вам визначити стиль свого мислення, а також спосіб задавати запитання і приймати рішення. Серед пропонованих Вам на вибір відповідей немає правильних чи неправильних.

Кожен пункт опитувальника складається з тверджень, до яких є по п'ять можливих варіантів для завершення думки. **Ваше завдання** — вказати той ступінь, в якому кожне з тверджень властиве саме для Вас.

Прочитайте твердження та напроти кожного закінчення поставте **бали**: **1, 2, 3, 4** або **5**. Вони засвідчуватимуть той ступінь, в якому те чи інше закінчення властиве Вам:
від **1** (*менше всього підходить*) до **5** (*більше всього підходить*).

☞ Примітка:

- ◆ Кожен **бал** має бути використаний **ТІЛЬКИ ОДИН РАЗ** в групі з п'яти закінчень.
- ◆ Навіть якщо два закінчення (або більше) здаються однаково властивими Вам, все ж постарайтеся їх впорядкувати.
- ◆ Кожне з п'яти закінчень в групі має отримати свій номер: **1, 2, 3, 4, 5**.

Опитувальник

А. КОЛИ МІЖ ЛЮДЬМИ ВІДБУВАЄТЬСЯ КОНФЛІКТ ЧЕРЕЗ ІДЕЇ, Я ВІДДАЮ ПЕРЕВАГУ ТІЙ СТОРОНІ, ЯКА ...

- 1) *встановлює, виражає конфлікт, намагається виразити його відкрито* .....
- 2) *ліпше всіх виражає цінності та ідеали* .....
- 3) *ліпше всіх відображає мої особисті погляди і досвід* .....
- 4) *підходить до ситуації найбільш логічно й послідовно* .....
- 5) *проголошує аргументи коротко й переконливо* .....

Б. КОЛИ Я ПОЧИНАЮ ПРАЦЮВАТИ НАД ПРОЕКТОМ У СКЛАДІ ГРУПИ, ДУЖЕ ВАЖЛИВО ДЛЯ МЕНЕ ...

- 1) *зрозуміти цілі й значення цього проекту* .....
- 2) *розкрити цілі й цінності учасників робочої групи* .....
- 3) *визначити, як ми збираємося розробляти цей проект* .....
- 4) *зрозуміти, яку вигоду цей проект може принести для нашої групи* .....
- 5) *щоб робота над проектом була організована й зрушена з місця* ....

В. Я ЗАСВОЮЮ НОВІ ІДЕЇ ЛІПШЕ ТОДІ, КОЛИ МОЖУ ...

- 1) пов'язати їх з теперішньою або майбутньою справою .....
- 2) застосовувати їх до конкретних ситуацій .....
- 3) зосереджуватися на них і старанно їх проаналізувати .....
- 4) зрозуміти, наскільки вони подібні до звичних ідей .....
- 5) протиставляти їх іншим ідеям .....

Г. ДЛЯ МЕНЕ ГРАФІКИ, СХЕМИ, КРЕСЛЕННЯ В КНИГАХ АБО СТАТТЯХ ...

- 1) корисніші від тексту, якщо вони точні .....
- 2) корисні, якщо в них чітко показано важливі факти .....
- 3) корисні, якщо на них є посилання в тексті .....
- 4) корисні, якщо через них виникають питання до тексту .....
- 5) не більше й не менше корисні, ніж інші матеріали .....

Д. ЯКЩО Б МЕНІ ЗАПРОПОНУВАЛИ ПРОВЕСТИ ДОСЛІДЖЕННЯ, Я ПОЧАВ (ЛА) БИ ЗІ ...

- 1) спроби визначити його місце в широкому контексті .....
- 2) визначення того, чи зможу я виконати його самостійно, чи мені потрібна допомога .....
- 3) роздумів й гіпотез про можливі результати .....
- 4) рішення про те, чи потрібно взагалі проводити це дослідження ..
- 5) спроби сформулювати проблему як можна повніше й точніше ....

Е. ЯКЩО Б МЕНІ ПРИЙШЛОСЯ ЗБИРАТИ ВІД ЧЛЕНІВ ЯКОЇСЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЮ, ЩО СТОСУЄТЬСЯ ЇЇ ПРОБЛЕМ, Я НАДАВ (ЛА) БИ ПЕРЕВАГУ ...

- 1) зустрітися з ними індивідуально й задати кожному свої конкретні питання .....
- 2) провести загальні збори та попросити їх викласти свою думку ...
- 3) опитати їх невеликими групами, задаючи загальні питання .....
- 4) зустрітися неофіційно з впливовими особами і з'ясувати їхні погляди .....
- 5) попросити членів організації надати мені інформацію, якою вони володіють (бажано письмово) .....

Ж. ЙМОВІРНО, Я БУДУ ВВАЖАТИ ЩОСЬ ПРАВИЛЬНИМ, ІСТИННИМ, ЯКЩО ВОНО ...

- 1) спрацювало проти опозиції, витримало спротив протилежних трактувань .....
- 2) узгоджується з іншими принципами, в які я вірю .....
- 3) було підтверджено на практиці .....
- 4) піддається логічним й науковим доказам .....
- 5) можна перевірити особисто на доступних спостереженню фактах .....

Є. КОЛИ Я НА ДОЗВІЛЛІ ЧИТАЮ ЖУРНАЛЬНУ СТАТТЮ, ВОНА БУДЕ ...

- 1) *про те, як комусь вдалося розв'язати особисту чи соціальну проблему* .....
- 2) *присвячена дискусійному політичному чи соціальному питанню* ...
- 3) *повідомлення про наукове або історичне дослідження* .....
- 4) *про цікаву, неординарну людину або подію* .....
- 5) *точним, невігаданим повідомленням про цікавий життєвий досвід* .....

Ж. КОЛИ Я ЧИТАЮ ЗВІТ ПРО РОБОТУ, Я ЗВЕРТАЮ УВАГУ НА ...

- 1) *близькість висновків до свого особистого досвіду* .....
- 2) *можливість виконання цієї рекомендації* .....
- 3) *надійність й обґрунтованість результатів фактичними даними*
- 4) *розуміння автором цілей та завдань роботи* .....
- 5) *інтерпретацію даних* .....

З. КОЛИ ПЕРЕДІ МНОЮ ПОСТАВЛЕНЕ ЗАВДАННЯ, ТО ПЕРШЕ, ЩО Я ХОЧУ ДІЗНАТИСЯ, ЦЕ ...

- 1) *який можливий найоптимальніший метод для розв'язання цього завдання* .....
- 2) *кому й коли потрібно, щоб це завдання було вирішене* .....
- 3) *чому це завдання потрібно розв'язати* .....
- 4) *який вплив його розв'язання може мати на інші завдання, які доводиться розв'язувати* .....
- 5) *яка пряма, негайна вигода від розв'язання цього завдання* .....

И. ЗАЗВИЧАЙ Я ДІЗНАЮСЯ МАКСИМУМ ПРО ТЕ, ЯК ЗРОБИТИ ЩОСЬ НОВЕ, ЗАВДЯКИ ТОМУ, ЩО ...

- 1) *з'ясовую для себе, як це пов'язано з чимось іншим, що мені добре відоме* .....
- 2) *беруся за справу якомога раніше* .....
- 3) *вислуховую різні погляди з приводу того, як це зробити* .....
- 4) *є хтось, хто показує мені, як це зробити* .....
- 5) *сумлінно аналізую, як це зробити найліпше* .....

І. ЯКЩО Б МЕНІ ДОВЕЛОСЯ ПРОХОДИТИ ВИПРОБУВАННЯ ЧИ ЗДАВАТИ ЕКЗАМЕН, Я НАДАВ (ЛА) БИ ПЕРЕВАГУ ...

- 1) *набору об'єктивних, проблемно зорієнтованих питань з пред-мета* .....
- 2) *дискусії з тими, хто також проходить випробування* .....
- 3) *усному викладенню й демонстрації того, що я знаю* .....

- 4) повідомленню в довільній формі про те, як я застосовую те, чому навчився .....
- 5) письмовому звіту, що охоплює історію питання, теорію і метод .....

І. ЛЮДИ, ЧІЙ ОСОБЛИВІ ЯКОСТІ Я ПОВАЖАЮ НАЙБІЛЬШЕ, ЦЕ...

- 1) видатні філософи й вчені .....
- 2) письменники та вчителі .....
- 3) ділові й політичні лідери .....
- 4) економісти та інженери .....
- 5) фермери та журналісти .....

ІІ. Я ВВАЖАЮ ТЕОРІЮ КОРИСНОЮ, ЯКЩО ВОНА ...

- 1) здається подібною до інших теорій та ідей, які я вже засвоїв (ла) .....
- 2) пояснює явища для мене по-новому .....
- 3) дає змогу систематично пояснювати багато пов'язаних ситуацій .....
- 4) служить проясненню мого особистого досвіду й спостереженню .....
- 5) має конкретне практичне застосування .....

К. КОЛИ Я ЧИТАЮ СТАТТЮ З ДИСКУСІЙНОГО ПИТАННЯ, Я НАДАЮ ПЕРЕВАГУ, ЩОБ В НІЙ ...

- 1) були доведені переваги для мене, залежно від вибраної точки зору .....
- 2) були подані всі факти в ході дискусії .....
- 3) були логічно й послідовно виділені спірні питання .....
- 4) були визначені цінності, які проголошує автор .....
- 5) були яскраво висвітлені обидва боки спірного питання й суть конфлікту .....

Л. КОЛИ Я ЧИТАЮ КНИГУ, ЯКА ВИХОДИТЬ ЗА МЕЖІ МОЄЇ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, Я РОБЛЮ ЦЕ ЗАДЛЯ ...

- 1) зацікавленості в удосконаленні своїх професійних знань .....
- 2) вказівки з боку важливої для мене людини на можливу її корисність .....
- 3) бажання розширити свою загальну ерудицію .....
- 4) бажання вийти за межі власної діяльності для різноманітності .....
- 5) намагання дізнатися більше про певний предмет .....

М. КОЛИ Я ВПЕРШЕ ПІДХОДИТИМУ ДО ТЕХНІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ, Я, МАБУТЬ, БУДУ ...

- 1) намагатися пов'язати її з ширшою проблемою або теорією .....

- 2) шукати шляхи та способи розв'язати цю проблему .....
- 3) обдумувати альтернативні способи її розв'язання .....
- 4) шукати способи, якими інші, можливо, вже розв'язали цю проблему .....
- 5) намагатися знайти найліпшу процедуру для її розв'язання .....

Н. Я НАЙБІЛЬШЕ СХИЛЬНИЙ (НА) ДО ТОГО, ЩОБ ...

- 1) знаходити відомі методи, які працюють, і використовувати їх як найдоцільніше .....
- 2) ламати голову над тим, як різні методи могли б діяти разом .....
- 3) відкривати нові й більш досконалі методи .....
- 4) знаходити способи змусити наявні методи працювати ліпше й по-новому .....
- 5) розбиратися в тому, як і чому відомі методи мають працювати..

Дякуємо Вам за щирі відповіді!

Оброблення результатів

⇒ Підсумуйте проставлені Вами бали, користуючись такими формулами:

$$C^* = 1(A+E+\text{Ї}) + 2(B+C+\text{Й}) + 5(V+Ж+K) + 4(\Gamma+З+Л) + 3(\Gamma+И+M) + 2(D+I+H)$$

$$I^* = 2(A+E+\text{Ї}) + 1(B+C+\text{Й}) + 4(V+Ж+K) + 3(\Gamma+З+Л) + 1(\Gamma+И+M) + 3(D+I+H)$$

$$П^* = 3(A+E+\text{Ї}) + 4(B+C+\text{Й}) + 1(V+Ж+K) + 5(\Gamma+З+Л) + 2(\Gamma+И+M) + 4(D+I+H)$$

$$A^* = 4(A+E+\text{Ї}) + 3(B+C+\text{Й}) + 3(V+Ж+K) + 1(\Gamma+З+Л) + 5(\Gamma+И+M) + 5(D+I+H)$$

$$P^* = 5(A+E+\text{Ї}) + 5(B+C+\text{Й}) + 2(V+Ж+K) + 2(\Gamma+З+Л) + 4(\Gamma+И+M) + 1(D+I+H)$$

Примітка:

- ♦ C^* відповідає мисленнєвій стратегії “синтезатор”;
- ♦ I^* — “ідеаліст”; $П^*$ — “прагматик”; A^* — “аналітик”;
- ♦ P^* — “реаліст”;
- ♦ вираз $1(A+E+\text{Ї})$ означає, що необхідно сумувати бали за першим закінченням в пунктах А, Е, Ї опитувальника;
- ♦ вираз $2(B+C+\text{Й})$ — за другим закінченням в пунктах Б, Є, Й.

⇒ Визначте за *сумою балів* свій домінуючий стиль мислення.

⇒ Ознайомтеся з його загальною характеристикою (за табл. 68):

Таблиця 68. Загальна характеристика стилів мислення

Стиль	Загальна характеристика стилів мислення
1	2
Синтезатор	<p>☞ Мисленнєва стратегія: відкрита конфронтація; приголомшуючі питання та відповіді; позиція “<i>стороннього спостерігача</i>”; інкубація протиріч; фантазування в стилі “<i>що якщо</i>”; негативний аналіз.</p> <p>*Характерні особливості: інтегруючий підхід; шукає подібність у зовнішніх неподібних, несумісних явищах; прямус до конфлікту й синтезу; відчуває інтерес до змін; теоретизуючий, байдужий до даних без інтерпретації.</p> <p>! Переваги: в будь-якій справі сконцентрований на засадничих принципових припущеннях і положеннях; звертає увагу інших на концептуальні, теоретичні аспекти справи; вигадливий у припиненні погоджувальної політики, необґрунтованої поступки; ліпше за інших діє в ситуаціях напруженої дискусії, суперечки, забезпечує в групі дискусію й творчість.</p> <p>☞ Недоліки: може проявити байдужість у досягненні згоди; схильний до надмірного тяжіння спричиняти сутички і конфлікти; занадто настирливо добивається змін й новизни (“<i>змін ради змін</i>”); понадміру захоплюється теоретизуванням; іншим видається несов’язковим, безвідповідальним</p>
Ідеаліст	<p>☞ Мисленнєва стратегія: інтерес до всього; далекоглядність; визначення цілей та критеріїв; рецептивне слухання; пошук засобів для досягнення згоди; апологія гуманності.</p> <p>*Характерні особливості: асимілятивний, або холічний, підхід; схвалює широкий діапазон думок; тяжіє до ідеальних рішень; має інтерес до людських цінностей; рецептивний; однаково цінить дані й теорію.</p> <p>! Переваги: сконцентрований на процесі, взаємовідносинах; звертає увагу інших на людські цінності, мотиви й спрямованість; майстерний у чіткому формулюванні цілей; ліпший за інших в несконструйованих ситуаціях, що не підлягають раціональному прогнозу і зачіпають життєві цінності й почуття; забезпечує широкий спектр поглядів, цілей та норм.</p> <p>☞ Недоліки: може ігнорувати або вилучати “<i>важкі</i>”, неприємні дані, затягувати рішення при достатньо великому виборі варіантів; проявляє надмірну настирливість у прагненні до “<i>досконалих, безпомилкових</i>” рішень; може пропустити важливі деталі; іншим може здаватися надмірно сентиментальним</p>
Прагматик	<p>☞ Мисленнєва стратегія: інкременталізм (частковий підхід); експериментування та інновації; пошук швидкої віддачі; тактичне мислення; маркетинговий підхід; планування можливостей.</p> <p>*Характерні особливості: селективний підхід, “<i>в пригоді стане все, що працює</i>”, “<i>що-небудь спрацює</i>”; шукає короткий шлях до отримання віддачі, прибутку; зацікавлений в інноваціях; адаптивний; цінус будь-які дані або теорію, якщо вони дають змогу швидше досягнути мети.</p>

1	2
Прагматик	<p>! Переваги: сконцентрований на віддачі, прибутку від вкладень; звертає увагу інших на питання тактики й стратегії; майстерний у пошуку шляхів і способів впливу; ліпший за інших у складних ситуаціях, що розвиваються під впливом обставин і випадку; забезпечує експеримент та інновації.</p> <p>☞ Недоліки: може проявити байдужість до довготривалої справи, поспіхом добиватися віддачі від вкладів, перепрацьовувати в гонитві за вигодою, занадто покладатися на те, що “продається” (має попит); іншим може здаватися, що він легко йде на компроміс</p>
Аналітик	<p>☞ Мисленнєва стратегія: систематичний аналіз варіантів; запит додаткових даних; консервативне фокусування; картування ситуації; конструктивна увага до деталей; аналіз через синтез.</p> <p>* Характерні особливості: формально-логічний, дедуктивний підхід; шукає “найоптимальніший спосіб”; прагне до моделей і формул; має інтерес до “наукових” рішень; прескриптивний; віддає перевагу теорії й методу перед даними.</p> <p>! Переваги: сконцентрований на плані й методі; звертає увагу інших на дані та конкретні деталі; майстерний у плануванні й побудові моделей; ліпший від інших у структурованих, прорахованих ситуаціях; забезпечує стабільність та структуру.</p> <p>☞ Недоліки: може проявляти байдужість до людських цінностей і внутрішнього світу особистості; понадміру прискіпливо планує й аналізує; занадто настирливо добивається передбачуваності; проявляє негнучкість, надмірну обережність; здається схильним до поляризації, “чорно-білого” мислення</p>
Реаліст	<p>☞ Мисленнєва стратегія: завжди у пошуках відповіді на різноманітні питання (“Що?”, “Де?”, “Коли?”, “Як?”, “Для чого?” й “Чому?”); інвентаризація ресурсів; скерування на практичні результати; спрощення; опора на думку спеціалістів; корегування.</p> <p>* Характерні особливості: емпіричний, індуктивний підхід; покладається на факти й думку експертів; прагне до рішень, які задовольняють теперішні, невідкладні потреби; цікавиться винятково конкретними результатами; корегуючий; віддає перевагу фактам перед теорією.</p> <p>! Переваги: сконцентрований на фактах та результатах; звертає увагу інших на реальний стан справ і ресурси; майстерний у спрощенні ситуацій, урізуванні засобів й “відшвиванні” прохачів; ліпше від інших діє в чітко визначених ситуаціях з чіткою метою; забезпечує пробудження, порив й енергійний заряд, імпульс.</p> <p>☞ Недоліки: може проігнорувати розходження в поглядах; прагне до надмірного спрощення рішення; може проявляти надмірний тиск з метою досягнення згоди й негайної відповіді, переоцінити отримані факти й опинитися в їхньому полоні; іншим може видаватися зорієнтованим лише на результати</p>

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБІРКОВОСТІ УВАГИ

(тест Мюстенберга)

Мета: визначити рівень вибіркової уваги.

Матеріали та обладнання: тестовий бланк, олівець і секундомір.

! Процедура дослідження

Дослідження проводять у парах, до яких входить експериментатор та досліджуваний:

- 1 **експериментатор** зачитує досліджуваному інструкцію, видає тестовий бланк, фіксує час виконання завдання, кількість знайдених слів (правильних, неправильних);
- 2 **досліджуваний** повинен якомога швидше знайти слова і підкреслити їх.

Інструкція досліджуваному

“Вам буде видано тестовий бланк, у якому в рядках надруковані букви та слова. Слова мають різний смисл. Відшукайте їх і підкресліть. Намагайтеся не пропустити жодного слова і працювати швидко, оскільки час фіксується. Якщо все зрозуміло і немає запитань, тоді починаємо!”

Тестовий бланк

Досліджуваний _____

Експериментатор _____

Тест

бсонцевтргшоурайонзуцновинахегчафактсуекекзаментроччыймп
ншгцкпрокуроргурстгеабестеоріяенстджзбамхокейтронцифояі
фцуйлзхтелевізорболдъжшзхюелгшьбувагашогхеюжипдрашнтзат
птслхемздсприйманняйцупендшахъвафиапролдблюбовафирцеьба
лослдкнесладспектаклячсимтьбаюжоерадістьвуфупеждлорнтзаі
тнародшмвгьлджьхегнеескуифйжрепортажздорлафивюефбхтлкя
льконкурсзжшнаптьфячицувскапирособистістьехжеьеюбшнопунь
лоджепрплаванняделживанезбьтрлшшжнпркивкомедіяшлдкушог
пфвідчайфрячатлджетьбюнхтьфтасенлабораторіялшдшнруугршр
пшцтлроснованіезшеремітдтмтаопрукгвмстрпсихологіябплнстрпа

Оброблення результатів

- Після тестування досліджуваній робить звіт про те, як він виконував запропоноване йому завдання.
- Показником вибіркості уваги є кількість правильно відтворених слів.
- Результати оцінюють за допомогою *шкали оцінення*, в якій бали нараховують відповідно до витраченого на пошук слів часу (за кожен пропуск слова віднімають один бал):

Таблиця 69. Шкала оцінення рівня вибіркості уваги

Час, с	Бали	Рівень вибіркості уваги
250 і більше	0	I (низький)
240—249	1	I (низький)
230—239	2	I (низький)
220—229	3	I (низький)
210—119	4	I (низький)
200—209	5	I (низький)
190—199	6	I (низький)
180—189	7	II (середній)
170—179	8	II (середній)
160—169	9	II (середній)
150—159	10	II (середній)
140—149	11	II (середній)
130—139	12	II (середній)
120—129	13	III (високий)
110—119	14	III (високий)
100—109	15	III (високий)
90—99	16	III (високий)
80—89	17	III (високий)
70—79	18	III (високий)
60—69	19	III (високий)
Менше 60	20	IV дуже високий

Аналіз і опрацювання результатів

- Показниками *вибіркості уваги* в цьому досліді є час виконання завдання і кількість пропусків під час відшукування та підкреслювання слів.

☞ Усього в тесті **25 слів**: сонце, район, новина, факт, екзамен, прокурор, теорія, хокей, трон, телевізор, пам'ять, сприймання, любов, спектакль, радість, народ, репортаж, конкурс, особистість, плавання, комедія, відчай, лабораторія, основа, психологія.

Інтерпретація результатів

За шкалою оцінення є можливість встановити абстрактні величини якісних оцінень рівня вибірковості уваги:

☞ Якщо у досліджуваного від 0 до 3 балів, то важливо на основі його самозвіту та спостережень експериментатора за ходом досліду з'ясувати причину слабкої вибірковості. Її можуть спричинити різні фактори:

- ◆ стан сильного емоційного збудження;
- ◆ зовнішні перешкоди, які призвели до фрустрації досліджуваного;
- ◆ приховане небажання тестуватися та інше.

☞ У більшості відповідей простежується зв'язок між результатами тестування та індивідуальним досвідом і діяльністю досліджуваного.

☞ Вибірковість уваги піддається тренуванню (можна запропонувати вправи, подібні до цього тесту).

☞ Дуже високий рівень вибірковості уваги є одним з проявів феноменальної психічної активності людини.

Успішність (A) оцінюють за формулами:

$$A = B + T, \quad B = \frac{c - m}{c + n}$$

де c — загальна кількість виділених слів;

m — кількість помилково виділених слів;

n — кількість пропущених слів;

T — поправка на час, що визначається за *табл. 70*:

Таблиця 70. Шкала переведення часу в оцінку T

Час виконання, с	T , бали
122	+ 2
123—209	+ 1
210—385	0
386—473	- 1
474—561	- 2
562—649	- 3
650—737	- 4
738—825	- 5
826	- 6

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ УВАГИ

(тест П'єрона–Рузера)

Мета: визначити рівень концентрації уваги.

Матеріали і обладнання: бланк тесту П'єрона–Рузера, олівець, секундомір.

! Процедура дослідження

Дослідження проводять як для одного досліджуваного, так і з групою, що складається з 5—9 осіб. **Головні умови** в роботі з групою:

- 1) зручно розташувати досліджуваних;
- 2) забезпечити кожного бланками тестів, олівцями;
- 3) дотримуватися тиші в процесі тестування;
- 4) експериментатор у ході дослідження контролює час за допомогою секундоміра і подає команди: “Починаємо!”, “Стоп!”;
- 5) надійність результатів дослідження досягають повторними тестуваннями, які ліпше проводити через значні проміжки часу.

Інструкція досліджуваному

✦ Вам запропоновано тест із зображеними на ньому чотирима геометричними **фігурами**: *квадрат, трикутник, коло і ромб*.

✦ За сигналом “Починаємо!” розставте якомога швидше і без помилок у ці фігури такі **знаки**:

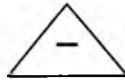
|| у *квадрат* — плюс

|| у *коло* — нічого

|| у *трикутник* — мінус

|| у *ромб* — крапку

✦ Розставляйте знаки послідовно у кожній фігурі по рядках зліва направо. Час на виконання завдання — 1 хв.

✦ За моєю командою “Стоп!” припиняємо роботу.

Бланк тесту П'єрона–Рузера

Досліджуваний _____

Експериментатор _____

Дата _____

Час виконання _____

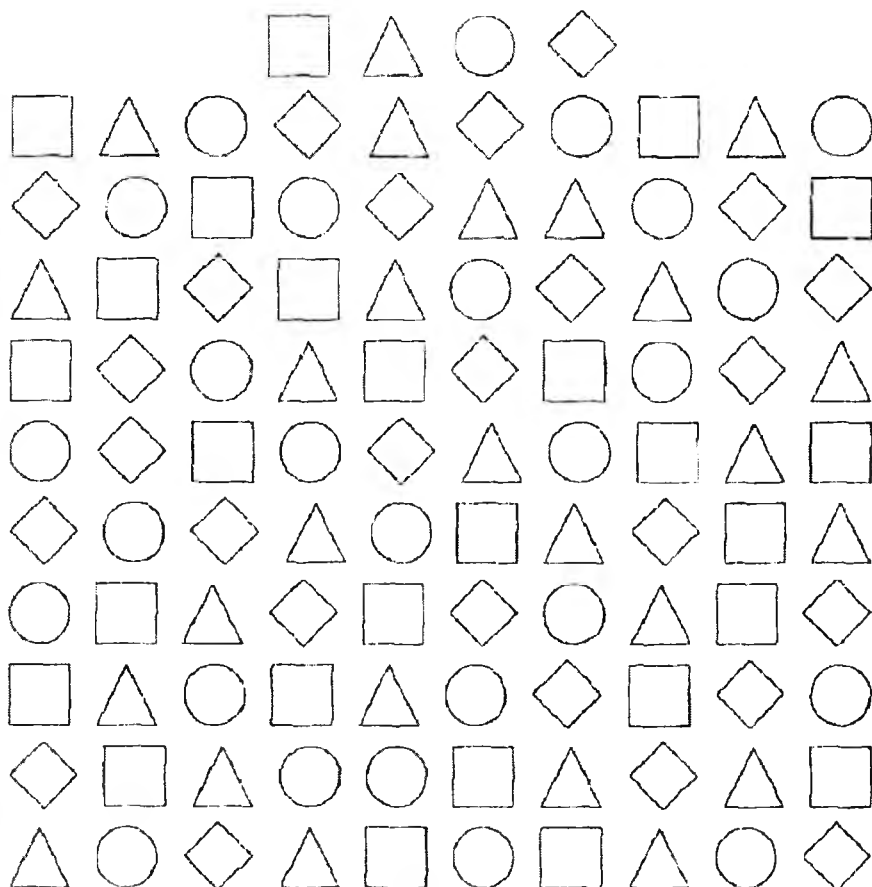

Рис. 36. Бланк тесту з геометричними фігурами
(методика П'єрона-Рузера)

Оброблення результатів

Після тестування досліджуваній робить звіт про те, як він виконував запропоноване йому завдання.

Результатами цього тестування є:

- ♦ кількість геометричних фігур, заповнених досліджуваним за 1 хв (з урахуванням кола);
- ♦ кількість допущених помилок;
- ♦ коефіцієнт продуктивності, який можна визначати на початку і в кінці дня.

➤ Результати оцінюють за допомогою *шкали оцінення*. Рівень концентрації уваги визначають за таблицею:

Таблиця 71. Рівень концентрації уваги

Число опрацьованих фігур	Ранг	Рівень концентрації уваги
100	1	<i>дуже високий</i>
91—99	2	<i>високий</i>
80—90	3	<i>середній</i>
65—79	4	<i>низький</i>
64 і менше	5	<i>дуже низький</i>

Аналіз і опрацювання результатів

➤ За допущені під час заповнення помилки ранг знижується, якщо допущено:

- ◆ 1—2 помилки, то ранг знижується на одиницю;
- ◆ 3—4 — на два ранги;
- ◆ більше 4-х помилок, то концентрація уваги вважається гіршою на три ранги.

➤ На основі отриманих результатів можна також підрахувати *коефіцієнт продуктивності*, який визначають за такою формулою:

$$K = S \frac{\Sigma}{\Sigma + P},$$

де S — кількість всіх оглянутих геометричних фігур;

Σ — кількість правильно заповнених геометричних фігур;

P — кількість неправильно заповнених або пропущених фігур.

Інтерпретація результатів

Аналізуючи відповіді, слід з'ясувати причини, які призвели до таких результатів. Серед них важливе місце належить установці, готовності досліджуваного виконувати інструкцію і заповнювати фігури знаками якомога швидше або ж його орієнтації на безпомилковість виконання тесту.

☞ Інколи показник концентрації уваги може бути меншим від можливого через дуже велике бажання особистості проявити свої здібності, досягти максимального результату (тобто через своєрідне змагання).

☞ Зниження концентрації уваги можуть спричинити: поганий зір, хвороба, втомленість.

Для більш обґрунтованого й точного вивчення уваги в психології використовують низку методик (бланкових і апаратурних), які дають змогу виявити окремі властивості та якісно і кількісно їх оцінити. Це може бути психологічний експеримент із використанням тестових методик, що значно підвищує надійність психодіагностики.

МЕТОДИКА “ПЕРЕПЛУТАНІ ЛІНІЇ” (розроблено за П.С. Перепелицею)

Мета: визначити ступінь стійкості та концентрації уваги в умовах напруженої діяльності.

Матеріали і обладнання: бланк тесту, плакат, секундомір.

Інструкція досліджуваному

- ✦ Методика передбачає роботу піддослідного з бланком зображень (25 переплутаних ліній) на рисунку 37.
- ✦ **Завдання** — простежити тільки зорово хід кожної лінії й поставити на кінцевій точці цієї лінії той самий номер, що стоїть на її початку.
- ✦ На виконання завдання дається 7 хв. Потрібно безпомилково віднайти 15—18 ліній.
- ✦ Можна фіксувати витрати часу на виконання всього завдання і для кожного етапу, враховуючи помилки, що відкриває можливість аналізу й оцінення властивостей уваги кожної особистості, впливу тренування і втомлюваності, залежності від об’єктивних і суб’єктивних умов діяльності.
- ✦ **Примітка.** Можна проводити колективний експеримент. Для цього використовують плакат з ламаними лініями.

Бланк тесту

Досліджуваний _____

Експериментатор _____

Дата _____

Час виконання _____

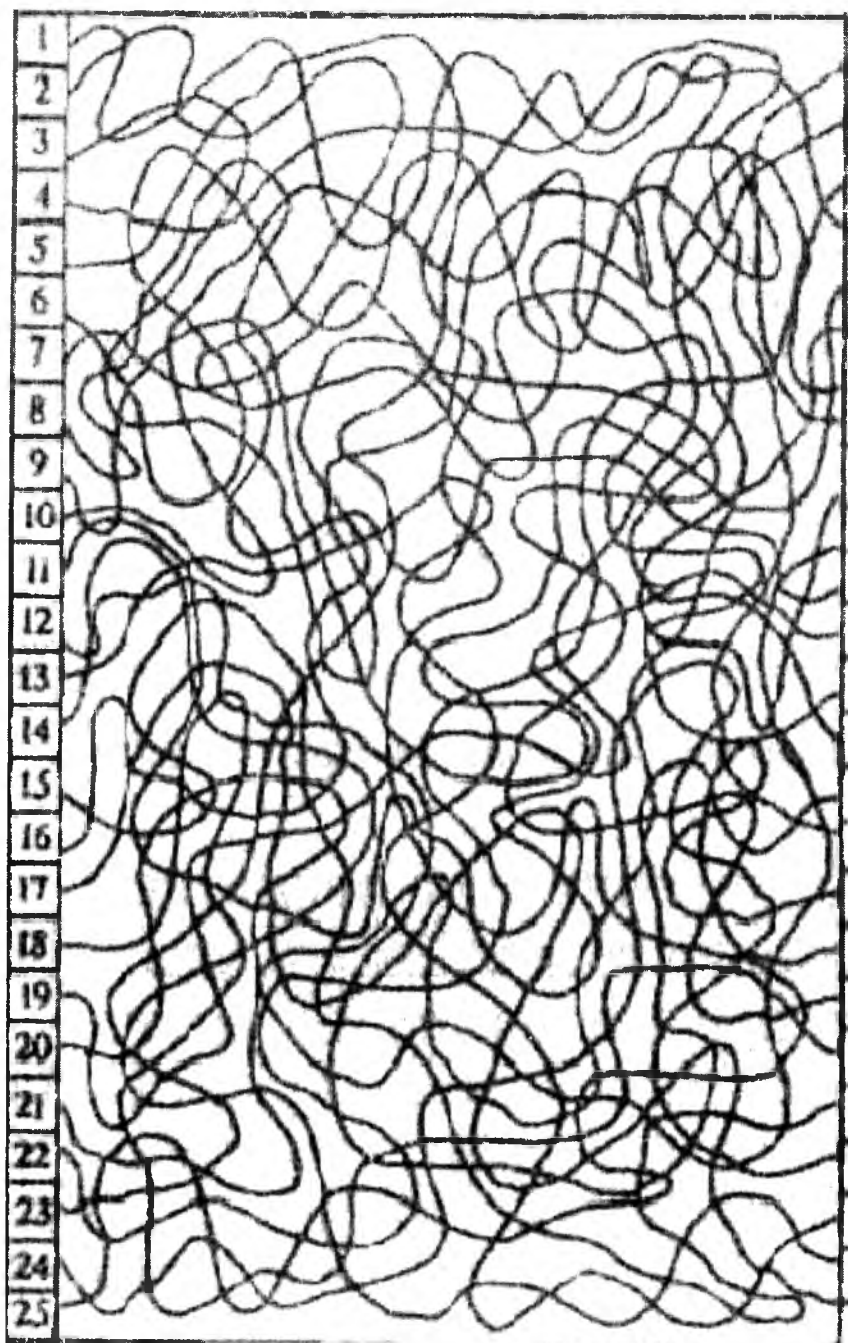

Рис. 37. Бланк тесту “Переплутані лінії”

■ МЕТОДИКА “ЗНАЙДИ ВСІ ЧИСЛА”

(розроблено за П.С. Перепелицею)

Мета: тренування уваги та пам'яті.

Матеріали і обладнання: бланк тесту, плакат, секундомір.

Завдання: знайдіть послідовно всі числа від 1 до 90. Визначте, скільки часу

Ви витрачаєте на пошук всіх чисел.

 Тест

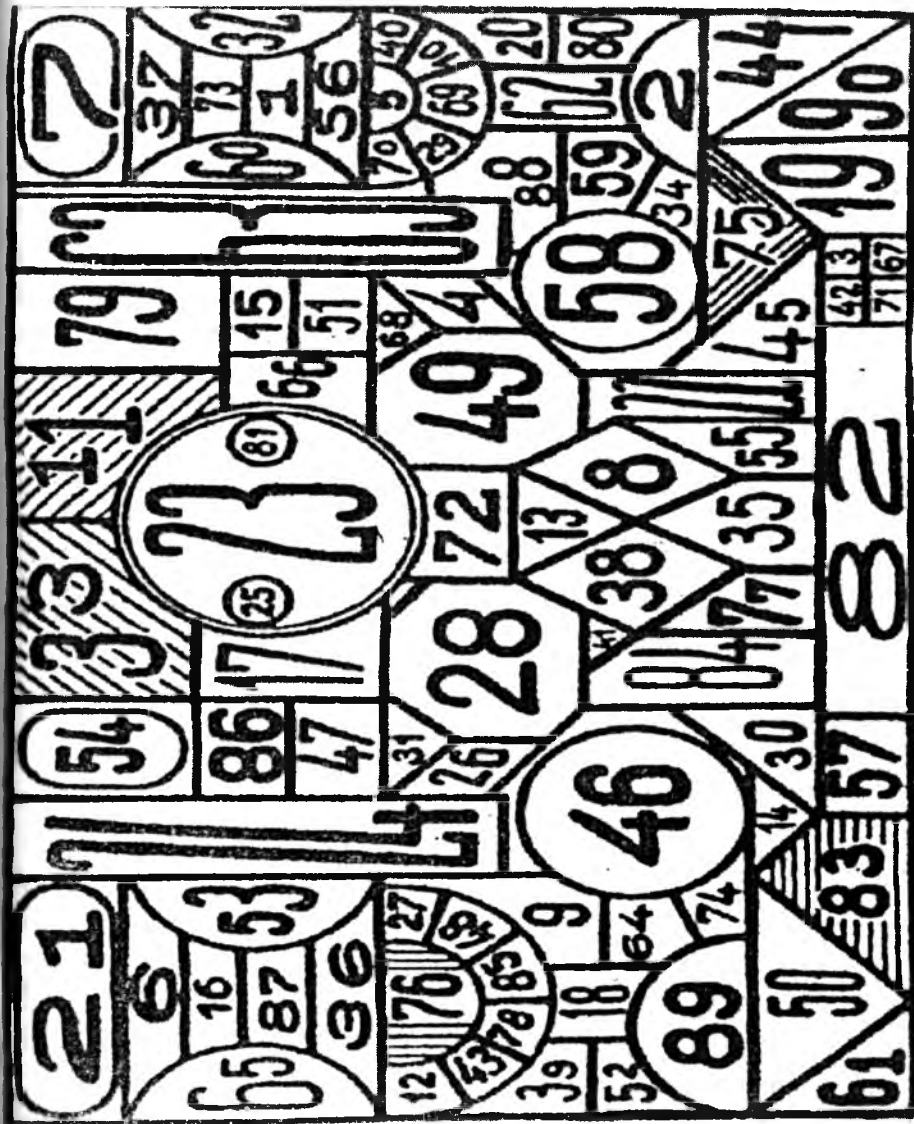

Рис. 38. Тест на тренування уваги та пам'яті

ІНДИВІДУАЛЬНІ СТАНИ І ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

План вивчення теми:

1. Поняття про емоції та почуття. Форми переживання емоцій і почуттів. Властивості емоційних явищ.
2. Поняття про волю, мотиви. Вольова діяльність, вольові дії. Головні вольові якості.
3. Поняття про темперамент. Типологія, властивості темпераменту. Специфіка діяльності.
4. Поняття про характер. Структура, типологія характеру. Формування характеру як педагогічна проблема.
5. Здібності, задатки. Види, структура, розвиток здібностей

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Варій М.Й.* Загальна психологія: Підручник. К., 2007.
2. *Ващенко Г.Г.* Виховання волі і характеру: Підручник для педагогів. К., 1999.
3. Загальна психологія: Підручник / За заг. ред. *С.Д. Максименка*. К., 2000.
4. *Лозниця В.С.* Психологія і педагогіка: основні положення: Навч. посібник. К., 2001.
5. *Максименко С.Д., Соловієнко В.О.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2001.
6. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2004.
7. *Немов Р.С.* Психологія: Учебник: В 3 кн. М., 2001. Кн. 1.
8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. *О.В. Киричука, В.А. Роменця*. К., 1996.
9. Психологія: Підручник / За ред. *Ю.Л. Трофімова*. К., 1999.
10. *Степанов О.М., Фіцула М.М.* Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
11. *Столяренко Л.Д.* Основы психологии. Ростов-н/Д, 2003.
12. *Столяренко Л.Д., Самыгин С.И.* Психология и педагогика в вопросах и ответах. Ростов-н/Д, 1999.

Ключові поняття теми: *афективна сфера, властивості, воля, вольова діяльність, вольові дії, вольові якості, довільні дії, екстравертованість, емоції, емоційні явища, здібності, індивідуальні стани, інтровертованість, мотиви, настрої, позиція, почуття, прагнення, чуттєвий тон, ранг, ролі, сила волі, статус, темперамент, характер*

5.1. ПОНЯТТЯ ПРО ЕМОЦІЇ ТА ПОЧУТТЯ. ФОРМИ ПЕРЕЖИВАННЯ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ. ВЛАСТИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ЯВИЩ

Психічні стани

Нам завжди легше розв'язувати складні життєві проблеми, спілкуватися з іншими людьми, якщо ми вміємо розібратися в собі. Розібратися в собі — це означає перелусім зрозуміти свій психічний стан.

Кожна людина перебуває в колі власних найрізноманітніших почуттів, симпатій та антипатій, виявляє емпатію чи егоцентризм щодо інших. Вона живе в своєму афективному просторі. Його утворюють потяги, емоції й почуття, прагнення й бажання, переживання та воля особистості, що визначають її психічні стани. Вони мають чітко виражену, зазвичай однорідну, психічну модальність. Психічні стани поділяють на:

- ♣ *індивідуальні* (готовність до активних дій, зібраність, сумнів та ін.);
- ♣ *групові* психічні стани (масовий психоз на концертах важкого року).

За *домінуючим впливом* на діяльність розрізняють такі психічні стани:

- ♣ *позитивні* (готовність до активних дій, зібраність тощо);
- ♣ *негативні* (боязкість, сумніви, роздратованість і т. ін.).

Поняття про емоції та почуття

Одним із найдавніших за походженням психічних станів вважають емоції. З цього приводу *М.Д. Левітов* зазначав, що в жодній сфері психічної діяльності так не застосовують термін “стан”, як в емоційному житті (“емоційний стан”). Саме в емоціях і почуттях дуже яскраво виявляється тенденція специфічно забарвлювати переживання й діяльність людини, даючи їм тимчасову спрямованість і створюючи те, що, образно висловлюючись, можна назвати тембром або якісною своєрідністю психічного життя.

 Стан — реакція функціональних систем на зовнішні й внутрішні впливи, спрямована на одержання корисного для організму результату
(*Є.П. Ільїн*)

 Психічні стани — психологічна характеристика особистості, що відображає її порівняно тривалі душевні переживання (*В.С. Лозниця*)

? Проблема для дискусії

Чи погоджуєтеся Ви з думкою *П.К. Анохіна*, про те, що варто лише на хвилину уявити собі людей, позбавлених емоцій, як перед нами відкриться глибока прірва взаємного нерозуміння і повної неможливості встановити суто людські стосунки?

|| ? Емоції людини пов'язують з *переживанням* того, що відбувається навколо неї чи з нею самою. Як трактують це поняття у психології?

 Переживання — особливе внутрішнє психічне з різним психоенергетичним потенціалом і знаком, яке детермінує ефективність функціонування всіх підсистем психіки (М.Й. Варій).

Переживання — безпосереднє відображення самим суб'єктом власних станів (Л.М. Веккер).

Переживання — осмислений емоційний стан, зумовлений значущою об'єктивною подією чи спогадами епізодів попереднього життя
(М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович)

У психологічній літературі переживання людиною того, що діється навколо неї, ставлення до інших людей і до самої себе, позначають поняттями “емоції” та “почуття”, без яких життя було б так само неможливим, як і без відчуттів.

|| ? Емоції і почуття органічно пов'язані між собою, але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні. З'ясуємо сутність цих понять.

Таблиця 72. Підходи до трактування понять “емоції” та “почуття” у сучасній психології

Трактування поняття “емоції”	Трактування поняття “почуття”
1	2
 Емоція — переживання людиною ситуативного чи дійового значення предметів і явищ минулого, теперішнього або майбутнього	 Почуття — це переживання людиною життєвого сенсу предметів та явищ (М.Й. Варій)
Емоція — форма безпосереднього психічного відображення об'єктів, явищ, ситуацій в їхній смисловій значущості для організму, особистості	Почуття — одна з форм переживання людиною свого ставлення до дійсності, до всього того, що вона пізнає і робить, що відбувається навколо неї (М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович)
Емоція — відображення ситуаційного ставлення до певних об'єктів	Почуття — стійке й узагальнене ставлення до об'єктів (Г.С. Костюк)
Емоція — загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності	Почуття — специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких зумовлює позитивні або негативні емоції — радість, любов, гордість, сум, гнів, сором тощо (С.Д. Максименко)

1	2
Емоція (лат. <i>emoveo</i> — хвилюю, збуджую) — відображення смислу предметів, що породжується їхнім відношенням до потреб живої істоти	Почуття — вибіркове і стійке емоційне ставлення <i>індивіда</i> до певних предметів і явищ довколишнього світу (Л.А. М'ясоїд)
Емоція (лат. <i>emovere</i> — збуджувати, хвилювати) — узагальнена чуттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером <i>екзогенні</i> (ті, що йдуть з навколишнього середовища) й <i>ендогенні</i> (ті, що виходять із власних органів і тканин) сигнали, які обов'язково спричиняють певні зміни у фізіологічному стані організму	Почуття — специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини з властивими їй потребами до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює (О.М. Степанов)

Емоції відображають не предмети і явища, а їхні об'єктивні відношення до потреб людини як організму. Вони породжують у свідомості не образи предметів чи явищ, а переживання, тому не є формою пізнання. Емоції виникають лише за наявності певного рівня інтелекту і відображають відношення предметів і явищ до вищих потреб і мотивів діяльності людини як особистості, здійснюють саморегулювання не організму, а особистості людини, впливаючи на її взаємодію із суспільством.

Почуття не можуть виникати поза своїм *емоційним* проявом, але зміст їхній *суспільний*. Йдеться не стільки про об'єктивні властивості предметів, скільки про особисте ставлення людини до них. У почуттях виявляється особисте ставлення людини до інших, до себе самої, до праці, подій тощо.

Вони пов'язані з необхідними для суспільного життя людини функціями, її пристосуванням до суспільного середовища, розвитком інтересів і потреб особистості й суспільства.

Функції емоцій та почуттів

Діяльність людини, її поведінка є підставою до появи певних емоцій і почуттів (позитивне чи негативне ставлення). Ставлення до дійсності відображається в мозку і переживається людиною. Емоції і почуття здійснюють такі важливі **функції**:

- ♦ **сигнальну** (фізіологічно зумовлено, що певні подразники на органи чуття людини виділяються, справляють враження і зберігаються як

? Поміркуємо.

Обгрунтуємо

Доведіть, що емоції й почуття нестотожні. Підтвердьте свої міркування прикладами з життя

образи пам'яті — забарвлені певним емоційним тоном сигнали її благополуччя чи неблагополуччя);

✧ *регулятивну* (почуття є важливим механізмом внутрішнього регулювання психічної діяльності й поведінки людини, спрямованих на задоволення актуальних потреб, оскільки супроводжують прояви активності).

Види емоцій та почуттів

У психологічній літературі простежуються різні підходи щодо класифікації емоцій та почуттів. Їх виокремлюють, зважаючи на певні ознаки.

❶ За складністю розрізняють такі **різновиди емоцій**:

✧ *прості* (це властиві і людям, і тваринам переживання задоволення чи незадоволення: від їжі, бадьорості, втоми, болю і т. ін.);

✧ *складні* (вони є результатом усвідомлення об'єкта, що зумовив їхню появу, розуміння їхнього життєвого значення).

Прості емоції в житті людини перетворилися на складні емоції і почуття, наприклад, переживання задоволення при сприйманні музики, пейзажу.

❷ За ознакою *оцінення смислу різних явищ життя* виділяють такі емоції:

✧ *провідні* (біологічні, соціальні, психологічні емоції, що передують діяльності і забезпечують перетворення предмета потреби на мотив);

✧ *похідні* (виникають у процесі діяльності і виявляють ставлення індивіда, що сприяє або ж перешкоджає задоволенню його потреб).

Серед емоцій *успіху—неуспіху*, що сигналізують про міру успішності особистості, виокремлюють:

◆ *констатувальні, передбачувальні* (у ситуаціях, які повторюються);

◆ *узагальнювальні* (стимулюють діяльність унаслідок передбачення швидкого успіху або, навпаки, гальмують — через передбачення можливих труднощів і невдач).

❸ За *рівнем активності особистості*, зумовленої умовами її життя і діяльності, розрізняють:

✧ *стенічні* (посилюють активність людини, спонукають до діяльності);

✧ *астенічні* (пригнічують, послаблюють її активність, демобілізують).

❹ Залежно від *індивідуальних особливостей особистості*, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, які зумовлюють переживання, емоції й почуття проявляються більш або менш інтенсивно. Вони можуть бути:

✧ *довготривалими* (виявляються більш інтенсивно і тривало);

✧ *короткочасними* (виявляються менш інтенсивно, короткочасно).

Форми переживання емоцій і почуттів

Багатство емоційної сфери людини виражається в різноманітності емоційних явищ, форм переживання емоцій і почуттів:

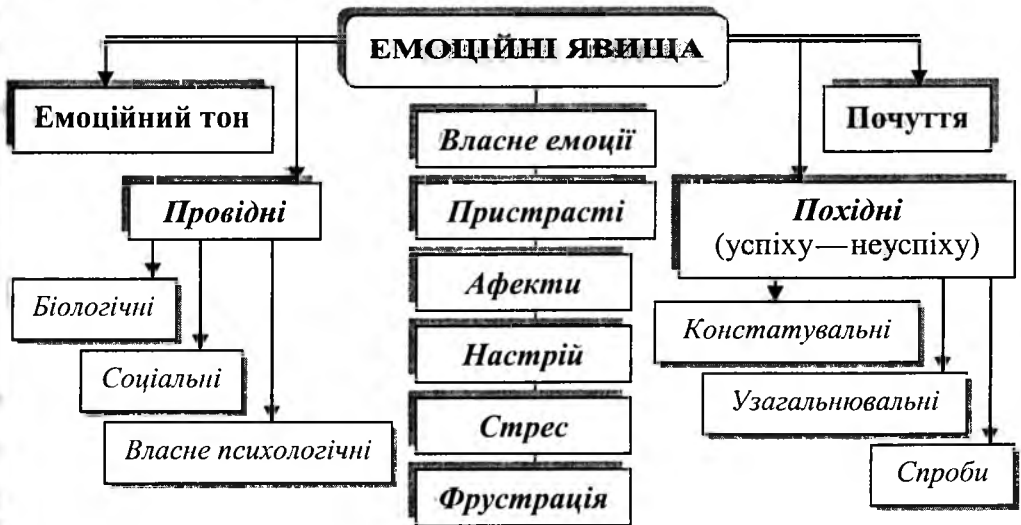

Рис. 39. Емоційні явища (за М.Й. Варієм, В.С. Лозницею, С.Д. Максименком, П.А. М'ясоїдом, О.М. Степановим)

Емоційний тон найчастіше розглядають як відчуття задоволення чи незадоволення, неприємні переживання, що супроводжують больові відчуття, певні запахи. В деяких людей з'являється хвороблива відраза (*ідіосинкразія*) до певних подразників, які байдужі або приємні іншим людям. На продуктивність праці впливають інтер'єр, функціональна музика. З огляду на це вивчення чуттєвого тону зорових, слухових, нюхових та інших відчуттів має практичне значення. Наприклад, випускники шкіл у Японії на іспитах повинні вміти розрізняти 240 кольорів та відтінків і вміти їх гармонійно поєднувати.

Емоційний тон — певний емоційний відтінок психічного процесу, який усвідомлюється як властивість предмета, що сприймається суб'єктивно (О.М. Степанов)

Афекти (несподіване переживання великої радості, вибуху гніву, страху, істеричний нестримний сміх) зумовлюють глибокі зміни психічного життя людини, виснажують її. Афективні люди часто спалахують без будь-яких на те причин. І.П. Павлов, аналізуючи афек-

Афекти (лат. *affectus* — хвилювання, пристрасть) — сильні і відносно короточасні емоційні переживання, під час яких знижується ступінь самовладання (С.У. Гончаренко)

тивний стан, зазначав, що людина в стані афекту, який перевантажує гальмівну функцію кори великих півкуль головного мозку, говорить і робить те, чого вона не дозволяє собі в спокійному стані і про що шкодує, коли мине вплив афекту. Особливо різко виявляється афективний стан при сп'янінні, за якого гальмівні процеси значно послаблюються. Афект залежить певною мірою від індивідуальних особливостей людини.

Пристрасть є великою силою людини, котра активно прямує до своєї мети. Проявляється в найрізноманітніших сферах людського життя і діяльності (праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві тощо). Пристрасть має вибіркового характеру (виявляється в емоційній, пізнавальній, вольовій сферах особистості). Предметом пристрасті найчастіше є інша людина, а також неодолюваний предмет, ідея, діяльність.

Розрізняють **позитивні і негативні** пристрасті. Позитивні пристрасті (захоплення працею, навчанням, спортом, мистецтвом тощо) є тією силою особистості, що породжує велику енергію в діяльності, і сприяє досягненню успіхів. Проте навіть позитивна пристрасть, якщо вона заважає діяльності, навчанню, стає негативною. Наприклад, школяр, захопившись спортом, починає пропускати уроки, не встигає виконувати домашніх завдань. У такому разі сама по собі позитивна пристрасть до занять улюбленим видом спорту перетворюється для нього в негативну. Особливо згубно позначається на праці та житті людини пристрасть до алкоголю, паління, наркотиків тощо.

Настрій (бадьорий, пригнічений, радісний, сумний, спокійний, збуджений) є емоційним тлом життя людини, що надає своєрідного забарвлення на певний час її діяльності, характеризує життєвий тонус. Розрізняють:

- ⇒ **позитивні** настрої, які виявляються у бадьорості й високому тонусі;
- ⇒ **негативні**, які пригнічують людину, демобілізують її, спричиняють пасивність.

 Пристрасть — це сильне, стійке, довготривале, глибоке переживання, яке захоплює людину, керує нею і виявляється в зорієнтованості всіх прагнень особистості в одному напрямі, в зосередженні їх на одній меті
(С.Д. Максименко)

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Доведіть, що пристрасть людини до алкоголю, паління чи наркотиків є згубною не лише для неї самої, а й для життя інших

 Настрій — це загальний емоційний стан, який забарвлює протягом певного часу окремі психічні процеси й поведінку людини
(Т.С. Кириленко)

Стрес виникає за умов напруженого життя та діяльності, у надзвичайних ситуаціях, які виникають несподівано й потребують негайних заходів для їхнього подолання. Стрес розвивається у три стадії:

- ① внутрішня мобілізація сил організму (протидія несприятливому впливу);
- ② врівноваження сил впливу і сил опору, (організм намагається адаптуватися до загрозованих умов);
- ③ виснаження (призводить до незворотних фізіологічних змін в організмі).

У стресовому стані поведінка людини значною мірою дезорганізується, можуть простежуватися безладні рухи, порушуватися мовлення, увага, сприймання, пам'ять і мислення, з'являтися неадекватні емоції. Лише добре засвоєні вміння і навички в стані стресу можуть залишатися сталими. Дезорганізації поведінки людини за умов стресу можуть запобігти організованість і самовладання.

Стан **фрустрації** спричиняють: негативне соціальне оцінення людини, що зачіпає її індивідуальність (принижує гідність, вартісність, загрожує престижу тощо), конфлікти з оточуючими, особливо в колективі, в якому людина не має підтримки, співчуття. Фрустрація супроводжується широкою гамою негативних емоцій (глибоким невдоволенням, страхом, розлюченістю, гнівом, роздратуванням, сумом, почуттям провини, байдужістю тощо). До **різновидів фрустрації** відносять: агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани.

Депресія виникає внаслідок реакції організму на важкі ситуації (розчарування, невдача, втрата життєвої перспективи, смерть близьких тощо). Цей стан супроводжується страхом, невмотивованим плачем, порушенням сну, апетиту та ін.

 Стрес (англ. *stress* — напруга, напруження) — психічне напруження, що виникає в результаті емоційних, розумових перевантажень і спричиняє зміни у функціональному стані і самопочутті людини

(П.А. М'ясоїд)

? Проблема для дискусії

Г. Сальє стверджував, що стрес є свосвідною захисною реакцією організму, що мобілізує свої внутрішні ресурси у відповідь на дію сильних зовнішніх впливів? Чи згодні Ви з цим?

 Фрустрація (лат. *frustratio* — марне сподівання, невдача, обман) — свосвідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності, за якого людина опиняється в стані безнадійності, втрати перспективи (П.А. М'ясоїд)

 Депресія (лат. *depressus* — пригнічений) — хворобливий стан пригніченості, пригнічення, скорботи, відчаю (С.У. Гончаренко)

Фундаментальні емоції

Емоції мають власну картину суб'єктивного переживання, що зовнішньо проявляється у специфічному виразі обличчя, пози, інтонації голосу і свідчить про певний емоційний стан людини. Йому властиві такі емоції:

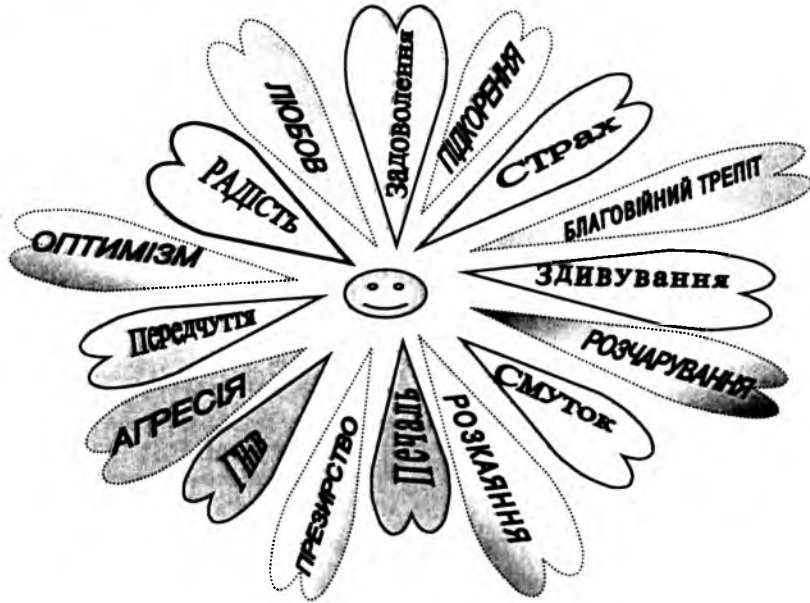

Рис. 40. Фундаментальні (основні) і змішані емоції

До основних емоційних станів — *фундаментальних емоцій* — відносять (за К. Изардом):

- ☺ *інтерес (як емоція)* — позитивний емоційний стан, який є одним з провідних мотивів різних видів діяльності (суб'єктивно він виявляється в позитивному емоційному тоні, характеризується відносно високим рівнем задоволення і впевненості в собі та зниженням рівня напруженості при виконанні діяльності);
- ☺ *радість* — позитивний емоційний стан, що супроводжується короткочасним відчуттям повного задоволення, підвищує життєвий тонус людини, породжує відчуття бадьорості, впевненості в собі та особистої значущості, здатність до подолання життєвих перешкод (специфічну емоційну маску радості створює різне стимулювання окремих груп м'язів губ і брів);
- ☺ *здивування* — короткочасна емоційна реакція на раптові події, яка не має чітко вираженого позитивного чи негативного забарвлення (емоційну маску здивування утворюють широко розплющені очі, підняті брови і ледь відкритий рот, який набуває овальної форми);

☹ **страждання** — негативний емоційний стан, причинами якого можуть бути розчарування, біль, втрата, голод, холод, неможливість задоволення найважливіших життєвих потреб, що проявляється у формі емоційного стресу, астеничної емоції (людина має сумний зне-силений вигляд, тихий жалібний голос, а емоційну маску страждання створюють опущені донизу кінці брів і рота);

☹ **гнів** — негативний емоційний стан, зумовлений появою серйозної перешкоди на шляху до задоволення важливої потреби, реалізується у формі афекту і має стеничний характер (його переживання характеризується високим рівнем напруження та імпульсивності);

☹ **страх** — негативний емоційний стан, який виникає у людини при появі уявної або реальної загрози її життю чи життєвому благополуччю, спричиняє відчуття невпевненості, незахищеності, небезпеки, що може набувати різної інтенсивності вираження — від легкого побоювання до паралізуючого жаху (емоційну маску страху на обличчі створюють прямі підняті брови, горизонтальні зморшки на лобі, розкриті очі, напружені губи);

☹ **сором** — негативний емоційний стан, який виражається в усвідомленні невідповідності власних думок, вчинків і зовнішності не тільки сподіванням оточуючих, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішній вигляд (про переживання сорому засвідчує зміна виразу обличчя людини, почервоніння, потуплений погляд, відвертання очей, метушливість та ін.).

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Чи завжди емоційні реакції відповідають об'єктивним впливам, що їх спричинили? Підтвердьте свої міркування прикладами

Вищі почуття

В житті людини особливе місце посідають **вищі почуття** — відображення переживання нею свого

ставлення до явищ соціальної дійсності. Їх поділяють на:

➤ **моральні** — почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе (до них належать: патріотизм, почуття обов'язку, кохання, симпатії, співчуття, емпатії та інші почуття, що ґрунтуються на нормах, які прийняті у суспільстві);

➤ **естетичні** — це відчуття прекрасного, праці, гармонії барв, звуків, рухів, форм, комічного і трагічного, гумору та іронії тощо (інтенсивність їхнього прояву залежить від рівня психічного розвитку людини, а також від рівня її загальної та мистецької культури);

⇒ **інтелектуальні** — почуття, що виявляються в допитливості, чутті нового, здивуванні, впевненості або сумніві, зацікавленості до пізнання, любові до знань, навчальних і наукових уподобаннях (пізнавальні почуття залежно від умов життя, навчання та виховання мають різні рівні розвитку, якими є *цікавість, допитливість, цілеспрямованість, стійкий інтерес* до певної галузі знань, захоплення пізнавальною діяльністю тощо);

⇒ **практичні** — це переживання людиною свого ставлення до різних видів діяльності (*професійної, пізнавальної, навчальної, спортивної* тощо), що проявляється в захопленні, задоволенні діяльністю, в творчому підході, в радості від успіхів або незадоволенні, в байдужому ставленні до неї.

**Властивості
емоційних
явищ**

Розмаїттю емоційних явищ характерні певні загальні властивості. Так, *Т.С. Кириленко* відносить до них **знак** (позитивні, негативні, амбівалентні), **модальність** (радість, горе, смуток тощо). Відомі базальні емоції й почуття (радість, страх, гнів і печаль), від яких походить та величезна гама відтінків переживань, з якими ми стикаємося в житті. Це **якісні** характеристики емоцій і почуттів. До **кількісних характеристик** учений відносить силу, глибину, інтенсивність, тривалість емоцій і почуттів. Окрім них, він виділяє такі загальні властивості емоційних явищ, як: **переключення** (перенесення емоційного забарвлення), **передбачення** (емоційний сигнал про ймовірні наслідки подій), просторово-часове переміщення (переживання якоїсь хвилюючої події як згадки про неї).

Аналіз психологічних джерел засвідчує, що у виокремленні та інтерпретації емоційних явищ простежуються різні підходи, зокрема:

Таблиця 73. Властивості емоційних явищ (за *В. Вілюнасем, П.А. М'ясоїдом*)

Властивість	Інтерпретація / пояснення
1	2
Якість (модальність)	Ця властивість характеризує зміст емоцій та почуттів і сигналізує про особливості ставлення людини до тих чи інших явищ дійсності. Це те, що відрізняє одну емоцію від іншої (наприклад, <i>кохання</i> переживається інакше, ніж <i>ненависть</i>)

? Проблема для дискусії

Чому моральні, естетичні, інтелектуальні та практичні почуття відносять до вищих? Наведіть приклади

? Питання для роздумів

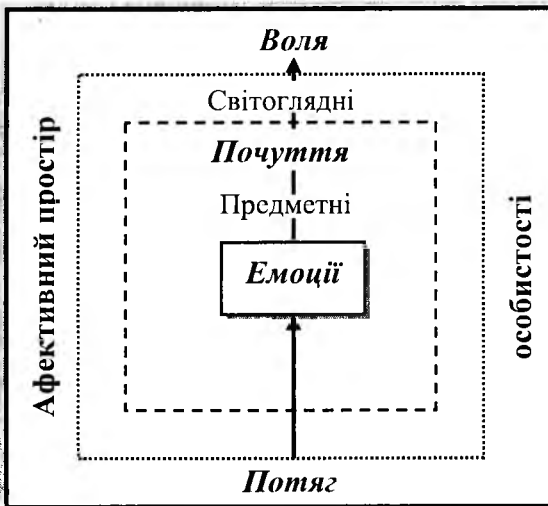
Опишіть особливості власної емоційної сфери

1	2
Динаміка перебігу	Ця властивість характеризує закономірний вигляд і визначається особливостями емоційних явищ, кожне з яких має власну логіку розвитку і згасання
Амбівалентність (лат. <i>ambo</i> — обидва, <i>valentia</i> — сила, міць)	Простежується при одночасному переживанні індивідом емоцій, які мають полярні характеристики (любов—ненависть, приємне—неприємне, радість—сум). Так, можна радіти з приводу зустрічі з друзями після відпустки чи канікул і водночас сумувати за тим, що відпочинок закінчився
Полярність	Засвідчує можливість зміни будь-якої емоції на її протилежність. Те, що було приємним, може стати неприємним, те, що давало радість, може завдати горя. Буває так, що кохання двох людей переростає в ненависть, а ненависть — у палке кохання
Активність (лат. <i>activus</i> — діяльний, дійовий)	Це здатність емоцій впливати на діяльність людини: <ul style="list-style-type: none"> ↪ <i>стенічна</i> (радість підсилює її ефективність); ↪ <i>астенічна</i> (смуток пригнічує діяльність)
Інтенсивність (лат. <i>intensio</i> — посилення)	Ця властивість емоційних явищ свідчить про ступінь вираженості емоційного явища. Діапазон її дії значний: від легкого хвилювання до пристрасті
Глибина	Ця властивість емоційних явищ залежить від того, чи викликана вона пересічними, чи життєво важливими подіями, а також від того, в якому зв'язку між собою перебувають ці явища. Так, неприязнь між двома людьми збільшується внаслідок взаємної неприязні і переростає в ненависть, або може статися навпаки — неприязнь може бути знищена любов'ю
Тривалість	Це час, протягом якого тривають емоційні явища, що залежить від: <ul style="list-style-type: none"> ↪ особливостей предмета, який їх спричиняє; ↪ інтелекту людини; ↪ способу її життя; ↪ стосунків з людьми, які її оточують тощо
Визначеність	Емоційні явища характеризуються визначеністю динамічного вектора активності суб'єкта щодо предмета почуття, людей, подій тощо. Це спонукає людину реагувати на них і діяти відповідно. Наприклад, кохати — це бути готовим діяти з ніжністю, захищати кохану людину, дбати про неї. Любити Батьківщину — це бути готовим діяти на благо її процвітання, віддати за неї своє життя

5.2. ПОНЯТТЯ ПРО ВОЛЮ, МОТИВИ. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. ВОЛЬОВІ ДІЇ. ГОЛОВНІ ЯКОСТІ ВОЛИ

Поняття про волю, мотиви

Емоції визначають спрямованість дії, а саму дію — воля людини, в якій домінуючу роль відіграє безпосередній вплив людини на довкілля, що виражається в діях і рухах. Воля необхідна для вияву почуттів. Вони задіяні разом з нею задля створення певного рівня прояву афективної сфери особистості:

? Поміркуємо.

Обґрунтуємо

Г. Ващенко у праці “Виховання волі і характеру” зазначав, що мислення орієнтує людину в об’єктивній дійсності, почуття оцінює її у відношенні до нашого “Я”, воля переробляє її відповідно до наших потреб. Обґрунтуйте думку українського вченого

Рис. 41. Схема афективного простору особистості (за Т.С. Кириленко)

? Психічне життя людини є сукупністю інтелектуальних, емоційних та вольових процесів. Як ці процеси взаємопов’язані? Що таке воля? Яка її роль у розвитку особистості?

Воля — психічна функція, яка передбачає: регулювання людиною своєї поведінки відповідно до найбільш значущих для неї мотивів; гальмування інших мотивів, спонукань, намагань; організування дій, учинків згідно зі свідомо поставленими цілями (Т.С. Кириленко).

Воля — регулювання діяльності індивідом, що забезпечує досягнення мети за браком актуальної потреби чи утримування від бажаної дії в ситуації вибору; це активність особистості всупереч наявним обмеженням (П.А. М’ясоїд).

Воля — психічний процес свідомого і цілеспрямованого регулювання людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення бажаної мети (В.О. Соловієнко).

Воля — свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї поведінки та діяльності, спрямоване на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод (Л.Д. Столяренко)

Людина спроможна регулювати свої дії та вчинки завдяки волі, що виявляється у її **головних функціях**:

◆ **спонукальній** (забезпечується активністю людини, яка породжує дії і регулює їхній перебіг через особливості психічних станів особистості);

◆ **гальмівній** (виявляється в ситуативному стримуванні небажаних виявів емоцій, дій та вчинків, які не відповідають світогляду і моральним переконанням особистості).

? Проблема для дискусії

Воля є надбанням людини. Вона дає їй змогу свідомо й відповідально ставитися до власного життя. Чи не так?

Особливістю волі є її **детермінованість** мотивами. Мотиви діяльності — людські потреби, почуття, інтереси, усвідомлення необхідності діяти. Повторюючись неодноразово, мотиваційні явища стають рисами особистості людини. До них належать такі **мотиви**:

 Мотиви — рушійні сили свідомості, що спрямовують поведінку людини в той чи інший бік
(Г. Ващенко)

◆ **досягнення успіху** (намагання людини добитися успіхів у різних видах діяльності);

◆ **уникнення невдачі** (відносно стійке намагання людини уникати невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оціненням іншими людьми результатів її діяльності і спілкування);

◆ **афіліація** (прагнення людини бути в товаристві інших людей, налагодити з ними емоційно-позитивні, добрі взаємовідносини);

◆ **відторгнення** (виявляється в боязні бути відторгненим, не прийнятим іншими людьми в групу, спільноту);

◆ **влади** (прагнення людини мати владу над іншими людьми, панувати, управляти і розпоряджатися ними);

◆ **альтруїзм** (прагнення людини безкорисно надавати допомогу іншим людям) та ін.

Мотиваційну сферу особистості утворює сукупність спонукань, які набувають характеру мотивів дій, вчинків і форм діяльності. Вони мають психологічну природу. Воля — єдність двох тенденцій: **прагнень** і **повинності**. Воля виникає тоді, коли людина здатна до рефлексії щодо власних прагнень, які виявляються у вигляді потягів, бажань. **Потяг** — неусвідомлюване нецілеспрямоване прагнення людини, яке не спричиняє

 Прагнення — спонукування, що виражається в чуттєвому переживанні потреби (О.М. Степанов)

довільних дій. У процесі усвідомлення об'єкта прагнення, мети таке прагнення стає *бажанням*.

Загалом воля особистості виявляється через:

- ⇒ *вольову діяльність*, яка виражається у здійсненні довільних і мимовільних дій;
- ⇒ *вольові стани*, що проявляються у вольовому зусиллі, яке відображає силу нервово-психічного напруження, мобілізуючого фізичні, інтелектуальні та моральні сили людини;
- ⇒ *вольові якості* (відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення людини).

Вольова діяльність. Вольові дії

Вольову діяльність людини визначає свідомо сформульована мета. Діючи, людина ставить завдання, планує його виконання, добирає засоби для його розв'язання. Щоб успішно навчатися, людина повинна усвідомлювати мету навчання, завдання, вміти організувати їхнє виконання, бути наполегливою.

Чіткість мети, розуміння справи, усвідомлення завдання, його важливість завжди породжують силу, енергію і рішучість дій. Чим більшого суспільного значення набуває завдання, тим більшу енергію та завзяття люди докладатимуть до його здійснення. Пристрасне захоплення своєю справою спонукає людей до творчої праці.

Вольову діяльність поділяють на:

- ✍ *просту* — діяльність, для здійснення якої не потрібне особливе напруження сил, спеціальне її організування, чи характерне безпосереднє втілення в рішення і виконання цього рішення (наприклад, захотівши пити, людина відразу наливає води в склянку і п'є, якщо їй холодно, вона вдягає теплий одяг тощо);
- ✍ *складну* — діяльність, яка потребує значного напруження сил, терплячості, наполегливості, вміння спрямувати себе на виконання дії (так, розв'язуючи фізичні чи математичні задачі, щоб досягти бажаного успіху, студент повинен здійснити низку вольових дій).

Структурною одиницею діяльності людини, яка забезпечує її взаємодію з навколишнім світом, є *дія*. У вольовій діяльності розрізняють:

 Вольові стани — це тимчасові психічні стани, які оптимізують, мобілізують психіку людини на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод
(М.Й. Варій)

 Дія — одна зі складових діяльності людини, спрямована на досягнення певної мети (В.О. Соловієнко)

✍ **мимовільні дії** — неусвідомлювані дії та рухи, що можуть бути *безумовно-рефлекторними* (вродженими, в основі яких безумовні рефлекси) та *умовно-рефлекторними* (набутими, що спричинені умовними подразниками, — це орієнтувальні, захисні, хапальні реакції та виразні рухи, що відбуваються завдяки діяльності кори головного мозку);

✍ **довільні дії** — свідомі дії, що характеризуються цілеспрямованістю та відповідною організованістю і здійснюються за допомогою саморегулювання.

Особливу групу довільних дій становлять **вольові дії**. За складністю їх поділяють на *прості й складні*. Вольова дія не є імпульсом у процесі автоматичної розрядки, вона опосередковується свідомістю і є проявом особистості, її свідомої спрямованості. Отже, другою особливістю волі є *особистісний характер* вольових дій.

 Вольова дія — дія людини, скерована на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язана з подоланням труднощів
(О.М. Степанов)

Головною психологічною функцією волі є посилення мотивації і вдосконалення регулювання дій. Цим вольові дії відрізняються від імпульсивних, які відбуваються мимовільно і недостатньо контролюються свідомістю. Вольова дія є дією усвідомленою, їй властива складна психологічна структура. На відміну від довільної дії вона не має характерної для неї динаміки свідомості, що виявляється у переході від потягу та прагнення до бажання.

? Проблема для дискусії
Чи можна назвати вольовими дії альпініста, який обрав найскладніший шлях до важкодоступної вершини, наразивши на небезпеку інших членів команди?

У вольовій дії виділяють такі **етапи (фази)** її розвитку:

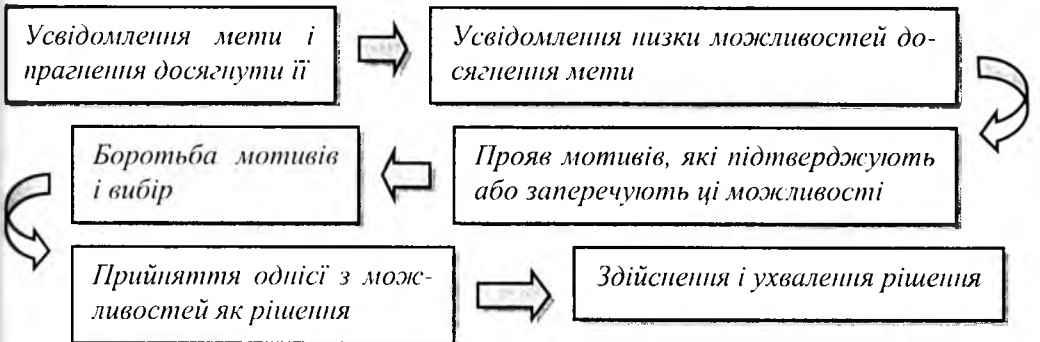

Рис. 42. Етапи (фази) вольової дії
(за П.А. М'ясоїдом, В.О. Соловієнком, О.М. Степановим)

Усяка *вольова дія* спрямована на прийняття рішення, що передбачає:

- ① наявність і усвідомлення *мети*;
- ② вибір *шляхів* її досягнення, що можуть бути різними (легшими, але довгими; важчими, але коротшими; складнішими, але більш надійними; простішими, проте менш надійними тощо);
- ③ реалізацію *намірів*, під якими розуміють рішення, що передбачає програму дій, яку людина повинна втілювати упродовж тривалого часу;
- ④ докладання *вольового зусилля*, що є значним емоційним напруженням, яке мобілізує внутрішні ресурси організму (пам'ять, мислення, уяву).

**Головні
вольові
якості**

Способи здійснення вольових дій у різних людей індивідуально-своєрідні. Набувши у поведінці людини визначеності і стійкості, вони перетворюються на характерні вольові якості особистості. Ці дії характеризують вольову діяльність людини у різних ракурсах (як позитивному, так і негативному). Таких якостей відомо багато. Найважливішими з них є:

Вольові якості — відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомого регулювання поведінки, її влади над собою (О.М. Степанов)

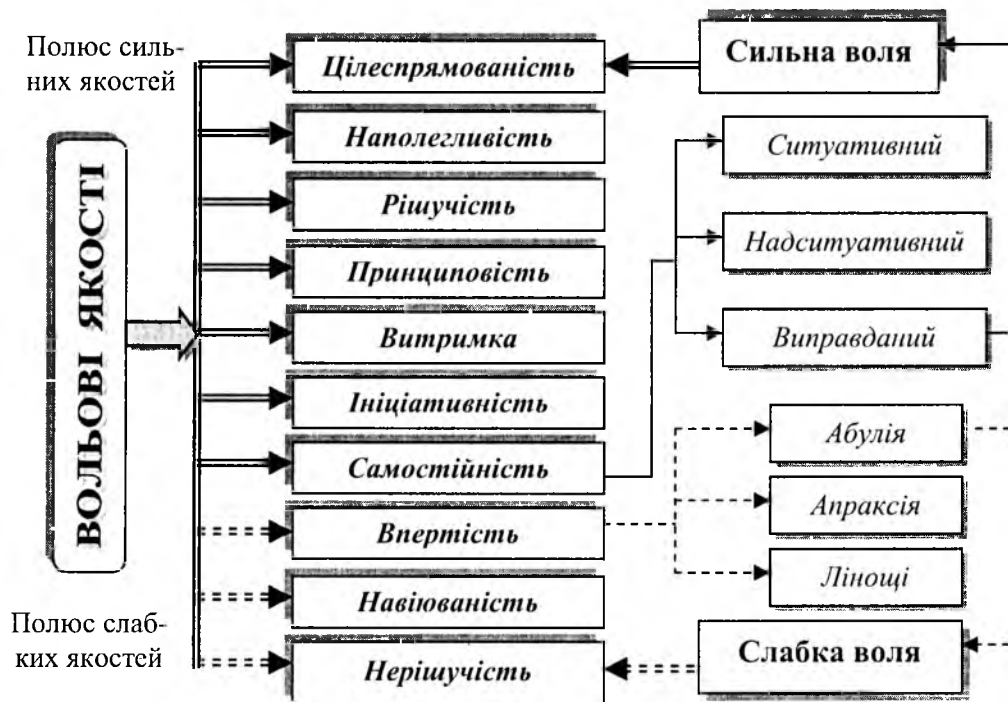

Рис. 43. Вольові якості (за В.О. Соловієнком, О.М. Степановим)

Таблиця 74. Характеристика вольових якостей особистості
(за М.Й. Варієм, П.А. М'ясоїдом, В.О. Соловієнком, О.М. Степановим)

Вольові якості	Характеристика вольових якостей
Цілеспрямованість	Виявляється в умінні людини керуватись у своїх діях не випадковими прагненнями, а загальними і стійкими цілями, постійними переконаннями, принципами
Принциповість	Уміння людини керуватися у своїх діях і вчинках стійкими принципами і твердими переконаннями, в істинності яких вона впевнилася і які прийняла як керівництво до дій
Ініціативність	Здатність самостійно ставити перед собою завдання і без нагадувань і спонукань інших здійснювати їх. Ініціативність людини характеризується дійвою активністю
Самостійність	Виявляється в здатності за власною ініціативою ставити нові цілі, шукати власні оригінальні шляхи вирішення проблем, а не задовольнятися шаблонами
Витримка	Виражається в умінні свосчасно стримувати небажані спонукання, дії і вчинки. Стримана людина завжди може керувати своїми почуттями, їхнім зовнішнім виявом, придушувати імпульсивні дії. Вона обирає такий рівень активності, який відповідає умовам, що склалися
Рішучість	Здатність людини свосчасно і без зайвих вагань приймати обгрунтовані та відповідальні рішення, твердо і непохитно впроваджувати їх у життя
Наполегливість	Сутність її полягає в умінні активізувати дії, потрібні для подолання труднощів, і енергійно діяти під час досягання мети (наполеглива людина не розгубиться перед невдачами, а, мобілізуючи свої сили, знову намагатиметься досягти задуманого)
Впертість	Несобгрунтований, нічим невиправданий вияв волі, коли людина наполягає на свосму недоцільному бажанні, незважаючи на обставини. Приймаючи рішення, вперта людина заперечує розумні докази, не зважає на інтереси інших, суспільні інтереси і своїми діями завдає їм шкоди
Навіюваність	Виявляється в тому, що людина легко підпадає під вплив інших людей, нескритично наслідує їх, легко сприймає чужі погляди. Навіюваність притаманна тим людям, які не мають власної думки, непорушних принципів, їхні переконання постійно змінюються
Абулія (гр. <i>abulia</i> — нерішучість)	Це вольова слабкість людини, що виявляється у патологічному порушенні психологічного регулювання дій
Апраксія (гр. <i>apraxia</i> — бездіяльність)	Це вольова слабкість людини, що виявляється у складних порушеннях довільних цілеспрямованих рухів і дій, зумовлених розладами в центральній нервовій системі

Крім того, волю людини характеризують *сміливість, мужність, стійкість, дисциплінованість, відповідальність* та інші властивості, що є індивідуальним поєднанням складного комплексу якостей. До того ж, вольові якості взаємопов'язані. Так, *ініціативність* потребує *наполегливості*. Без неї дія ініціативної людини стає імпульсивною і хаотичною. *Наполегливість* людини без *витримки* може перетворитися на *впертість*, що вже не є вольовою формою поведінки, зумовленої потребою самоствердитися.

Вольове регулювання поведінки неможливе без урахування умов, що спричинили її. Хоча поведінка завжди спрямована на досягнення мети, кінцеві результати діяльності інколи не відповідають сподіванням. Американським психологом *Д. Роттером* встановлено, що люди різняться між собою за *локусом контролю* (залежно від того, кому вони схильні приписувати *відповідальність* за власні дії).

Локус контролю (за *Д. Роттером*) є стійкою властивістю особистості. Люди, схильні приписувати причини своїх дій і вчинків зовнішнім факторам, мають *зовнішній (екстернальний) локус контролю*. Вони завжди шукають причини своїх невдач у зовнішніх обставинах. Дослідники встановили, що схильність до зовнішньої локалізації контролю пов'язана з такими рисами особистості, які є характерними ознаками *слабкої волі* (неврівноваженість, невпевненість у своїх силах, тривожність, підозрілість, конформність, агресивність, зниження рівня загальної активності, психічна млявість, вагання в тих випадках, коли необхідно діяти та ін.).

Якщо людина покладає на себе відповідальність за власні дії і причини їх бачить в особливостях своєї уваги, мислення, здібностей, внутрішніх переживань, то вона має *внутрішній (інтернальний) локус контролю*. Людям такого типу властиві риси особистості, що є характерними ознаками *сильної волі* (впевненість у собі, наполегливість і послідовність у досягненні поставлених цілей, схильність до самоаналізу, врівноваженість, товариськість, доброзичливість і незалежність тощо).

 Локус контролю
(лат. *locus* — місце) — індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам чи внутрішнім станам і переживанням (*О.М. Степанов*)

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо
Сукупність позитивних вольових якостей утворює силу волі особистості, негативних — її вольову слабкість. Які фактори, на Вашу думку, мають найбільший вплив на розвиток сили волі людини? А що заважає її розвитку?

5.3. ПОНЯТТЯ ПРО ТЕМПЕРАМЕНТ. ЙОГО ТИПОЛОГІЯ, ВЛАСТИВОСТІ. СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ

Поняття про темперамент

Спостерігаючи за дітьми, ми зауважуємо, що одні з них жваві, веселі, наполегливі, а інші повільні, сором'язливі, неквапливі у своїх словах і вчинках. З цього приводу психолог *В.С. Мерлін* писав: “Уявіть собі дві річки — одну спокійну, рівнинну, іншу стрімку, гірську. Течія першої ледве помітна, вона плавно несе свою воду, в неї немає яскравих сплесків, бурхливих водоспадів і бризок. Течія другої — повна протилежність. Річка швидко біжить, бурлить, і, вдаряючись в каміння, перетворюється в піну... Подібне можна спостерігати і в поведінці людей”. Так, спостереження за школярами, які малюють модель (рис. 44), засвідчує, що перший учень

Рис. 44. Порівняння темпераментів двох учнів (за *Є.І. Роговим*)

проводить лінії не поспішаючи. Він спокійно дивиться на модель і свій малюнок, порівнюючи їх, помітивши помилку, неквапливо стирає неправильно проведені лінії. Закінчивши роботу, школяр кладе її на край парти і спокійно чекає, коли підійде вчитель.

Другий учень малює гарячкувато. Він весь час зривається з місця і жадібно вдвляється в модель, хоча йому її добре видно. Ледве накинувши лініями просторове положення, школяр піднімає руку і гукає вчителя, щоб подивився його

? Проаналізуємо.

Поміркуємо

Після перевірки вчителем малюнків виявилось, що обидва школярі отримали “відмінно”. Отже, рівень знань, умінь і навичок образотворчої діяльності у них приблизно однаковий. А чим, на Вашу думку, пояснюється така відмінність у поведінці школярів?

малюнок. Чекаючи на вчителя, він метушливо заглядає в альбоми сусідів, визначаючи в кого краще намальовано. І так поводитьсь до кінця уроку.

? Діяльність і поведінку людини зумовлюють не лише соціальні умови життя, а й індивідуальні особливості її психофізичної будови. Це виразно виявляє темперамент особистості. Як пояснюють сутність цього феномену у психологічній науці?

■ Темперамент — індивідуальна особливість людини, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності (С.Д. Максименко).

Темперамент (лат. *temperamentum* — узгодженість, устрій) — характеристика індивіда з боку динамічних особливостей (інтенсивності, швидкості, темпу, ритму) його *психіки*. Це форма способу життя, яка, на відміну від змісту, виникає на ґрунті дозрівання, а не навчання чи виховання (П.А. М'ясоїд).

Темперамент — індивідуально-своєрідні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини (Є.І. Рогов).

Типологія темпераменту

Засновником вчення про темперамент вважають грецького лікаря *Гіппократа* (460—377 рр. до н. е.). Він стверджував, що оптимальне співвідношення чотирьох “соків тіла” (крові, лімфи, жовтої жовчі та “чорної жовчі”) визначає здоров'я людини, а порушення такого розподілу спричиняє різні захворювання. Кожна рідина має особливі властивості та призначення. На цій основі його послідовник — давньоримський лікар *Клавдій Галлен* (129—201 рр. н. е.) у трактаті “*De temperamentis*” запропонував першу класифікацію темпераментів. За **гуморальною** (лат. *humor* — волога) теорією виділено такі типи темпераменту:

- ① **меланхолійний** (гр. *μελάς* — чорний, *χολή* — жовч) — темперамент, властивий людині, в організмі якої переважає чорна жовч (її властивістю є сирість, а призначенням — підтримувати сирість, вологу в організмі, тому **меланхолік** має знижений рівень активності, вповільнені рухи, швидко втомлюється);
- ② **сангвінічний** (лат. *sanguis* — кров) — темперамент, властивий людині, в організмі якої переважає кров (її властивість — тепло, а призначення — зігрівати організм, тому **сангвінік** має швидкі і жваві рухи, багату міміку, високий темп мовлення, високий рівень активності, працездатний, емоційний, комунікативний);
- ③ **холеричний** (лат. *cholericus* — хворий на жовчну хворобу) — темперамент, властивий людині, в організмі якої переважає жовта жовч (її властивість є сухість, а призначенням — підтримувати сухість в організмі, тому **холериком** є людина з високим рівнем активності, енергійна, проте надзвичайно бурхлива, нестримна, з рвучкими рухами);

④ **флегматичний** (гр. *φλέγμα* — слиз) — темперамент, властивий людині, в організмі якої переважає лімфа (її властивість — холод, а призначення — охолодження організму, тому **флегматиком** є уповільнена, емоційно-невизразна людину, якій важко переключитися з однієї діяльності на іншу).

Серед **конституційних** найбільш розповсюдженою вважають типологію темпераменту, запропоновану 1921 року німецьким лікарем *Е. Кречмером* (праця “*Будова тіла і характер*”). Вчений визначив, що головні властивості темпераменту (чутливість до подразників, настроїв, темп психічної діяльності, психомоторика) зумовлені хімічним складом крові. Це дало змогу йому виділити три типи темпераменту: *циклотимний, шизотимний, атлетичний*.

① Людям з **пікнічним (циклотимним)** типом темпераменту властиве коливання емоцій між радістю і сумом. Вони легко контактують з людьми і реалістичні в поглядах. У цьому типі виокремлюють **додаткові модифікації**:

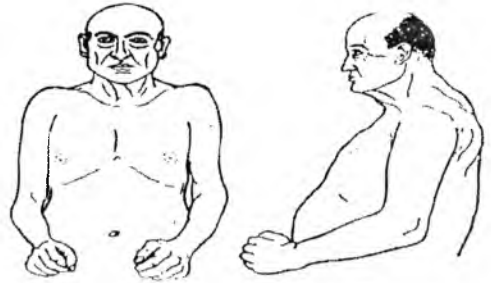

Рис. 45. Пікнічний (циклотимний) тип особистості (за *Е. Кречмером*)

☞ **гіпоманічний** (веселий, жвавий, підприємливий, сповнений планів, наполегливий і товариський);

☞ **практичний** (реаліст, із почуттям гумору, активний, залежний від настрою — між манією та депресією);

☞ **депресивний** (похмурий, тугодум, турботливий, товариський, з потребою в розумінні).

② Людям з **астенічним (шизотимним)** типом темпераменту властива замкнутість, схильність до коливань емоцій, впертість. Вони слабо піддаються на зміни установок і поглядів, важко пристосовуються до інших людей. Це спокійні, не дуже вразливі люди зі стриманими жестами і мімікою, з невисокою гнучкістю мислення, часто дріб'язкові. У цьому типі виокремлюють **додаткові модифікації**:

Рис. 46. Астенічний (шизотимний) тип особистості (за *Е. Кречмером*)

☞ **гіперстетичний** (надто чутливий, тактовний, делікатний, ідеаліст, що тонко розуміє естетичну форму);

☞ *шизотимний* середній (холодно енергійний, послідовний, систематичний, аристократичний);

☞ *анестетичний* (байдуже холодний, педантичний, нечутливий до людей, інколи тугодум).

② *Атлетичний (віскозний)* тип темпераменту властивий людям з сильною будовою тіла, розвинутою мускулатурою, вузькими стегнами. Вони високі або середні на зріст, широкоплечі.

Своєрідне вирішення проблеми поділу темпераменту запропонував *К. Юнг* (1923), котрий описав такі типи поведінки:

① *екстравертивний* (людям цього типу властива сила і рухливість нервових процесів і у зв'язку з цим вони імпульсивні, гнучкі, ініціативні, схильні до авантюр, відкриті до оточуючих і комунікабельні);

② *інтровертований* (у людей цього типу переважають слабкість та інертність нервових процесів, замкнутість, схильність до самоаналізу, тому вони мають проблеми з соціальною адаптацією, сором'язливі, намагаються уникнути ризику і соціальної взаємодії).

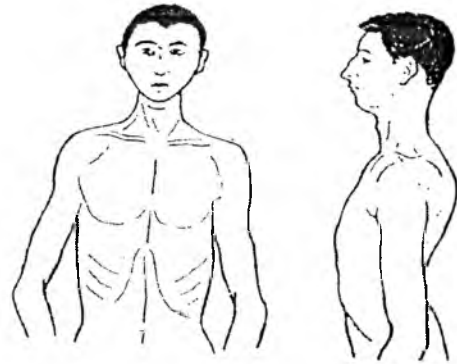

Рис. 47. Атлетичний (віскозний) тип особистості (за *Е. Кречмером*)

 Екстравертованість (лат. *extra* — зовні, *versio* — повертати) — спрямованість реакцій та діяльності особистості назовні
(*П.А. М'ясоїд*)

 Інтровертованість (лат. *intro* — всередину, *versio* — повертати) — спрямованість реакцій та діяльності особистості на саму себе, на свої внутрішні стани, переживання, уявлення
(*П.А. М'ясоїд*)

Згідно з поглядами *К. Юнга*, переважання екстраверсії спостерігають у холериків і сангвініків, а домінування інтроверсії — у меланхоліків і флегматиків. Вважають, що екстраверсія та інтроверсія як властивості темпераменту — це вияви динамічних, а не змістовних сторін особистості. Якщо виділяти деякі особливості ігрового спілкування дітей, то виявиться, що екстраверти більш ініціативні на початковій, організуючій фазі гри: в обговоренні теми, розподілі ролей і виборі власної ролі. Інтроверти ж частіше “спілкуються” з ігровими атрибутами, розмовляють з іграшками, планують свої дії без спонукань з боку інших дітей, часто говорять що вони роблять, які ігрові дії виконують.

І.П. Павлов класифікував темперамент за такими властивостями нервової системи:

☞ **силою збудження**, що характеризує працездатність нервових клітин і проявляється в їхній витривалості (людина, котра має високі показники сили збудження, відзначається високою працездатністю, сміливістю, схильністю до ризику, прагненням до самостійності, вмінням долати труднощі та невдачі в роботі, наполегливістю й настирливістю в досягненні своєї мети, здатністю легко пережити невезіння тощо);

 Сила збудження — здатність нервових клітин втримувати довготривале або короткотривале, але сильне збудження, не переходячи при цьому в стан гальмування (Є.І. Рогов)

☞ **силою гальмування**, якій властиві стриманість у вчинках, розмові, вміння зберігати таємниці, дотримуватися правил, зібраність при очікуванні небезпеки, неспішність щодо прийняття рішень, ретельність у пережовуванні їжі, добрий сон тощо;

 Сила гальмування — функціональна працездатність нервової системи при реалізації гальмування (Є.І. Рогов)

☞ **рухливістю нервових процесів**, що полягають в здатності до зміни поведінки адекватно зміні умов життя (людину з високою рухливістю нервових процесів характеризує велика рухливість, швидкий темп діяльності, швидке засвоєння нового матеріалу і швидке його забування, жваве мовлення, легкість у зав'язуванні знайомств, прагнення до нових вражень, швидке засинання і пробудження);

 Рухливість — ступінь легкості, з якою збудження переходить у гальмування, і навпаки (П.А. М'ясоїд)

☞ **інертністю** — властивість нервової системи, яка виявляється в більших затратах часу або зусиль, необхідних для переходу від одного виду діяльності чи процесу до іншого (інертні люди важко входять у роботу і виходять з неї, їм доволі важко змінювати свої звички, обставини, друзів, розпорядок життя, працю, їхні емоції проявляються повільно і несильно).

Запропонована *І.П. Павловим* **нервова теорія** темпераменту дає змогу:

- ☞ виділити **сильні** і **слабкі** типи (за силою нервових процесів);
- ☞ поділити сильні типи на **зрівноважені** та **незрівноважені** (за зрівноваженістю нервових процесів);

✍ виокремити сильні врівноважені типи, що поділяються на *рухливі* та *інертні* (за *рухливістю нервових процесів*).

Виділені експериментально *І.П. Павловим* типи нервової системи не тільки за своєю кількістю, але і за своїми основними характеристиками відповідають чотирьом класичним типам темпераменту (за *Гіппократом*):

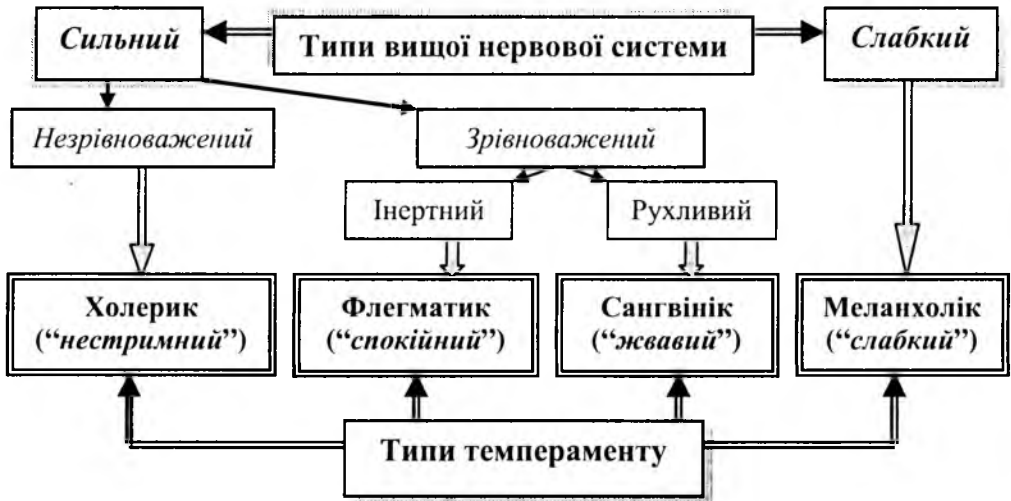

Рис. 48. Типи нервової системи та темпераменту (за *І.П. Павловим*)

У сучасній психології користуються класичними типами темпераменту (за *Гіппократом*), кожний з яких виявляє своєрідні психологічні особливості.

Рис. 49. Сангвінік (за *Є.І. Роговим*)

Сангвініку притаманні досить висока нервово-психічна активність, підвищена реактивність (вони в нього зрівноважені). Він жваво, збуджено відгукується на все, що захоплює його увагу, володіє багатством міміки, виразністю рухів, емоційністю, вразливістю, лабільністю. З незначного приводу він голосно сміється, а з несуттєвого факту злиться, проте при бажанні може стримувати прояви своїх почуттів і мимовільні реакції. За виразом обличчя можна легко вгадати його настрій, відношення до предмета або до людини. У нього слабка чутливість, тому він не помічає дуже слабких звуків і світлових подразників. Маючи високу енергійність та працездатність, він активно береться за нову справу, може довго працювати не втомлюючись. Здатен швидко зосереджуватися, дисциплінований. Йому властиві

гнучкість розуму, кмітливність, швидкий темп мовлення, включення в нову роботу. Висока пластичність проявляється в мінливості почуттів, настроїв, інтересів і домагань. Сангвінік легко сходиться з новими людьми, швидко звикає до нових вимог і обстановки. Без зусиль не тільки переключається з однієї роботи на іншу, але й перекваліфіковується, оволодіває новими знаннями та навичками. Зазвичай він більшою мірою відгукується на зовнішні враження, ніж на суб'єктивні образи, пов'язані зі спогадами про минуле й мріями про майбутнє. Водночас емоційні переживання сангвініка здебільшого неглибокі, а його рухливість за незадовільних виховних впливів є причиною недостатньої зосередженості, похапливості, а то й поверховості.

Рис. 50. Холерик
(за Є.І. Роговим)

ніж сангвінік. Звідси — велика стійкість домагань й інтересів, більша настирливість, хоча можливі труднощі в переключенні уваги. Почуття яскраво виражені в міміці, жестах, мові. Він вирізняється швидкими рухами, загальною рухливістю, енергійністю і прагненням постійно діяти. Якщо холерик береться за справу, то доводить її до кінця. Для нього також властиві стан образи і гніву, які бувають стійкими і досить тривалими.

Рис. 51. Флегматик
(за Є.І. Роговим)

Холерика характеризують високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкість і стрімкість рухів, сильна імпульсивність та яскравість емоційних переживань. За умови неналежного виховання недостатня емоційна і рухова врівноваженість холерика може виявитися в нестриманості, запальності, нездатності контролювати себе в емоціогенних обставинах. Як і сангвінік, холерик вирізняється низькою чутливістю і високою реактивністю. Проте реактивність у холерика чітко переважає над активністю, він менш пластичний і більш інертний,

Флегматику властиві порівняно низький рівень активності поведінки, ускладнене спрямування, уповільненість і спокійність дій, міміки й мовлення, рівність, постійність та глибина почуттів і настроїв. Недостатність виховання може сприяти формуванню у флегматика таких негативних рис, як млявість, збіднення і слабкість емоцій, схильність до виконання лише звичних дій. Його почуття мають слабку зовнішню виразність. Флегматика важко розсмішити і засмутити (коли

навколо нього всі голосно сміються, він може залишатися незворушним). Він не винахідливий, важко переключає увагу і пристосовується до нових умов, повільно перебудовує навички і звички. Разом з тим флегматик енергійний і працездатний. Він може повільно і досить наполегливо діяти в одному напрямку. Його вирізняє терпеливість, витримка, самовладання. За великих неприємних обставин він зберігає спокій. Зазвичай він некомунікабельний, важко сходиться з іншими людьми, майже не реагує на нові враження. Якщо флегматика провокують на сварку, він традиційно намагається уникнути її. Необразливий, зазвичай буває не надто веселий.

Рис. 52. Меланхолік
(за Є.І. Роговим)

Меланхолік має низький рівень нервово-психічної активності, стриманість і приглушеність моторики та мовлення, значну емоційну реактивність, глибину і постійність почуттів, але слабкий їхній зовнішній вияв. За умови недостатньої вихованості в меланхоліка можуть розвинути такі негативні риси, як хвороблива емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість, схильність до складних внутрішніх переживань, які виявляються і за неістотних життєвих обставин. Це людина з високою чутливістю і малою реактивністю. Меланхолік виділяється повільною, але сильною емоційною збудливістю. При

великій інертності підвищена чутливість призводить до того, що будь-який незначний привід може викликати у нього сльози. Він понадміру образливий, хворобливо чутливий. Міміка і рухи меланхоліка невідразні, голос тихий, рухи неенергійні. За звичайних обставин він невпевнений у собі, боязкий. Найменші труднощі спонукають його опускати руки. Меланхолік неенергійний, ненаполегливий, легко втомлюється і мало працездатний. Йому властиві легко відволікаюча і нестійка увага і сповільнений темп усіх психічних процесів.

? Аналізуємо.

Порівнюємо.

Обґрунтовуємо

Чи можна вважати, що тип темпераменту у людини — вроджений? Чи можна змінити тип темпераменту? Сміливою, доброю, ввічливою, розумною, талановитою або боязкою, злою, грубою, безталанною людина може бути при будь-якому темпераменті. Щоправда, проявлятися ці риси у людей з різним темпераментом будуть неоднаково. Чи не так? Доведіть це

Головні властивості темпераменту

Темперамент як динамічна характеристика психічної діяльності особистості має свої властивості, які позитивно або негативно впливають на його поведінку. Розрізняють такі головні властивості темпераменту, як сенситивність, реактивність, пластичність, ригідність, резистентність, екстравертованість та інтровертованість.

Таблиця 75. Характеристика головних властивостей темпераменту (за В.С. Мерліном, С.Д. Максименком, П.А. М'ясоїдом, Є.І. Роговим)

Властивості	Характеристика головних властивостей темпераменту
1	2
Сенситивність (лат. <i>sensus</i> — відчуття, почуття)	Ця властивість темпераменту проявляється у ступені <i>чутливості</i> людини до певних подій. <i>Показником</i> сенситивності є та найменша сила зовнішнього впливу, яка спричиняє відповідну реакцію індивіда. Незадоволення потреб, конфлікти, соціальні події в одних людей спричиняють яскраві реакції, страждання, а інші ставляться до них спокійно, байдуже. Високосенситивні люди сором'язливі, вразливі, схильні до зосередження на минулому, переживання можливих неприємностей, усвідомлення власних недоліків, у них підвищена вимогливість до себе, знижений рівень домагань. Натомість особам з низькою сенситивністю притаманні переважно протилежні властивості
Активність (лат. <i>activus</i> — діяльний)	Така властивість темпераменту характеризує динаміку енергетичної напруженості життя індивіда. Активна людина завжди чимось зайнята, кудись поспішає, рухається. В неї жваві рухи і мовлення, її пізнавальна діяльність досить стрімка, вона не вдовольняється тим, що є, і прагне вийти за наявні обмеження. На активність впливають різноманітні фактори , зокрема: <ul style="list-style-type: none"> ♦ генетично зумовлений обмін речовин, особливості будови тіла та властивостей нервової системи (за В.М. Русаловим); ♦ гормональна система, харчовий раціон, вік (за Ж. Нютеном). ☞ Протилежною властивістю є <i>пасивність</i> (лат. <i>passivus</i> — недіяльний), носій якої характеризується байдужістю, млявістю, бездіяльністю
Реактивність (лат. <i>re</i> — проти, <i>actor</i> — діючий)	Це особливість реагування особистості на різноманітні подразники. Головним <i>показником</i> реактивності є час, що минає від якоїсь події до початку відповідної поведінки. Високореактивні люди є імпульсивними особами. Вони відразу ж, під безпосереднім впливом обставин, здійснюють якісь, найчастіше <i>мимовільні</i> , дії. Низькорективні люди є розважливими й поміркованими особами, які виявляють обачність, прагнуть осмислити можливі наслідки своєї поведінки. Їм притаманні вповільненість процесів діяльності, запізнення з прийняттям рішення

1	2
Пластичність (гр. <i>πλαστικός</i> — лінійний, скульптурний)	<p>Ця властивість темпераменту виявляється в здатності швидко пристосовуватися до обставин, що постійно змінюються. За необхідності пластичні особи швидко змінюють спосіб життя, переходять від однієї діяльності до іншої. Завдяки цьому вони легко пристосовуються, рідше конфліктують з оточуючими.</p> <p>☞ Протилежною властивістю є ригідність (лат. <i>rigidus</i> — твердий, заціпенілий) — нездатність перебудовуватися при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини, що виявляється в:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності (в <i>пізнавальній діяльності</i>); ◆ загальмованості, млявості, нерухливості почуттів (в <i>емоційному житті</i>); ◆ негнучкості, інертності мотивів поведінки та морально-етичних вчинків за всієї очевидності їхньої недоцільності (в <i>поведінці</i>)
Резистентність (лат. <i>resisto</i> — протидія)	<p>Це міра здатності людини чинити опір негативним або несприятливим обставинам. Досить яскраво ця особливість проявляється в умовах стресу, при значній напруженості в діяльності:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ одна людина здатна чинити опір найскладнішим обставинам, що несподівано склалися (аварії, конфлікти, асоціальна бравада); ◆ інша — розгублюється, легко відступає, нездатна продовжувати роботу (хоча за звичайних умов з нею цього не трапляється, незважаючи на втому, на важкі умови праці тощо)
Темп (лат. <i>tempus</i> — час) реакції	<p>Ця властивість темпераменту виявляється насамперед у швидкості перебігу різних психічних явищ і виразно характеризує динамічний бік життя людини. Особи з високим темпом реакції швидше розв'язують проблеми, що постають перед ними, хоча нерідко це позначається на якості отриманого результату. Особи з низьким темпом витрачають більше часу на ті чи інші дії, але припускаються менше помилок.</p> <p><i>Показниками</i> темпу реакції є:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ швидкість перероблення інформації, що впливає на органи чуттів; ◆ час розв'язування задачі; ◆ динаміка запам'ятовування, забування, відтворення, швидкість прийняття рішення
Емоційність	<p>Це індивідуально специфічна і індивідуально стала характеристика темпераменту, що проявляється як в емоціогенних, так і у відносно нейтральних ситуаціях. Вона свідчить про швидкість виникнення і перебігу емоцій (радості, гніву, страху та ін.), причому:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>емоційна нестійкість (нестабільність)</i> є свідченням високої швидкості (емоційно нестійкі, збудливі люди відгукуються навіть на слабкі впливи, що стосуються їхніх потреб); ◆ <i>емоційна стійкість (стабільність)</i> — є свідченням низької швидкості (емоційно стійкі реагують лише на сильні впливи)

1	2
Тривожність	<p>Цю властивість темпераменту характеризують як очікування людиною несприятливого розвитку подій, до яких вона причетна, що виявляється по-різному:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ високотривожна людина, зазвичай емоційно нестійка (вона невпевнена в собі, глибоко переживає наявні й можливі труднощі, перебільшуючи їхню роль і загрозове значення); ◆ низькотривожна людина емоційно стійка в ситуаціях, які зачіпають її потреби (вона більш упевнена в своїх силах, а тому з меншими зусиллями долає труднощі, що трапляються на її шляху, проте їй властива менша <i>пластичність</i> й більша <i>реактивність</i>). <p>Високий рівень тривожності може свідчити про несприятливі умови психічного розвитку, наявність факторів, які травмують психіку</p>

Властивості темпераменту пов'язані між собою відношеннями синергії, взаємної компенсації, антагонізму, взаємного зрівноваження:

- ◆ швидшому *переключенню уваги* школяра сприяє об'єднання таких властивостей, як *реактивність* і *емоційна збудливість*;
- ◆ *ригідність* і *низька реактивність* нерідко мають своїм наслідком високу *тривожність* людини тощо.

Темперамент і специфіка діяльності

Кожний вид діяльності людини ставить перед її психікою та динамічними особливостями певні вимоги. Темперамент, впливаючи на динаміку діяльності, може впливати і на її продуктивність. Роль темпераменту в різних видах діяльності неоднакова. Так, у масових професіях (будівельник, продавець, інженер, електрик та ін.) певні властивості темпераменту, що необхідні для професійної діяльності і недостатньо виражені в людини, можуть компенсуватися за рахунок інших властивостей і зумовлених ними прийомів роботи. Тоді як у професіях, пов'язаних з високим напруженням, ризиком, великою відповідальністю, небезпекою (льотчик-випробувач, диспетчер аеропорту чи енергосистем, оператор швидкісних виробничих процесів та ін.) вимоги до психіки працівника дуже високі. В таких професіях властивості темпераменту визначають професійну придатність людини. Низка важливих властивостей темпераменту (підвищена тривожність, слабка стресостійкість, низький темп діяльності) не може компенсуватися іншими властивостями. Різниця між професіограмою і межею можливостей нервової сис-

 Професійна придатність — сукупність певних властивостей індивіда, які зумовлюють успішність складної професійної діяльності
(К.М. Гуревич)

теми такого працівника стає не тільки його особистою невдачею, а й може призвести до непоправних наслідків. У цих видах праці необхідний професійний добір людей за певними властивостями для того, щоб особливості темпераменту відповідали вимогам діяльності (*професіограмі*).

Необхідно враховувати й те, що кожен тип темпераменту має свої сильні й слабкі сторони. До *цінних якостей* особистості, що властиві головним типам темпераментів, відносять такі:

- ☞ енергію, пристрасть, активність *холерика*;
- ☞ життєрадісність і пластичність *сангвініка*;
- ☞ спокій і неспішність *флегматика*;
- ☞ глибину і стійкість почуттів *меланхоліка*.

Водночас *холеричний* темперамент може зробити людину нестриманою, різкою, схильною до постійних емоційних вибухів. *Сангвінічний* темперамент може довести людину до легковажності, схильності розпалюватися, поверховості й нестійкості почуттів. При *меланхолійному* темпераменті у людини можуть з'являтися зайва сором'язливість, надмірна замкнутість, схильність цілком поринати у власний світ переживань. *Флегматичний* темперамент може зробити людину в'ялою, інертною, часто байдужою до будь-яких подій. Отже, кожній людині варто навчитися володіти своїм темпераментом.

Прояв темпераменту залежить від загальної культури людини, що визначається не тільки знанням моралі, принципів і норм поведінки, а й моральною вихованістю загалом, стійкими звичками і манерою поведінки. Особливо слід рахуватися з іншими людьми, їхнім станом, чуйно ставитися до оточуючих.

Темперамент відносять до стійких психологічних властивостей. Проте це не означає, що він не піддається жодному корегуванню. Оволодіння власним темпераментом та компенсування його властивостей, формування *індивідуального стилю* діяльності розпочинається ще в дитячі роки, відбувається під впливом навчання і виховання і завершується в умовах професійної діяльності.

? Проблема для дискусії

Індивідуальні психологічні особливості особистості людини, її темперамент надають свосередного забарвлення всій діяльності і поведінці. Доведіть це

 Індивідуальний стиль діяльності — це система прийомів та способів дій, характерна для конкретної людини й доцільна для досягнення успішного результату
(О.М. Степанов)

5.4. ПОНЯТТЯ ПРО ХАРАКТЕР. ЙОГО СТРУКТУРА, ТИПОЛОГІЯ. ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Поняття про характер

З темпераментом, що визначає зовнішню, динамічну, форму вираження сутності людини, найбільш тісно пов'язаний *характер*. Адже індивідуальна своєрідність особистості проявляється не тільки в особливостях перебігу *психічних процесів* (спостережливості, уважності, добрій пам'яті, багатій уяві) і рисах *темпераменту*, а й в особливостях її *характеру*. За всієї важливості особливості темпераменту не дають змоги зрозуміти того, чим керується та чи інша людина у своїх діях і вчинках, як ставиться до своїх обов'язків, праці, навчання, інших людей і до себе. Поза сумнівом, це властивості індивідуальності, але на відміну від властивостей нервової системи, темпераменту, здібностей вони відображають не динаміку, не результативність, а зміст стосунків людини зі світом. Їх охоплює поняття "характер".

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Якщо *темперамент* (за П.А. М'ясоїдом) — сукупність властивостей, які ґрунтуються на процесах дозрівання, то *характер* — на загальних закономірностях психічного розвитку в онтогенезі, серед яких особлива роль належить *вихованню*. Якщо *темперамент* є формальною ознакою способу життя і виявляється як індивідуальний стиль діяльності, то *характер* — як змістовий і є ознакою індивідуального стилю життя. Підтвердьте або спростуйте думку вченого

? У наукове і побутове використання його вперше ввів давньогрецький філософ і сучасник *Аристотеля* — *Теофраст*. Які підходи до трактування суті цього поняття простежуються в сучасній психології?

Характер — сукупність вольових і емоційних властивостей, якими одна людина відрізняється від іншої (*Г.Г. Ващенко*).

Характер — сукупність постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої дійсності та до самої себе (*С.Д. Максименко*).

Характер (гр. *χαρακτήρ* — ознака, риса, особливість) — динамічна форма складного психологічного змісту, яка виявляється в сталому способі життя індивіда.

Характер — це зафіксована у вигляді властивостей і сповнена глибокого змісту форма усталених стосунків індивіда зі світом (*П.А. М'ясоїд*).

Характер — сукупність відносно стійких індивідуальних особливостей особистості, які формуються в процесі її розвитку і виявляються в діяльності та спілкуванні, зумовлюючи типові для неї способи поведінки

(*Є.І. Рогов*)

Характер є психологічним явищем, своєрідним “зліпком” з культури, що формує певні зразки стилю життя. Найвиразніше це проявляється на рівні особистості. Адже характер є засобом життя, послуговуючись яким кожна людина веде діалог з культурою, втілює себе у світ. У цьому контексті **характер** трактують як *індивідуальний стиль життя* людини в межах певної культури.

Структура характеру

Характер як одна з істотних особливостей психічного складу особистості є цілісним утворенням, що характеризує людське “Я” як єдність. Уявити цілісність характеру без визначення його структури, виділення в ньому головних компонентів неможливо. У **структурі** характеру виокремлюють:

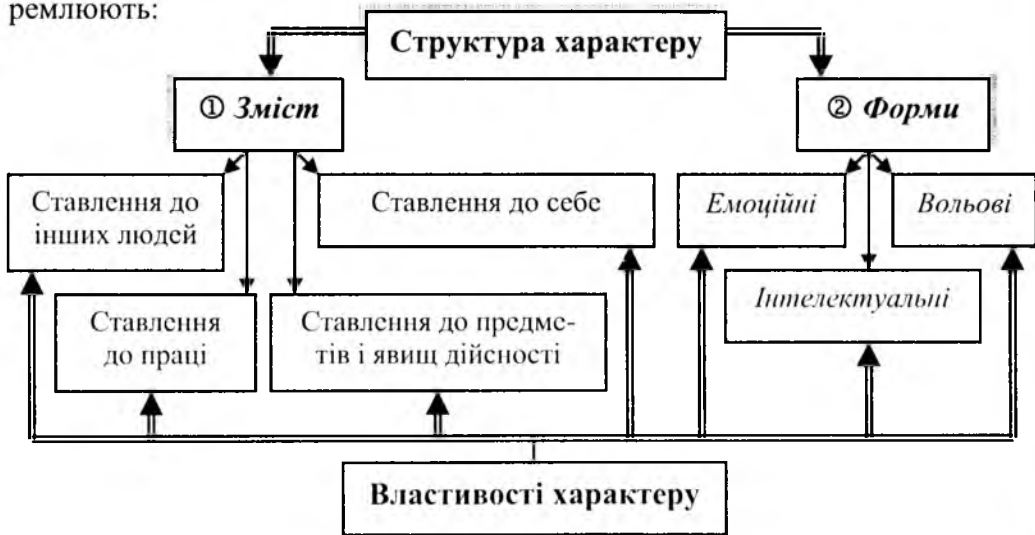

Рис. 53. Феноменологія характеру (за П.А. М'ясоїдом, Б.М. Тепловим)

Зміст характеру особистості визначають суспільні умови життя і виховання. Так, *ставлення людини до праці* виявляється в таких **рисах** її характеру:

- ☞ *позитивних* (повага до праці, дисциплінованість, організованість, працездатність, акуратність, сумлінність, працелюбність, пунктуальність, ініціативність та ін.);
- ☞ *негативних* (зневага до праці та працівників, недисциплінованість, безвідповідальність, лінощі, пасивність та ін.).

Риса характеру — це певні особливості особистості людини, що постійно виявляються в її поведінці, різних видах діяльності і за якими можна судити про її можливі вчинки в певних умовах
(Л.Д. Столяренко)

Ставлення до інших людей проявляється в таких **рисах** характеру:

- ☛ **позитивних** (справедливість, дотримання слова, доброзичливість, принциповість, щедрість, привітність, тактовність, повага, чесність, порядність, ввічливість та ін.);
- ☛ **негативних** (відчуженість, замкнутість, зневага, прискіпливість, хвалькуватість, схильність до глузування, жорстокість, заздрість, гордість, грубість, скупість, дріб'язковість тощо).

Ставлення до себе може бути:

- ☛ **позитивним** (виявляється в скромності, почутті власної гідності, вимогливості до себе, відповідальності, принциповості у відстоюванні своїх позицій, схильності віддавати всі свої сили колективу, державі тощо);
- ☛ **негативним** (нескромність, пихатість, кар'єризм, хвалькуватість, зарозумілість, самозакоханість, самовпевненість, гордіня, безпринципна покора, безпідставна зневага або зневажання себе і т. ін.).

Ставлення до предметів та явищ дійсності виявляється в таких

рисах характеру людини:

- ☛ **позитивних** (дбайливе ставлення, природи, почуття смаку і міри ошадливості, акуратність, бережливість тощо);
- ☛ **негативних** (недбайливе ставлення до природи, брак смаку і міри, неохайність і т. ін.).

Характеру притаманні всі ознаки *психічного*. Реалізація намірів, прагнення, вчинки людини залежать від обставин, ситуацій, в яких перебуває людина, темпераменту тощо. Це характеризує її *індивідуальний стиль життя*, пов'язаний не лише з зовнішньою, а й з внутрішньою діяльністю, що надає характеру певної форми. **Форма** характеру виявляється в його властивостях, кожна з яких виконує *інструментальну* функцію.

Так, **інтелектуальні властивості** свідчать про особливості *пізнавальної діяльності* людини, її ставлення до навчання. Вони можуть бути:

- ☛ **позитивними** (розусудливість, гнучкість, допитливість, спостережливість, кмітливість, винахідливість тощо);
- ☛ **негативними** (ригідність, нерозсудливість, резонерство, педантизм тощо).

? Проблема для дискусії

Чи пов'язаний характер людини з її темпераментом? Чи припустимо, на Вашу думку, дефекти свого характеру виправдовувати вродженими рисами, темпераментом?

🗝 **Педантизм** (фр. *pédantisme*) — сліпе дотримання встановлених норм, дріб'язкова точність.

🗝 **Резонер** (фр. *raisonner*) — людина, яка любить розмірковувати на повчальні теми

(Словник іноземних слів)

Вольові властивості (за П.А. М'ясоїдом) — це усталена форма довільного та вольового регулювання діяльності, яка є стрижнем характеру. Вони можуть бути:

☞ **позитивними** (рішучість, ініціативність, витримка, впевненість у собі, дисциплінованість, витривалість, терплячість, наполегливість, мужність, сміливість тощо);

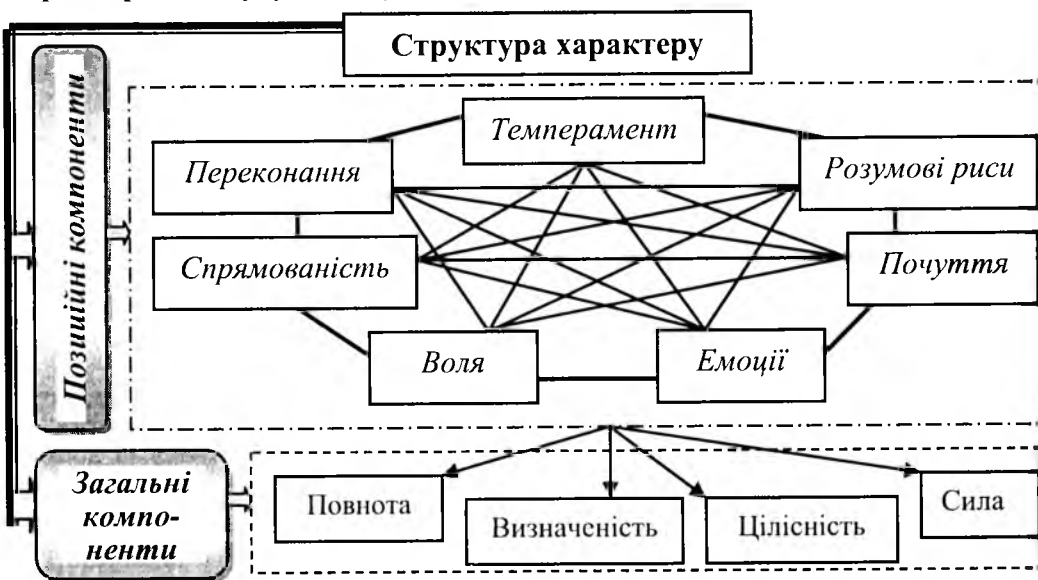
☞ **негативними** (безініціативність, невитриманість, самовпевненість або невпевненість, нетерплячість, боягузтво, нерішучість тощо).

Емоційні властивості характеризують стійке емоційне ставлення особистості до дійсності (в однієї людини домінуючою емоцією є радість, у другої — гнів, у третьої — страх тощо). Їх поділяють на:

☞ **позитивні** (оптимізм, захоплення, радість, задоволеність та ін.);

☞ **негативні** (песимізм, розчарування, невдоволення, пригніченість).

Властивості характеру можуть взаємодіяти, гармоніювати або контрастувати між собою, визначаючи ступінь його цілісності або суперечливості. Визначаючи його структуру, треба мати на увазі, що **характер** — це сукупність усіх його структурних компонентів:

Оптимізм (лат. *optimus* — найкращий) — світосприймання, прийняте життєрадісністю, вірою в краще майбутнє.

Песимізм (лат. *pessimus* — найгірший) — світовідчуття, прийняте відчуженням, невірою в краще майбутнє

(Словник іноземних слів)

Рис. 54. Структура характеру (за М.Й. Варієм, С.Д. Максименком, П.А. М'ясоїдом, Є.І. Роговим, Б.М. Тепловим)

Спрямованість особистості визначають її домінуючі матеріальні або духовні потреби, інтереси, ціннісні установки, помисли, нахили, вподобання, ідеали, цілі, життєва активність тощо. Вона є головною складовою структури характеру, що виявляється у вибірковому позитивному або негативному оцінному ставленні особистості до вчинків і діяльності людей і до самої себе. Так, життя одних людей наповнене суспільно значущою діяльністю, вони невтомно працюють, виконують громадянський обов'язок відповідно до свого покликання. Інші ж люди спрямовані на задоволення своїх егоїстичних потреб, на облаштування власного добробуту, що робить їхнє духовне життя убогим. У побуті, вчинках і діяльності таких людей панують скупість, жадібність, заздрість, самозакоханість, мізантропія.

? Питання для роздумів

Говорять: “Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти”. Чи погоджуєтесь Ви з цим твердженням?

Переконання виявляються в принциповості, непідкупності, правдивості, вимогливості до себе. Людина з непохитними переконаннями спроможна докласти максимум зусиль для досягнення мети, віддати, коли потрібно, своє життя заради суспільних справ. Непринциповим людям, кар'єристам ці риси характеру не властиві.

 Переконання — це знання, ідеї, погляди, що є мотивами поведінки людини, стають рисами її характеру й визначають ставлення до дійсності, вчинки, поведінку (С.Д. Максименко)

Розумові риси характеру проявляються в розсудливості, спостережливості, поміркованості. Спостережливість і розсудливість сприяють швидкій орієнтації в обставинах. Нерозсудливі люди легко хапаються за будь-яку справу, діють імпульсивно. Розумова інертність, навпаки, виявляється в пасивності, байдужості, повільності, коли потрібно прийняти рішення, або у поверховому ставленні до справи без урахування її важливості.

Емоції стають підґрунтям таких рис характеру, як гарячковість, надмірна або вдавана співчутливість, всепрощення або брутальність, грубість, нечутливість до страждань інших, нездатність співчувати.

Почуття (моральні, естетичні, пізнавальні, практичні) можуть виявлятися завдяки наявності в них емоцій або в екзальтованості, або в спокійному, поміркованому ставленні до явищ природи, мистецтва, вчинків людей.

Воля як складова структури характеру зумовлює його силу, непохитність, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, самостійність.

Людина з сильною волею здатна досягати бажаної мети. Людина зі слабкою волею — слабохарактерна. Навіть маючи великий багаж знань і значний досвід, вона нездатна наполягати на справедливості і виявляє нерішучість, страх.

Темперамент як складова структури характеру є динамічною формою його вияву. Одні й ті самі переконання, погляди, знання люди з різним темпераментом виявляють своєрідно з погляду сили, врівноваженості та рухливості дій.

Характер як своєрідне, постійне, цілісне ставлення особистості до різних аспектів дійсності може бути стійким або нестійким, повним, цілісним, визначеним або невизначеним. У цьому контексті йдеться про **загальні компоненти характеру**, до яких відносять:

- ① **повноту** характеру, що проявляється у всебічному розвитку головних його структурних компонентів — інтелектуальних, вольових, емоційних властивостей (для прикладу: розсудливість людини завжди узгоджена з емоційною врівноваженістю та самовладанням);
- ② **цілісність**, що визначає внутрішню єдність рис характеру (проявляється в єдності слова й діла, у цілеспрямованості або їхньому браку у вчинках);
- ③ **визначеність** — складова характеру людини, що позначається на принциповості та сумлінності її дій, успішності не тільки її діяльності, а й колективу;
- ④ **силу характеру**, що виявляється в енергійних діях, завзятті, активності, боротьбі за доведення справи до завершення, незважаючи на жодні перешкоди (така людина не боїться труднощів, уміє їх подолати).

? Проблема для дискусії

Як Ви вважаєте, повнота, цілісність, сила, визначеність характеру людини зумовлені обставинами чи внутрішніми установками особистості?

? Питання для роздумів

На людину з визначеним характером можна покласти справи. Вона належно виконає доручення. Чи можете Ви з такою ж впевненістю сказати це про людину з невизначеним характером?

Справжню людину (активного діяча, колективіста, патріота, гуманіста) характеризує єдність усіх компонентів її характеру. Проте єдність характеру не свідчить про те, що за різних обставин у тієї самої людини по-різному виявляються зазначені компоненти та риси характеру. Одночасно людина може бути поблажливою і надмірно вимогливою, непохитною і поступливою, щедрою і скупюю. Водночас єдність компонентів характеру залишається, і саме в цьому виявляється індивідуальність людини.

Типологія характерів

В історії психології проблема типології характерів була предметом дискусій, починаючи ще з часів давньогрецького вченого-філософа *Теофраста* (372—287 рр. до н. е.), який у своїх “*Характеристиках*” описав з погляду мораліста 31 тип людських характерів (людей хвалькуватих, балакучих, неширих, нудних, улесливих тощо). З цього часу було чимало спроб класифікувати індивідуальні характери, в яких відображаються типові риси (*національні, професійні, вікові*), звести їх до певної кількості типів. Проте розмаїття рис (їх учені нарахували понад 1 500), що у своїй єдності утворюють характер, утруднювало створення універсальної класифікації. Цим пояснюється різноманітність теорій характеру і підходів щодо його типології в сучасній психології. Серед них найбільшого поширення набули такі **теорії**: *конституційні (біологізаторські), соціальні, функціональні, акцентуальні*.

 Тип характеру — це конкретне вираження в індивідуальному характері рис, спільних для певної групи людей (*М.Д. Лівітов*)

У *конституційних (біологізаторських)* теоріях головним критерієм класифікації характерів є *біотипи*, тобто зумовленість характеру біологічними факторами (типом тіла чи фізичною конституцією людини). Так, *Е. Кречмер* (див. С. 349—350), аналізуючи особливості тулуба і кінцівок, обличчя, шкіри і стану залоз внутрішньої секреції людини, виділив такі **типи** фізичної конституції:

- ♣ **пікнік** — людина середнього росту, з добре розвинутим скелетом (люди цього типу мають *циклотимний* характер);
- ♣ **атлетик** — людина середнього або високого росту, має гарну фізичну форму (люди цього типу мають *шизотимний*, або *віскозний* характер);
- ♣ **астенік** — худий, фізично слабкий, невисокий (люди цього типу мають *шизотимний* характер).

Близькою до цієї класифікації є типологія характерів (темпераментів) *У. Шелдона*. В її основу було покладено типи фізичної конституції:

- ♣ **ендоморфініт** (гр. *endon* — усередині, *morphe* — форма) — людина маленького росту, з недостатньо розвинутим кістково-м'язовим апаратом (люди цього типу мають *вісцеротонічний* темперамент: вони люблять поїсти, багато відпочивати, є товариськими, добродушними, милосердними);

♣ **мезоморфніт** (гр. *mesos* — середній, *morphe* — форма) — фізично розвинута людина, середнього або трохи вище середнього росту (люди цього типу мають **соматичний** темперамент: завжди активні, енергійні, сміливі, люблять командувати, схильні до любовних пригод тощо);

♣ **ектоморфніт** — худий, переважно високий, фізично слабкий (люди цього типу мають **церебротонічний** темперамент: несміливі, загальмовані, тривожні, образливі, замкнуті).

Типові риси характеру за інтенсивністю проявляються по-різному, індивідуально. У деяких людей окремі риси їхнього характеру виражені настільки яскраво і своєрідно, що це робить їх оригінальними. Загостреність рис проявляється спонтанно, як тільки людина потрапляє в адекватні для себе умови, що провокують вияв загостреної реакції особистості, названої “акцентуацією”.

 Акцентуація характеру — крайня інтенсивність певних рис людини
(С.Д. Максименко)

Єдиної класифікації типів акцентуацій у психології немає, проте вони дали розвиток відповідним теоріям. Дослідники виокремлюють різну кількість (*К. Леонгард* — 12, *А.С. Личко* — 11) типів і назв акцентуацій. Проте їхній аналіз дає змогу виокремити найважливіші **акцентуовані типи характерів**:

♣ **гіпертимний** (люди цього типу завжди перебувають у піднесеному настрої, дуже балакучі, амбіційні, непосидючі, поверхово хапають інформацію, хвалькуваті, мінливі у захопленнях);

♣ **циклоїдний** (схильні до дратівливості й апатії, болісно переносять зауваження на свою адресу, люблять сидіти вдома, далі від шуму);

♣ **лабільний** (мінливі в настрої, добре відчують ставлення до них інших людей);

♣ **астеноневротичний** (їм властиві підвищена дратівливість, емоційна нестійкість і швидка втомлюваність, висока недовірливість і погане самопочуття);

♣ **сензитивний** (надмірно сором'язливі, лякливі, емоційно нестійкі, невпевнені, замкнуті, високосамокритичні; вони важко пристосовуються до нового середовища і нових людей, уникають великих товариств);

♣ **некерований** (дуже імпульсивні в діях і вчинках, у спілкуванні завжди намагаються нав'язати свою думку, нетерплячі до заперечень і схильні до конфліктної поведінки);

- ♣ **шизоїдний** (замкнуті, байдужі до всього, що їх оточує, несхильні до емпатії, часто відходять від реальності у вигаданий світ);
- ♣ **епілептоїдний** (егоїстичні, владні, можуть знущатися над тваринами, чи слабшими за себе, проте більш впливовим людям намагаються постійно догодити);
- ♣ **демонстративний** (властиві високий егоцентризм, позерство, видавання бажаного за дійсне, прагнення за будь-яку ціну виділитися серед інших, викликати захоплення чи співчуття, бути в центрі уваги);
- ♣ **нестійкий** (у них слабо розвинуті вольові якості, а тому вони часто потрапляють під вплив інших, мають підвищений потяг до розваг, різних компаній, ліниві, схильні до бездіяльності, не мають віддалених цілей, намагаються уникати труднощів, можуть виявляти потяг до пияцтва і вживання наркотиків);
- ♣ **екстравертний** (властиві постійна спрямованість на діяльність і спілкування, велика балакучість, хвалькуватість, непостійність у захопленнях та інтересах, легковажність, пристрасть до розваг, поширення чуток, висока емоційна збудливість, яка виникає внаслідок зовнішніх впливів, конформність у поведінці);
- ♣ **інтровертний** (зосереджені на своєму внутрішньому світі, зовнішній світ для них має другорядне значення, замкнуті, повільно і важко адаптуються до нових обставин, високотривожні, невпевнені в собі, малокомунікабельні, вперті, на все мають свій погляд і намагаються, незважаючи ні на що, його нав'язати іншим).

❓ Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Е. Фромм у праці "Характер і соціальний прогрес" узагальнює свої спостереження за соціальною поведінкою людей і виводить основні типи характеру. Проаналізуйте їх

Все більшої популярності набуває типологія характерів, запропонована швейцарським психологом *К.-Г. Юнгом* (праця "Психологічні типи"), який виокремив два головних **психологічних типи**:

- ① **екстравертний** (характеризується своєю спрямованістю на об'єкт);
- ② **інтровертний** (спрямований на суб'єкт, на внутрішній світ).

Їх поділяють на чотири підтипи: *мисленнєвий*, *емоційний*, *сенсорний* та *інтуїтивний* (залежно від домінування певної пізнавальної функції). Це дало змогу вченому виокремити такі **акцентуйовані типи характерів**:

- ♣ **екстраверти мисленнєвого типу** (у людей цього типу життєві прояви залежать від їхніх інтелектуальних висновків, але будь-яке судження вони організовують за освітою, традиціями чи іншими

зовнішніми критеріями; часто стають державними діячами, адвокатами, академіками тощо);

- ✦ **екстраверти емоційного типу** (у них почуття узгоджуються із загальноприйнятими критеріями, переживаннями і перебувають під впливом традиційних цінностей; вони схильні оцінювати все не за власними критеріями, а тому що “так вважають інші”);
- ✦ **екстраверти сенсорного типу** (вони завжди притягують об’єкти, які викликають сильні відчуття, схильні насолоджуватися реальним життям; саме серед них багато бізнесменів);
- ✦ **екстраверти інтуїтивного типу** (їм властиво сприймати в зовнішньому світі те, що відбувається “за кулісами подій”; у них здібностей для міркувань недостатньо, а тому вони нездатні самі доводити справу до завершення);
- ✦ **інтроверти мисленнєвого типу** (вперті, неподатливі до зовнішніх впливів, але дуже довірливі і нерідко безпорадні в особистих проблемах, схильні до теоретизування, проте у них розумова діяльність мало залежить від загальноприйнятих ідей і традицій, а має власні критерії);
- ✦ **інтроверти емоційного типу** (завжди мовчазні, некомунікабельні, керуються своїми переживаннями, не враховують наявних фактів, намагаються бути малопомітними, ухиляються від різних розваг, шумних компаній, вечірок, зборів);
- ✦ **інтроверти сенсорного типу** (відзначаються глибокими внутрішніми переживаннями, запізнілою зовнішньою реакцією на них; свої дії та вчинки вибудовують не від логічних міркувань, а залежно від того, що бачать і чують);
- ✦ **інтроверти інтуїтивного типу** (відзначаються здатністю до безплідних фантазій; мають інтуїтивну здатність проникати в майбутнє, але їхня інтуїція звернена на суб’єктивний психічний світ).

? Питання для роздумів

Ознайомившись з типологією характерів, оцініть свої сильні й слабкі риси. Що б Ви хотіли змінити у своєму характері? Що для цього потрібно?

? Прочитаємо.

Осмыслимо

Г. Ващенко у праці “Виховання волі і характеру” наголошує на тому, що “така мета, як здійснення ідеалів християнської любові й правди, коли вона стає основою життя й діяльності людини, витворює в ній найвищі риси характеру; високий жертвенний альтруїзм, правдивість, чесність, твердість і терпіння при всяких невдачах, володіння пристрастями”. Якими є підходи вченого до виховання волі і характеру молодого людини? Чи актуальні вони для нашого сьогодення?

Формування характеру як педагогічна проблема

Закономірним головно є те, що характер формується в процесі активних стосунків людини зі світом упродовж усього життя. Цей процес стає керованим в умовах цілеспрямованого виховання, метою якого є освоєння нею духовної культури суспільства, оволодіння певними соціальними нормами. Формування характеру — це послідовний процес, що включає:

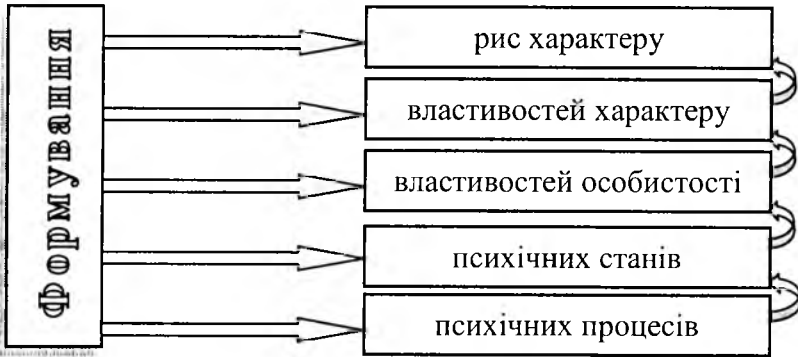

Рис. 55. Формування характеру (за М.В. Гамезо, І.А. Домашенко)

Успішність формування характеру залежить від підходу до дитини як до суб'єкта виховання з притаманними йому властивостями темпераменту, загальними і спеціальними здібностями. Виховання, що будується у такий спосіб, має закладати підґрунтя ставлення (розкривати світ значень, в якому проходить життя дитини, й сприяти наповненню їх змістом). Ставлення до культури, інших людей, суспільства, самого себе насправді є підвалиною характеру і спочатку виникає в межах стосунків дитини з дорослим.

Виняткового значення у формуванні характеру набуває ідеал виховання. Г. Ващенко зосереджує увагу на його конкретно-історичному змісті, характеризуючи *більшовицький, християнський, загальноєвропейський і український національний виховний ідеал*.

Більшовицький виховний ідеал — ідеал комуністичної ідеології, втілений у практику керівництвом тоталітарної держави. Його **рис**: відданість комуністичній ідеології, ворожість до інших ідеологій та боротьба з їхніми носіями, дисципліна і патріотизм, заперечення загальнолюдської моралі та родинних цінностей. “Ідеальний більшовик — це робот, позбавлений власних поглядів, власних почувань і волі”.

? Проаналізуємо.

Обґрунтуємо

Народна мудрість гласить: “Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю”. Доведіть це

Християнський виховний ідеал створюється відповідною формою релігії і зорієнтовує віруючого на Царство Боже шляхом наслідування Христа. “Християнин мусить вчитуватись і вдумуватись у Св. Письмо, щоб розуміти дух його, а не лише думку”. Тільки так виникають **християнські добродієвності**: віра, надія, любов до ближнього.

Загальноєвропейський виховний ідеал вбирає в себе культуру минулого й орієнтується на всебічний психічний розвиток у межах притаманних індивідуі здібностей: “Хай буде кожний досконалий сам собою”.

Український національний виховний ідеал складався протягом історії становлення українського народу. Його **ознаки**: високий ідеалізм на релігійній основі, оптимізм, патріотизм, любов і шана до батьків та родини, гостинність, емоційність, працьовитість, власна гідність, волелюбність.

Ідеал виховання необхідний для формування громадянина України — втіленого в процесі виховання образу людини, заради якої цю державу створено. Держава для держави — характерна риса тоталітарного суспільства, приреченого, як свідчить історичний досвід, на загибель. Тому виховання громадянина є найважливішим завданням української педагогіки. Вона потребує системи виховання, що дасть можливість формувати громадянина, для якого українська держава є гарантом його власної незалежності і свободи. Це має бути система українського національного виховання, що ґрунтується на ідеалах, які слугують індивідуі засобом усвідомлення себе часткою держави, нації, а через неї і людства.

Створення такої системи неможливе без відродження вітчизняних культурно-історичних, народно-педагогічних, народознавчих, виховних традицій та орієнтування на загальнолюдські виховні ідеали. Звичайно, індивідуальний характер — не “зліпок” з ідеалів виховання. Виховання характеру — тривалий процес, що протікає в зв’язку зі становленням діяльності дитини, ускладненням відповідних потреб та мотивів, розширенням кола освоюваних нею значень, здійсненням дій, які реалізують те чи інше ставлення. Дитина не виросте людяною й орієнтованою на соціальні ідеали, якщо їй лише пояснювати значення.

Однак будуть безрезультатними також примусові дії. Має бути наслідування дитиною зразків, проникнутих певним ставленням, дій авторитетного дорослого, “внесок” цих дій у її взаємини з довколишніми, оцінення з боку дорослого (схвалення, заохочення, засудження чи покарання). Ці дії мають задовольняти потребу у спілкуванні, мотивуватися необхідністю участі в спільній діяльності, фіксуватись у смислових настановленнях, мати вигляд вчинків. Тільки так вони можуть набути форми виховання дорослим тих чи інших властивостей характеру дитини.

5.5. ЗДІБНОСТІ, ЗАДАТКИ. ВИДИ, СТРУКТУРА, РОЗВИТОК ЗДІБНОСТЕЙ

Поняття про здібності та задатки

До найсуттєвіших рис особистості, що проявляються в різних видах діяльності і сприяють її успішному виконанню, відносять **здібності**. Визначальними в їхньому розвитку є умови життя

людини, її взаємодія з довколишнім світом. Здібності розвиваються в процесі засвоєння нею суспільного досвіду, виховання й навчання, трудової діяльності. Важливою передумовою для розвитку здібностей людини є ті природні задатки, з якими дитина з'являється на світ.

? Проблема для дискусії

Доведіть, що для розвитку здібностей людини важливою передумовою є задатки, проте вони не визначають її здібностей

? У психолого-педагогічних джерелах здатність людини успішно виконувати різні види діяльності характеризують поняттями “здібності” та “задатки”. Вони органічно пов'язані між собою, але не тотожні.

Таблиця 76. Підходи до трактування понять “здібності” та “задатки”

Трактування поняття “здібності”	Трактування поняття “задатки”
Здібності — індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності в оволодінні необхідними їй знаннями, вміннями, навичками	Задатки — це природжені можливості розвитку здібностей. Задатки — це не здібності, а тільки вроджені передумови до розвитку здібностей <i>(С.Д. Максименко)</i>
Здібності — індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного виконання різних видів діяльності	Задатки — вроджені анатомо-фізіологічні особливості будови мозку, органів чуття і руху, які становлять природну основу розвитку здібностей <i>(Є.І. Рогов)</i>
Здібності — індивідуально-психологічні особливості, що виявляються в діяльності, є умовами її успішного виконання і спричиняють відмінності в динаміці оволодіння необхідними для людини знаннями, навичками і вміннями	Задатки — природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що є природною основою для розвитку здібностей людини <i>(О.М. Степанов, М.М. Фіцула)</i>
Здібності — індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують успіх у діяльності, в спілкуванні й легкість оволодіння ними	Задатки — це деякі генетично детерміновані (вроджені) анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що становлять індивідуально-природну основу формування і розвитку здібностей <i>(Л.Д. Столяренко)</i>

Здібність людини — це складна властивість, внутрішня здатність відповідати тим вимогам, які ставить перед нею діяльність. Вона спи-рається на багато інших властивостей (життєвий досвід, засвоєні знання, набуті вміння та навички тощо). Стосовно знань, умінь і навичок, то здібності — це певна можливість подібна до зерна, яке кинули в зем-лю. Перетвориться воно в колосок чи ні, залежить від багатьох умов (складу й вологості ґрунту, погоди тощо). Так і здібності людини. Вони є лише можливістю для опанування знань, умінь, навичок. А те, чи пере-творяться ці можливості на здібнос-ті, залежатиме від багатьох факторів (майстерності педагогів, ставлення самої людини до навчання, родин-ного виховання тощо). Отже, здіб-ності — це такі психологічні особ-ливості людини, від яких залежить засвоєння знань, набуття вмінь і навичок, але які, проте, не є знаннями, уміннями або навичками.

? Поміркуємо.

Обґрунтуємо

Під час навчання в школі педагоги вважали бездарними німецького математика *Ф. Гауса*, шведського природодослідника *К. Ліннея*, ан-глійського письменника *Дж. Свіфта*, розумово відсталим — *Г. Гельмголь-ца*, говорили про слабкі здібності англійського фізика і механіка *І. Ньютона*, німецько-американсь-кого фізика *А. Ейнштейна*, російсь-кого художника *В. Сурикова*, україн-ського письменника *М. Гоголя*, ан-глійського письменника *В. Скотта* та багатьох інших. Якої помилки, на Вашу думку, допустилися педагоги, які навчали цих знаменитостей?

Вважаючи основою особливості реалізації знань і вмінь, розрізняють два **рівні** розвитку здібностей:

♣ **репродуктивний (відтворювальний)** рівень здібностей, що характери-зується високою здатністю людини використовувати на практиці знання і вміння, оволодівати різними видами діяльності (він властивий усім психічно здоровим людям і виявляється у різних видах діяль-ності);

♣ **творчий** рівень здібностей, що дає змогу на основі наявних знань і вмінь створювати нові, оригінальні продукти діяльності (наприклад, конструктор створює нову модель машини, скульптор ліпить оригі-нальну скульптуру, вчитель впроваджує інноваційні технології нав-чання тощо).

Проте такий поділ є умовним. Обидва рівні взаємопов'язані: *репро-дуктивна* діяльність містить елементи *творчої*, а *творча* діяльність немож-лива без *репродуктивної*. Так, конструктор не зможе створити нову машину без використання знань і вмінь, відомих конструктивних еле-

ментів, механізмів тощо. Вчитель, використовуючи різноманітні методи і засоби навчання, вносить елементи творчості в кожен урок.

Здібності, як властивості *індивідуальності*, мають складну багатоврівневу природу, що виявляється на трьох **рівнях**:

- ① **органічному** (ці властивості є *біологічними, генетично зумовленими задатками* здібностей);
- ② **індивідному** (це *власне здібності*, які розвиваються в процесі різноманітних видів діяльності і залежать від умов соціального середовища);
- ③ **особистісному** (це *психологічний вимір здібностей*, пов'язаний з вибором і здійсненням людиною свого життєвого шляху, що характеризує її ставлення до здібностей як до засобу реалізації певного способу життя).

Види здібностей

Здібності людини ділять на види за змістом і характером діяльності, в якій вони проявляються. У цьому контексті йдеться про музичні, літературні, художні, математичні, організаторські, наукові, конструктивні здібності, здібності до навчання, танцю, скульптури та ін. (їх стільки, скільки є різних сфер діяльності). Всі вони мають багато спільного між собою. Водночас кожна сфера діяльності має свою специфіку. З огляду на це розрізняють:

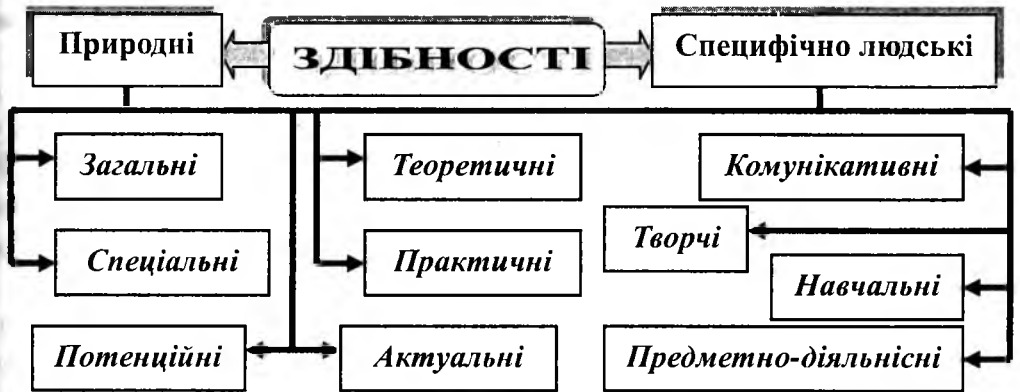

Рис. 56. Класифікація здібностей (за С.Д. Максименком, П.А. М'ясоїдом, О.М. Степановим, Л.Д. Столяренко, М.М. Фіцулою)

У психолого-педагогічній літературі простежуються різні підходи до класифікації здібностей. Так, за походженням розрізняють такі **різновиди** здібностей:

- ♣ **природні** — біологічно зумовлені здібності, пов'язані з вродженими задатками (на базі задатків здібності формуються за наявності елементарного життєвого досвіду через механізми науціння, що належать до типу умовно-рефлекторних зв'язків);

☞ **специфічно людські** — здібності, що мають суспільно-історичне походження (вони забезпечують життя і розвиток у соціальному середовищі).

Специфічно людські здібності ділять, зважаючи на певні ознаки.

① За **здатністю** виконувати різні види діяльності:

☞ **загальні** здібності, завдяки яким людина може переходити від одного виду діяльності до іншого й успішно оволодівати нею (загальні розумові здібності, розвинуті мислення, пам'ять, мовлення, уява, моторика рухів рук та ін.);

 Загальні здібності — властивості індивідуальності, що зумовлюють діапазон можливостей людини: здатність до освоєння культури, навчання, різних видів діяльності
(П.А. М'ясоїд)

☞ **спеціальні** здібності, до яких належать *вокальні, літературно-лінгвістичні, математичні, музичні, педагогічні, підприємницькі, спортивні, технічні, управлінські, художні та ін.* (вони ґрунтуються на певних *здатках*, потребують систематичного і наполегливого вправління, ставлення людини до них як до засобу вирішення життєво важливих завдань).

 Спеціальні здібності — властивості індивідуальності, які забезпечують успішність виконання певної діяльності
(П.А. М'ясоїд)

Загальні й спеціальні здібності взаємопов'язані, тому цей поділ є досить умовним. Так, *загальні* здібності виявляються в *спеціальних* (у здібностях до певного виду діяльності). Тоді як високий рівень *спеціальних* здібностей неможливий без добре розвинутих *загальних* здібностей. Проте за однакового рівня розвитку *загальних* здібностей люди різняться своїми *спеціальними* здібностями.

Поява нових видів діяльності зумовила потребу не тільки у відповідній спеціалізації здібностей людини, а й відкрила простір для духовного, розумового розвитку, урізноманітнила практичну діяльність.

② За ознакою теоретичного і практичного *пізнання* дійсності:

☞ **теоретичні** здібності, які визначають здатність людини до абстрактно-логічного мислення (успішність теоретичного освоєння людиною навколишнього світу залежить від розвитку її *інтелектуальних* здібностей);

 Інтелект (лат. *intellectus* — розум, розуміння, пізнання) — здатність до мислення, особливо до його вищих, теоретичних рівнів
(Словник іншомовних слів)

♣ **практичні** здібності, базовою основою яких є здатність людини до конкретно-практичних дій.

① За іншим підходом до класифікації здібностей виокремлюють такі види:

♣ **навчальні** (ці здібності визначають успіх педагогічного впливу, засвоєння людиною знань, набування вмінь, навичок, досвіду формування компетенцій і якостей особистості);

♣ **творчі** (здібності, пов'язані з успішністю в створенні цінностей матеріальної й духовної культури, нових ідей, відкриттів, винаходів тощо);

♣ **комунікативні** (здібності, які характеризують здатність людини до спілкування, до взаємодії з іншими людьми);

♣ **предметно-діяльнісні** (здібності, пов'язані зі здатністю людини до взаємодії з природою, технікою, знаковою інформацією, художніми образами і т. ін.).

Різномірно обдарованим людям властиве поєднання цих здібностей.

① Залежно від *індивідуальних особливостей особистості, можливості її розвитку* виділяють такі види здібностей:

♣ **потенційні** здібності — це такі, які зараз не реалізуються, але в разі зміни соціальних умов здатні проявлятися (це можливості розвитку особистості, які проявляються щоразу, коли перед нею постає необхідність розв'язання нових завдань);

♣ **актуальні (реалізовані)** здібності — це не тільки ті, які проявляються і розвиваються в певних видах діяльності, але й ті, які необхідні в певний момент для виконання тої чи іншої діяльності.

Структура здібностей

Кожна здібність (наприклад, до малювання, музики, спорту, техніки, науки тощо) — це синтетична властивість людини, яка включає низку загальних і часткових

? Пригадаємо.

Доповнимо

Видатними діячами різних історичних епох, які мали високі загальні й спеціальні здібності, без сумніву, були:

♦ італійський живописець, математик, механік, інженер *Леонардо да Вінчі*;

♦ історик, поет, письменник *Н. Макіавеллі*;

♦ російський учений-хімік, поет, художник *М. Ломоносов*;

♦ український поет, художник *Т. Шевченко*;

♦ український хімік, композитор *О. Бородин*;

♦ український хірург, кібернетик, письменник *М. Амосов*.

Кого б до цього списку внесли Ви?

? Проблема для дискусії

Н. Коупленд стверджує, що "звичайна людина використовує лише 10 % своїх розумових і фізичних здібностей. Різниця між тою силою, яку вона використовує, і тою, яка реально є в її розпорядженні, — це різниця між тим, ким вона є, і тим, ким вона може бути". Чи погоджуєтеся Ви з думкою вченого?

властивостей у певному їхньому поєднанні. Структура синтетичної сукупності психічних якостей, що постають як здібності, визначається конкретною діяльністю і є різною для різних видів діяльності. Стверджувати, що певну (окрему) якість можна розглядати як “еквівалент” здібностей неправомірно.

До **загальних** властивостей особистості, які в умовах діяльності вважають просто здібностями, належать *індивідуально-психологічні якості*. За властивостями першої і другої сигнальних систем (за *І.П. Павловим*) можна визначити приналежність людини до одного з трьох **типів**:

- ① **“художнього”** — тип, що формується при відносному переважанні функціонування першої сигнальної системи (такі люди мають схильність до діяльності художника, скульптора, музиканта, актора та інших професій, яким властива яскравість образів, вразливість, емоційність тощо);
- ② **“мислительного”** — тип, що формується при відносному переважанні функціонування другої сигнальної системи (такі люди виявляють вміння оперувати абстрактними поняттями, математичними залежностями тощо);
- ③ **“середнього”** — тип, що формується за відносної рівноваги обох систем.

До **часткових** властивостей, які, поєднуючись певним чином, утворюють структуру здібностей, належать (за *С.Д. Максименком*):

- ✍ **уважність** людини, її здатність тривалий час постійно зосереджуватися на завданні, об’єкті своєї діяльності (чим складніше завдання, тим більшої зосередженості воно потребує);
- ✍ **чутливість** до зовнішніх вражень, спостережливість (так, у здатності до малювання важливу роль відіграє чутливість до кольорів, до їхніх відтінків і поєднань, здатність схоплювати й передавати пропорції).

Розвиток здібностей

Загальною закономірністю розвитку здібностей є їхня залежність від *сензитивного* періоду, певної діяльності. Причому є певна послідовність появи таких періодів. Так, досить рано (до п’яти років) проявляються *музичні* здібності, дещо пізніше — здібності до *малювання*. Отже, здібності до художньої творчості виявляються раніше, ніж до наукової. Найраніше розвиваються *математичні* здібності (майже всі вчені, які стали відомими у віці 20 років, були математиками).

Як і загальні, спеціальні здібності дещо по-різному виявляються залежно від *статі*. Так, у 10—11 років дівчатка випереджають хлопчиків за словниковим запасом, ліпше розуміють письмові тексти, досконаліше володіють мовленням. Хлопчики у цьому віці переважають дівчаток у

здібностях до просторово-зорової орієнтації, читанні креслень, географічних карт, оперуванні чітко структурованими образами. Після 13 років у хлопчиків швидше, ніж у дівчаток, розвиваються *математичні здібності*, проте не настільки, щоб згодом зумовити сталі міжстатеві відмінності.

За даними *А. Анастасі*, чоловіки переважають жінок у швидкості й координації рухів, орієнтуванні в просторі, розумінні механічних відношень, математичних суджень. Жінки випереджають чоловіків у спритності рук, швидкості сприймання, лічбі, пам'яті, швидкості мовлення та інших завданнях, які передбачають застосування мовних навичок. Загалом же міжстатеві відмінності не більші за міжіндивідуальні, що простежуються у межах однієї статі.

Коли рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей високий, говорять про загальну або ж спеціальну *обдарованість* — передумову творчих досягнень (зазвичай мають на увазі інтелектуальну обдарованість). Часто її виявляють *обдаровані діти* — діти, в яких рано виявляються здібності і які набагато випереджають однолітків у своєму розвитку.

■ Обдарованість — високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, який визначає порівняно широкий діапазон діяльностей, коли людина може досягнути великих успіхів (*Є.С. Рацапевич*)

Розрізняють такі типи індивідуальної обдарованості:

- ① *раціонально-мислительний* (політики, вчені, економісти тощо);
- ② *образно-художній* (дизайнери, конструктори, художники, письменники);
- ③ *раціонально-образний* (історики, філософи, педагоги та ін.);
- ④ *емоційно-почуттєвий* (поети, актори, співаки, режисери тощо).

Вирізняють **категорії дитячої обдарованості**:

- ♣ *вундеркінди* (нім. *Wunderkind* — чудо-дитина) — *обдаровані діти з прискореним розумовим розвитком* (нерідко з двох—трьох років виявляють величезну пізнавальну потребу і вражаючи розумову активність, у три—чотири роки вони вміють читати і лічити, закінчують школу екстерном і вже в підлітковому віці стають студентами вищих навчальних закладів);

- ♣ *обдаровані діти з ранньою розумовою спеціалізацією* (вже в підлітковому віці мають підвищений

Чи знаєте Ви ?

В.-А. Моцарт у три роки грав на клавесині, а в чотири роки почав писати музику, у вісім створив сонати і симфонії, а в 11 — оперу. В ранньому віці прокинувся малярський і постичний геній *Т.Г. Шевченка*. *Леся Українка* у 13 років вже опублікувала свої поезії. У 12 років *В. Гамільтон* володів дванадцятьма мовами

інтерес до певної галузі знань, легко засвоюють і творчо використовують навчальний матеріал);

⇒ **обдаровані діти з деякими ознаками непересічних здібностей.** Вони не випереджають однолітків за розвитком інтелекту і не мають високих успіхів у вивченні того чи іншого навчального предмета, проте в них дуже розвинені окремі *пізнавальні процеси* (наприклад, надзвичайна *пам'ять*, багата *уява* чи особлива *спостережливість*, потенційні ознаки обдарованості, які згодом можуть перерости у *спеціальні здібності*).

Велика обдарованість переростає в **талант** — поєднання високорозвинутих спеціальних здібностей, яке дає людині змогу створювати такі продукти діяльності, що виділяються своєю новизною, досконалістю і мають високу суспільну значущість. Особливу роль у становленні таланту відіграє *характер*, передусім такі його складники, як *спрямованість* та *світогляд*. Основою успіху є систематична, творча і напружена праця. Адже саме в ній найчастіше виникають моменти творчого піднесення, які називають *натхненням*, саме у таких станах талановиті люди сягають небувалих злетів своєї діяльності.

 Талант (гр. *tálanthos* — вага, міра) — якісно вищий рівень здібностей особистості (С.У. Гончаренко)

Надталановитих людей називають *геніями* (лат. *genius* — дух). Вони виражають найпередовіші тенденції прогресу свого часу. Геніальність виявляється в суспільній важливості тих завдань, які розв'язує геній. *Тарас Шевченко* залишив для свого народу не лише невмирущі твори, а й полум'яний заповіт духу волі.

 Геніальність (лат. *genialis* — властивий генієві, плідний) — найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляється у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення для суспільства, розвитку науки, літератури, мистецтва (С.Д. Максименко)

Генії є титанами праці. Так, *Т. Едісон*, працюючи по 16 годин на добу, провів 6 000 дослідів лише на обвуглення нитки розжарювання. *Джек Лондон* кожен день не вставав з-за столу, поки не написав 2 000 слів. *Оноре де Бальзак* по 12 і більше разів переписував свої твори.

? Проблема для роздумів

Т. Едісон стверджував, що геній — це 1 % таланту і 99 % праці. Чи згодні Ви з думкою вченого?

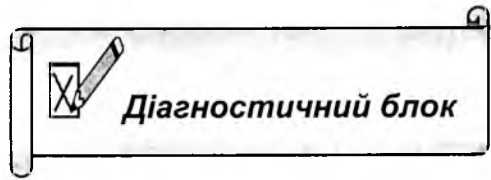
Практичний блок

Практичне завдання № 5. ІНДИВІДУАЛЬНІ СТАНИ І ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

- 5.1. Поняття про емоції та почуття. Вкажіть спільне та відмінне між емоціями і почуттями.
- 5.2. Загальні та специфічні властивості емоцій, почуттів.
- 5.3. Згрупуйте емоції і почуття за якістю і полярністю, активністю та інтенсивністю. Чи є настрої результатом кількісної переваги позитивних чи негативних емоцій?
- 5.4. Почуття, як і всі психічні процеси, є відображенням дійсності. Як здійснюється відображення дійсності в почуттях і чим воно відрізняється від відображення, що здійснюється в пам'яті, сприйманні?
- 5.5. Вкажіть спільне та відмінне між афектами і настроєм.
- 5.6. Обґрунтуйте відмінності у переживаннях стресу й афекту, фрустрації. За якими ознаками можна констатувати, що людина перебуває в стані емоційного збудження?
- 5.7. Емоційні реакції людини. Чи завжди характер емоційної реакції людини адекватний характеру впливу. Поясніть причини можливої відповідності чи невідповідності між ними.
- 5.8. Стреси в житті людини: причини виникнення і шляхи подолання.
- 5.9. Емоції і міжособистісні взаємовідносини.
- 5.10. Виділіть спільне й відмінне в емпатії та співчутті. Формування і розвиток почуття емпатії.
- 5.11. Вплив почуттєвого тону (кольору, музики і т. д.) на зорові, слухові та інші відчуття і сприймання та їхнє значення у виробничій і побутовій сферах діяльності людини.
- 5.12. Вплив настрою на виробничу і побутову сфери діяльності людини. Поняття індивідуального і колективного настрою, явище зараження і навіювання.
- 5.13. Покажіть зв'язок між емоційними станами, напруженням і тілесними реакціями. Яке значення мають для особистісного розвитку техніки релаксації, аутогенного тренування та інші методи саморегулювання?
- 5.14. Досить часто ми стикаємося з таким явищем, що людина, прийнявши рішення, відразу ж починає сумніватися в його правильності і не виконує його. Буває й так, що вона відкладає виконання наміченого, і не може спонукати себе почати діяти у вибраному напрямку, намагаючись переконати себе, що з виконанням рішення можна почекати.

- Чим можна пояснити виникнення такого протиріччя? Про які особливості волі особистості вони говорять? Ваші поради таким людям.
- 5.15. Після виходу на пенсію у багатьох людей виникає депресивний стан, інколи погіршується самопочуття. Поясніть це явище. Які причини виникнення депресій у людей різного віку і шляхи виходу з неї?
  - 5.16. В шкільній практиці ми часто стикаємося з такими висловлюваннями вчителів: “У тебе, як завжди, в голові одні дурниці”, “Я нічого іншого від тебе і не чекав (ла)”. Чи завжди такі зауваження можуть мати позитивний ефект? На формування яких вольових якостей особистості школяра вони впливають?
  - 5.17. Чому оцінення знань має бути об’єктивним? Коли саме оцінка стимулює розвиток вольових якостей особистості?
  - 5.18. Доведіть зв’язок вольового регулювання поведінки з мотивами, потребами і цілями людини.
  - 5.19. Становлення вольового регулювання поведінки у дітей. Ігри дітей і їхнє значення в розвитку волі.
  - 5.20. Значення волі в організуванні діяльності і спілкування людини. Участь волі на різних етапах діяльності.
  - 5.21. Охарактеризуйте динаміку розвитку афективної сфери у різні вікові періоди.
  - 5.22. Визначте переваги і недоліки різних видів темпераменту.
  - 5.23. Проілюструйте зв’язок темпераменту й індивідуального стилю діяльності. Як проявляються компенсаторні особливості психіки людини?
  - 5.24. Опишіть зв’язок темпераменту з основними властивостями особистості. Темперамент і вразливість, емоційність, товарицькість, імпульсивність, тривожність людини.
  - 5.25. Уявіть, що Ви керівник фірми і набираєте працівників. Осіб якого типу темпераменту Ви б хотіли бачити на посадах секретаря, референта, водія транспорту, агента з реклами, біржового агента, агента з зв’язків із громадськістю, бухгалтера, охоронця? Поясніть чому?
  - 5.26. Конституційна типологія характерів *Е. Кречмера*, *В. Шелдона*. Ваше відношення та аргументація “за” і “проти”.
  - 5.27. Визначте місце і роль характеру в структурі особистості. Проаналізуйте відмінності між темпераментом і характером людини.
  - 5.28. Проілюструйте співвідношення в характері людини біологічного і соціального? Обґрунтуйте, чому характер потрібно формувати комплексно. Як саме обставини впливають на зміну характеру особистості?
  - 5.29. Сензитивний період для розвитку характеру. Вікові особливості становлення рис характеру у людини.

- 5.30. Взаємозв'язок самооцінення, рівня домагань особистості та її характеру.
- 5.31. Чому самовиховання характеру є ефективнішим, ніж виховання?
- 5.32. Взаємозв'язок емоційних станів особистості (фрустрації, неврозів, істерії) та її характеру.
- 5.33. Акцентуації характеру та їхній прояв у спілкуванні і поведінці, діяльності особистості.
- 5.34. “Локус контролю”, інтроверсія—екстраверсія, нейротизм та їхній прояв у спілкуванні і поведінці, діяльності особистості.
- 5.35. Ваше відношення до психогеоетричної типології *С. Деллінгера*.
- 5.36. Особливості поведінки і спілкування, міміки і пантоміміки різних сенсорних типів особистості.
- 5.37. Ваше відношення до соціальної типології *Е. Фромма*.
- 5.38. Виховання волі і характеру у працях *Григорія Ващенка*.
- 5.39. Складіть структурно-логічну схему класифікації здібностей за різними критеріями, наведіть приклади. Взаємозв'язок і взаємокомпенсація різних здібностей у людини.
- 5.40. Особливості виховання і навчання обдарованих дітей. Умови для розвитку здібностей.
- 5.41. Розвиток здібностей. Умови раннього прояву здібностей у дітей. Фактори, які сприятимуть прискореному розвитку здібностей.
- 5.42. Який зв'язок наявний між задатками, здібностями, знаннями, вміннями і навичками? Чому яскраво виражені здібності у дитини нерідко зникають з віком?
- 5.43. Чим відрізняються між собою обдарованість, талант і геніальність? Чим можна пояснити, що геніальні люди не завжди були визнані за їхнього життя?
- 5.44. Життя має багато прецедентів, коли люди мали добрі задатки до розвитку певних здібностей, проте не реалізували їх. Які причини найчастіше перешкоджають їхньому розвитку?
- 5.45. Якісна і кількісна характеристики здібностей. Проблема вимірювання здібностей у сучасній психології.
- 5.46. Взаємозв'язок здібностей і задатків. Чи впливають вроджені задатки на майбутні здібності людини?
- 5.47. Взаємозв'язок здібностей та діяльності. Поясніть, чи можна за результатами виконаної діяльності судити про здібності людини.
- 5.48. Розвиток здібностей. Чи є здібності продуктом соціального розвитку?
- 5.49. Чи правильною є така теза: “Здібний той, хто не просто виконує певні завдання, а й володіє засобами, необхідними для цього”?
- 5.50. Підберіть фотознімки та опишіть за ними індивідуально-психологічні особливості людей.

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) переживання	А Б В Г Г Д Е Є;
б) емоції	А Б В Г Г Д Е Є;
в) почуття	А Б В Г Г Д Е Є;
г) воля	А Б В Г Г Д Е Є;
г) темперамент	А Б В Г Г Д Е Є;
д) характер	А Б В Г Г Д Е Є;
е) здібності	А Б В Г Г Д Е Є;
е) задатки	А Б В Г Г Д Е Є.

А — індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують успіх у діяльності, в спілкуванні й легкість оволодіння ними;

Б — осмислений емоційний стан, зумовлений значущою об'єктивною подією чи спогадами епізодів попереднього життя;

В — форма безпосереднього психічного відображення об'єктів, явищ, ситуацій в їхній смисловій значущості для організму, особистості;

Г — психічний процес свідомого і цілеспрямованого регулювання людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення бажаної мети;

Г — одна з форм переживання людиною свого ставлення до дійсності, до всього того, що вона пізнає і робить, що відбувається навколо неї;

Д — індивідуальна особливість людини, що проявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу процесу психічної діяльності;

Е — сукупність постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої дійсності та до самої себе;

Є — вроджені анатоμο-фізіологічні особливості будови мозку, органів чуття і руху, які становлять природну основу розвитку здібностей.

2. *Обдарованою дитиною з деякими ознаками непересічних здібностей можна вважати дитину, яка ... . (Продовжте думку).*

3. Емоції і почуття здійснюють такі важливі функції ... .

Відповідь:

а) сигнальну; б) регулятивну; в) спонукальну; г) гальмівну.

4. У житті людини особливе місце мають вищі почуття. Їх поділяють на ... .

Відповідь:

а) моральні; б) професійні; в) естетичні; г) інтелектуальні;
г) праксичні; д) соціальні; е) пізнавальні.

5. Сильне короточасне збудження, при якому людина не контролює свої дії та вчинки, називають ... .

Відповідь:

а) гнівом; б) афектом; в) фрустрацією; г) стресом.

6. Визначте правильне співвідношення між властивостями темпераменту та їхніми дефініціями.

а) сенситивність

А Б В Г Д Е Є;

б) активність

А Б В Г Д Е Є;

в) реактивність

А Б В Г Д Е Є;

г) пластичність

А Б В Г Д Е Є;

г) ригідність

А Б В Г Д Е Є;

д) резистентність

А Б В Г Д Е Є;

е) темп

А Б В Г Д Е Є;

є) тривожність

А Б В Г Д Е Є.

А — відображення динаміки енергетичної напруженості життя індивіда;

Б — ступінь чутливості людини до певних подій;

В — нездатність людини перебудовуватися при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини;

Г — особливість реагування особистості на різноманітні подразники;

Г — міра здатності людини чинити опір негативним або несприятливим обставинам;

Д — здатність людини швидко пристосовуватися до обставин, що постійно змінюються;

Е — очікування людиною несприятливого розвитку подій, до яких вона причетна;

Є — швидкість перебігу різних психічних явищ, що виразно характеризує динамічний бік життя людини.

7. Який локус контролю має людина, котра покладає на себе відповідальність за власні дії і причини їхнього походження бачить в особливостях своєї уваги, мислення, здібностей, внутрішніх переживань?

Відповідь:

а) зовнішній; б) внутрішній; в) інтернальний; г) екстернальний.

8. Які з перерахованих вольових якостей характерні для людей сильної волі (А), людей слабкої волі (Б)?

Відповідь:

а) цілеспрямованість; б) самовладання; в) ініціативність; г) вагання; г) конформізм; д) самостійність; е) млявість; є) впертість; ж) навіюваність.

9. Яка з властивостей темпераменту характеризує міру чутливості особистості до явищ дійсності?

Відповідь:

а) резистентність; б) ригідність; в) пластичність; г) реактивність; г) сенситивність.

10. До фундаментальних емоцій відносять ...

Відповідь:

а) інтерес; б) кохання; в) радість; г) ненависть; г) щастя; д) здивування; е) страждання; є) гнів; ж) страх; з) сором; и) зло; і) любов; ї) сенситивність; й) добро.

11. Засновником вчення про темперамент вважають ...

Відповідь:

а) Гіппократа; б) К.-Г. Юнга; в) К. Галлена; г) Е. Кречмера; г) І.П. Павлова; д) В.М. Русалова; е) З. Фрейда; є) Е. Еріксона.

12. Як називають намагання людини не сприймати повідомлення, яке її хвилює і може призвести до внутрішнього конфлікту?

Відповідь:

а) запереченням; б) витісненням; в) проєкцією; г) раціоналізацією; г) заміщення; д) протидією.

13. Астенічні почуття — це ті, що ...

Відповідь:

а) пригнічують людину, демобілізують; б) спонукають до діяльності, активізують; в) діють нейтрально.

14. Вундеркіндами називають ... . (Продовжте думку).

15. Який локус контролю має людина, схильна приписувати причини своїх дій і вчинків зовнішнім факторам?

Відповідь:

а) зовнішній; б) внутрішній; в) інтернальний; г) екстернальний.

16. Багатство емоційної сфери людини виражається в різноманітності емоційних явищ, форм переживання емоцій і почуттів. Серед них важливими є такі:

Афекти	Психічне напруження, яке виникає в результаті емоційних, розумових перевантажень і зумовлює зміни функціонального стану і самопочуття людини
Стрес	Сильне, стійке, довготривале, глибоке переживання, яке захоплює людину, керує нею і виявляється в орієнтуванні всіх прагнень особистості в одному напрямку, в зосередженні їх на одній меті
Фрустрація	Сильні й відносно короткочасні емоційні переживання, під час яких знижується ступінь самовладання
Депресія	Хворобливий стан приголомшеності, пригнічення, скорботи, відчаю
Настрій	Загальний емоційний стан, що забарвлює протягом певного часу окремі психічні процеси й поведінку людини
Пристрасть	Своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності, коли людина опиняється в стані безнадійності, втрати перспективи

(З'єднайте стрілками поняття і відповідну йому дефініцію)

17. Неусвідомлене перенесення власних бажань і переживань, в яких людина не хоче зізнаватися собі через їхню соціальну неприйнятність, на інших людей називають ... .

Відповідь:

а) запереченням; б) витісненням; в) проекцією;
г) раціоналізацією; д) заміщенням; е) протидією.

18. *Які головні складові виокремлюють у структурі характеру? Розподіліть їх за такими структурними компонентами:*
А) зміст; Б) форма; В) загальні компоненти; Г) позиційні компоненти.
- Відповідь:**
а) ставлення людини до праці; б) ставлення до інших людей; в) воля; г) ставлення до предметів та явищ дійсності; ґ) сила; д) інтелектуальні властивості; е) ставлення до себе; є) емоції; ж) цілісність; з) почуття; и) вольові властивості; і) переконання; ї) темперамент; й) розумові риси; к) визначеність; л) повнота; м) спрямованість; н) емоційні властивості.
19. *Люди, які володіють індивідуальними здібностями в одній або кількох галузях діяльності, вважаються ... .*
- Відповідь:**
а) талановитими; б) геніальними; в) обдарованими; г) креативними.
20. *Психічне напруження, яке виникає в результаті емоційного чи розумового перевантаження і спричиняє зміни самопочуття людини, — це ... .*
- Відповідь:**
а) афект; б) стрес; в) фрустрація; г) пристрасть; ґ) сон.
21. *Воля людини виконує такі головні функції ... .*
- Відповідь:**
а) сигнальну; б) регулятивну; в) спонукальну; г) гальмівну.
22. *Серед теорій характеру найбільшого поширення набули ... .*
- Відповідь:**
а) конституційні; б) психологічні; в) акцентуальні; г) соціальні; ґ) функціональні; д) біологізаторські.
23. *Емоційним явищам характерні такі загальні властивості, як ... .*
- Відповідь:**
а) переключення; б) модальність; в) амбівалентність; г) глибина; ґ) визначеність; д) інтенсивність; е) динаміка перебігу; є) якість; ж) полярність; з) активність; и) тривалість; і) передбачення.
24. *Методика діагностики для вивчення та оцінювання творчих здібностей особистості — це ... .*
- Відповідь:**
а) тести креативні; б) тести інтелекту; в) тести досягнень; г) тести проєктивні.

25. У психології простежуються різні підходи до класифікації емоцій. Розподіліть різновиди емоцій у групи за такими критеріями:

- А) за складністю;
- Б) за оціненням смислу різних явищ життя;
- В) за рівнем активності особистості;
- Г) залежно від індивідуальних особливостей особистості.

Відповідь:

- а) провідні; б) довготривалі; в) передбачувальні; г) узагальнювальні;
- г) соціальні; д) біологічні; е) складні; є) астеничні; ж) психологічні;
- з) стеничні; и) похідні; і) короткочасні; ї) констатувальні; й) прості.

26. Людина нездатна (або їй складно) перебудуватися під час виконання завдань, якщо цього потребують обставини. Таку властивість характеризують, як ... .

Відповідь:

- а) резистентність; б) ригідність; в) пластичність;
- г) реактивність; г) сенситивність.

27. Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:

а) емоційний тон	А Б В Г Г Д;
б) локус контролю	А Б В Г Г Д;
в) сила збудження	А Б В Г Г Д;
г) рухливість	А Б В Г Г Д;
г) сила гальмування	А Б В Г Г Д;
д) акцентуація характеру	А Б В Г Г Д.

А — здатність нервових клітин втримувати довготривале або короткотривале, але сильне, збудження, не переходячи при цьому в стан гальмування;

Б — певний емоційний відтінок психічного процесу, який усвідомлюється як властивість предмета, що сприймається суб'єктивно;

В — індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам чи внутрішнім станам і переживанням;

Г — функціональна працездатність нервової системи при реалізації гальмування;

Г — крайня інтенсивність певних рис людини;

Д — ступінь легкості, з якою збудження переходить у гальмування, і навпаки.

28. Сангвініку притаманні ...

Відповідь:

- а) досить висока нервово-психічна активність;
- б) підвищена реактивність;
- в) багатство міміки, виразність рухів;
- г) емоційність, вразливість, лабільність;
- г) висока енергійність та працездатність;
- д) гнучкість розуму, кмітливість;
- е) швидкий темп мовлення, включення в нову роботу;
- є) мінливість почуттів, настроїв, інтересів і домагань;
- ж) недостатня зосередженість, похапливість, поверховість.

29. За якими критеріями визначають такі рівні розвитку здібностей:

- А) репродуктивний (відтворювальний); Б) творчий;
- В) органічний; Г) індивідний; Г) особистісний?

Відповідь:

- а) характеризується високою здатністю людини використовувати на практиці знання і вміння, оволодівати різними видами діяльності;
- б) здібності, які розвиваються в процесі різноманітних видів діяльності і залежать від умов соціального середовища;
- в) психологічний вимір здібностей, пов'язаний з вибором і здійсненням людиною свого життєвого шляху, що характеризує її ставлення до здібностей як до засобу реалізації певного способу життя;
- г) дає змогу на основі наявних знань і вмінь створювати нові, оригінальні продукти діяльності;
- г) біологічні, генетично зумовлені задатки здібностей.

30. Здібності, що визначають успіхи людини в визначених видах діяльності та спілкування, де необхідні особливого виду задатки, належать до ...

Відповідь:

- а) загальних; б) спеціальних; в) геніальних; г) специфічних.

31. Підберіть відповідну дефініцію до таких понять:

- А) екстравертованість; Б) інтровертованість.

Відповідь:

- а) спрямованість реакцій та діяльності особистості назовні;
- б) спрямованість реакцій та діяльності особистості на саму себе, на свої внутрішні стани, переживання, уявлення.

32. *Меланхоліку властиві такі основні риси ...*

Відповідь:

- а) легко підкоряється чужій волі;
- б) низький рівень нервово-психічної активності;
- в) стриманість і приглушеність моторики та мовлення;
- г) значна емоційна реактивність;
- ґ) глибина і постійність почуттів, але слабкий їхній зовнішній вияв;
- д) хвороблива емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість;
- е) схильність до складних внутрішніх переживань;
- є) образливість, хвороблива чутливість;
- ж) невиразність міміки і рухів;
- з) невпевненість у собі, боязкість;
- и) легка втомлюваність і мала працездатність.

33. *Людину сильної волі характеризують такі головні вольові якості ...*

Відповідь:

- а) сміливість; б) апраксія; в) мужність; г) цілеспрямованість;
- ґ) наполегливість; д) дисциплінованість; е) відповідальність;
- є) рішучість; ж) бездіяльність; з) ініціативність; и) впертість;
- і) витримка; ї) принциповість; й) стійкість; к) навіюваність;
- л) абулія; м) самостійність; н) нерішучість.

34. *Стан, за якого простежується дезорганізованість свідомості та діяльності, втрата перспективи, безнадійність, депресія, агресія, діяльність за інерцією, називають ...*

Відповідь:

- а) афектом; б) фрустрацією; в) стресом; г) тривогою; ґ) страхом.

35. *До спеціальних здібностей відносять ...*

Відповідь:

- а) вокальні; б) літературно-лінгвістичні; в) розумові; г) уяву;
- ґ) математичні; д) музичні; е) педагогічні; є) підприємницькі;
- ж) пам'ять; з) художні; и) розвинуте мислення; і) спортивні;
- ї) моторику рухів; й) розвинуте мовлення; к) інтелектуальні;
- л) технічні; м) управлінські.

36. *Як називають загальну активну форму переживання індивідом своєї життєдіяльності?*

Відповідь:

- а) емоціями; б) переживанням; в) пристрастями; г) сприйманням.

37. *Холерика характеризують ...*

Відповідь:

- а) високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій;
- б) різкість і стрімкість рухів;
- в) сильна імпульсивність і яскравість емоційних переживань;
- г) недостатня емоційна і рухова врівноваженість;
- г) нестриманість, запальність;
- д) велика стійкість домагань і інтересів;
- е) велика настирливість;
- є) прагнення постійно діяти.

38. *Людину слабкої волі характеризують такі головні вольові якості ...*

Відповідь:

- а) сміливість; б) апраксія; в) мужність; г) цілеспрямованість;
- г) наполегливість; д) дисциплінованість; е) відповідальність;
- є) рішучість; ж) бездіяльність; з) ініціативність; и) впертість;
- і) витримка; ї) принциповість; й) стійкість; к) навіюваність;
- л) абулія; м) самостійність; н) нерішучість.

39. *Обдаровані діти з ранньою розумовою спеціалізацією — це ...*
(Продовжте думку).

40. *У психолого-педагогічній літературі простежуються різні підходи щодо класифікації здібностей. Розподіліть різновиди здібностей у групи за такими критеріями:*

- А) здатністю виконувати різні види діяльності;
- Б) ознакою теоретичного і практичного пізнання дійсності;
- В) походженням;
- Г) залежно від індивідуальних особливостей особистості, можливості її розвитку.

Відповідь:

- а) загальні; б) спеціальні; в) теоретичні; г) практичні; г) природні;
- д) специфічно людські; е) потенційні; є) актуальні; ж) реалізовані.

41. *Особливість реагування особистості на різноманітні подразники, її ставлення до навколишньої дійсності і до самої себе характеризує така властивість темпераменту, як ...*

Відповідь:

- а) резистентність; б) ригідність; в) пластичність;
- г) реактивність; г) сенситивність.

42. *Екстравертам властиві ...*

Відповідь:

- а) спрямованість особистості назовні, на інших; б) інертність;
в) спрямованість особистості на власні переживання;
г) імпульсивність; г) замкнутість; д) гнучкість поведінки.

43. *Вкажіть цінні якості особистості, що властиві головним типам темпераментів:*

А) холерику; Б) сангвініку; В) флегматику; Г) меланхоліку.

Відповідь:

- а) непоспішність; б) життєрадісність; в) глибина почуттів;
г) активність; г) пристрасть; д) пластичність; е) спокій;
е) енергія; ж) стійкість почуттів.

44. *За Спінозою, "... кохання є не що інше, як задоволення (радість), що супроводжується ідеєю зовнішньої причини, а ненависть — не що інше, як незадоволення (сум), що супроводжується ідеєю внутрішньої причини". Про які властивості емоційних явищ йдеться?*

Відповідь:

- а) переключення; б) передбачення; в) амбівалентність; г) якість;
г) визначеність; д) інтенсивність; е) полярність; є) модальність;
ж) динаміка перебігу; з) активність; и) тривалість; і) глибина.

45. *Особистість можуть характеризувати такі властивості характеру:*

Оптимізм	Світовідчуття, пройняте відчаєм, зневірою в ліпше майбутнє
Песимізм	Сліпе додержання встановлених норм, дріб'язкова точність
Педантизм	Світосприймання, пройняте життєрадісністю, вірою в краще майбутнє
Резонерство	Любов до розмірковування на повчальні теми

(З'єднайте стрілками функцію та відповідну їй характеристику)

46. *Здібності, які визначають успіхи людини в різних видах діяльності та спілкування, належать до ...*

Відповідь:

- а) діяльнісних; б) загальних; в) керованих;
г) спеціальних; г) ініціативних.

47. Розподіліть представників різних професій у групи за відповідними типами індивідуальної обдарованості:

- А) раціонально-мислительний; Б) образно-художній;
В) раціонально-образний; Г) емоційно-почуттєвий.

Відповідь:

- а) письменники; б) дизайнери; в) вчені; г) співаки;
г) історики; д) художники; е) політики; є) філософи;
ж) педагоги; з) психологи; и) поети; і) економісти;
ї) актори; й) конструктори; к) режисери.

48. Доповніть таблицю відповідними буквеними позначеннями видів здібностей

Таблиця 77. Характеристика головних видів здібностей

Види здібностей	Інтерпретація / пояснення
	властивості індивідуальності, які забезпечують успішність виконання певної діяльності
	властивості індивідуальності, що зумовлюють діапазон можливостей людини: здатність до освоєння культури, навчання, різних видів діяльності
	біологічно зумовлені здібності, пов'язані з вродженими задатками

Відповідь:

- а) загальні; б) природні; в) спеціальні.

49. Серед різновидів здібностей виокремлюють такі:

Навчальні

Пов'язані з успішністю в створенні цінностей матеріальної й духовної культури, нових ідей, відкриттів, винаходів

Творчі

Пов'язані зі здатністю людини до взаємодії з природою, технікою, знаковою інформацією, художніми образами і т. ін.

Комунікативні

Визначають успіх педагогічного впливу, засвоєння людиною знань, набування вмінь, навичок, досвіду формування компетенцій і якостей особистості

Предметно-діяльнісні

Характеризують здатність людини до спілкування, до взаємодії з іншими людьми

(З'єднайте стрілками мисленнєву операцію та відповідну їй дефініцію)

50. Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:

а) інтелект	А Б В Г Г Д;
б) геніальність	А Б В Г Г Д;
в) обдарованість	А Б В Г Г Д;
г) талант	А Б В Г Г Д;
ґ) натхнення	А Б В Г Г Д;
д) переконання	А Б В Г Г Д.

А — високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, який визначає досить широкий діапазон діяльностей, коли людина може досягнути великих успіхів;

Б — якісно вищий рівень здібностей особистості;

В — найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляється у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення для суспільства, розвитку науки, літератури, мистецтва;

Г — здатність до мислення, особливо до його вищих, теоретичних рівнів;

Ґ — моменти творчого піднесення;

Д — це знання, ідеї, погляди, що є мотивами поведінки людини, стають рисами її характеру й визначають ставлення до дійсності, вчинки, поведінку.

51. Для флегматика характерні ... .

Відповідь:

- а) низький рівень активності; б) високий рівень активності;
- в) яскравість переживання; г) працездатність і наполегливість;
- ґ) млявість, збіднення і слабкість емоцій; д) спокійна діяльність;
- е) уповільненість і спокійність дій, міміки й мовлення;
- є) постійність, глибина почуттів і настрою;
- ж) терпеливість, витримка, самовладання.

52. Видатними діячами різних історичних епох, котрі мали високі загальні й спеціальні здібності, без сумніву, були:

- а) італійський живописець, математик, механік, інженер *Леонардо да Вінчі*;
- б) історик, поет, письменник *Н. Макіавеллі*;
- в) російський учений-хімік, поет, художник *М. Ломоносов*;
- ґ) український поет, художник *Т. Шевченко*;
- г) український хімік, композитор *О. Бородін*;
- д) український хірург, кібернетик, письменник *М. Амосов* та ін.

Продовжте список ... .

53. Визначте тип темпераменту за реакцією людей на одну й ту ж саму ситуацію:

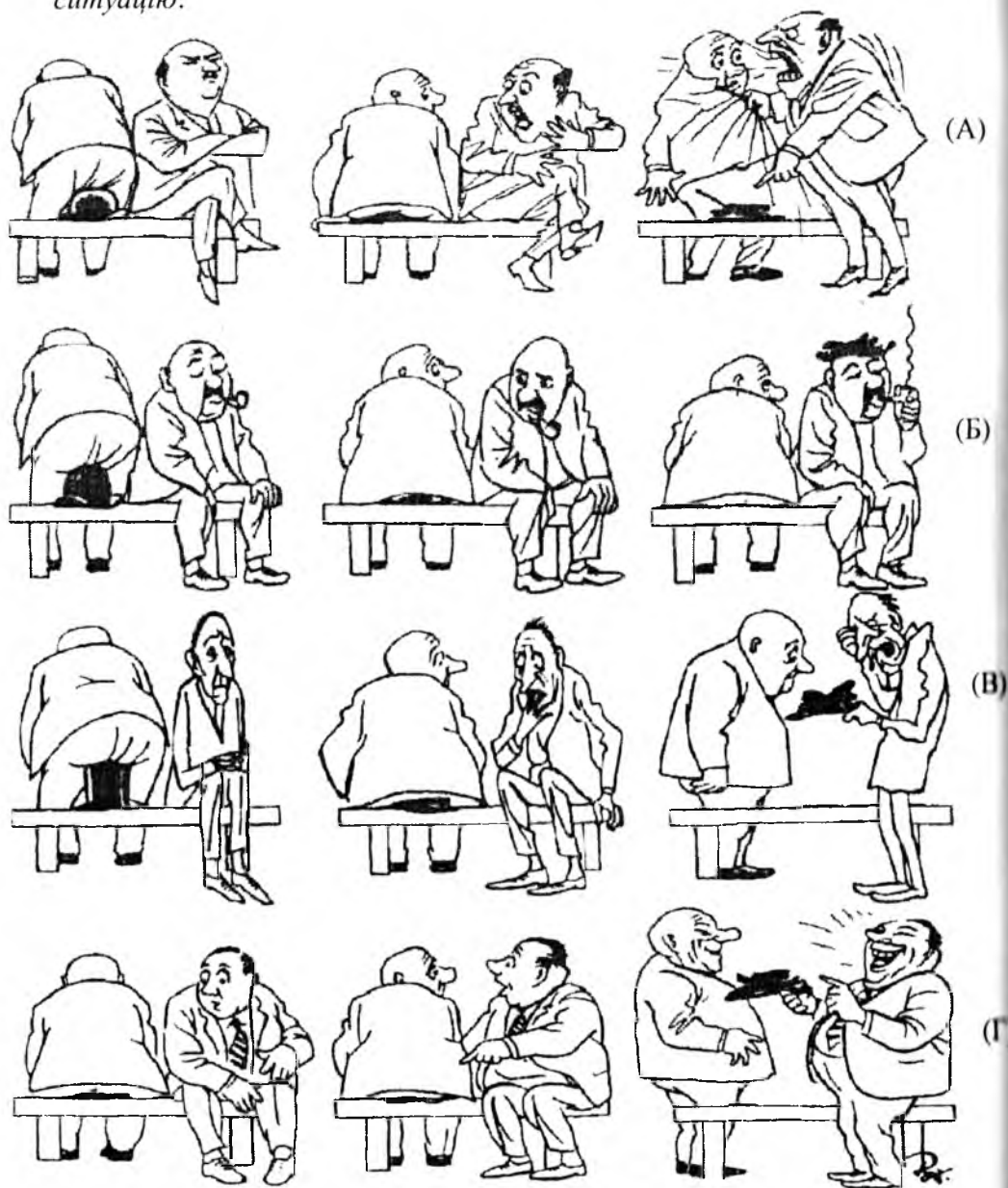

Рис. 57. Реакція людей з різним типом темпераменту на одну й ту ж саму ситуацію (за Х. Бідstrupом)

Відповідь:

а) холерик; б) сангвінік; в) флегматик; г) меланхолік.

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПУ ТЕМПЕРАМЕНТУ

(розроблено за методикою Г.Д. Айзенка)

Мета. Визначити рівні екстраверсії, емоційної стійкості та домінуючий тип темпераменту.

Матеріали та обладнання: тест-опитувальник, ручка або олівець.

Процедура дослідження

Дослідження типу темпераменту можна проводити як з однією людиною, так і з невеликою групою. Кількість тестів для відповідей має відповідати числу досліджуваних. Експериментатор роздає їм опитувальники, інструктує, забезпечує самостійність відповідей учасників опитування.

Інструкція досліджуваним

Вам необхідно відповісти на 57 запитань. Уважно читайте запитання опитувальника (табл. 78) і проставляйте Вашу відповідь у відповідні колонки (“Так” або “Ні”). Намагайтеся уявити типову ситуацію, що впливає із змісту запитання, і давайте першу відповідь без довгих і особливих роздумів. Пам’ятайте, що тут немає “поганих” і “хороших” відповідей. Намагайтеся не уникати відповідей. Дякуємо Вам за щирі відповіді.

Таблиця 78. Тест опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Відповідь	
		“Так”	“Ні”
1	2	3	4
1	Чи часто у Вас проявляється потяг до нових вражень, щоб розважитися, пережити сильні відчуття?		
2	Чи часто Ви відчуваєте потребу в друзях, які можуть Вас зрозуміти, підбадьорити, поспівчувати?		
3	Чи вважаєте Ви себе безтурботною людиною?		
4	Чи дуже важко Вам відмовитися від своїх намірів?		
5	Ви обмірковуєте свої справи не поспішаючи і вважаєте за ліпше почекати, ніж діяти?		
6	Чи завжди Ви дотримуєтеся своїх обіцянок, навіть якщо це Вам не вигідно?		
7	Чи часто у Вас бувають спади та піднесення настрою?		
8	Зазвичай Ви дієте та говорите без тривалого обмірковування?		

1	2	3	4
9	Чи бувають випадки, коли у Вас виникають почуття, що Ви нещасні без поважної на це причини?		
10	Чи відповідає дійсності той факт, що для суперечки Ви б зробили все, що завгодно?		
11	Чи ніяковієте Ви, коли хочете познайомитися з людиною протилежної статі, якій Ви симпатизуєте?		
12	Чи буває таке з Вами, що, розгнівавшись, Ви втрачаєте самовладання?		
13	Чи часто Ви вдаєтеся до дії необмірковано, під впливом хвилинного настрою?		
14	Чи часто Ви буваєте стурбовані тому, що зробили або сказали щось таке, чого не слід було робити?		
15	Ви зазвичай віддасте перевагу читанню книг над зустріччю з людьми?		
16	Чи легко Вас образити?		
17	Чи любите Ви часто бувати в компанії?		
18	Чи бувають у Вас такі думки, якими Вам не хотілося б поділитися з іншими людьми?		
19	Чи насправді Ви інколи до такої міри енергійні, що все "горить" у руках, а іноді почуваетесь зовсім кволими?		
20	Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомств невеликою кількістю найближчих друзів?		
21	Чи багато часу Ви проводите мріючи?		
22	Коли на Вас кричать, Ви відповідаєте тим же?		
23	Вас часто турбує почуття провини?		
24	Чи всі Ваші звички позитивні?		
25	Чи здатні Ви дати волю своїм почуттям і розкуто розважитися в компанії?		
26	Чи можна сказати, що нерви у Вас часто бувають напружені до краю?		
27	Чи вважають Вас людиною жвавою і веселою?		
28	Після того, як справу вже зроблено, чи часто Ви повертаєтеся до неї, гадаючи, що могли б зробити її ліпше?		
29	Чи правильно те, що Ви, перебуваючи серед людей, зазвичай мовчазні та стримані?		
30	Чи буває так, що Ви передасте чутки?		
31	Чи буває так, що Вам не спиться через те, що в голову лізуть всілякі думки?		
32	Чи правда те, що при потребі про щось дізнатися, Ви віддаєте перевагу книзі перед виясненням в інших людей?		

1	2	3	4
33	Чи буває у Вас сильне серцебиття?		
34	Чи подобається Вам робота, яка потребує напруженої уваги?		
35	Як часто Ви тремтите?		
36	Чи правильно те, що Ви завжди говорите про своїх знайомих тільки хороше, навіть тоді, коли впевнені, що вони не дізнаються про це?		
37	Чи насправді Вам неприємно бути в компанії, в якій постійно кепкують один з одного?		
38	Чи правда, що Ви дратівливі?		
39	Чи подобається Вам робота, яка потребує швидкої дії?		
40	Чи справді Вам не дають спокою думки про ті неприємності та "жахи", які могли б трапитися, незважаючи на те, що все закінчилося благополучно?		
41	Чи дійсно Ви непоспішні в рухах?		
42	Чи Ви хоча б колись запізнювалися на побачення або на роботу?		
43	Чи часто Вам сняться страхіття?		
44	Чи правда, що Ви так любите поговорити, що не пропускаєте будь-якої нагоди поспілкуватися з незнайомою людиною?		
45	Чи турбують Вас якісь болі?		
46	Чи дуже б Ви засмутилися, коли б тривалий час не змогли бачитися зі своїми друзями?		
47	Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?		
48	Чи є серед Ваших знайомих такі, які Вам відверто не подобаються?		
49	Чи могли б Ви сказати, що Ви впевнена в собі людина?		
50	Чи дуже Вас зачіпає критика ваших недоліків або недоліків Вашої роботи?		
51	Ви вважаєте, що важко одержати задоволення від заходів, в яких бере участь багато людей?		
52	Чи переживаєте Ви, що чимось гірші за інших?		
53	Ви б змогли легко внести пожвавлення в нудьгуючу компанію?		
54	Чи буває, що Ви говорите про речі, на яких не розумієтеся?		
55	Чи піклуєтеся Ви про своє здоров'я?		
56	Ви любите пожартувати з інших?		
57	Чи страждаєте Ви від безсоння?		

Оброблення результатів

✦ Для з'ясування типу темпераменту визначають величини показників *екстраверсії* й *нейротизму*, для оцінення їхньої надійності — показник *відвертості*.

✦ Всі показники визначають у балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються з ключем до тесту-опитувальника.

Таблиця 79. Ключ до тесту-опитувальника

Показники	Номери відповідей											
Відвертість (В)	“Так”	6	24	36								
	“Ні”	12	18	30	42	48	54					
Екстраверсія (Е)	“Так”	1	3	8	10	13	17	22	25	27	39	44
	“Ні”	46	49	53	56							
Нейротизм (Н)	“Так”	2	4	7	9	11	14	16	19	21	23	26
	“Ні”	28	33	35	38	40	43	45	47	50	52	55

Аналіз та інтерпретація результатів

✦ Опрацьовують результати, користуючись такою шкалою:

Таблиця 80. Інтерпретація показників за шкалою

Показник	Кількість балів	Вираженість показника
Відвертість	0—3	<i>Відвертий</i>
	4—6	<i>Ситуативний</i>
	7—9	<i>Невідвертий</i>
Екстраверсія— Інтроверсія	1—2	<i>Надінтроверт</i> (українська виражена інтроверсія)
	3—7	<i>Інтроверт</i> (виражена інтроверсія)
	8—10	<i>Потенційний інтроверт</i> (помірна інтроверсія)
	11—14	<i>Амбіверт</i>
	15—18	<i>Потенційний екстраверт</i> (помірна екстраверсія)
	19—22	<i>Екстраверт</i> (виражена екстраверсія)
23—24	<i>Надекстраверт</i> (українська виражена екстраверсія)	
Нейротизм	1—2	<i>Надконкордант</i> (український мало виражений нейротизм)
	3—7	<i>Конкордант</i> (мало виражений нейротизм)
	8—10	<i>Потенційний конкордант</i> (помірний нейротизм)
	11—14	<i>Нормостенік</i>
	15—18	<i>Потенційний дискордант</i> (виражений нейротизм)
	19—22	<i>Дискордант</i> (надто виражений нейротизм)
23—24	<i>Наддискордант</i> (український виражений нейротизм)	

✦ За *шкалою відвертості (В)*, нараховуючи по одному балу за кожну відповідь, яка збігається з ключем, визначають показник *відвертості*.

- ☞ **Шкала відвертості (В)** дає змогу діагностувати Вашу схильність давати соціально бажані відповіді (якщо цей показник перевищує **5 балів**, то можна стверджувати, що Ви, на жаль, не були щирі у відповідях на запитання тесту).
- ☞ За **шкалою екстраверсії (Е)** аналогічно визначають показник **екстраверсії—інтроверсії**.
  - ☞ Якщо кількість балів становить 12 і більше, обстежуваного можна вважати **екстравертом**, менше за 12 балів — **інтровертом**.
- ☞ За **шкалою нейротизму (Н)** аналогічно визначають показник нейротизму.
  - ☞ Якщо отримано 12 балів і більше, можна твердити про **нейротизм**, менше — про **емоційну стабільність**.
- ☞ Дальшим кроком є побудова схеми типів темпераменту. **Темперамент** та його основні властивості можна подати як точки проєкції величини **екстраверсії та емоційної стійкості**, одержаної при перетинанні перпендикулярів, віднесених до відповідних значень осей:

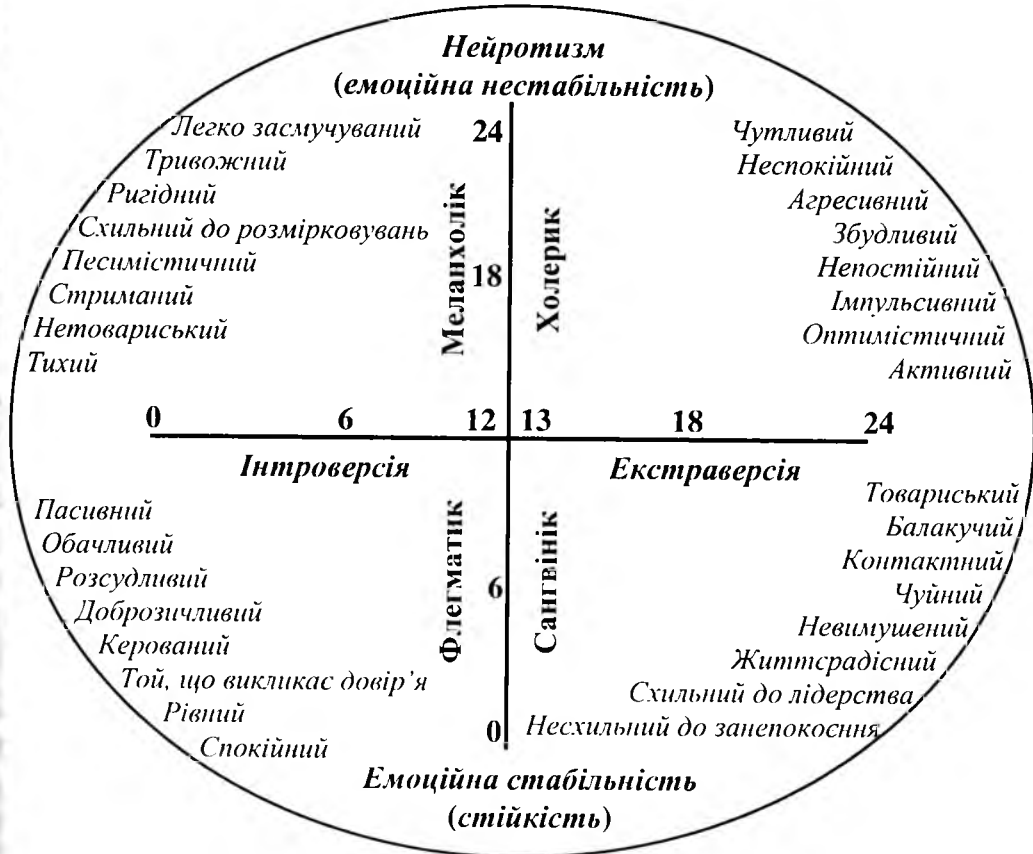

Рис. 58. "Коло" Г.Д. Айзенка

✦ Порівнявши отримані результати за шкалами *екстраверсії (Е)* і *нейротизму (Н)* з інтерпретацією в таблиці 81, відкладіть на рис. 58 отримані результати за шкалами “*Інтроверсія—Екстраверсія*” і “*Нейротизм*” (емоційна стійкість—нестабільність). Поєднання характеристик за двома шкалами вкаже на тип Вашого темпераменту.

Таблиця 81. Характеристика типів темпераменту

Тип	Характеристика типів темпераменту
“Інтроверсія—екстраверсія” характеризує індивідуально-психологічну зорієнтованість людини (<i>екстраверсія</i> — на оточуючих людей та на події, а <i>інтроверсія</i> — на внутрішній суб’єктивний світ)	
Екстраверт	Людині властиві товариськість, імпульсивність, гнучкість поведінки, безтурботність, оптимістичність, велика ініціативність (але незначна наполегливість) та висока соціальна адаптованість. Екстраверт зазвичай наділений зовнішньою чарівністю, прямолінійний у судженнях, орієнтується переважно на зовнішнє оцінення, любить спілкуватися. Свої емоції та почуття не контролює. Добре виконує роботу, яка потребує негайних рішень. Він співчутливий, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, до розваг, має багато друзів, нестриманий, любить ризик, кмітливий, не завжди відповідальний
Інтроверт	Інтроверт привертає увагу своїми особливостями поведінки. Він часто заглиблений у себе, важко налагоджує контакти з людьми й адаптується до реальності. Частіше інтроверт спокійний, урівноважений, неагресивний, його дії обмірковані й раціональні. Коло друзів у нього невелике. Інтроверт любить прогнозувати майбутнє, замислюватися над тим, що і як буде робити, не піддається на моментні непередбачувані стимули, песиміст, не любить непередбачуваних ситуацій, хвилювань, дотримується усталеного життєвого порядку. Він контролює свої почуття, відповідальний, дуже рідко проявляє агресивність
Амбіверт	Це людина, яка має риси, властиві як екстравертам, так і інтровертам з різним ступенем вираженості
“Нейротизм” — поняття, синонімічне до тривожності (проявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, репресивність)	
Емоційно стійка (стабільна)	Така людина не схильна до занепокоєності, стійка стосовно зовнішніх впливів. Вона чудово адаптується, викликає довіру, схильна до лідерства
Емоційно нестабільна (невротична)	Це чутлива, емоційна, тривожна, надзвичайно знервована, нестійка, погано адаптована людина. Вона хворобливо переживає свої невдачі та засмучується через дрібниці

ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ ТЕМПЕРАМЕНТУ

(розроблено за *В.П. Шапарем*)

Мета. За формулою визначити свій тип темпераменту.

Матеріали та обладнання: тест, ручка або олівець.

Інструкція досліджуванним

Вам запропоновано “Формулу темпераменту”, у якій є двадцять тверджень до кожного типу темпераменту. Уважно прочитайте ці твердження та “приміряйте” їх на себе. Проти кожного твердження, що підходить Вам, поставте знак “+”. Пам’ятайте, що кожен тип темпераменту природно зумовлений, тому не можна говорити про “добрий” чи “поганий” темперамент. Мова може йти про різні стереотипи поведінки й діяльності, про індивідуальні особливості людини. Визначивши тип свого темпераменту, Ви зможе ефективніше використовувати його позитивні риси. Намагайтеся не уникати відповідей.

Дякуємо Вам за щирі відповіді.

Тест “Формула темпераменту”

① Якщо Ви:

- 1) непосидючі, метушливі;
- 2) невитримані, запальні;
- 3) нетерплячі;
- 4) різкі й прямолінійні у відносинах з людьми;
- 5) володієте швидкою, пристрасною, з плутаною інтонацією, мовою;
- 6) рішучі й ініціативні;
- 7) вперті;
- 8) винахідливі в суперечках;
- 9) працюєте ривками;
- 10) схильні до ризику;
- 11) незлопам’ятні і необразливі;
- 12) агресивні, забіяки;
- 13) нетерплячі до недоліків;
- 14) неврівноважені й схильні до розбещеності;
- 15) володієте виразною мімікою;

Рис. 59. Холерик

- 16) здатні швидко діяти і вирішувати;
- 17) невтомно прагнете нового;
- 18) володієте різкими, поривчастими рухами;
- 19) наполегливі в досягненні поставленої цілі;
- 20) схильні до різких змін настрою,

то Ви *холерик*

② Якщо Ви:

- 1) веселі і життєрадісні;
- 2) енергійні і діловиті;
- 3) часто не доводите розпочату справу до кінця;
- 4) з захопленням беретесь за будь-яку справу;
- 5) швидко охолоджуєтесь, якщо справа перестає Вас цікавити;
- 6) швидко включаєтесь в нову і швидко переключаєтесь з однієї роботи на іншу;
- 7) обтяжливі для Вас одноманітність, буденність, копітка робота;
- 8) комунікабельні і чуйні, не відчуваєте скованості з новими для Вас людьми;
- 9) витривалі і працездатні;
- 10) володієте голосною, швидкою мовою, що супроводжується жвавими жєстами;
- 11) схильні переоцінювати себе;
- 12) здатні швидко схоплювати нове;
- 13) нестійкі в інтересах і схильностях;
- 14) легко переживаєте невдачі і неприємності;
- 15) легко пристосовуєтесь до різних товариств;
- 16) зберігаєте самовладання в неочікуваних обставинах;
- 17) маєте завжди бадьорий настрій;
- 18) швидко засинаєте і прокидаєтесь;
- 19) часто незібрані, поспішливі в рішеннях;
- 20) схильні інколи до поверховості, відволікання,

то Ви *сангвінік*

Рис. 60. Сангвінік

③ Якщо Ви:

- 1) спокійні і холоднокровні;
- 2) послідовні і розсудливі в справах;

- 3) обережні і розсудливі;
- 4) вмієте чекати;
- 5) мовчазні і не любите говорити надаремно;
- 6) володієте спокійною мовою, без різко виражених емоцій і міміки;
- 7) доводите почату справу до кінця;
- 8) повільно включаєтеся в роботу і переключаєтеся з однієї справи на іншу;
- 9) строго притримуєтеся чіткого розпорядку в житті, системи в роботі;
- 10) не витрачаєте сил надаремно;
- 11) стримані і терплячі;
- 12) легко стримуєте пориви (запал);
- 13) малосприйнятливі до передбачень;
- 14) незлобні, поблажливі до уїдливості на свою адресу;
- 15) постійні в своїх відносинах і інтересах;
- 16) однакові у відносинах зі всіма;
- 17) любите акуратність і порядок у всьому;
- 18) важко пристосовуєтесь до нових обставин;
- 19) інертні, в'ялі;
- 20) витримані,

то Ви *флегматик*

Рис. 61. Флегматик

④ Якщо Ви:

- 1) сором'язливі і часто ніяковієте;
- 2) губитися в нових обставинах;
- 3) Вам важко встановити контакт з новими людьми;
- 4) не вірите в свої сили;
- 5) легко переносите самотність;
- 6) відчуваєте пригнічення і розгубленість при невдачі;
- 7) схильні “заглиблюватися в себе”;
- 8) потайливі, некомунікабельні, не ділитесь ні з ким своїми думками;
- 9) володієте спокійною, тихою мовою, що інколи переходить на шепіт;
- 10) намагаєтесь викликати співчуття та допомогу оточуючих;
- 11) мимовільно пристосовуєтесь до характеру співрозмовника;
- 12) швидко стомлюєтесь;

- 13) вразливі;
- 14) надзвичайно чутливі до схвалення й осудження;
- 15) ставите високі вимоги до себе й оточуючих;
- 16) схильні до підозр, сумнівів;
- 17) хворобливі, чутливі і легко вразливі;
- 18) надзвичайно образливі;
- 19) малоактивні і боязкі;
- 20) покірливі,

то Ви *меланхолік*

Рис. 62. Меланхолік

Оброблення та інтерпретація результатів

☞ У кожному блоці запитань, що описує темперамент, підсумуйте кількість знаків “+” і переведіть їх у відсотки, керуючись тим, що (приклад):

20 знаків “+” становлять 100%,

10 — х.

Звідси $x = 50\%$.

☞ Одержані результати зведіть у формулу:

Формула темпераменту = % (X) : % (C) : % (Ф) : % (M)

де X — холерик;

C — сангвінік;

Ф — флегматик;

M — меланхолік.

☞ Домінуючий тип темпераменту визначають порівнюючи відсотки, набрані для кожного з них:

☞ *від 40 % і більше* — тип темпераменту у Вас домінує;

☞ *від 30 до 39 %* — тип темпераменту виражений яскраво;

☞ *від 20 до 29 %* — середній ступінь прояву рис темпераменту;

☞ *від 10 до 19 %* — риси темпераменту проявляються слабо;

☞ *від 0 до 9 %* — риси темпераменту не властиві Вам.

ЩО ВИ ЗНАЄТЕ ПРО СЕБЕ¹

(розроблено за методикою *Леонгарда-Шмішека*)

Опитувальник призначений для діагностування типу акцентуації особистості. Теоретичною основою є *концепція “акцентуєваних особистостей” К. Леонгарда*, котрий вважає, що у разі вираженості (*акценту*) основні риси стають акцентуаціями характеру. Особистості, в яких вони яскраво виражені, є *акцентуєваними*. Опитувальник містить 10 шкал, відповідно до кількості акцентуєваних особистостей.

Примітка. Акцентуєвані особистості не слід розглядати як патологічні, проте під впливом несприятливих факторів акцентуації можуть набути патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості.

Інструкція досліджуваним

Вам запропоновано 88 запитань. Спробуйте уявити типову ситуацію і дайте першу відповідь, яка спаде Вам на думку. Напишіть поряд з номером питання знак “+” у відповідних колонках:

- ♦ “Так” (якщо Ви згодні з тим, про що запитують);
- ♦ “Ні” (у разі незгоди).

Жодного питання пропустити не можна. Відповідайте швидко. Пам’ятайте, що тут немає правильних чи неправильних, добрих чи поганих відповідей.

Таблиця 82. Опитувальник

Номер за пор.	Запитання	Відповідь	
		“Так”	“Ні”
1	2	3	4
1	У Вас переважно веселий та безтурботний настрій?		
2	Ви чутливі до образ?		
3	Чи випадало іноді Вам швидко заплакати?		
4	Чи завжди Ви вважаєте правильним те, що робите, і не заспокоюєтеся доти, доки не переконаєтеся в цьому?		
5	Вважаєте себе більш сміливим, ніж у дитинстві?		
6	Чи може Ваш настрій різко змінюватися — від безпричинної радості до глибокого смутку?		
7	Чи перебуваєте зазвичай у центрі уваги компанії?		
8	Чи бувають дні, коли Ви без достатніх на це причин маєте такий понурий і дратівливий настрій, що з Вами ліпше не розмовляти?		
9	Чи серйозна Ви людина?		

¹ Розроблено за посібником: Практическая психология в текстах, или Как научиться понимать себя. М., 2001. С. 158—174

1	2	3	4
10	Чи може Вас щось дуже надихати, захоплювати?		
11	Чи підприсмливі Ви?		
12	Чи швидко Ви забуваєте образи?		
13	Чи м'якосерда Ви людина?		
14	Ви намагаєтеся перевірити, чи не залишився лист висіти в прорізі поштової скриньки після того, як опустили його?		
15	Чи прагнете завжди бути добросовісним у роботі?		
16	Чи відчували Ви у дитинстві страх під час грози або перед собакою?		
17	Чи вважаєте Ви інших людей недостатньо вимогливими один до одного?		
18	Чи залежить Ваш настрій від життєвих подій і переживань?		
19	Чи завжди Ви відверті зі знайомими?		
20	У Вас часто буває пригнічений настрій?		
21	Чи була у Вас істерика або виснаження нервовий системи?		
22	Чи схильні Ви до відчуття внутрішнього неспокою, передчуття можливої біди або палкого захоплення?		
23	Чи важко Вам довго всидіти на одному місці?		
24	Чи відстоюєте Ви свої інтереси, якщо стосовно Вас хтось повівся несправедливо?		
25	Чи можете Ви спричинити іншій людині непоправне горе?		
26	Чи дратує вас, коли вдома нерівно висять штори або застелена скатертину? Ви одразу ж виправите ці недоліки?		
27	Чи боялися Ви в дитинстві залишатися самі в хаті?		
28	Чи часто у Вас змінюється настрій без причини?		
29	Чи завжди Ви старанно ставитеся до своєї професійної діяльності?		
30	Чи швидко Ви починаєте сердитися й гніватися?		
31	Чи можете бути абсолютно безтурботно веселим?		
32	Чи може Вас іноді цілком охопити почуття повного щастя?		
33	Чи підходите Ви для проведення веселих заходів?		
34	Ви зазвичай викладаєте свою думку людям досить відверто й прямо, без натяків?		
35	Як Ви реагуєте на кров?		
36	Чи охоче Ви займаєтеся діяльністю, пов'язаною з високою відповідальністю?		

1	2	3	4
37	Чи схильні стати на захист людини, щодо якої чинять несправедливість?		
38	Чи страшно й складно Вам входити до темного підвалу?		
39	Чи виконусте Ви копітку “чорну” роботу так само повільно й ретельно, як свою улюблену справу?		
40	Чи товариська Ви людина?		
41	Чи охоче Ви декламували у школі вірші?		
42	Чи втікали в дитинстві з дому?		
43	Чи здасться Вам життя складним?		
44	Чи траплялися у конфлікти і неприємності, які “вимотували” Вам нерви настільки, що згадувати ці події для Вас було просто нестерпно?		
45	Чи можна сказати, що при невдачах Ви не втрачаєте почуття гумору?		
46	Чи зробили б Ви перший крок до примирення, коли б Вас хтось образив?		
47	Ви дуже любите тварин?		
48	Чи підете Ви з роботи або з дому, якщо у Вас там щось негаразд?		
49	Чи з’являється іноді думка, що з Вами або з Вашими близькими може скоїтись якась нещастя?		
50	Чи вважаєте Ви, що Ваш настрій залежить від погоди?		
51	Чи важко Вам виступати на сцені перед великою кількістю людей?		
52	Чи можете Ви вдарити свого кривдника?		
53	Чи дуже Ви прагнете до спілкування з іншими людьми?		
54	Чи належите ви до людей, які за найменших розчарувань впадають у глибокий відчай?		
55	Чи подобається Вам робота організаторського характеру?		
56	Чи наполегливо йдете до мети, якщо на шляху до неї Вам доводиться долати безліч перешкод?		
57	Чи може фільм зворушити Вас так, що на очах виступлять сльози?		
58	Чи часто буває Вам важко заснути, якщо Ви весь день розмірковували над майбутнім або якоюсь проблемою?		
59	У школі Ви іноді підказували своїм товаришам чи давали списувати?		
60	Чи зможете Вам вночі піти на кладовище?		
61	Чи стежите Ви уважно за тим, щоб кожна річ у помешканні лежала на своєму місці?		

1	2	3	4
62	Чи буває так, що перед сном Ви в доброму настої, а прокидаєтеся у пригніченому і так залишаєтеся декілька годин?		
63	Чи можете Ви легко пристосовуватися до нових ситуацій?		
64	Чи маєте Ви схильність до головного болю?		
65	Чи часто Ви смієтеся?		
66	Чи можете бути привітними з людьми, не відкриваючи їм свого справжнього ставлення до них?		
67	Чи може Ви назвати себе жвавою й рухливою людиною?		
68	Чи дуже Ви страждаєте через несправедливість?		
69	Чи можна Вас назвати палким любителем природи?		
70	Чи є у Вас звичка перевіряти перед сном або виходячи з дому, чи вимкнено газ, погашено світло, зачинені двері?		
71	Чи боязкі Ви?		
72	Чи буває, що Ви почуваете себе на сьомому небі, хоча об'єктивних причин для цього немає?		
73	Чи охоче Ви брали участь у роки Вашої юності в гуртках художньої самодіяльності, театральному гуртку?		
74	Чи прагнете Ви іноді дивитися в далину?		
75	Чи дивитесь Ви на майбутнє дещо песимістично?		
76	Чи може Ваш настрій змінитися так різко, що радісний стан раптом зміниться на похмурий та пригнічений?		
77	Чи легко Вам вдасться підняти настрій друзів?		
78	Чи довго переживаєте почуття злості?		
79	Чи довго переживаєте горе інших людей?		
80	Чи була у Вас звичка в школі переписувати сторінку в зошиті, якщо випадково ставили в ній чорнильну пляму?		
81	Чи можна сказати, що Ви більш недовірливі й обережні, ніж довірливі?		
82	Чи часто Ви бачите страхітливі сни?		
83	Чи виникає у Вас думка кинутися з вікна або під поїзд, що наближається?		
84	Чи веселі Ви зазвичай у веселій компанії?		
85	Чи легко Ви можете відволікатися від складних питань і не думати про них?		
86	Чи важко Вам стримати себе, якщо Ви розізнилися?		
87	У розмові Ви скупі на слова?		
88	Чи могли б Ви, граючи на сцені, увійти в роль повністю перетілюючись і забути про себе?		

Оброблення результатів

- ♣ Акцентуований тип характеру визначають у балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються з ключем до опитувальника (відповіді, що збігається, дають 1 бал).

Таблиця 83. Ключ до опитувальника

Тип характеру (шкали)	Відповідь	Номери відповідей										Бали	
		7	19	22	29	41	44	63	66	73	85		88
Демонстративний (1)	“Так”	7	19	22	29	41	44	63	66	73	85	88	
	“Нї”	51	Суму балів помножити на 2										
Застрагаючий (2)	“Так”	2	15	24	34	37	56	68	78	81			
	“Нї”	12	46	59	Суму балів помножити на 2								
Педантичний (3)	“Так”	4	14	17	26	39	48	58	61	70	63	80	
	“Нї”	36	Суму балів помножити на 2										
Неврівноважений (4)	“Так”	8	20	30	42	52	64	74	86				
	“Нї”	Суму балів помножити на 3											
Гіпертимний (5)	“Так”	1	11	23	33	45	55	67	77				
	“Нї”	Суму балів помножити на 3											
Дистимний (6)	“Так”	9	21	43	75	87							
	“Нї”	Суму балів помножити на 3											
Тривожний (7)	“Так”	16	27	38	49	60	71	82					
	“Нї”	5	Суму балів помножити на 3										
Екзальтований (8)	“Так”	10	32	54	76								
	“Нї”	Суму балів помножити на 6											
Емотивний (9)	“Так”	3	13	35	47	57	69	79					
	“Нї”	25	Суму балів помножити на 3										
Циклотимний (10)	“Так”	6	18	28	40	50	62	72	84				
	“Нї”	Суму балів помножити на 3											

? Аналіз та інтерпретація результатів

✎ Підраховуючи бали за кожною шкалою опитувальника, для стандартизації результатів значення кожної шкали множать на число, вказане в табл. 83 (максимальна сума балів після множення — 24). Результати подають у вигляді “профілю особистісної акцентуації”:

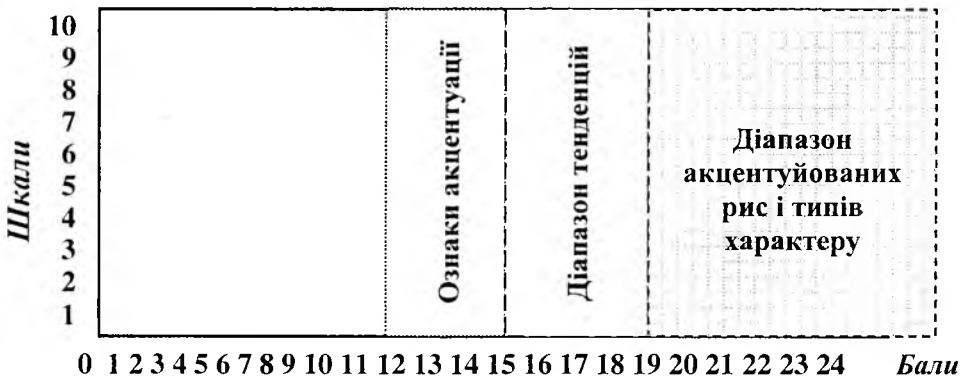

Рис. 63. Профіль особистісної акцентуації

➤ Опрацьовують результати, враховуючи, що:

- ☞ ознакою акцентуації вважають суму, що більша ніж **12 балів**;
- ☞ про тенденцію до певного типу акцентуації свідчить результат у діапазоні від **15 до 19 балів**;
- ☞ про акцентуованість рис і типів характеру свідчить результат, вищий за **19 балів**.

➤ Визначте, чи властивий Вам тип акцентуованої особистості:

Таблиця 84. Характеристика типів акцентуованих особистостей

Тип	Характеристика типів акцентуованих особистостей
1	2
К. Леонгард виокремив <i>групу акцентуації характеру</i> , в яку входять чотири типи акцентуованих особистостей	
Демонстративний (1)	Людей цього типу характеризує підвищена здатність до витіснення, демонстративна поведінка, рухливість, легкість налагодження контактів, потреба лідерства, визнання, прагнення влади, похвали, захоплення, співчуття. Вони здатні притягувати інших неординарністю мислення і вчинків, проте схильні до фантазій, брехливості, авантюризму, артистизму, позерства, безмежного егоцентризму. Демонструють високу емоційну лабільність, схильність до інтриг. Самооцінка дуже далека від об'єктивності. Можуть драгувати своєю самовпевненістю і високими домаганнями, систематично провокують конфлікти. Мають патологічну здатність до обману без жодних докорів сумління
Застрагаючий (2)	Такі люди відзначаються помірною товариськістю, схильністю до повчань, настороженістю, недовірливістю, чутливістю до образ, вразливістю, мстивістю, жорсткістю установок і поглядів, наполегливістю в досягненні своїх цілей. Вони неговіркі, занудні, зарозумілі, самовпевнені, часто страждають від уявної несправедливості щодо них. Сильно розвинуте честолюбство спонукає їх наполегливо й енергійно утверджувати свої інтереси, добиватися високих показників у будь-якій справі, за яку беруться. Часто стають ініціаторами конфліктів. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, образливість, ревності, підозрілість), інертність мислення, моторики
Педантичний (3)	Характеризуються ригідністю, інертністю психічних процесів, тривалим переживанням подій, які їх травмують. Конфліктують рідко, займаючи пасивну позицію. Водночас дуже сильно реагують на будь-які прояви порушення порядку. На роботі є бюрократами, що висувають іншим багато формальних вимог, прискіпуються без наявних на це причин. Це пунктуальні, акуратні, скрупульозні, добросовісні люди, які надають перевагу чистоті й порядку. Вирізняються посидючістю, високою якістю роботи, здатністю до частих самоперевірок, жорстко слідуєть плану, неспішні. Охоче віддають лідерство іншим людям

1	2
Неврівноважений (4)	Недостатня керованість, ослаблення контролю над прагненнями і схильностями поєднуються у людей такого типу з фізіологічними потягами. Їм характерні підвищена імпульсивність, інстинктивність, грубість, похмурість, гнівливість, схильність до хамства і лайки, низька контактність у спілкуванні, тертя і конфліктів, в яких вони є активною, провокуючою стороною. Вони зануди, дратівливі, імпульсивні, запальні, нетовариські, часто змінюють місце роботи. Для них робота чи навчання не є привабливими. Можуть бути владними, вибираючи для спілкування найслабших
<i>К. Леонгард виокремив групу акцентуації темпераменту, до якої відніс шість типів акцентуованих особистостей</i>	
Гіпертичний (1)	Людей цього типу вирізняє велика рухливість, товариськість, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки, самостійність, схильність до пустощів, нестача відчуття дистанції у відносинах з іншими. Вони майже завжди мають дуже добрий настрій, самопочуття, високий життєвий тонус, нерідко квітучий вигляд, хороший апетит, здоровий сон, схильність до переїдання та інших “радоців” життя. Це люди з підвищеною самооцінкою, веселі, легковажні, поверхові і водночас діловиті, винахідливі, блискучі співрозмовники. Вони енергійні, діяльні, ініціативні. Їм властиві спалахи гніву, роздратування, схильність до аморальних вчинків, прожектерства. Вони важко переносять жорстку дисципліну, монотонну діяльність
Дистимний (2)	Люди цього типу вирізняються серйозністю, навіть пригніченістю настрою, повільністю, слабкістю вольових зусиль. Для них характерні песимістичне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка, низька контактність, небагатослівність, навіть мовчазність, понурість, загальмованість. Це домувальники, індивідуалісти, що зазвичай ведуть замкнутий спосіб життя, уникають товариства, шумних компаній. Вони добросовісні, цінують тих, хто з ними дружить, мають загострене почуття справедливості, сповільнене мислення
Тривожний (3)	Людам цього типу властиві низька контактність, мінорний настрій, несміливість, лякливність, невпевненість у собі. Почуття власної неповноцінності намагаються замаскувати в самоутвердженні через ті види діяльності, у яких вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності. Властиві їм з дитинства образливість, чутливість, сором'язливість заважають зблизитися з тими, хто їм подобається. Нестерпність насмішок, підозріння супроводжуються невимінням постояти за себе, відстояти правду при несправедливих звинуваченнях. Рідко вступають у конфлікти, займають у них пасивну позицію, шукаючи підтримки й опори. Вони дружелюбні, самокритичні, виконавчі. Внаслідок беззахисності їх нерідко звинувачують у тому, чого вони не робили, є мішенями для жартів

1	2
Екзальтований (4)	Яскрава риса осіб цього типу — здатність захоплюватися, зачаровуватися, усміхненість, відчуття щастя, радості, насолоди. Їх характеризує великий діапазон емоційних станів: почуття у екзальтованих особистостей легко переходять у захоплення від радісних подій і до повного відчаю — від сумних. Їм властива висока контактність, балакучість, закохуваність. Такі люди часто сперечаються, але не доходять до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях можуть виступати як активною, так і пасивною стороною. Вони прив'язані до друзів і близьких, альтруїстичні, співчутливі, мають добрий смак, проявляють яскравість щирість почуттів. Можуть бути панікерами, поривчасті
Емоційний (5)	Цей тип споріднений екзальтованому, але прояви його не настільки бурхливі. Характерні емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, боязливість, тонкі почуття. Найбільш сильно виражені риси — гуманність, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність, м'якосердість. Вони радіють чужим успіхам. Вразливі, слізливі, будь-які життєві події сприймають серйозніше, ніж інші люди. Рідко вступають у конфлікти, образи носять у собі, не вихлюпуючи їх назовні. Їм властиві загострене почуття обов'язку, старанність, бережливе ставлення до природи (люблять вирощувати рослини, доглядати тварин)
Циклотимний (6)	<p>Характеризуються зміною гіпертимних і дистимних станів. Їм властиві часті періодичні зміни настрою, залежність від зовнішніх подій. Радісні події викликають у них картини гіпертимії: жага діяльності, підвищена балакучість, скачки ідей; сумні — пригніченість, сповільненість реакцій і мислення, зміну манери спілкування з іншими людьми. В підлітковому віці можна виявити два варіанти циклотимної акцентуації: типові й лабільні циклоїди.</p> <p>⇒ <i>Типові</i> циклоїди в дитинстві зазвичай створюють враження гіпертимних, проте згодом проявляється в'ялість, втрата сил, те, що раніше давалося легко, тепер потребує непомірних зусиль. Раніше шумні й жваві, вони стають в'ялими домувальниками, спостерігається втрата апетиту, безсоння чи, навпаки, сонливість. На зауваження реагують роздратуванням, навіть грубістю й гнівом, глибокою депресією, можливі суїциди. Вчать нерівно, упущене наздоганяють важко, породжують в себе нехоть до занять.</p> <p>⇒ У <i>лабільних</i> циклоїдів фази зміни настрою зазвичай коротші, ніж у типових. Погані дні змінюються більш насиченим поганим настроєм, ніж в'ялістю. В період підйому виражене бажання мати друзів, бути в компанії. Настрій впливає на самооцінку</p>

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІЦІ

Тема 6

ВИБРАНІ ПИТАННЯ ОСВІТИ Й НАВЧАННЯ ОСОБИСТОСТІ

План вивчення теми:

1. Світовий освітній простір. Головні засади Болонського процесу.
2. Дидактика як наука. Зміст освіти в сучасній школі.
3. Процес навчання, його структура.
4. Закономірності та принципи навчання.
5. Загальні методи навчання.
6. Форми організування навчання.
7. Аналіз і оцінення навчально-пізнавальної діяльності учнів

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посібник / За ред. В. Кременя; автор. колектив: М. Степко, Я. Болюбаши, В. Шинкарук, В. Грубіянюк, І. Бабин. Тернопіль, 2004.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
3. Драйден Гордон, Вос Джаинетт. Революція в навчанні / Перекл. з англ. М. Олійник. Львів, 2005.
4. Заячківська Н.М. Зміст освіти в середній загальноосвітній школі: Навч.-метод. матер. Львів, 2001.
5. Ковальчук О. Діагностування результатів навчання: Навч. посібник Львів, 2004.
6. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003.
7. Мойсеюк Н.С. Педагогіка: Навч. посібник. К., 2006.
8. Фіцула М.М. Педагогіка: Посібник. К., 2000.
9. Ягунов В.В. Педагогіка: Посібник. К., 2002.

 Ключові поняття теми: глобалізація, інформаційне суспільство, суспільство знань, Болонський процес, дидактика, категорії, зміст освіти, навчальна програма, навчальний план, навчальний посібник, підручник, структурні компоненти процесу навчання, закономірності навчання, головні дидактичні принципи організування навчального процесу, загальні методи, прийоми, засоби навчання, форми організування навчання, класно-урочна система організування навчання, урок, види, методи контролю, критерії оцінювання

6.1. СВІТОВИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР. ГОЛОВНІ ЗАСАДИ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Держава Україна активно прагне увійти до європейського співтовариства, здійснити реформи відповідно до європейських стандартів багатьох сфер життя. Чільне місце серед інших займає освіта. В Законі України “Про освіту” сказано, що освіта — це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального й економічного розвитку суспільства і держави. Отже, освіта в Україні не може залишатися поза значними глобалізаційними процесами, які сьогодні переживає весь світ. Зазвичай виокремлюють такі засади глобалізації (за *О. Габріеляном*):

 Глобалізація — об’єктивний процес трансграничного руху та взаємодії різних ресурсів і феноменів; він зачіпає інтереси світового співтовариства загалом

- *фінансові* — інтернаціоналізація фінансового капіталу та його вільний рух на світових біржах;
- *промислові* — активна експансіоністська (стосується нових ринків) політика транснаціональних компаній;
- *ринкові* — виникнення загального світового ринку як важливої складової світового господарства і поділу праці на ньому;
- *технологічні* — інтенсивний розвиток інформаційних і комунікативних засобів (що дає підстави говорити про революцію в цій сфері);
- *соціальні* — поширення моделі високотехнологічного суспільства з усіма його стандартними атрибутами — від масового споживання до ліберальної демократії, впровадження концепції відкритого суспільства з ринковою економікою та ідейним плюралізмом;
- *соціодемографічні* — активне зростання населення Землі та його вплив на природу;
- *культурні* — вестернізація культури, проникнення масової культури в усі суспільства;
- *політичні* — створення наднаціональних структур, які є адекватними процесам глобалізації й водночас стають частиною процесу.

Процеси глобалізації зумовили трансформування інформаційного суспільства у суспільство знань. Наведемо порівняльну таблицю цих двох парадигм.

Таблиця 85. Порівняння парадигм суспільства (за О. Габріеляном)

Парадигма інформаційного суспільства	Парадигма суспільства знань
Національний і певною мірою міжнародний контекст розвитку	Світовий інформаційний контекст людського розвитку
Розвиток особистості на засадах загальної грамотності та базових навичок і вмій	Індивідуальний розвиток здібностей особистості для найвищого розкриття персонального та суспільного потенціалу
Однаковий набір стандартів для всіх учнів	Індивідуальні орієнтири для розвитку кожного окремого учня
Зовнішній контроль і примусова дисципліна	Внутрішній контроль і самодисципліна
Об'єктивне оцінювання за встановленими стандартами, тестування і конкуренція	Самооцінювання і командне оцінювання
Однаковий навчальний план для всіх	Індивідуальний навчальний план як спосіб досягнення особливих цілей і виконання суспільних обов'язків
Дотримання наявних стандартів мислення, навчання і роботи	Погоджене розуміння щодо стандартів
Адаптація до наявних методів та ресурсів	Самовизначення у навчанні та роботі, співробітництво у визначенні ресурсів
Зорієнтування щодо напрямку та шляхів розв'язання проблем на авторитети, керівників	Готовність скористатися порадами авторитетів і однолітків та гнучкість у генеруванні нових можливостей. Особисті потреби, поєднані з бажаними для суспільства стандартами, що дає користь як особистості, так і суспільству

Українська система освіти сьогодні повною мірою не відповідає вимогам часу й не забезпечує можливості задоволення освітніх потреб школярів, студентів. Для неї характерними є такі проблеми: зниження якості навчання, брак педагогічних працівників, консервативність у змісті й технологіях навчання. Ці проблеми мають доволі широку географію. Зокрема, у документах ЮНЕСКО XXI століття оголошене століттям освіти, і тут йдеться про кризу освіти в усьому світі та необхідність розроблення суттєво нової моделі¹. Нова модель освіти мала б за мету вирішувати нові освітні завдання та проблеми, спричинені глобаліза-

¹ В.В. Ягунов. Педагогіка: Посібник. К., 2002. С. 217

ційними та інтеграційними тенденціями (розвиток науково-технічного прогресу, міграційні процеси, взаємопроникнення культур).

Для українського освітянського простору формою прояву процесу глобалізації є її залучення до європейської освітньої інтеграції. Процес формування спільного європейського освітнього й наукового простору, розроблення єдиних критеріїв і стандартів цієї сфери отримали назву Болонського процесу (від назви університету, розміщеного в італійському місті Болонья, де і було започатковано такі ініціативи).

 Болонський процес — це процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Його *мета* — створення до 2010 року європейського наукового та освітнього простору задля підвищення спроможності випускників реалізувати свій потенціал, збільшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентоспроможності європейської вищої школи

Розглянемо ключові позиції Болонського процесу.

- ✓ *Введення двоциклового навчання.* Запропоновано ввести два цикли навчання. Перший триває зазвичай від трьох до чотирьох років і завершується здобуттям академічного ступеня бакалавра. Навчання впродовж другого циклу дає змогу передбачати отримання ступеня магістра (через один—два роки навчання) та/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання сім—вісім років).
- ✓ *Запровадження системи кредитних одиниць.* Пропонується запровадити в усіх національних системах освіти технологію обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу рекомендують брати ECTS — Європейську систему перезарахування кредитів (залікових одиниць трудомісткості).
- ✓ *Контроль якості освіти.* Передбачається створення акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка визначатиметься не за тривалістю або змістом навчання, а за тими знаннями, уміннями й навичками, що їх отримали випускники. Відповідно до цього будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.
- ✓ *Розширення мобільності.* Виконання попередніх пунктів сприятиме істотному розвитку мобільності студентів. Одночасно ставиться питання про розширення мобільності викладацького та іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом.

- ✓ *Забезпечення працевлаштування випускників.* Одним із важливих положень Болонського процесу є зорієнтованість вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників мають знаходити як теоретичне, так і практичне застосування задля користі всієї Європи. Всі академічні ступені та інші кваліфікації європейським ринком праці мають бути затребувані, а професійне визнання кваліфікацій необхідно спростити. Уніфікації визнання кваліфікацій сприятиме використання Додатка до диплома, який рекомендовано ЮНЕСКО.
- ✓ *Забезпечення привабливості європейської системи освіти.* Одним із пріоритетів у рамках Болонського процесу є залучення в Європу якнайбільшої кількості студентів з інших регіонів світу з метою збільшення міжнародної конкурентоспроможності європейських систем вищої освіти.
- ✓ *Важливість соціального аспекту Болонського процесу.* Необхідність збільшення конкурентоспроможності має відповідати меті поліпшення соціальних характеристик загальноєвропейського простору вищої освіти. З цією метою передбачено зміцнити соціальні зв'язки і зменшити нерівності за статевими ознаками як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях;
- ✓ *Забезпечення тісніших зв'язків між вищою освітою та дослідними системами* в кожній з країн-учасниць. Загальноєвропейський простір вищої освіти на початковому етапі здобуває велику користь від спільної діяльності з європейським дослідним простором, цим самим зміцнюючи фундамент Європи Знань.

Отже, для системи освіти України Болонський процес став не лише підґрунтям для входження до європейського освітнього простору, а насамперед значним поштовхом для її оновлення, реформування, модернізації.

❓ Дослідіть у філософсько-педагогічних джерелах хронологію подій розвитку Болонського процесу та дайте відповідь на запитання:

✓ Які етапи в історії розвитку Болонського процесу є ключовими? Чому?

✓ Як Ви вважаєте, процес глобалізації зумовить небезпеку втрати вітчизняних досягнень у культурній, економічній, освітньо-виховній сферах чи ні? Відповідь обґрунтуйте.

6.2. ДИДАКТИКА ЯК НАУКА. ЗМІСТ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Поняття про дидактику

У розвитку людини, становленні її як особистості важливе місце відводять освіті і навчанню. Дослідженням й розробленням теорії освіти й навчання займається галузь педагогіки, названа *дидактикою*.

Традиційно вона намагається дати відповіді на два питання “Що вчити?” і “Як вчити?”. Проте сучасне розуміння освіти як глобальної категорії універсального змісту уточнило поле наукових досліджень дидактики, зацентрувавшись на таких проблемах: кого вчити, для чого вчити, чого вчити, як учити й якою ціною вчити (за *А. Бергом*).

 Дидактика (гр. *διδασκαλός* — навчаю) — галузь педагогіки, що розробляє теорію навчання та освіти
(*М.М. Фіцула*)

Вважають, що першим почав використовувати термін *дидактика* німецький педагог *Вольфганг Ратке* (1571—1635) для визначення наукової дисципліни, що досліджує теоретичні та методичні засади навчання. Проте статус науки дидактика отримала завдяки фундаментальній праці чеського педагога *Яна-Амоса Коменського* “Велика дидактика або та, що містить універсальну теорію вчити всіх усьому” (1632). Саме *Я.-А. Коменському* належить наукове обґрунтування принципів навчання та форм його організування, зокрема, класно-урочної системи (поділ учнів одного віку на класи, навчального часу, відведеного на навчальні роки, чверті з канікулами між ними, щоденні заняття на 45-хвилинні уроки та 10—20-хвилинні перерви). Видання цієї та низки інших праць *Я.-А. Коменського* дало поштовх розвитку значних досліджень у галузі навчання й освіти.

Інтенсивний розвиток дидактики як науки пов’язаний з дослідженнями великої когорти авторитетних зарубіжних учених, серед яких:

- *Й.-Г. Песталоцці* (1746—1827, Швейцарія) — був одним із засновників дидактики початкового навчання, прихильником природовідповідного виховання з раннього віку, гармонійного розвитку “всіх сил і здібностей людської природи”;
- *Й.-Ф. Герbart* (1776—1841, Німеччина) — розробив теорію ступенів освіти; намагався вирішити проблему виховального навчання, в процесі якого виникають різнобічні інтереси; опрацював дидактичні поради щодо розвитку в учнів уваги, спостережливості, пам’яті, мови;
- *Ф.-А.-В. Дістервег* (1790—1866, Німеччина) — проголошував прогресивні принципи дидактики: природодоцільності, культуродоцільності,

самодіяльності; створив дидактичні засади розвивального навчання; вважав, що засвоєння учнями знань можливе лише за умови виявлення ними активності у процесі навчання.

До розвитку вітчизняної дидактики причетна велика плеяда вчених, педагогів, практиків, громадських діячів, серед яких знаковими є діяльність таких персоналій: *Олександр Духнович* (1803—1865), *Костянтин Ушинський* (1823—1881), *Микола Пирогов* (1810—1881), *Борис Грінченко* (1863—1910), *Василь Сухомлинський* (1918—1970) та багато інших. У розвитку дидактики другої половини ХХ століття характерними напрямками стають розроблення теорії освіти, дослідження принципів, законів й методів організування навчального процесу, формування педагогічної майстерності вчителя (*І. Волков, І. Зязюн, В. Онищук, І. Підласий, В. Помагайба, О. Савченко, І. Синиця, І. Федоренко, С. Чавдаров*, подружжя *Чорнокозових* та багато інших).

? Чи задумувались Ви над тим, що...

- уся література, яку написали досі англійською мовою, складається з комбінацій усього 26 букв;
- усі картини, намальовані досі, — це поєднання всього трьох основних кольорів;
- усі арифметичні числа містять всього 10 цифр;
- надзвичайно складні обчислення цифровий комп'ютер виконує на основі поєднання двох цифр 0 та 1 (т. зв. двійкова система числення);
- коли ми говоримо про щось нове, то насправді маємо на увазі оригінальне, нове поєднання елементів, які вже відомі

(Д. Фабун)

У наш час дидактика як наука постійно поповнюється оригінальними ідеями ґрунтовних досліджень науковців, досвідом педагогів-практиків, що відображено у запровадженні нових підходів до організування навчального процесу. Отже, зберігаючи цінні надбання традиційної освіти, дидактика сприяє вдосконаленню, оновленню освіти і навчання згідно з потребами суспільно-економічного розвитку країни.

Безсумнівно, зміни у розумінні місії освіти і навчання для суспільства впливають на уточнення об'єкта й предмета досліджень сучасної дидактики, до визначення сутності яких є декілька підходів, які висвітлені у сучасних посібниках з педагогіки.

Так, *А.І. Кузьмінський* та *В.Л. Омеляненко* **об'єктом дидактики** вважають педагогічні явища і факти навчального процесу в його конкретно-історичному розвитку. *В.В. Ягунов* стверджує, що **об'єктом дидактики** як педагогічної науки є навчання у всьому його обсязі.

❓ До визначення **предмета дидактики** у сучасних наукових педагогічних джерелах також є низка підходів. З'ясуємо деякі з них.

Таблиця 86. Підходи вчених до визначення предмета дидактики

Вчені	Визначення предмета дидактики
<i>А.І. Кузьмінський</i> <i>В.Л. Омеляненко</i>	Предметом дидактики визначають створення й функціонування систем реальних взаємостосунків вчителя й учнів у навчальному процесі
<i>Ч. Купісевич</i>	Предметом дослідження загальної дидактики розглядає процес викладання й учіння разом із факторами, що його породжують, умовами, в яких він протікає, а також результати, до яких він призводить
<i>М.М. Фіцула</i>	Предметом дидактики вважає: <ul style="list-style-type: none"> ♦ визначення мети і завдань навчання, без чого неможливе повноцінне навчання; ♦ окреслення змісту освіти відповідно до вимог суспільства; ♦ виявлення закономірностей процесу навчання на основі його аналізу, спеціальної пошуково-експериментальної роботи; ♦ обґрунтування принципів і правил навчання на основі виявлених його закономірностей; ♦ вироблення організаційних форм, методів і прийомів навчання; ♦ забезпечення навчально-матеріальної бази, засобів навчання
<i>В.В. Ягунов</i>	Предметом дидактики вважає систему відношень: <ul style="list-style-type: none"> ♦ суб'єкт викладання — суб'єкт учіння; ♦ суб'єкт учіння — навчальний матеріал; ♦ взаємовідношення між суб'єктами учіння; ♦ основні закономірності між усіма компонентами навчального процесу

❓ Дослідіть у інших, не поданих автором, педагогічних джерелах підходи до визначення об'єкта й предмета загальної дидактики. Дайте відповідь на запитання:

- ✓ Як Ви думаете, з чим пов'язана наявність численних підходів до визначення об'єкта і предмета сучасної дидактики?

**Категорії
дидактики**

Дидактика має свій понятійний апарат — систему понять (категорій), що виражають наукові узагальнення. Розглянемо деякі з них.

Таблиця 87. Категорії дидактики

(за Н.П. Волковою, Н.Є. Мойсеюк, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуновим)

Категорія	Інтерпретація / пояснення
Навчання	Планомірна, організована, спільна і двостороння діяльність учителів і учнів, спрямована на свідоме, міцне і глибоке опанування останніми системи знань, навичок і вмінь, процес, під час якого відбувається загальна освіта, формується і розвивається особистість учня, його світогляд, засвоюється досвід людства і професійної діяльності
Освіта	Процес засвоєння систематизованих знань, навичок і вмінь, формування світогляду, розвитку пізнавальних сил (мислення, уваги, пам'яті тощо) та результат цього процесу — досягнення певного рівня освіченості
Викладання	Організування та управління вчителем пізнавальною діяльністю учнів, у результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів
Учіння	Власна навчально-пізнавальна діяльність учня
Знання	Факти, відомості, наукові теорії, закони, поняття системно закріплені у свідомості людини
Уміння	Здатність свідомо діяти на основі засвоєних знань
Навички	Автоматизовані, звичні, безпомилково виконувані дії (доведені до автоматизму уміння)

Окрім наведених у таблиці, дидактика оперує і такими категоріями, як: методи, прийоми, засоби навчання, закономірності навчання, принципи і правила навчання, функції навчання, навчальний план, навчальна програма, навчальна дисципліна, підручник, навчальний посібник.

? Проаналізуйте сутність ключових категорій дидактики. Обґрунтуйте та спробуйте зобразити схематично їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість.

**Завдання
дидактики**

Соціокультурні та економічні зміни, які переживає наша країна, значною мірою вплинули на оновлення освітньої сфери. Враховуючи їх, сучасна дидактика, вирішує такі найважливіші завдання (за А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком):

- ✓ розроблення змісту загальної і професійної освіти різних навчально-виховних закладів з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку України;
- ✓ забезпечення наукових передумов організування навчального процесу в навчальних закладах нового типу: гімназіях, ліцеях, колегіумах;
- ✓ дослідження особливостей навчання обдарованих дітей;
- ✓ обґрунтування наукових засад дальшого розвитку і підвищення пізнавальної самостійності та активності учнів у навчальному процесі;
- ✓ поглиблення досліджень, спрямованих на інтенсифікацію навчального процесу;
- ✓ обґрунтування шляхів інтеграції навчальних дисциплін;
- ✓ дослідження питань оптимізації навчального процесу на основі комп'ютеризації, використання технічних засобів навчання;
- ✓ побудова змісту і процесу навчання на основі гуманізації;
- ✓ побудова змісту освіти на основі національної культури (мови, історії, літератури та ін.);
- ✓ пошуки нових ефективних форм організування навчання на засадах демократизму і гуманізму.

Поняття про зміст освіти

Сучасні наукові школи як вітчизняні, так і закордонні активно обговорюють питання “Що треба вчити у сучасній школі?”, “Що має охоплювати зміст освіти в середній загальноосвітній школі?”. Ці питання були актуальними на всіх етапах розвитку суспільства. На кожному з них, під впливом різних факторів (соціально-економічні відносини, розвиток виробництва, науки, техніки, поширення культури, розвиток педагогічної думки, уточнення мети і завдань виховання) зміст освіти зазнавав значних змін.

|| ? Яким є розуміння поняття “зміст освіти”? Наведемо деякі з визначень сучасних науковців.

 Зміст освіти — система наукових знань, практичних умінь і навичок, засвоєння й набуття яких закладає основи для розвитку та формування особистості (Н.П. Волкова).

Зміст освіти — це не сукупність складових, а деяка “критична маса”, яка забезпечує систему загальнонаукових знань, умінь і навичок, системне мислення, загальний світогляд, ціннісні орієнтації, імпульси до самоосвіти, саморозвитку (Н.С. Мойсеюк)

Окрім наведених визначень сутності поняття “зміст освіти”, у педагогічних джерелах натрапляємо й на багато інших. Це дає підстави стверджувати, що зміст освіти є складним і багатоаспектним поняттям.

У розвитку дидактики історично склалися різні підходи до організування змісту освіти. Розглянемо їх.

Таблиця 88. Основні теорії організування змісту освіти
(за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омеляненком,
Н.С. Мойсеюк, І.П. Підласим, В.В. Ягуновим)

Теорія	Інтерпретація / пояснення
<p>Теорія формальної освіти (XVII—XIX ст.)</p>	<p>Основне завдання освіти полягало у розвитку розумового потенціалу, логічного мислення, уяви пам'яті, інтелекту учнів. Зміст освіти ґрунтується на предметах гуманітарного циклу, латинській, грецькій мові, математиці, логіці. Представники: Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Й.-Ф. Герbart, І. Кант та ін. Реалізація: теорія слугувала основою організування навчання класичних гімназій, ліцеїв. У наш час використовують у навчальному процесі в гімназіях, ліцеях гуманітарного напрямку, деяких школах. Ця теорія дала поштовх розвитку “класичної” освіти</p>
<p>Теорія матеріальної освіти (XIX ст.)</p>	<p>Основне завдання освіти полягало у здобутті прикладних знань, зосередженні на вивченні предметів природничо-математичного циклу. Критерієм відбору навчального матеріалу слугував ступінь придатності його до життя і безпосередньої практичної діяльності учнів у майбутньому. Засновник: англійський філософ Герберт Спенсер. Реалізація: підхід використовували в організуванні навчання реальних та комерційних училищ. Сьогодні — коледжі, деякі ліцеї. Ця теорія дала поштовх розвитку “реальної” освіти</p>
<p>Наведені теорії були доволі однобокими. Їхні положення, засадничі ідеї піддавалися різкій критиці прогресивних педагогів, оскільки вони не сприяли забезпеченню умов для всебічного розвитку особистості</p>	
<p>Педагогічно-центрична теорія — освіта, зосереджена на дитині (XX ст.)</p>	<p>Зміст освіти визначався інтересами та здібностями дітей, а не соціально-економічними умовами й потребами суспільства. На практиці простежується організування такої системи роботи, де діти, керуючись своїми інтересами, разом з учителем проєктували вирішення будь-якого завдання, включалися в практичну діяльність, протягом якої оволодівали певними відомостями з мови, математики й інших предметів. Зрозуміло, що такий підхід спричиняв зниження рівня освіти школярів. Автор: американський філософ, педагог Джон Дьюї</p>

❓ Проаналізуйте інші підходи до побудови змісту освіти (наприклад, теорію дидактичного утилітаризму, структуралізму чи проблемно-комплексну теорію). То ж, як на Вашу думку, чого має навчати сучасна загальноосвітня школа?

Компоненти загальної середньої освіти

У нашій країні зміст освіти має бути надійним фундаментом для “відродження і розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров’я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й транслявання культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків”¹. Його визначено як важливий напрям реформування освіти України.

Головними компонентами змісту загальної середньої освіти є:

- *система знань про природу, суспільство, способи діяльності, засвоєння яких є основою формування в учнів наукового світогляду (поняття, терміни, факти, закони, теорії, знання про способи дій);*
- *досвід практичної діяльності, тобто систему інтелектуальних та практичних умінь і навичок, що становлять основу сукупності конкретних видів діяльності, необхідних молодому поколінню для збереження надбань попередніх поколінь (практичні та інтелектуальні уміння та навички, спеціальні, загальнонавчальні);*
- *досвід творчої діяльності, який забезпечував би дальший розвиток культури людства (перенесення знань у нову ситуацію, бачення нової проблеми, бачення нової функції об’єкта, бачення структури об’єкта, альтернативне мислення);*
- *досвід ціннісного ставлення людини до навколишнього світу (оцінні знання, знання норм ставлення, уміння та навички дотримання норм поведінки).*

Документи, які визначають зміст освіти

Зміст освіти середньої загальноосвітньої школи розглянуто у багатьох державних документах, зокрема: Державна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”), законах України “Про освіту” та “Про загальну середню освіту”, Концепції 12-річної

¹ Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”). К., 1994. С. 6

загальноосвітньої школи. Важливим державним документом, у якому унормовано систему показників про освіченість особи, є Державний стандарт загальної середньої освіти.

 Державний стандарт загальної середньої освіти — звід норм і положень, які визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття

Державний стандарт загальної середньої освіти окреслює (за *Н.М. Запчківською*):

- *структуру змісту загальної середньої освіти, що встановлює загальнообов'язкову (інваріантну) та змінну (варіативну) його складові за ступенями навчання в середніх закладах освіти;*
- *національний базовий навчальний план середньої загальноосвітньої школи, який дає цілісне уявлення про змістовий склад загальної середньої освіти за галузями знань та їхнім співвідношенням, окреслює обсяги (нормативи) навчального навантаження учнів та його розподіл за освітніми рівнями і роками навчання;*
- *обов'язковий мінімум змісту навчання з кожної освітньої галузі, що входить до державного компонента;*
- *обов'язкові результати навчання на різних освітніх рівнях;*
- *компетенцію і взаємну відповідальність учасників освітнього процесу, державні гарантії в одержанні загальної середньої освіти та контроль за дотриманням вимог цього стандарту;*
- *порядок внесення змін до Державного стандарту загальної середньої освіти.*

Державний стандарт загальної середньої освіти зобов'язує загальноосвітній навчальний заклад (за *Н.П. Волковою*):

- *виконувати інваріантну складову змісту загальної середньої освіти;*
- *визначати предметну спрямованість варіативної складової змісту загальної середньої освіти, її змістове наповнення і форму реалізації на кожному ступені здобуття освіти за погодженням з відповідними органами управління освітою;*
- *вибирати і використовувати освітні програми, навчальні курси, посібники до варіативної складової змісту загальної середньої освіти у порядку, визначеному Міністерством освіти і науки України.*

Процеси інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір потребують посиленої уваги до модернізації змісту освіти. Міжнарод-

ним бюро освіти Світового освітнього співтовариства визначено такі пріоритетні напрями його оновлення:¹

- ✓ *зміна співвідношення між прагматичним та загальнокультурним компонентами освіти* (розвиток загальної культури учнів; формування у них наукових форм системного мислення);
- ✓ *зміна змісту і методології навчального процесу* (поглиблене вивчення фундаментальних законів природи і суспільства; створення принципово нових навчальних курсів, зорієнтованих на формування цілісних уявлень про наукову картину світу, на формування навиків системного її пізнання);
- ✓ *підвищення уваги до вивчення математики, фізики, хімії* (збільшення навчального часу для вивчення цих дисциплін; структурна побудова програм курсів з використанням нових наукових досягнень; забезпечення гнучкості, відкритості, варіативності програм);
- ✓ *підвищення уваги до екологічної освіти* (осмислення учнями фактів та наукових ідей, предметом яких є довкілля; формування у них екологічного світогляду, екологічної культури і мислення);
- ✓ *поглиблене вивчення економічних та технічних дисциплін, інформаційних технологій* (застосування у навчальному процесі загальноосвітніх шкіл знань з галузей інформатики, комп'ютерних технологій навчання).

? Проблема для дискусії

Світ, де житимуть наші діти, змінюється в чотири рази швидше, ніж наші школи (*Віллірд Деджетт*, директор Міжнародного центру керівництва та освіти). Проаналізуйте це висловлювання в контексті пріоритетних напрямів оновлення змісту освіти

Основними джерелами змісту освіти є базовий навчальний план, навчальна програма, підручники, посібники. Навчальний план і навчальна програма відображають зміст освіти для всіх типів навчальних закладів.

 Навчальний план — документ, у якому визначено набір навчальних предметів, що їх вивчають у закладі освіти, їхній розподіл, тижнева й річна кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, структуру навчального року (за *А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянцем*).

 Навчальна програма — документ, у якому визначено зміст і обсяг знань, умінь і навичок з кожного навчального предмета, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання (*Н.П. Волкова*)

¹ Ковальчук Л.О. Практикум з педагогіки: Навч. посібник. Львів, 2005. С. 91

Навчальні плани розробляються і затверджуються Міністерством освіти і науки України. На їхній основі укладають навчальні програми з усіх предметів, що є обов'язковими для вивчення в середній загальноосвітній школі. Відповідно до навчальних програм розробляють підручники і навчальні посібники. Вони також відображають зміст освіти для всіх типів навчальних закладів.

 Підручник — книга, що містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни відповідно до мети навчання, визначеної програмою і вимогами дидактики (за А.І. Кузьмінським, В.Л. Омеляненком).

 Навчальний посібник — книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості

(Н.П. Волкова)

6.3. ПРОЦЕС НАВЧАННЯ, ЙОГО СТРУКТУРА

Сутність процесу навчання

Зміст освіти, розв'язання його завдань реалізують у процесі навчання. Впродовж тривалого часу процес навчання розглядали через дві складові — діяльність учителя та діяльність учня. Проте сучасні підходи до визначення мети освіти (“мислячі школи”; “нація, що навчається”; “навчитися того, як учитися і як мислити”), безсумнівно, впливають і на розуміння сутності процесу навчання. Провідною думкою сучасних філософсько-педагогічних досліджень є розуміння процесу навчання як організованої суб'єкт—суб'єктної взаємодії вчителя та учнів на засадах діалогу, співпраці, партнерства.

 Яким є розуміння дефініції “процес навчання”, який зміст вкладено у це поняття? Наведемо деякі з визначень.

 Процес навчання — це специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства.

Процес навчання — двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учителя (діяльності викладання й діяльності з організування та управління навчальною діяльністю учня) і діяльності учня (учіння), спрямований на оволодіння учнями системою знань: основ наук, вмінь і навичок до їхнього практичного застосування, розвиток творчих здібностей учнів

(С.У. Гончаренко).

Процес навчання — це динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) учителя та учнів, у ході якої здійснюється стимулювання й організування активної навчально-пізнавальної діяльності школярів з метою засвоєння системи наукових знань, умінь, навичок, розвитку і всебічної вихованості особистості (Н.С. Мойсеюк)

У процесі навчання здійснюються такі **функції**:

- **освітню** (передбачає перетворення знань у надбання особистості, що навчається, вироблення умінь і навичок, застосування їх на практиці);
- **виховну** (спрямована на формування світогляду, високих моральних якостей, естетичних смаків, трудових умінь);
- **розвивальну** (спрямована на формування творчої особистості через розвиток духовних і психічних здібностей учнів, фізичних сил).

❓ Функції процесу навчання реалізують не відокремлено, а у тісній взаємодії. Спробуйте зобразити схематично структуру функцій процесу навчання, вкажіть на їхній взаємозв'язок.

Уявлення про те, як має протікати процес навчання, відбуватися динамічна взаємодія вчителя та учнів, дає його структура. Основними структурними компонентами процесу навчання визначають: цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий (методичний), емоційно-вольовий, контрольно-регулюючий, оцінно-результативний.

Розглянемо сутність кожного з етапів процесу навчання.

Таблиця 89. Структура процесу навчання
(за Н.П. Волковою, Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягуновим)

Компонент	Інтерпретація / пояснення
1	2
Цільовий	Усвідомлення педагогами мети навчання, формування позитивного ставлення учнів до навчально-пізнавальної діяльності, професійної діяльності взагалі та конкретного фаху зокрема. Відбувається постановка і роз'яснення учням <i>освітніх, виховних та розвивальних</i> цілей навчання
Стимулюючо-мотиваційний	Забезпечення розвитку потреби в навчанні й інтерес до оволодіння знаннями. Важливим є створення таких педагогічних ситуацій, у яких учень переживає задоволення від своїх успіхів у навчанні. Завдання вчителя — свідомо управляти мотиваційним моментом навчальної діяльності учнів, їхніми інтересами і потребами, формувати позитивне ставлення до навчання
Змістовий	При підготовці до заняття вчителю необхідно продумати зміст навчального матеріалу, шляхи його вивчення. У час заняття довести до свідомості учнів тему нового матеріалу, головні питання, які необхідно засвоїти, звернути увагу на уміння і навички, що їх передбачено виробити

1	2
Операційно-дійовий (методичний)	Охоплює організування вчителем практичної навчально-пізнавальної діяльності учнів за допомогою методів, форм та засобів навчання. Учні сприймають новий матеріал, осмислюють, запам'ятовують, вправляються в застосуванні теорії на практиці, повторюють з метою поглиблення і засвоєння знань, умінь і навичок
Емоційно-вольовий	Виявляється через напруження волі учня в процесі пізнавальної діяльності. Воля, емоційні процеси інтенсифікують пізнавальну діяльність школярів. Важливими є позитивні емоції, що створюють атмосферу співробітництва, поліпшують умови самостійної навчальної роботи, викликають бажання вчитися
Контрольно-регулюючий	Передбачає контроль за якістю оволодіння виучуваним матеріалом на всіх етапах процесу навчання й спонування учнів до самоконтролю. Контроль і самоконтроль забезпечують зворотний зв'язок у навчальному процесі — одержання педагогом і учнем інформації про ступінь труднощів, типові недоліки, що зумовлюють необхідність внесення у цей процес відповідних змін і постійного його вдосконалення
Оцінно-результативний	Передбачає оцінювання якості знань учнів, яке здійснюють як педагоги, так і учні. Це дає підстави визначити відповідність досягнутих результатів навчання з поставленими цілями й завданнями навчання, відзначити успіхи учнів, виявити недоліки у їхній навчальній роботі, встановити причини відхилень, проєктувати нові завдання

? Спробуйте зобразити схематично структуру власної навчально-пізнавальної діяльності. Зазначте характерні для Вас навчально-пізнавальні дії на кожному з її структурних компонентів. Який компонент процесу навчання для Вас є домінуючим? Чому?

6.4. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ

Закономірності навчання

Стійку залежність між діяльністю вчителя, діяльністю учнів та змістом навчання відображають закономірності навчання.

 Закономірності навчання — це об'єктивні, суттєві, стійкі та повторювані зв'язки між компонентами навчання, які сприяють ефективній реалізації його функцій (В.В. Ягупов).

Закономірності навчання — стійкі педагогічні явища, що основані на повторюваності фактів, навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання (Н.П. Волкова)

У навчальному процесі виокремлюють загальні та часткові закономірності (І.П. Підласий). Розглянемо *загальні закономірності*, що охоплюють своєю дією всю систему навчання (за Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягуповим):

- *закономірність цілей навчання* (залежить від рівнів і темпів розвитку суспільства, потреб і можливостей суспільства, рівня розвитку і можливостей педагогічної науки та практики);
- *закономірність стимулювання навчання* (залежить від мотивів навчання, суспільних, економічних і педагогічних стимулів);
- *закономірність змісту навчання* (залежить від суспільних потреб і цілей навчання, темпів суспільного і науково-технічного прогресу, рівня розвитку теорії та практики навчання, матеріально-технічних і економічних можливостей навчальних закладів);
- *закономірність методів навчання* (залежить від знань і навичок у застосуванні методів, мети і змісту навчання, віку суб'єктів учіння, здібностей учнів, матеріально технічного забезпечення, організуванню навчального процесу);
- *закономірність управління навчанням* (залежить від інтенсивності зворотних зв'язків у системі навчання, обґрунтованості коригувальних впливів);
- *закономірність результату навчання* (залежить від продуктивності попереднього етапу і досягнутих на ньому результатів, характеру та обсягу матеріалу, що його вивчають, організаційно-педагогічного впливу суб'єктів викладання, здібностей до уміння суб'єктів уміння, часу навчання).

Конкретні закономірності проявляються тільки в окремих компонентах системи навчання. Їх є значна кількість. Наведемо деякі з них.

- ① До *дидактичних (змістово-процесуальних)* закономірностей відносять:
- ✓ продуктивність засвоєння заданого обсягу знань, умінь (у певних межах) зворотно пропорційна кількості матеріалу, що вивчається, чи обсягові виконуваних дій;

- ✓ продуктивність засвоєння заданого обсягу знань, умінь (у певних межах) зворотно пропорційна трудності та складності виучуваного матеріалу, дій, що формуються;
  - ✓ результати навчання (у певних межах) прямо пропорційно залежать від значущості для учнів змісту навчального матеріалу, що засвоюється;
  - ✓ результати навчання залежать від способів залучення учнів до навчальної діяльності (*Л.В. Занков*);
  - ✓ продуктивність засвоєння заданого обсягу знань, умінь залежить від характеру навчальної ситуації, створеної вчителем;
  - ✓ навчання шляхом “роблення” в шість—сім разів продуктивніше, ніж навчання шляхом “слухання”.
- ② До *гносеологічних* закономірностей навчання належать:
- ✓ результати навчання (у певних межах) прямо пропорційно залежать від уміння учнів учитися;
  - ✓ продуктивність засвоєння знань, умінь (у певних межах) прямо пропорційна обсягові практичного їхнього застосування;
  - ✓ розумовий розвиток учнів прямо пропорційний засвоєнню обсягу взаємопов’язаних знань, умінь, досвідів практичної діяльності (*І.Я. Лернер*);
  - ✓ результати навчання залежать від регулярності та систематичності виконання учнями домашніх завдань;
  - ✓ продуктивність засвоєння залежить від рівня проблемності навчання, інтенсивності залучення учнів у розв’язання посильних і значущих для них навчальних проблем.
- ③ До *психологічних* закономірностей навчання відносять:
- ✓ продуктивність навчання (у певних межах) прямо пропорційна інтересові учнів до навчальної діяльності;
  - ✓ продуктивність навчання прямо пропорційна навчальним можливостям учнів;
  - ✓ продуктивність навчання (у певних межах) прямо пропорційна рівню і стійкості уваги учнів;
  - ✓ результати засвоєння конкретного навчального матеріалу залежать від здібностей учнів до конкретних знань, умінь, від індивідуальних нахилів учнів;
  - ✓ продуктивність навчання залежить від рівня, сили, інтенсивності та особливостей мислення учнів;

- ✓ продуктивність навчання (у певних межах) залежить від рівня розвитку пам'яті;
  - ✓ у підлітковому віці шкільна успішність погіршується: в 11—15 років вона у середньому на 25 % нижча, ніж у віці 6—10 і 16—17 років;
  - ✓ закон *Йоста*: із двох асоціацій однакової сили, з яких одна давніша за іншу, під час наступного повторення ліпше актуалізуватиметься давня асоціація;
  - ✓ закон *Йоста*: за решти рівних умов для досягнення критеріїв засвоєння потрібно менше спроб під час заучування матеріалу методом розподіленого учіння, ніж методом концентрованого учіння;
  - ✓ кількість повторень справляє сильний вплив на продуктивність учіння (*фон Кубе*);
  - ✓ відсоток збереження вивченого матеріалу зворотно пропорційний обсягові цього матеріалу (*Г. Еббінгауз*).
- ④ Серед *кібернетичних* закономірностей навчання виокремлюють:
- ✓ ефективність навчання (у певних межах) прямо пропорційна частоті та обсягові зворотного зв'язку;
  - ✓ якість знань залежить від ефективності контролю;
  - ✓ якість навчання прямо пропорційна якості управління навчальним процесом;
  - ✓ ефективність керування прямо пропорційно залежить від кількості та якості керівної інформації, станів і можливостей учнів, які сприймають і переробляють керівні впливи;
  - ✓ продуктивність навчання підвищується, коли модель дії, яку слід виконувати, — “*програма рухів*” — та її результати — “*програма мети*” — випереджають у мозку саму діяльність (*П.К. Анохін*).
- ⑤ До *соціологічних* закономірностей належать:
- ✓ розвиток індивіда зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він прямо чи опосередковано спілкується;
  - ✓ продуктивність навчання залежить від обсягу та інтенсивності пізнавальних контактів;
  - ✓ ефективність навчання залежить від рівня “інтелектуального середовища”, інтенсивності взаємонавчання;

? Проблема для дискусії

Розум, розтягнутий новою ідеєю, ніколи не набуває попередніх розмірів

(*Олівер Венделл Голмс*).

Проаналізуйте тезу американського науковця через призму закономірностей навчання

- ✓ ефективність навчання підвищується в умовах пізнавального напруження, зумовленого змаганням;
- ✓ престиж учня в класі залежить від: а) позиції, яку він займає; б) ролі, яку він виконує; в) академічних успіхів і досягнень; г) індивідуальних якостей;
- ✓ ефективність навчання залежить від якості спілкування учителя з учнями;
- ✓ дидактогенія (зневажливе ставлення вчителя до учнів) призводить до зниження ефективності навчання всього класу загалом, кожного учня зокрема.

ⓐ *Організаційними* закономірностями вважають:

- ✓ ефективність навчання залежить від управління;
- ✓ результати навчання (у певних межах) прямо пропорційні ставленню учнів до навчальної роботи, до своїх навчальних обов'язків;
- ✓ результати навчання (у певних межах) прямо пропорційні працездатності вчителя;
- ✓ залежність між наповненістю класу (*a*), середнім обсягом контролю поточної успішності з розрахунку на одного учня (*b*) і середньогруповою успішністю класу (*c*): $V_c < V_a < V_b$ (Г.В. Воробйов);
- ✓ розумова стомленість призводить до гальмування органів почуття: чотири години навчальних занять знижують поріг чутливості аналізаторів більше ніж удвоє (Вагер, Блажек);
- ✓ розумова працездатність дитини залежить від стану здоров'я, режиму розумової діяльності, пори року, дня тижня, часу доби (М.В. Антропова та ін.);
- ✓ активність розумової діяльності учнів залежить від розкладу навчальних занять, місця у ньому уроків фізичного виховання і праці (М.В. Антропова та ін.);
- ✓ продуктивність навчання залежить від рівня організування педагогічної праці.

У реальному навчальному процесі описані закономірності проявляються по-різному. Педагогові важливо знати й враховувати їх у професійній діяльності. Це сприятиме ефективній реалізації цілей навчання.

? Проблема для дискусії

Народна мудрість говорить: "Вбиті в голову знання — половина", "Учіння без уміння не користь, а біда". Проаналізуйте ці прислів'я у контексті закономірностей навчання

Принципи навчання

Сутність закономірностей навчання віддзеркалюється у принципах навчання, що визначають основні вимоги до змісту, організування діяльності вчителя та учнів.

? У сучасних підручниках та посібниках з педагогіки розглядають різні підходи до визначення поняття “*принципи навчання*”. Наведемо деякі з них.

 Принципи навчання (дидактичні принципи) — певна система основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність (Н.П. Волкова).

Принципи навчання — основоположні ідеї, вихідні положення, які визначають зміст, форми і методи навчальної роботи відповідно до мети виховання і закономірностей процесу навчання

(А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко).

Принципи навчання — спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організування та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм та впливають із його закономірностей

(В.В. Ягупов)

Сучасні принципи навчання поширюються на вивчення всіх дисциплін. На їхній основі розробляють конкретні рекомендації до вивчення окремих предметів, ураховуючи їхні особливості. Розглянемо головні дидактичні принципи організування навчального процесу.

Таблиця 90. Принципи навчання (за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.С. Мойсеюк, В.В. Ягуповим)

Принцип	Інтерпретація / пояснення
1	2
Науковості	Відображення вчителем у навчальному матеріалі досягнень сучасної науки й методів наукових досліджень. Сприяння учням у застосуванні достовірних фактів, явищ, процесів, розумінні сутності науково обґрунтованих законів, особливостей розвитку і становлення певних наукових відкриттів у їхньому історичному аспекті, бачення перспективи нових наукових пошуків. Залучення учнів до самостійних досліджень, озброєння доступними методами дослідницької роботи. Все це має сприяти формуванню наукового світогляду вихованців
Доступності й дохідливості викладання	Деякі автори називають його <i>принципом поступового збільшення труднощів</i> . Виявляється в компенсуванні складнощів змісту навчального матеріалу майстерним його викладанням. Чим складнішим є матеріал, тим простіше, дохідливіше слід його подавати. Принцип доступності залежить і від дотримання правила послідовності: від простого — до складного

1	2
Систематичності та послідовності	Певною мірою він є похідним від принципу науковості, оскільки кожна наука має свою систему і послідовність викладання в навчальному процесі. Потребує, аби знання, вміння і навички формувалися системно, у певному порядку, щоб кожен елемент навчального матеріалу логічно пов'язувався з іншим, а нові знання ґрунтувалися на раніше засвоєних і створювали фундамент для засвоєння інших знань. Недотримання цього принципу призводить до уривчастості знань, які важко використовувати в практичній діяльності
Свідомості й активності	Позитивний результат будь-якої діяльності залежить від активності людини. Цей принцип передбачає широке використання у навчанні проблемних методів, задіяння всіх психічних процесів, які сприяють активізації пізнання. Активному й свідомому засвоєнню знань, умінь і навичок сприяє використання різноманітних розумових операцій (порівняння і зіставлення, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, аналогії). з'ясування взаємозв'язків і взаємозумовленості у вивченому матеріалі, правильне формулювання думки при усному мовленні
Зв'язку навчання з життям	Полягає у використанні на уроках життєвого досвіду учнів, розкритті практичної значимості знань, застосуванні їх у практичній діяльності; участі школярів у громадському житті. Передбачає постійне звернення педагога і учнів до новітніх досягнень науки, техніки, культури, мистецтва, проблем суспільного життя нашої країни та світового простору
Наочності	Передбачено навчання на основі живого сприймання конкретних предметів і явищ дійсності або їхніх зображень. Використання наочності у навчанні сприяє поєднанню конкретного з абстрактним, раціонального з ірраціональним, теоретичних знань з практичною діяльністю
Міцності знань, умінь і навичок	Необхідно, щоб знання, вміння, навички, світоглядні та інші ідеї були осмислені, добре засвоєні й тривалий час зберігалися в пам'яті. Реалізація принципу потребує повного циклу навчально-пізнавальних дій учнів: первинного сприймання й осмислення навчального матеріалу, його наступного глибшого осмислення, запам'ятовування, застосування засвоєних знань на практиці, а також їхнього повторення і систематизації
Емоційності навчання	Реалізується через жвавий, образний виклад матеріалу, мову вчителя; використання засобів і прийомів формування позитивних емоцій учнів; використання цікавих, педагогічно доцільних прикладів у навчально-виховному процесі; проявлення поваги й інтересу у ставленні до учнів; підтримки віри у власні сили, можливості досягнення успіхів у навчанні; доглянутий зовнішній вигляд

Варто зауважити, що у посібниках з педагогіки розглядають різні підходи до класифікації принципів навчання. Їхня кількість, ієрархія та формулювання значно різняться. Так, останнім часом у педагогіці виокремлюють такі принципи навчання: демократизації, гуманізації та гуманітаризації, виховання здорової дитини, диференціації навчального процесу, оптимізації навчально-виховного процесу, нетрадиційності системи навчання. Це свідчить про те, що на обґрунтування принципів навчання впливають на лише педагогічні закономірності, а й зміни соціального, філософського, психологічного, гносеологічного характеру, що відбуваються як у системі освіти, так і у суспільстві загалом.

? Проаналізуйте історичні підходи до визначення принципів навчання Я.-А. Коменського або К.Д. Ушинського. На Вашу думку, які з них є актуальними для нашого часу, а які, можливо, втратили свою доцільність? Відповідь обґрунтуйте.

6.5. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Ефективність навчально-виховної діяльності, досягнення її освітніх, розвивальних та виховних цілей визначають за характером взаємопов'язаних дій учителя з учнями та засобами, які для цього використовують. Охарактеризуємо ключові поняття цього питання.

 Метод навчання — це взаємопов'язана діяльність вчителя та учнів, спрямована на засвоєння учнями системи знань, набуття умінь і навичок, їхнього виховання і загальний розвиток (*Н.П. Волкова*).

 Прийоми навчання — це складова методу, певні разові дії, спрямовані на реалізацію вимог тих чи інших методів

(*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*).

 Засоби навчання — це значний обсяг навчального обладнання, що його використовують у системі пізнавальної діяльності (книги, картини, зошити, письмове приладдя, лабораторне обладнання, технічні засоби навчання та ін.) (*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*)

Загальні методи навчання є багатомірним педагогічним явищем, що містить у собі низку аспектів:

- *гносеологічний* (відповідність закономірностям пізнання);
- *логіко-змістовний* (використання методів навчання відповідно до законів мислення і змісту навчального матеріалу);
- *психологічний* (урахування психологічних механізмів пізнання);
- *педагогічний* (досягнення навчальної мети).

Кожен метод охоплює дії педагога (викладання) та навчально-пізнавальні дії учня (учіння). Характер взаємодії між вчителем і учнем визначає парадигму національної системи освіти, зорієнтованість усього навчального процесу. Так, якщо у ньому переважатимуть методи викладання, то це буде свідчити про авторитарну парадигму освіти, а якщо переважатимуть методи співтворчості, співробітництва — про гуманітарну.

В сучасній дидактиці є різні підходи до класифікацій методів навчання. Чимало науковців-дидактів працювали над розробкою, обґрунтуванням класифікації методів навчання, беручи за основу різні ознаки.

Так, поширеними є класифікації методів навчання за:

- ✓ джерелами знань (*Д.О. Лорджіпанідзе, Є.А. Голанд, Н.М. Верзілін*);
- ✓ характером логіки пізнання (*І.Я. Лернер, М.М. Скаткін*);
- ✓ рівнем проблемності засвоєння знань і рівнем учіння (*М.І. Махмутов*);
- ✓ ступенем керування навчальною роботою (*П.І. Підкасистий, В.Ф. Паламарчук, В.І. Паламарчук*);
- ✓ за дидактичними цілями та завданнями (*В.О. Оніщук*) та ін.

Методи навчання класифікують також як: *загальні* (можна використовувати в процесі навчання будь-яких дисциплін) і *спеціальні* (застосовують для викладання окремих предметів, але не можуть бути використані при викладанні інших предметів).

Найбільш поширеною є класифікація методів за рекомендаціями *Ю.К. Бабанського*. В її основі лежить підхід, у якому враховано одночасно навчальну дільність вчителя та пізнавальну діяльність учнів. Ця класифікація охоплює такі групи методів:

- *методи організування та здійснення навчально-пізнавальної діяльності* (сукупність методів: *словесних, наочних практичних*, які спрямовані на передавання і засвоєння учнями знань, формування умінь і навичок);
- *методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності* (спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, що стимулюють пізнавальну активність і сприяють збагаченню учнів навчальною інформацією);
- *методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності* (забезпечують одержання зворотної інформації про зміст, характер і досягнення у навчально-пізнавальній діяльності учнів та про ефективність праці вчителя).

Розглянемо групи методів зазначеної класифікації.

Таблиця 91. Методи навчання (за Ю.К. Бабанським)

Метод	Інтерпретація / пояснення
1	2
Методи організування та здійснення навчально-пізнавальної діяльності	
① Словесні методи навчання	
Розповідь	Образний, динамічний, емоційний виклад інформації про різні явища і події. Інколи цей метод називають “малювання словом”. Метод розповіді використовують на всіх рівнях навчання, але найчастіше — у молодших класах на уроках читання, природознавства, образотворчого мистецтва тощо. Характерним для методу є брак взаємних питань між учителем і учнями, незначна тривалість (10—12 хв)
Пояснення	Словесне тлумачення понять, явищ, слів, термінів, принципів дій, прикладів тощо. Головне завдання — розкриття причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку природи, суспільства, людського мислення
Бесіда	Діалогічний метод навчання, коли вчитель за допомогою вдало поставлених запитань спонукає учнів відтворювати раніше набуті знання, робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу Розрізняють <i>типи</i> бесід: ♦ <i>відтворюючу</i> (призначена для закріплення у пам'яті учнів вивченого матеріалу і перевірки ступеня засвоєння); ♦ <i>систематизуючу</i> (узагальнення і систематизація знань); ♦ <i>евристичну</i> (розвиток творчого мислення учнів)
Інструктаж	Короткі, лаконічні, чіткі вказівки (рекомендації) щодо виконання дій. Поділяють на: ♦ <i>вступний</i> — проводять перед початком самостійної роботи учнів, щоб довести мету й способи виконання завдань; ♦ <i>поточний</i> — проводять у процесі самостійної роботи; розрахований на допомогу окремим учням, та якщо помилки є типовими, то роз'яснюють усім учням; ♦ <i>заключний</i> — підведення підсумків, демонстрування ліпших робіт, їхнє оцінювання, визначення дальших перспектив
Робота з книгою	Приналежність цього методу до групи словесних методів дещо умовна. Самостійну роботу з книгою розглядають як один з найважливіших методів набуття систематичних, міцних і ґрунтовних знань. Учні повинні зрозуміти, що основне джерело отримання наукової інформації — не вчитель, а книга

1	2
Лекція	<p>Інформаційно-доказовий виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу. Поширення набула у вищих закладах освіти. У школі лекцію використовують зазвичай у старших класах для узагальнення і систематизації знань після вивчення однієї або декількох взаємопов'язаних тем. Розрізняють:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>вступні</i> — дають загальне уявлення про завдання, зміст дисципліни, розкривають структуру і логіку розвитку конкретної галузі науки, сприяють розвитку в учнів інтересу до предмета з метою його творчого засвоєння; ♦ <i>тематичні</i> — присвячують розкриттю конкретних тем навчальної програми; ♦ <i>оглядові</i> — сприяють належному взаємозв'язку і наступності між теоретичними знаннями і практичними вміннями та навичками учнів; читають перед іспитами, виконанням практичних, творчих, самостійних робіт; ♦ <i>заклучні</i> — підсумовують вивчений матеріал через виділення вузлових питань, зосереджують увагу на практичному значенні здобутих знань; стимулюють інтерес до вивчення дисципліни
② Наочні методи навчання	
Демонстрування	Передбачено використання рухомих засобів наочності, приладів, дослідів, технічних установок тощо
Ілюстрування	Оснащення ілюстраціями статичної (нерухомої) наочності (плакатів, малюнків, картин, карт, схем, графіків та ін.)
Самостійне спостереження	Передбачено сприймання певних предметів, явищ, процесів у природному і виробничому середовищі без втручання у ці явища і процеси
③ Практичні методи навчання	
Лабораторні роботи	Вивчення у школі природних явищ за допомогою спеціального обладнання; виконують за завданням учителя в спеціально пристосованому приміщенні (лабораторії), де є необхідне обладнання (прилади, столи, витяжні шафи та ін.). Така робота сприяє поєднанню теорії з практикою, виробленню вмінь працювати з приладдям, опрацьовувати, аналізувати результати вимірювань і науково обґрунтовано оцінювати їх

1	2
Практичні роботи	Зорієнтовані на застосування учнями знань у ситуаціях, наближених до життєвих. Передбачають безпосереднє використання знань учнів у суспільно корисній праці (заміряння, зіставлення, визначення ознак та властивостей предметів, формулювання висновків)
Графічні роботи	Відображення знань учнів у кресленнях, графіках, діаграмах, гістограмах, таблицях, ілюстраціях, ескізах, замальовках із натури. Виконують за завданням і під керівництвом учителя. Застосовують під час вивчення теоретичних навчальних предметів на всіх етапах шкільного навчання
Вправи	<p>Це цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій (розумових, практичних) з метою формування умінь та навичок. За <i>формою навчальної роботи</i> вправи поділяють на:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>усні</i> — використовують при викладанні всіх предметів (лічба на уроках математики, усні вправи з мови, розповідь з історії, літератури, опис у географії, фізиці тощо); ♦ <i>письмові</i> — виконують при вивченні різних предметів, найчастіше — мови та математики (переписування, диктанти, стилістичні вправи, творчі роботи та повідомлення); ♦ <i>графічні</i> — складання таблиць, креслень діаграм, графіків, карт, деталей машин, розв'язування задач з алгебри графічним методом тощо; ♦ <i>технічні</i> — стосуються виконання розмітки, рубання зубилом у слюсарній справі тощо. <p>Щодо <i>навчальної мети</i> вправи бувають:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>вступні</i> — вчитель поєднує пояснення з демонстрацією дій, а учні повторюють їх за вчителем; ♦ <i>пробні</i> — застосовують, коли новий матеріал ще недостатньо засвоєний учнями; розрізняють: попереджувальні (пояснення учня передують виконанню дії), коментовані (пояснення і виконання дії збігаються) і пояснювальні (дія передують поясненню щодо її виконання); ♦ <i>тренувальні</i> — передбачають більший ступінь самостійності учнів, поступове наростання складності; це вправи за зразком, інструкцією, за завданням без зразка і докладних вказівок учителя; ♦ <i>творчі</i> — застосування знань, умінь і навичок у нових життєвих ситуаціях, розв'язування задач із зайвими або неповними даними тощо

1	2
Дослідні роботи	Пошукові завдання, проєкти, що передбачають індивідуалізацію навчання, розширення обсягу знань учнів, використовують на факультативних, гурткових заняттях з метою підготовки учнів до виконання навчальних завдань на найвищому рівні пізнавальної активності та самостійності
Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності	
① Методи формування пізнавальних інтересів учнів	
Метод створення ситуації новизни навчального матеріалу	Передбачено окреслення нових знань у процесі викладання, створення атмосфери морального задоволення від інтелектуальної праці. Відчуття збагачення знаннями спонукає учнів до самовдосконалення
Метод опори на життєвий досвід учнів	Полягає у використанні вчителем у навчальному процесі життєвого досвіду учнів (фактів, явищ, які вони спостерігали в житті, навколишньому середовищі або в яких самі брали участь) як опори при вивченні нового матеріалу. Це викликає в учнів інтерес, бажання пізнати сутність спостережуваних явищ
Метод пізнавальних ігор	Сприяє створенню емоційно-піднесеної атмосфери, засвоєнню матеріалу за допомогою емоційно насиченої форми його відтворення. Пізнавальні ігри (ділові, ситуаційні рольові, моделюють життєві ситуації, стосунки людей, взаємодію речей, явищ. Вони можуть бути основною або допоміжною формою навчального процесу
Метод створення відчуття успіху в навчанні	<p>Постійне відчуття учнем успіху в навчанні зміцнює впевненість у власних силах, пробуджує почуття гідності, бажання вчитися; усвідомлення особистих індивідуальних досягнень, оцінюване вчителем як успіх, перемога над собою, є стимулами дальшого розвитку особистості; створення для учнів ситуації успіху передбачає використання вчителем спеціальних прийомів індивідуально-особистісної підтримки, серед яких найпоширенішими є:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>еврика</i> — створення умов, за яких учень, виконуючи навчальне завдання, несподівано для себе робить висновки, який розкриває раніше йому невідомі можливості; отриманий результат має бути новим, цікавим, оригінальним, відкривати нові перспективи пізнання; вчитель має помітити це, підтримати учня і поставити перед ним нові завдання, надихнути на їхнє вирішення;

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>навмисна помилка, або “Допоможи мені”</i>, — передбачає використання вчителем навмисно зроблених помилок з метою привернути увагу учнів, звернення до них за допомогою, що пробуджує почуття гідності (знайшов помилку вчителя), стимулює бажання вчитися
<p><i>Диспут та навчальна дискусія</i></p>	<p>Публічна суперечка на наукову чи суспільно важливу тему; суперечка, обговорення певного питання. Суть його в обміні думками між учнями, вчителями й учнями, що вчить їх мислити самостійно, сприяє розвитку аналітичних навичок. Ці методи створюють оптимальні умови для збагачення учнів навчальною інформацією, дають змогу запобігати можливим помилковим тлумаченням, учити аргументувати, доводити, обстоювати власну думку, критично ставитися до чужих і власних суджень, сприяти створенню атмосфери доброзичливості, поваги до думок інших</p>
<p>② Метод стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні</p>	
<p><i>Метод стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні</i></p>	<p>Передбачено показ учням суспільної та особистої значущості учіння; висунення вимог, дотримання яких означає виконання ними свого обов'язку; привчання їх до дотримання висунутих вимог; заохочення до сумлінного виконання обов'язків; оперативний контроль за виконанням вимог і в разі потреби — вказівки на недоліки та зауваження</p>
<p>Методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності</p>	
<p><i>Метод усного опитування</i></p>	<p>Це найпоширеніший і найбільш ефективний метод опитування. Його використовують при вивченні майже всіх предметів. Полягає у з'ясуванні рівня знань учня завдяки прямому контакту з ним під час індивідуальної бесіди</p>
<p><i>Письмовий контроль</i></p>	<p>Особливістю цього контролю є глибина відповідей на запитання і виконання практичних дій, більша тривалість проведення і підведення підсумків. Його проводять у формі письмових відповідей на запитання, письмового розв'язання задач, предметних диктантів (математичних, фізичних тощо), які дають змогу оперативно визначити якість знань учнів</p>

1	2
Графічна контрольна перевірка	Передбачено графічну форму відповіді учня на запитання, коли обчислення або знаходження різних величин здійснюють за допомогою креслення, графіка, малюнка, векторної діаграми тощо. Виконання графічного завдання потребує додаткового приладдя (лінійки, циркуля, транспортира та ін.). Особливий вид графічної перевірки — робота з контурними картами
Практична контрольна перевірка	Передбачено практичне вирішення контрольних завдань (складання схем, вмикання вимірювальних приладів, зняття показників приладів, ремонт, регулювання або технічне обслуговування обладнання та ін.). Найчастіше вдаються до неї при вивченні прикладних спецпредметів. Залежно від характеру контрольних завдань розрізняють <i>синтезований</i> (учням дають завдання, відповіді на які потребують узагальнених знань, умінь і навичок) та <i>ймовірний контроль</i> (перевірка всієї системи знань питаннями, відповіді на які віддзеркалюють цю систему)
Тестові методи перевірки знань	Вони становлять систему завдань для оцінювання знань учня, студента за допомогою кількісних норм. Здебільшого передбачено вибір особою, яка проходить тестування, однієї з кількох запропонованих відповідей. На відміну від традиційних методів контролю, орієнтованих головню на перевірку засвоєння конкретних знань, тестовий контроль спрямований на перевірку засвоєння ключових елементів навчального матеріалу. Він відрізняється більшою об'єктивністю, усуває суб'єктивізм, скорочує час на перевірку, сприяє дотриманню єдності вимог, запобігає випадковості при оцінюванні знань, забезпечує сприйняття учнем оцінки як об'єктивної, дає змогу статистично опрацювати одержані результати. У шкільній практиці найпоширенішими є: <ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>тести досягнень</i> використовують для оцінювання рівня розвитку логічного мислення учнів, оволодіння ними розумовими операціями, науковими принципами, основними законами та ін.; ♦ <i>тести креативності</i> — використовують для оцінювання творчих здібностей учнів, уміння знаходити нетрадиційні способи вирішення проблемних завдань; ♦ <i>критеріально-орієнтовані</i> — використовують для визначення динаміки індивідуальних досягнень щодо певного критерію (наприклад, динаміки розвитку уміння)

1	2
Програмовий контроль	Полягає у висуванні до всіх учнів стандартних вимог у процесі перевірки однакових за кількістю і складністю контрольних завдань, запитань. Оцінювання знань здійснюють за допомогою різних автоматизованих та технічних пристроїв
Іспити (екзамени)	Екзамени сприяють підвищенню відповідальності вчителя і кожного школяра за свою роботу, сприяють систематизації вивченого, вихованню в учнів вимогливості до себе тощо. Іспити проводять методом письмової роботи, бесіди, практичної, лабораторної роботи, тестування, захисту учнівських науково-дослідних робіт. За результатами навчання учням (випускникам) видають відповідний документ (табель, свідоцтво, атестат, довідку)

? Проаналізуйте інші підходи до визначення класифікації методів навчання. Зазначте критерій, який лежить в її основі. У чому Ви вбачаєте доцільність знання учителем сутності різних класифікацій методів навчання? Відповідь обґрунтуйте.

6.6. ФОРМИ ОРГАНІЗУВАННЯ НАВЧАННЯ

Ефективність навчально-виховної діяльності, досягнення її освітніх, розвивальних та виховних цілей визначають не лише за характером взаємин педагога з учнями, засобами, які для цього використовують, але й за формою організування цієї взаємодії.

? Що охоплює поняття “форма організування навчання”? Розглянемо такі дефініції.

Форма організації навчання — це спосіб організації навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі

(Н.П. Волкова, Н.Є. Мойсеюк).

Форма організації навчання — це обмежена в часі і просторі взаємообумовлена діяльність вчителя й учнів (А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко).

Форма організації навчання — як дидактична категорія означає зовнішній бік організації навчального процесу, що пов'язаний з кількістю учнів, часом і місцем навчання, а також із порядком його здійснення (В.В. Ягунов)

У процесі історичного розвитку шкільництва склалися різноманітні форми навчання. Розглянемо деякі з них.

Таблиця 92. Форми організування навчання в історичному аспекті
(за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком,
Н.С. Мойсеюк, В.В. Ягуновим)

Форма	Сутність
1	2
Індивідуальна	Сутність цієї форми навчання полягає в тому, що учитель навчав кожного учня індивідуально. Це давало змогу враховувати індивідуальні можливості учнів і визначати зміст, форми і методи навчальної роботи. Сприяло ефективності навчального процесу. Проте з погляду соціально-економічної діяльності індивідуальне навчання не стало домінуючим, оскільки воно не давало можливості охопити навчанням велику кількість дітей та було надто дорогим. Елементи індивідуального навчання використовують і нині (індивідуальні консультації, репетиторство, навчання гри на музичних інструментах, вокалу та ін.)
Групова	Набула значного поширення в період середньовіччя і залишалася в багатьох школах Європи й у ХІХ ст. Учитель навчав групу дітей, які перебували на різних рівнях вікового й інтелектуального розвитку. Таке навчання давало змогу навчити основам грамоти (читати, писати, рахувати) чималу кількість дітей (порівняно з індивідуальним навчанням). Та все ж воно було примітивним, оскільки в одній кімнаті треба було навчати дітей, які перебували на різних ступенях освіти (перший, другий або третій роки навчання). На сьогоднішній день цю форму навчання використовують у малокомплектних сільських школах, де на уроці одночасно навчаються учні різних класів
Класно-урочна	Бере свій початок з діяльності братських шкіл України і Білорусії. Її сутність полягала в тому, що вчитель одночасно навчав чималу групу дітей (до 45 осіб), які мали приблизно однаковий рівень анатомо-фізіологічного і психічного розвитку; заняття проводили у класній кімнаті, за постійним розкладом і регламентом. Наукове обґрунтування класно-урочної форми навчання здійснив чеський педагог <i>Я.-А. Коменський</i> у фундаментальній праці “Велика дидактика” (1657 р.). З цього часу урок став головною формою навчання в усіх школах світу. Педагоги постійно працювали і продовжують працювати над його вдосконаленням
Белл-Ланкастерська	Виникла наприкінці ХVІІІ—поч. ХІХ століття в Англії. Назва пов’язана з іменами її авторів — священика <i>Е. Белла</i> і вчителя <i>Дж. Ланкастера</i> . Сутність її полягала у тому, що при нестачі вчителів, одному вчителеві доручали навчати 250—300 учнів різного віку. Одноосібно вчитель не міг це зробити. Ідею реалізовували так: учнів розділяли на групи

1	2
	<p>по 25—30 осіб; до кожної групи прикріплювали старшого учня (монітора); учитель спочатку навчав грамоти старших учнів, а вони розходилися по своїх групах і навчали своїх товаришів; монітори відповідали за порядок і дисципліну у групах. Таке навчання ще називали “взаємним”. Свого часу цю систему запроваджували у вітчизняній школі: вона виправдовувала себе там, де не вистачало вчителів. Проте значного поширення не набула, оскільки не забезпечувала необхідної підготовки дітей</p>
<i>Дальтон-план</i>	<p>Виникла на початку ХХ ст. у США під впливом філософської концепції екзистенціалізму з метою формування у дітей ініціативності, самостійності, винахідливості, діловитості. Вперше описала і запровадила цю форму навчання вчителька з м. Дальтона <i>Е. Паркхерст</i>. Технологія навчання була такою: зміст навчального матеріалу з кожної дисципліни ділили на частини (блоки), кожен учень у формі плану отримував індивідуальне завдання, самостійно працював над його виконанням, звітував, набираючи певну кількість балів, а потім отримував чергове завдання. Вчитель відігравав роль організатора, консультанта. Учні з класу до класу пересували не після закінчення навчального року, а залежно від рівня оволодіння програмним матеріалом (три—чотири рази на рік). Таке навчання сприяло формуванню самостійності, ініціативності, позитивно впливало на інтелектуальний розвиток особистості. Разом з тим розвивало “нездорове” суперництво, індивідуалізм. Елементи цієї системи застосовують у заочному навчанні</p>
<i>Бригадно-лабораторна</i>	<p>Виникла у 20-х роках минулого століття в радянській школі. Це була спроба модернізувати систему дальтон-плану, але будувати навчання на колективістських засадах. Учні класу розділяли на бригади (по п’ять—дев’ять осіб), очолювали які обрані бригадири; навчальні завдання у вигляді планів давали бригаді, що й мала працювати над його виконанням; через певний період часу бригадир звітував перед педагогом про виконання завдання, за чим і оцінювали роботу членів бригади. Цю форму навчання наполегливо впроваджували державні органи як універсальну не лише в загальноосвітніх школах, але й в середніх та вищих професійних навчальних закладах. Насправді це призводило до знесоблення навчальної праці значної частини учнів, зниження рівня знань, породжувало конфлікти в бригадах. Проте деякі її елементи виявилися ефективними: групові завдання при виконанні лабораторних і практичних робіт, самостійне опрацювання підручника, додаткової та допоміжної літератури</p>

? Розгляньте інші історичні форми організування навчання. Визначте їхні особливості. Простежте застосування його елементів у сучасній школі.

Як бачимо, педагогічна практика має багату пропозицію форм організування навчання. Та тією, що витримала перипетії часу, чим підтвердила свою ефективність, є *класно-урочна система навчання*. Її використовують у багатьох країнах (у т. ч. й в Україні).

Позитивні особливості:

- ґрунтується на закономірностях процесу засвоєння навчального матеріалу, дає змогу передбачати засвоєння нового матеріалу в невеликих обсягах, планомірно і послідовно, з чергуванням різних видів розумової та фізичної діяльності;
- дає змогу забезпечувати єдність системи навчання в масштабі всієї країни, що полегшує планування і складання програм з навчальних предметів;
- її використання полегшує виховання в учнів почуття колективізму, дає можливість використовувати фронтальні форми роботи з усім класом.

До *недоліків* віднесено: її зорієнтованість у процесі навчання на середнього учня, допуск необхідності залишати учнів на повторний курс, якщо вони не засвоїли один чи два предмети; не дає можливості на індивідуальний підхід до учнів, достроково освоїти програму.

В школах України класно-урочна система має такі *організаційні ознаки*:

- ✓ навчальний рік у загальноосвітньому навчальному закладі починається 1 вересня і закінчується не пізніше 1 липня наступного року;
- ✓ тривалість навчального року зумовлена виконанням навчальних програм з усіх предметів, але не може бути меншою 175 робочих днів у загальноосвітньому навчальному закладі I ступеня (1—3 (4) класи) та 190 робочих днів — II—III ступенів (5—11 (12) класи);
- ✓ комплектування класів відбувається в межах одного віку та чисельності, визначених Положенням про загальноосвітній навчальний заклад (не більше 30 учнів);
- ✓ навчально-виховний процес здійснюється за різними формами: урок, лекція, лабораторно-практичне та семінарське заняття, навчально-виробнича екскурсія, диспут тощо;
- ✓ відвідування уроків школярами є обов'язковим;

- ✓ навчальний рік розподілено на чверті, півріччя, семестри, триместри, між якими є канікули різної тривалості. Тривалість канікул протягом навчального року не може бути меншою 30 календарних днів.

Ключовим компонентом класно-урочної системи організування навчання є урок. Наведемо підходи до визначення сутності цього поняття.

 Урок — це “відрізок” навчального процесу, який є вікінчним у смислового, часового й організаційного відношенні, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі (*Н.С. Мойсеюк*).

Урок — логічно закінчена, цілісна, обмежена в часі частина навчально-виховного процесу, яку проводять за розкладом під керівництвом учителя з постійним складом учнів (*Н.П. Волкова*).

Урок — це форма організації навчання, коли вчитель проводить заняття в класній кімнаті з постійним складом учнів, які мають приблизно однаковий рівень фізичного і психічного розвитку, за розкладом і регламентом
(*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*).

Урок — це така форма організації навчання, за якої навчальні заняття проводяться вчителем із групою учнів постійного складу, одного віку й рівня підготовленості протягом точно встановленого часу, за сталим розкладом (*В.В. Ягунов*).

У сучасній дидактиці відомі різні класифікації уроків, залежно від взятих за основу ознак. Так, *за способами їхнього проведення* виділяють: урок-лекцію; кіноурок; урок-бесіду; урок-екскурсію; урок самостійної роботи учнів у класі; урок лабораторної роботи. *За загальнопедагогічною метою* організування занять розрізняють: урок вивчення нового матеріалу; вдосконалення знань, умінь і навичок; контролю та корегування знань, умінь і навичок. Залежно від *дидактичної мети*: спеціалізований урок (переважає одна мета); комбінований (дві або більше рівнозначні мети). Різновидами спеціалізованого уроку є: урок засвоєння нових знань; урок засвоєння умінь та навичок; урок застосування знань, умінь та навичок; урок контролю та корегування знань, умінь та навичок; урок узагальнення та систематизації знань.

Хоча сьогодні у загальноосвітніх школах використовують різноманітні форми навчання, та урок залишається основною формою навчання в усіх типах навчальних закладів.

6.7. АНАЛІЗ ТА ОЦІНЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

Невід'ємним компонентом навчального процесу є аналіз та оцінення знань, умінь і навичок учнів (контроль за навчанням). Проведення вчителем систематичного контролю за навчанням дає можливість охарактеризувати рівень навчальних досягнень учнів, відмітити його позитивні аспекти, виокремити негативні та з'ясувати причини, що їх зумовили, визначити конкретні шляхи до їхнього усунення.

Види контролю

Оцінювання знань, умінь здійснюється вчителем на різних етапах навчального процесу з використанням комплексу видів, методів контролю та критеріїв оцінення. Зважаючи на дидактичну мету, використовують різні види контролю за навчанням.

Таблиця 93. Види контролю (за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягуповим)

Вид	Сутність
Попередній контроль	Носить діагностичний характер. Здійснюють перед вивченням нового матеріалу для з'ясування якості опорних знань, навичок і умінь з метою їхньої актуалізації та корегування, встановлення необхідних внутріпредметних і міжпредметних зв'язків
Поточний контроль	Здійснюють у процесі вивчення нового матеріалу для з'ясування якості засвоєння учнями знань, навичок і умінь з метою їхнього корегування
Періодичний (тематичний) контроль	Пов'язаний із перевіркою рівня знань, умінь та навичок учнів після вивчення певного розділу чи великої теми з конкретної навчальної дисципліни
Підсумковий контроль	Має на меті з'ясувати рівень засвоєння учнями навчального матеріалу в кінці навчального року або після завершення вивчення навчальної дисципліни. Його проводять у формі заліків, скзаменів
Комплексний контроль	Передбачено перевірку рівня засвоєння знань, умінь та навичок з кількох суміжних дисциплін, які забезпечують комплексний підхід до формування світогляду учнів. Наприклад, можна з'ясувати рівень знань учнів з історії, літератури, народознавства, що стосуються певної історичної епохи

Методи контролю

Зворотний зв'язок у навчально-виховному процесі відбувається за допомогою таких основних методів контролю знань, умінь і навичок учнів, як усна перевірка, письмова перевірка, графічна перевірка, практична перевірка, тестова перевірка.

Таблиця 94. Основні методи контролю

(за А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягуповим)

Вид	Характеристика
Усна перевірка	Сьогодні їй відведено головні позиції в школах та вищих навчальних закладах. Техніка усної перевірки полягає в тому, що учитель пропонує учням певні запитання, учні мають дати на них відповіді, використовуючи усне мовлення. Цей метод сприяє розвитку в учнів уміння мислити, грамотно висловлювати думки в логічній послідовності, розвивати культуру усного мовлення. Використання методу потребує від учителя значних зусиль і майстерності, оскільки потрібно: грамотно формулювати запитання, спонукаючи учнів до активного мислення, будувати систему запитань у певній логічній послідовності, уважно слухати відповіді учнів, урахувати індивідуальні особливості школярів. Проте цей метод не позбавлений недоліків: він призводить до неефективного використання часу на уроці
Письмова перевірка	Порівняно з усною більш ефективна, оскільки всі учні класу отримують завдання для підготування письмових відповідей. Сприяє підвищенню самостійної пізнавальної діяльності учнів, формуванню культури писемного мовлення, ефективності використання навчального часу
Графічна перевірка	Спрямована на виявлення вмінь і навичок учнів у процесі виконання різних видів графічних робіт з різних дисциплін навчального плану. Це робота з контурними картами, побудова таблиць, схем, графіків, діаграм та ін. Такий метод набув широкого використання у середніх і особливо у старших класах, оскільки спрямований на узагальнення знань, систематизацію певних процесів, технологій. Все це сприяє підвищенню самостійності учнів у процесі учіння, оволодіння методами навчальної діяльності
Практична перевірка	Тісно пов'язана із залученням учнів до конкретної практичної діяльності, під час якої перевіряють уміння учнів застосовувати знання на практиці, а також рівень сформованості вмінь і навичок. Логічно така перевірка впливає із сутності процесу пізнання, в якому практика має спонукальну і контролюючу роль
Тестова перевірка	Швидко набуває поширення. Сутність цього методу полягає у визначенні завдань (запитань), до яких подають альтернативні відповіді. Учень має обрати правильну відповідь, аргументувати свій вибір. Можуть бути завдання для конструювання відповіді. Тестова перевірка може бути здійснена машинним і безмашинним способом

Оцінення знань, умінь і навичок

Результати контролю й перевірки знань, умінь та навичок слугують основою для оцінювання, передбачають виставлення оцінки, що відображає навчальні досягнення учнів.

 Під **оцінкою успішності учнів** розуміють систему певних показників, які відображують об'єктивні знання та вміння учнів, тобто оцінку можна розглядати як визначення ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог, які висунені до них шкільними програмами. Вона включає в себе бал, тобто цифрову або іншу символічну форму вираження та фіксування оцінювання успішності, оцінні судження — коротку характеристику результатів учіння, їхніх позитивних моментів і недоліків та емоційне ставлення учнів (*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омелянко*)

У 2000 році у загальноосвітніх навчально-виховних закладах України було запроваджено 12-бальну шкалу оцінювання навчальних досягнень учнів. Побудовано її за принципом урахування особистих досягнень учнів.

Визначаючи навчальні досягнення учнів, учитель аналізує:

- *характеристики відповіді учня* (елементарна, фрагментарна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча);
- *якість знань* (правильність, повноту, осмисленість, глибину, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність);
- *ступінь сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок*;
- *рівень оволодіння розумовими операціями* (вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки);
- *досвід творчої діяльності* (вміння виявляти проблеми, формулювати гіпотези, розв'язувати проблеми);
- *самостійність оцінних суджень* тощо.

Зазначені орієнтири покладено в основу чотирьох рівнів навчальних досягнень учнів: початкового, середнього, достатнього, високого. Їх визначають за такими характеристиками:

- ✓ *початковий* — відповідь учня при відтворенні навчального матеріалу елементарна, фрагментарна, зумовлена початковими уявленнями про предмет вивчення (1—3 бали);
- ✓ *середній* — учень відтворює основний навчальний матеріал, може сам вирішувати завдання за зразком, володіє елементарними вміннями навчальної діяльності (4—6 балів);
- ✓ *достатній* — учень знає істотні ознаки понять, явищ, закономірнос-

тей, зв'язків між ними, самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями (аналізує, абстрагується, узагальнює тощо), робить висновки, виправляє допущені помилки; відповідь учня повна, правильна, логічна, обґрунтована, хоча їй і бракує власних суджень; він здатний самостійно здійснювати основні види навчальної діяльності (7—9);

- ✓ *високим* — знання учня глибокі, міцні, узагальнені, системні; він уміє застосовувати їх творчо, навчальна діяльність має дослідницький характер, позначена вміннями самостійно оцінювати життєві ситуації, явища, факти, виявляти й обстоювати власну позицію (10—12 балів).

У Вашу педагогічну скарбничку

Навчання, впливаючи на розум, почуття і волю,
гармонійно виховує цілісну людину

(Ф.-А.-В. Дістервег)

Поганий учитель подає істину,
хороший навчає її знаходити

(Ф.-А.-В. Дістервег)

Недостатньо бути мудрим,
потрібно вміти користуватися мудрістю

(Цицерон)

“Patriae decori civibus educandis”

(“Освічені громадяни — окраса Батьківщини”)

*Напис на фронтоні Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Практичне завдання № 6. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ОСВІТИ Й НАВЧАННЯ ОСОБИСТОСТІ

- 6.1. Дослідіть історію становлення й розвитку дидактики як науки, опишіть її етапи. Які з них, на Вашу думку, є ключовими? Чому?
- 6.2. Зважаючи на зміни трансформаційного характеру в освіті й суспільстві, обґрунтуйте об'єкт, предмет і завдання сучасної дидактики.
- 6.3. Опрацюйте Закон України “Про освіту” і випишіть принципи освіти, завдання начально-виховних закладів; проаналізуйте, наскільки і якими шляхами реалізуються у нашій державі принципи освіти.
- 6.4. Між категоріями дидактики є взаємозв'язок і взаємозумовленість. Опишіть їх та спробуйте подати це графічно.
- 6.5. Опрацюйте зміст Державної національної програми “Освіта” з поглядом реформування змісту освіти в Україні.
- 6.6. Ознайомтеся з основними положеннями Національної доктрини розвитку освіти, проаналізуйте принципи реалізації її основних положень.
- 6.7. Опишіть систему освіти України, зазначте її особливості. Подайте графічно її організаційну структуру.
- 6.8. В Україні обдаровані діти мають можливість навчатися у гімназіях та ліцеях, де створено оптимальні умови для навчання й виховання. Зазначте спільне й відмінне спеціальних та загальноосвітніх навчально-виховних закладів. Обґрунтуйте своє ставлення до функціонування різних типів навчально-виховних закладів.
- 6.9. Здійсніть порівняльний аналіз системи освіти України та однієї з зарубіжних країн (на вибір). Зазначте спільні та відмінні риси. Що з іншої, описаної Вами, системи освіти Ви б запропонували до використання в реформуванні освітньої сфери нашої країни.
- 6.10. У зв'язку з входженням України в європейський освітній і науковий простір у системі освіти нашої країни частково вже відбулися і ще проходять значні реформи. Опишіть ключові позиції цих реформ. Визначте позитиви і негативи Болонського процесу для України.
- 6.11. Охарактеризуйте доцільність та перспективи зовнішнього незалежного опитування в Україні.

- 6.12. Дослідіть та репрезентуйте досвід організування контролю та оцінювання знань учнів, студентів однієї з країн Європейського Союзу.
- 6.13. Проаналізуйте своє відношення до навчання у традиційній системі та у кредитно-модульній системі організування навчання. Які переваги та недоліки запропонованої кредитно-модульної системи організування навчання у вищому закладі освіти Ви відчули? Обґрунтуйте свою точку зору.
- 6.14. Розкрийте основні завдання вищих навчальних закладів України (на основі законодавства про освіту).
- 6.15. Відповідно до чинного законодавства здійснюється управління і керівництво закладами освіти. Зарисуйте загальну систему державного управління закладами освіти в Україні.
- 6.16. Зіставте структури процесу пізнання, учіння, логіки навчального процесу і проаналізуйте взаємозв'язки між ними.
- 6.17. Проаналізуйте провідні функції навчання (освітню, розвиваючу, виховну). Відобразіть графічно структуру функцій навчального процесу.
- 6.18. В історії розвитку шкільництва сформувалися різні типи навчання, серед них — догматичне, пояснювально-ілюстративне, проблемне, модульно-розвивальне. Охарактеризуйте особливості одного з них (на вибір).
- 6.19. Дидактика тісно пов'язана з іншими науками. Спробуйте відобразити її міждисциплінарні зв'язки на рисунку, схемі.
- 6.20. Дайте визначення поняттям “закономірності навчання” та “принципи навчання”. Здійсніть схематично та опишіть їхні взаємозалежності.
- 6.21. Проаналізуйте наукові підходи до визначення головних принципів навчання. На основі власних суджень проранжируйте й опишіть власну, значиму для Вас, систему принципів навчання.
- 6.22. Проаналізуйте процес опанування учнями знань, умінь та навичок. Подайте матеріал у логічно-структурній схемі.
- 6.23. Дайте визначення компонентам навчального процесу. Опишіть їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість.
- 6.24. Охарактеризуйте поняття “оптимізація процесу навчання”. Зазначте його критерії.
- 6.25. Встановіть взаємозв'язок між закономірностями, принципами й правилами навчання. Матеріал подайте у логічно-структурній схемі.
- 6.26. Охарактеризуйте одну з функцій дидактичного процесу, використовуючи приклади з Вашої майбутньої професійної діяльності.

- 6.27. Ознайомтеся з навчальною програмою зі “своїї” дисципліни, охарактеризуйте її структуру. Проаналізуйте, як у програмі зrealізовано вимоги принципів науковості, систематичності й послідовності.
- 6.28. Ознайомтеся з підручником зі “свого” предмета, проаналізуйте його структуру. Визначте, наскільки у ньому дотримано вимоги основних принципів навчання.
- 6.29. Проаналізуйте власний шкільний досвід. Елементи яких дидактичних систем збереглися в сучасній українській школі? Спробуйте описати результати Вашого аналізу за допомогою діаграми, схеми, таблиці.
- 6.30. Ще триста років тому Я.-А. Коменський сформулював принцип доступності й дохідливості викладання, який актуальний і сьогодні. Як Ви думаєте, з чим пов’язана значимість цього принципу?
- 6.31. Похідним від принципу доступності й дохідливості викладання вважають принцип наочності. У чому полягає його сутність? Наведіть основні правила дотримання цього принципу.
- 6.32. Одним із сучасних дидактичних принципів є принцип демократизації в навчанні. Як Ви думаєте, чим зумовлено обґрунтування цього принципу? У чому полягає його сутність?
- 6.33. Як Ви вважаєте, чи доцільно запроваджувати у загальноосвітніх школах інтегровані курси з певних дисциплін? Відповідь аргументуйте.
- 6.34. Як Ви думаєте, вивчення фізики у школі має бути зорієнтоване на озброєння учнів теорією, академічними знаннями, чи слід більше часу приділяти практичному значенню теоретичних знань, де можливо вказувати на зв’язок фізики з культурою, із соціально-економічним розвитком суспільства? Обґрунтуйте власну позицію.
- 6.35. У сучасній дидактиці відомі різні підходи до визначення класифікації методів навчання. Як Ви думаєте, з чим це пов’язано? Наведіть варіанти класифікацій методів навчання.
- 6.36. Характер діяльності та взаємовідносин вчителя і учнів значною мірою залежить від доцільного добору методів навчання. Проаналізуйте загальні умови добору вчителем методів навчання.
- 6.37. Опишіть та проаналізуйте приклади з власного життя щодо ролі і впливу використовуваних вчителями у школі методів навчання на Вашу власну пізнавальну діяльність.
- 6.38. Проаналізуйте думку Я.-А. Коменського *“Хай будуть альфою й омегою пошуки такої методи, при якій учителі менше б учили, а учні більше б учились”* з погляду її актуальності.

- 6.39. Проаналізуйте методи навчання за працею Г. Ващенко “Загальні методи навчання”.
- 6.40. Проаналізуйте методи навчання з погляду ефективності й доцільності, які були використані викладачем вищої школи (на конкретному занятті).
- 6.41. За позицією “Коли б ректором університету був я”, змодельуйте систему організування навчання у вищому закладі освіти недалекого майбутнього, зазначивши особливості навчання на Вашому факультеті.
- 6.42. Проаналізуйте критерії й норми оцінювання навчальних досягнень учнів середньої загальноосвітньої школи з курсу фізики. Опишіть Ваші міркування щодо місця і ролі оцінок у навчально-виховному процесі.
- 6.43. У процесі викладання фізики у гімназіях, ліцеях дедалі частіше використовують комп’ютерні технології навчання. Як Ви вважаєте, яким має бути співвідношення традиційних та сучасних методів навчання у навчальному процесі?
- 6.44. Проаналізуйте рівні та загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів середньої загальноосвітньої школи.
- 6.45. Проаналізуйте критерії і норми оцінювання навчальних досягнень студентів у вищому закладі освіти з конкретної дисципліни.
- 6.46. Сьогодні доволі часто у середній та вищій школах педагоги використовують тематичне тестування. У чому полягають переваги і недоліки такого оцінювання навчальних досягнень учнів, студентів? Поясніть на прикладах за фахом.
- 6.47. Для реалізації завдань навчально-виховної діяльності вчитель має створювати на кожному уроці оптимальні умови для співпраці, дотримуватись конкретних вимог до проведення уроків та інших заходів. Проаналізуйте сутність загальнопедагогічних вимог до організування педагогічної праці.
- 6.48. Проаналізуйте процес підготування вчителя до уроку. Зверніть увагу на дотримання певної послідовності у ньому.
- 6.49. Проаналізуйте систему викладання у вищій школі предметів соціально-гуманітарного циклу і їхню роль у підготовці фахівця Вашого профілю (аналіз, перспективи, рекомендації).
- 6.50. Складіть глосарій (тлумачний словник) ключових понять до теми “Вибрані питання освіти і навчання особистості”.

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Дидактика — це ...*

Відповідь:

- а) окрема наука про закономірності розвитку особистості;
- б) галузь педагогічної науки, що досліджує питання методики викладання окремих дисциплін;
- в) галузь педагогіки, що розробляє теорію навчання і освіти.

2. *Самостійною науковою галуззю дидактика стала завдяки:*

Відповідь:

- а) Ф. Бекону; б) В. Ратке; в) Я.-А. Коменському.

3. *Хто запровадив термін “дидактика”?*

Відповідь:

- а) Ф. Бекон; б) В. Ратке; в) Я.-А. Коменський.

4. *Хто є засновником дидактики?*

Відповідь:

- а) Ф. Бекон; б) В. Ратке; в) Я.-А. Коменський.

5. *Засновником української дидактики був ...*

Відповідь:

- а) Г. Сковорода; б) К. Ушинський; в) О. Духнович.

6. *Автором праць “Велика дидактика або та, що містить універсальну теорію вчити всіх усьому”, “Відкриті двері мов і всіх наук” та “Світ почуттєвих речей у картинках” є ...*

Відповідь:

- а) Я.-А. Коменський; б) Г. Спенсер; в) К. Ушинський.

7. *Визначте послідовність ступенів навчання за Й.-Ф. Гербартом:*

Відповідь:

- а) асоціація; б) ясність; в) метод; г) система.

8. *Теорію матеріальної освіти обґрунтував ...*

Відповідь:

а) Й.-Ф. Герbart; б) Г. Спенсер; в) Ф.-А.-В. Дістервег.

9. *Двобічний характер, спільна діяльність учителів і учнів, керівництво з боку вчителя, спеціальне планомірне організування й управління, цілісність і єдність, відповідність закономірностям вікового розвитку учнів, управління розвитком і вихованням учнів — це ознаки ...*

Відповідь:

а) навчального процесу; б) навчання; в) процесу навчання.

10. *Система організування навчально-виховної діяльності, в основі якої — органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання — це ...*

Відповідь:

а) навчальний процес; б) навчання; в) процес навчання.

11. *Специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; двобічний процес взаємопов'язаних діяльностей учителя і діяльності учнів, спрямований на оволодіння учнями системою знань з основ наук, вмінь і навичок їх практичного застосування, розвиток творчих здібностей учнів — це характеристика ...*

Відповідь:

а) навчального процесу; б) навчання; в) процесу навчання.

12. *Зазначте, в якому рядку перелічені основні категорії дидактики.*

Відповідь:

а) навчальний план, навчальна програма, навчальна дисципліна, підручник, навчальний посібник;

б) навчання, освіта, викладання, учіння, знання, уміння, навички, закономірності, принципи, форми, методи навчання;

в) виховання, освіта, навчання, розвиток особистості, формування особистості.

13. *“Керування практичним досвідом, навчання без програм, широкі дитяча і вчительська самостійність” — це засадничі ідеї теорії ...*

Відповідь:

а) формальної освіти; б) матеріальної освіти; в) педоцентризму.

14. *Що таке освіта?*

Відповідь:

- а) це водночас і процес, і результат засвоєння учнями певних систематизованих знань, навичок і умінь, формування наукового світогляду, моральних та інших якостей, розвитку творчих сил і здібностей;
- б) організування та управління вчителем пізнавальною діяльністю учнів, у результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів;
- в) власна навчальна діяльність учня.

15. *Залежно від мети, особливостей підготовки учнів розрізняють ... освіту.*

Відповідь:

- а) формальну, матеріальну, педоцентричну;
- б) початкову, основну середню, повну середню;
- в) загальну, політехнічну, професійну.

16. *Основні терміни і поняття, факти щоденної дійсності і наукові факти, основні закони науки, теорії, знання про способи діяльності, оцінні знання — це види ... .*

Відповідь:

- а) умінь; б) знань; в) навичок.

17. *Повнота, глибина, оперативність, гнучкість, конкретність та узагальненість, системність, усвідомлення — це характерні особливості ... .*

Відповідь:

- а) умінь; б) знань; в) навичок.

18. *Дошкільна, загальна середня, позашкільна, професійно-технічна, вища, післядипломна, аспірантура, докторантура, самоосвіта — це ланки ... .*

Відповідь:

- а) змісту освіти; б) навчально-виховного процесу; в) системи освіти.

19. *Система наукових знань, практичних умінь і навичок, засвоєння й набуття яких закладає основи для розвитку та формування особистості, — це ... .*

Відповідь:

- а) зміст освіти; б) сутність виховання; в) теорія навчання.

20. *Усвідомлення, оволодіння, реалізація — це стадії формування ...*

Відповідь:

а) знань; б) умінь; в) навичок.

21. *Теоретичні, фактичні, одиничні — це поділ ...*

Відповідь:

а) знань; б) умінь; в) навичок.

22. *Цілеспрямований процес засвоєння систематизованих знань про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної та практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для дальшої освіти і трудової діяльності, — це характеристика ...*

Відповідь:

а) дошкільної освіти;
б) загальної середньої освіти;
в) професійної освіти.

23. *Термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти охоплює ...*

Відповідь:

а) 4 роки; б) 5 років; в) 12 років.

24. *Зазначте рядок, у якому наведено типи загальноосвітніх навчальних закладів III ступеня.*

Відповідь:

а) початкова школа, основна школа, гімназія;
б) гімназія, ліцей, колегіум;
в) початкова школа, основна школа, ліцей.

25. *Зазначте рядок, у якому наведено вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації.*

Відповідь:

а) технікум, училище та прирівняні до них вищі навчальні заклади;
б) гімназія, ліцей, колегіум;
в) інститут, консерваторія, академія, університет.

26. *Зазначте рядок, у якому наведено вищі навчальні заклади II рівня акредитації.*

Відповідь:

- а) технікум, училище та прирівняні до них вищі навчальні заклади;
- б) коледж, інші прирівняні до нього вищі навчальні заклади;
- в) інститут, консерваторія, академія, університет.

27. У ВНЗ України ведеться підготовка за ... освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Відповідь:

- а) старший науковий співробітник, доцент, професор;
- б) кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр;
- в) кандидат наук, доктор наук.

28. В Україні присуджують наукові ступені ... .

Відповідь:

- а) кандидат наук, доктор наук;
- б) старший науковий співробітник, доцент, професор;
- в) доцент, кандидат наук, доктор наук.

29. В Україні присвоюють вчені звання ... .

Відповідь:

- а) кандидат наук, доктор наук;
- б) старший науковий співробітник, доцент, професор;
- в) кандидат наук, доктор наук, професор.

30. Підготування магістра здійснюють у ВНЗ ... рівня акредитації.

Відповідь:

- а) I; б) II; в) III; г) IV.

31. Вимоги держави і суспільства до змісту, обсягу та рівня загально-освітньої підготовки громадян в Україні визначені у ... .

Відповідь:

- а) навчальному плані; б) навчальній програмі;
- в) державному стандарті загальної середньої освіти.

32. Державний документ, у якому визначено перелік навчальних предметів, що їх вивчають у конкретних освітньо-виховних системах, послідовність їхнього вивчення та кількість годин, відведених на вивчення кожного з них за роками навчання, а також тижнева кількість годин — це характеристика ... .

Відповідь:

- а) навчальної дисципліни;
- б) навчальної програми;
- в) навчального плану.

33. *Державний компонент, галузевий компонент, компонент навчального закладу — це компоненти ... .*

Відповідь:

- а) державного стандарту освіти;
- б) навчальної програми;
- в) навчального плану.

34. *Документ, у якому визначено зміст навчання, систему знань, навичок і вмінь, що їх мають опанувати учні в навчальному процесі з кожного предмета, а також зміст розділів і тем та розподіл їх за роками навчання — це ... .*

Відповідь:

- а) навчальна дисципліна; б) навчальна програма; в) навчальний план.

35. *Науково обґрунтована система знань, вмінь і навичок, які відібрано для вивчення в різноманітних освітньо-виховних системах, — це ... .*

Відповідь:

- а) навчальна дисципліна; б) навчальна програма; в) навчальний план.

36. *Пояснювальна записка; зміст навчального матеріалу, поділений на розділи і теми із зазначенням кількості годин на кожну з них; обсяг знань, умінь і навичок з певного предмета для учнів кожного класу; перелік унаочнень, літератури для учнів та методичної літератури для викладачів; критерії оцінювання знань, умінь і навичок щодо кожного з видів роботи — це основні розділи ... .*

Відповідь:

- а) навчальної дисципліни;
- б) навчальної програми;
- в) навчального плану.

37. *Зміст освіти конкретизується у ... .*

Відповідь:

- а) навчальному плані, навчальній програмі, навчальних дисциплінах;
- б) підручниках, навчальних посібниках, методичних вказівках.

38. Підручники і навчальні посібники розробляють відповідно до ... .

Відповідь:

а) навчальної програми; б) навчального плану; в) змісту освіти.

39. Зазначте, в якому рядку перелічено функції навчального процесу ... .

Відповідь:

а) освітня, виховна, розвиваюча;

б) комунікативна, організаторська, діагностична;

в) виховна, комунікативна, репродуктивна.

40. *“Вчителю необхідно ретельно обмірковувати зміст навчального матеріалу, конкретизувати обсяг теоретичних положень, визначити уміння й навички, які необхідно сформувані у процесі вивчення нового матеріалу” — це характеристика ... компонента навчання.*

Відповідь:

а) цільового; б) стимулюючо-мотиваційного;

в) змістового; г) контрольного-регулюючого;

г) емоційно-вольового; д) операційно-дієвого;

е) оцінно-результативного.

41. *Цей компонент охоплює всі методи та їхні складові, якими оперує кожен вчитель у процесі своєї діяльності, а також і форми організування навчання ... .*

Відповідь:

а) цільовий; б) стимулюючо-мотиваційний;

в) змістовий; г) контрольного-регулюючий;

г) емоційно-вольовий; д) операційно-дійовий;

е) оцінно-результативний.

42. *Зазначте, який компонент містить методи контролю, самоконтролю і взаємоконтролю, що ним користується вчитель паралельно з викладанням нового матеріалу.*

Відповідь:

а) цільовий; б) стимулюючо-мотиваційний;

в) змістовий; г) контрольного-регулюючий;

г) емоційно-вольовий; д) операційно-дійовий;

е) оцінно-результативний.

43. *Важливою характеристикою ... компонента навчання є чітко визначені педагогом завдання навчання, розвитку та виховання.*

Відповідь:

- а) цільового; б) стимулюючо-мотиваційного;
- в) змістового; г) контрольного-регулюючого;
- г) емоційно-вольового; д) операційно-дієвого;
- е) оцінно-результативного.

44. *Формування потреб у знаннях і мотивів навчальної діяльності — це положення ... компонента навчання.*

Відповідь:

- а) цільового; б) стимулюючо-мотиваційного;
- в) змістового; г) контрольного-регулюючого;
- г) емоційно-вольового; д) операційно-дієвого;
- е) оцінно-результативного.

45. *Визначте компонент процесу навчання, що дає змогу передбачити оцінювання якості знань учнів, яке здійснюють як педагоги, так і вони самі.*

Відповідь:

- а) цільовий; б) стимулюючо-мотиваційний;
- в) змістовий; г) контрольного-регулюючий;
- г) емоційно-вольовий; д) операційно-дійовий;
- е) оцінно-результативний.

46. *Ефективність, якість, оптимальність витрат часу і зусиль учителів та учнів — це критерії ... .*

Відповідь:

- а) оптимізації процесу навчання;
- б) вихованості особистості учня.

47. *Управління учінням, навчально-пізнавальними діями учнів за допомогою навчальної програми — це головна ідея ... .*

Відповідь:

- а) теорії поетапного формування розумових дій;
- б) програмованої концепції навчання;
- в) проблемного навчання;
- г) розвиткового навчання.

48. *Формування мислительних здібностей, самостійності школярів, інтересу до навчання, а також удосконалення різних форм сприймання — це особливості ... .*

Відповідь:

- а) теорії поетапного формування розумових дій;
- б) програмованої концепції навчання;
- в) проблемного навчання;
- г) розвиткового навчання.

49. *Суттєвою характеристикою ... є дослідницька діяльність учня, що з'являється в певній ситуації і змушує його ставити питання-проблеми, формулювати гіпотези та перевіряти їх під час розумових і практичних дій.*

Відповідь:

- а) теорії поетапного формування розумових дій;
- б) програмованої концепції навчання;
- в) проблемного навчання;
- г) розвиткового навчання.

50. *Зазначте, в основі якої концепції навчання лежить психологічне вчення про перетворення зовнішньої предметної діяльності на внутрішню психічну діяльність.*

Відповідь:

- а) теорії поетапного формування розумових дій;
- б) програмованої концепції навчання;
- в) проблемного навчання;
- г) розвиткового навчання.

51. *Напрямок педагогічного мислення і практичної діяльності, мета якого демократизація й гуманізація педагогічного процесу, — це ... .*

Відповідь:

- а) педагогіка співробітництва;
- б) особистісно-орієнтоване навчання;
- в) технологія навчання.

52. *Діагностичне цілепокладання і результативність, алгоритмізованість і проєктованість, цілісність і керованість, корегованість — це істотні ознаки ... .*

Відповідь:

- а) педагогіки співробітництва;

- б) особистісно-орієнтованого навчання;
- в) технології навчання.

53. *Варіативність методик і технологій, уміння організовувати навчання одночасно на різних рівнях складності, утвердження всіма засобами цінності емоційного благополуччя, позитивного ставлення до світу, тобто внутрішньої мотивації — це найважливіші ознаки ... .*

Відповідь:

- а) педагогіки співробітництва;
- б) особистісно-орієнтованого навчання;
- в) технології навчання.

54. *Об'єктивні, внутрішні, суттєві та відносно стійкі зв'язки, які виявляють під час організування та проведення навчального процесу, — це ... .*

Відповідь:

- а) принципи навчання;
- б) закономірності навчання;
- в) закони навчання.

55. *Стійкі педагогічні явища, які ґрунтуються на повторюваності фактів, навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання, називають... .*

Відповідь:

- а) принципами навчання; б) правилами навчання;
- в) закономірностями навчання.

56. *Певну систему основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність, називають ... .*

Відповідь:

- а) принципами навчання; б) правилами навчання;
- в) закономірностями навчання.

57. *Конкретні вказівки педагогові про те, як слід діяти у стандартних навчальних ситуаціях, — це ... .*

Відповідь:

- а) принципи навчання; б) правила навчання;
- в) закономірності навчання.

58. *Не допустити непосильного навчання для певної категорії дітей, проводити його таким чином, щоб учні могли свідомо засвоювати загальнонаукові та професійні знання, практичні навички й уміння, повністю використовувати свої інтелектуальні й фізичні можливості — це основна вимога принципу ...*

Відповідь:

- а) науковості; б) свідомості й активності учнів;
- в) доступності й дохідливості викладання.

59. *До якого принципу Ви би віднесли правило: “Комплексно використовувати такі види наочності, які давали б найбільший ефект, але ні в якому разі не зловживати ними”?*

Відповідь:

- а) доступності й дохідливості викладання;
- б) наочності; в) зв'язку навчання з життям.

60. *Розкріпачення особистості учня, розвиток його внутрішньої свободи й почуття власної гідності — це одна з ознак принципу ...*

Відповідь:

- а) виховання здорової дитини; б) демократизації;
- в) зв'язку навчання з життям.

61. *Способи та прийоми спільно впорядкованої, взаємопов'язаної діяльності вчителів і учнів, спрямовані на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис, необхідних для повноцінного життя та майбутньої професійної діяльності, — це ...*

Відповідь:

- а) методи навчання; б) засоби навчання;
- в) форми організування навчання.

62. *Зазначте рядок, у якому перелічено основні функції методів навчання.*

Відповідь:

- а) освітня, виховна, розвиваюча;
- б) освітня, розвиткова, виховна, мотиваційна, контрольна-корегуюча;
- в) виховна, комунікативна, репродуктивна.

63. *У якому рядку наведено прізвища дидактів, що розробляли класифікації методів навчання?*

Відповідь:

- а) К. Ушинський, Г. Ващенко, О. Вишневецький;
- б) Х. Алчевська, Т. Лубенець, С. Русова;
- в) А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Онищук.

64. *До наочних методів навчання належать:*

Відповідь:

- а) графічні роботи, демонстрування, самостійне спостереження;
- б) демонстрування, самостійне спостереження, ілюстрування;
- в) графічні роботи, вправи, лабораторні роботи;
- г) вправи, самостійне спостереження, демонстрування;
- г) лабораторні роботи, вправи, демонстрування.

65. *Картини, плакати, схеми, таблиці, умовні моделі, муляжі, карти, малюнки на дошці — це засоби ... .*

Відповідь:

- а) демонстрування; б) ілюстрування.

66. *Діюча модель техніки, навчальний кінофільм чи його фрагменти, навчальна телепередача, технічний пристрій, комп'ютерний показ тощо — це засоби ... .*

Відповідь:

- а) демонстрування; б) ілюстрування.

67. *До якої групи включено практичні методи навчання?*

Відповідь:

- а) демонстрування, самостійні спостереження, ілюстрування;
- б) вправи, лабораторні роботи, практичні роботи, інструктажі;
- в) робота з книгою, бесіда, графічні роботи;
- г) складання таблиць, робота з контурними картами, ілюстрування.

68. *Форма організування педагогічного процесу, спрямована на вивчення учнями поза межами школи і під керівництвом учителя явищ, процесів через безпосереднє їхнє сприймання — це характеристика ... .*

Відповідь:

- а) практикуму; б) факультативу; в) навчальної екскурсії.

69. *Планомірно організоване, свідомо осмислене багаторазове повторення певних дій і прийомів, які ускладнюються з метою формування, закріплення та вдосконалення практичних навичок і вмінь учнів, — це ... .*

Відповідь:

- а) графічні роботи; б) практичні роботи;
в) справи; г) робота з контурними картами.

70. *Вивчення явищ природи за допомогою спеціального обладнання — це ... .*

Відповідь:

- а) лабораторні роботи; б) практичні роботи.

71. *Пояснення вчителя, показ, проба, виконання роботи — це основні етапи проведення ... .*

Відповідь:

- а) лабораторної роботи; б) практичної роботи.

72. *У якій групі наведено словесні методи навчання?*

Відповідь:

- а) бесіда, робота з книгою, лекція, справи;
б) робота з контурними картами, демонстрування, ілюстрування;
в) розповідь, пояснення, бесіда, лекція, дискусія, диспут;
г) робота з книгою, лабораторні роботи, ілюстрування.

73. *Переважає монологічна форма викладу навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, сутності різних явищ, аналізу актуальних міжнародних відносин та іншої інформації, — це характеристика методу ... .*

Відповідь:

- а) розповіді; б) пояснення; в) лекції.

74. *Системність, логічна послідовність, строга структурованість, наукова обґрунтованість, тривалість, запис плану і рекомендованої літератури, введення і характеристика певних загальних і наукових аспектів, розкриття й деталізація навчальної проблеми, завершальні висновки педагога, відповіді на запитання учнів — це типові ознаки ... .*

Відповідь:

- а) розповіді; б) пояснення; в) лекції.

75. *Вступна, контрольна, репродуктивна, катехізична, евристична — це види ... .*

Відповідь:

- а) бесіди; б) лекції; в) дискусії.

76. *Причинні, генетичні, закономірні, структурні, функціональні — це типи ...*

Відповідь:

а) пояснення; б) розповіді; в) дискусії.

77. *Можливість відкритого висловлення своїх думок і шанобливе ставлення до опонентів та їхніх поглядів — це одне із правил проведення ...*

Відповідь:

а) бесіди; б) лекції; в) дискусії.

78. *Методи, спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, що стимулюють пізнавальну активність і сприяють збагаченню учнів навчальною інформацією, відносять до групи ...*

Відповідь:

- а) методів організування та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- б) методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- в) методів контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності.

79. *Методи усного опитування, письмового контролю, графічної перевірки, практичної контрольної перевірки, тестові методи перевірки відносять до групи ...*

Відповідь:

- а) методів організування та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- б) методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- в) методів контролю і самоконтролю.

80. *Засоби навчання — це ...*

Відповідь:

- а) допоміжні матеріально-технічні засоби з їхніми специфічними дидактичними функціями;
- б) обладнання й апаратура, що їх застосовують у навчальному процесі з метою підвищення його ефективності.

81. *За чим визначають тип уроку?*

Відповідь:

- а) формами організування навчального процесу;

- б) змістом навчального матеріалу;
- в) методами навчання;
- г) дидактичними завданнями уроку.

82. *Навчальний курс, необов'язковий для відвідування, — це ... .*

Відповідь:

- а) практикум; б) факультатив; в) навчальна екскурсія.

83. *Спосіб організування навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі, — це ... .*

Відповідь:

- а) форми організування навчання; б) школознавство;
- в) проблемно-розвиваюче навчання.

84. *Учнів одного віку розподіляють на класи, заняття з ними проводять поурочно за наперед складеним розкладом — це характеристика ... .*

Відповідь:

- а) індивідуально-групового навчання;
- б) класно-урочного навчання;
- в) бригадно-лабораторного навчання.

85. *Учнів, залежно від їхніх здібностей та успішності, розподіляють по класах на слабких, середніх і сильних — це суть ... .*

Відповідь:

- а) мангеймської форми вибіркового навчання;
- б) Дальтон-плану; в) бригадно-лабораторного навчання.

86. *Ця система навчання ґрунтується на забезпеченні кожного учня можливістю працювати індивідуально, згідно зі своїм темпом. Загального плану занять не було, колективну роботу проводили протягом години, решту часу учні вивчали матеріал індивідуально, звітуючи про виконання кожної теми перед учителем — це особливості ... .*

Відповідь:

- а) мангеймської форми вибіркового навчання ;
- б) Дальтон-плану; в) плану Трампа.

87. *Дискусія, “снігова куля”, “мозаїка”, “броунівський рух”, “карусель” — це моделі ... .*

Відповідь:

- а) індивідуальної роботи на уроці; б) групової роботи на уроці;
- в) фронтально-колективної роботи на уроці.

88. *За способами проведення розрізняють ...*

Відповідь:

- а) урок-лекцію, кіноурок, урок-бесіду, урок-практичне заняття, урок-екскурсію, урок самостійної роботи учнів у класі, урок лабораторної роботи;
- б) урок вивчення нового матеріалу; вдосконалення знань, умінь і навичок; контролю та коригування знань, умінь і навичок;
- в) урок засвоєння нових знань; урок засвоєння умінь та навичок; урок контролю та коригування знань, умінь і навичок; урок узагальнення та систематизації знань.

89. *Структура уроку побудована відповідно до ...*

Відповідь:

- а) віку учнів; б) змісту навчального матеріалу;
- в) методів навчання; г) типу уроку.

90. *Основні форми роботи на уроці ...*

Відповідь:

- а) індивідуальна, фронтально-колективна, групова;
- б) ланкова, бригадна, парна;
- в) інструктаж, створення проблемної ситуації, постановка проблеми.

91. *Чітке визначення мети і завдань уроку, раціональну його структуру, підтримання високої працездатності, дисципліни, оптимальне використання часу — передбачають ... вимоги до уроку.*

Відповідь:

- а) дидактичні; б) організаційні; в) етичні.

92. *Допишіть, яким вимогам має відповідати сучасний урок, окрім зазначених.*

Відповідь:

- а) організаційним; б) дидактичним; в) етичним.

93. *Семінари, практикуми, факультативи, екскурсії, індивідуальні або групові додаткові заняття, предметні гуртки — це ...*

Відповідь:

- а) нестандартні уроки; б) позаурочні форми навчання.

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

План вивчення теми:

1. Поняття про спілкування. Сутність педагогічного спілкування.
2. Функції та сторони спілкування.
3. Засоби спілкування.
4. Педагогічне спілкування як взаємодія.
5. Спілкування як міжособистісне розуміння

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
2. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посібник. К., 2006.
3. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навч. посібник. К., 1997.
4. Ковальчук Л. Основи педагогічної майстерності: Навч. посібник. Львів, 2007.
5. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003.
6. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2001.
7. Педагогічна майстерність: Підручник / За ред. І.А. Зязюна. К., 2004.
8. Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л. Трофімова. К., 2001.
9. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
10. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: Навч. посібник. К., 2004.

 Ключові поняття теми: *атракція, бар'єри у спілкуванні, ідентифікація, комунікація, критерії педагогічного спілкування, непрофесійне педагогічне спілкування, основні стилі спілкування, педагогічне спілкування, професійне педагогічне спілкування, рефлексія, рівні педагогічного спілкування, спілкування, стереотипізація, стилі педагогічного спілкування, структура педагогічного спілкування, функції педагогічного спілкування*

7.1. ПОНЯТТЯ ПРО СПІЛКУВАННЯ. СУТНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

У сучасних наукових дослідженнях з психології й педагогіки значно зросла увага до проблем спілкування як важливого компонента загальної культури особистості. Спілкування розглядають як складову професіоналізму кожного фахівця та одна з умов, що забезпечує самореалізацію й досягнення життєвих цілей особи у стосунках з оточуючими.

Поняття “спілкування” є однією з ключових категорій психології. Це складний багатогранний процес результатом якого є налагодження й розвиток контактів між людьми: реалізується потреба однієї людини в іншій, відбувається взаємний обмін інформацією, інтересами, почуттями, встановлюється взаєморозуміння, організовується співпраця.

Наведемо деякі з визначень поняття спілкування.

 Спілкування — процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру (*О.М. Степанов*).

Спілкування — специфічна форма взаємодії і взаємовпливу суб'єктів, породжена потребами обопільної діяльності

(*М.І. Дьяченко, Л.О. Кандилович*)

Доволі часто у психолого-педагогічних публікаціях на визначення процесу передавання інформації використовують терміни: комунікація, комунікативна поведінка, педагогічна комунікація.

Який зміст вкладають у ці поняття? Подаємо деякі з визначень.

 Комунікація — специфічна культурна форма спілкування, обмін інформацією між людьми за допомогою знаків, символів, при якому інформація передається цілеспрямовано, сприймається вибірково, а взаємодія здійснюється за певними правилами та нормами (*Е.В. Соколов*).

 Комунікативна поведінка — це таке організування мовлення й невербальної поведінки вчителя, що впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між учителем і учнями, на стиль їхньої діяльності (*І.А. Зязюн*).

 Педагогічна комунікація — організування навчально-виховної діяльності на основі сприйняття, засвоєння, використання й передавання інформації з різних джерел (*Н.П. Волкова*)

Структурно процес комунікації має такий вигляд:

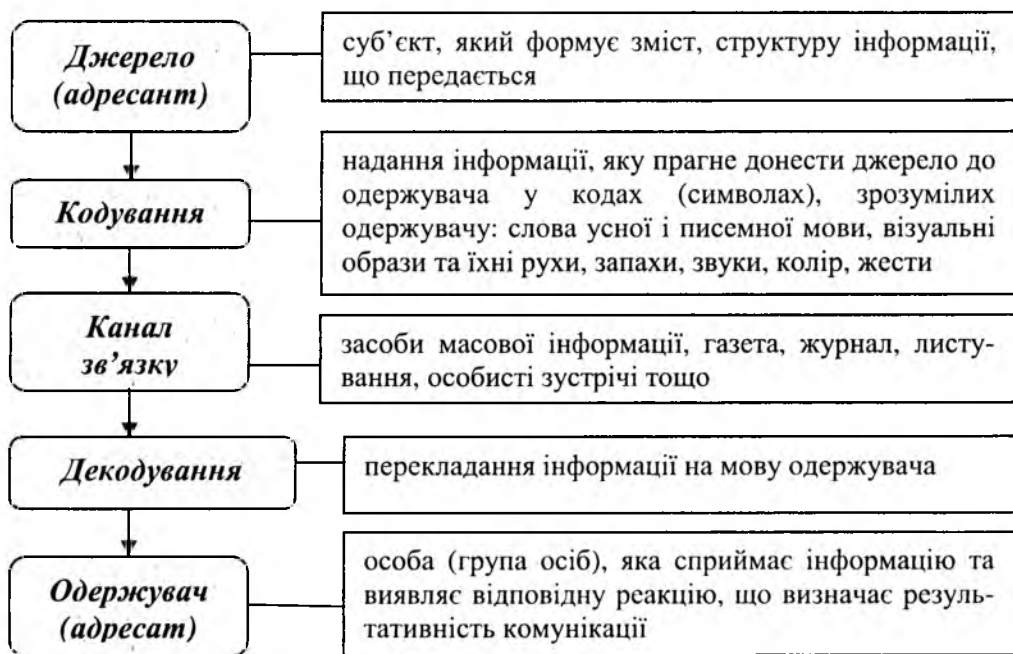

Рис. 64. Структура процесу комунікації

Отже, завдяки спілкуванню здійснюється інтеграція людей, виробляються соціальні норми поведінки, взаємодії.

Значною мірою від майстерності спілкування залежить професійна діяльність педагога (викладача, вчителя, вихователя). Адже за допомогою слова педагог не лише подає свої професійні знання, але й має можливість виразити власні думки і почуття, переконатися у правильності розуміння інших людей, використати доцільні засоби впливу на вихованців, ефективно взаємодіяти з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу.

І.А. Зязюн зазначає, що “навчально-виховний процес у школі — явище складне, багатогранне, динамічне. Його специфіка зумовлена передусім розширеним спілкуванням, найбільшою, на думку Антуана де Сент-Екзюпері, розкішшю на світі. Для вчителя ця розкіш — не що інше, як професійна необхідність. З її допомогою здійснюється взаємовплив двох рівноправних партнерів-суб'єктів — учителя й учня”¹. Отже, в основі педагогічної діяльності знаходиться спілкування, від якості якого і залежатиме головно її результативність.

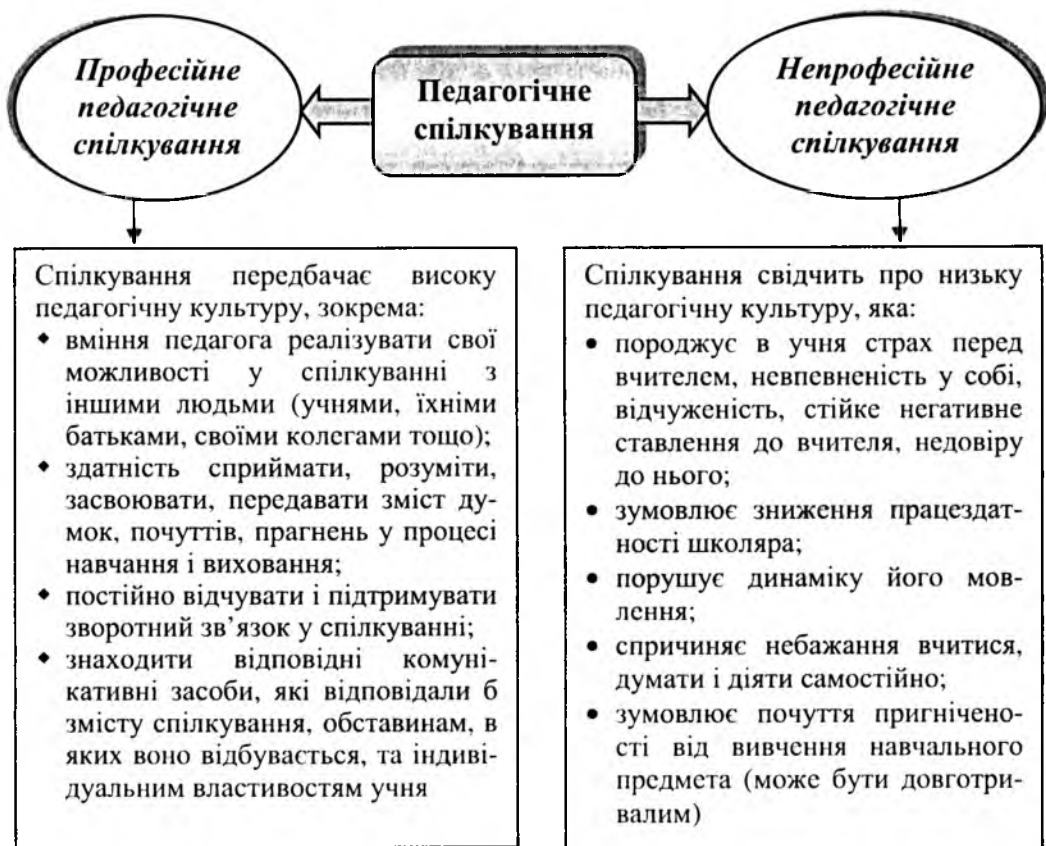
¹ Зязюн І.А. Педагогічна майстерність як мистецька дія // Рідна школа, 1995. № 7—8. С.39

|| ? Якими ж є підходи до трактування поняття “педагогічне спілкування”?
Наведемо кілька визначень.

 Педагогічне спілкування — система соціально-педагогічної взаємодії між учителем та учнем, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов для обопільної діяльності (Н.П. Волкова).

Педагогічне спілкування — безпосередня форма прояву комунікації у навчально-виховному процесі між педагогом та вихованцем, спрямована на формування і розвиток особистості вихованця, спільне вирішення різноманітних педагогічних завдань, створення умов для реалізації творчих здібностей та сприяння самоактуалізації (В.В. Ягупов)

Педагогічне спілкування за своєю суттю й сферою застосування може бути професійним і непрофесійним. Аналіз цих протилежних типів спілкування наведено на *рис. 65*:

Рис. 65. Порівняння професійного і непрофесійного педагогічного спілкування (за Л. Ковальчук)

Довший час увагу дослідників у галузі психології педагогічної діяльності привертало суб'єкт—об'єктне спілкування. Для нього характерним є те, що лише один з партнерів є повноправним суб'єктом (учитель, викладач), а іншому (учневі, студентові) відводиться роль об'єкта впливу та маніпуляцій з боку суб'єкта. Учені ж, які великого значення надають системі суб'єкт—суб'єктних взаємин у навчально-виховному процесі, розглядають педагогічну діяльність як таку професійну діяльність, яка принципово будується за законами спілкування¹.

Одним з головних завдань педагогічного спілкування є забезпечення умов для суб'єкт—суб'єктного характеру педагогічних стосунків. Такий принцип взаємодії дає змогу учням стати активними співучасниками педагогічного процесу, реалізувати свої потенційні можливості.

Наведемо головні ознаки педагогічного спілкування на суб'єкт—суб'єктному рівні (за Н.П. Волковою):

- особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити і розуміти співрозмовника);
- рівність психологічних позицій співрозмовників (недопустиме домінування педагога у спілкуванні, він повинен визнавати право учня на власну думку, позицію);
- проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери вслухаються, розділяють почуття одне одного, співпереживають, має особливий педагогічний ефект);
- нестандартні прийоми спілкування (відхід від суто рольової позиції вчителя).

7.2. ФУНКЦІЇ ТА СТОРОНИ СПІЛКУВАННЯ

Функції спілкування

Аби повніше оцінити вплив спілкування, культури міжособистісних стосунків на розвиток суспільства, вчені намагалися встановити його функції, виділити і вивчити окремі його аспекти. Характеризуючи спілкування психологи виділяють три групи функцій: *інформаційно-комунікативну*, *регулятивно-комунікативну*, *афективно-комунікативну* (див. табл. 95).

¹ К. Шамлян. Особливості соціальної перцепції у педагогічному спілкуванні // Вісник Львів. ун-ту. Сер. пед., 2005. Вип. 19. Ч. 2. С. 191

Таблиця 95. Функції спілкування (за Б.Ф. Ломовим, О.М. Степановим, Ю.Л. Трофімовим, М.М. Фіцулою)

Група функцій	Інтерпретація / пояснення
Інформаційно-комунікативна	Охоплює процеси <i>формування</i> (вирівнювання відмінностей у вихідній інформованості людей, що вступають у спілкування), <i>передавання</i> (інформування, інструктаж, навчання тощо) і <i>прийняття</i> (реалізація прагнень індивідів зрозуміти один одного — згода, незгода, порівняння поглядів) інформації
Регулятивно-комунікативна	Охоплює процес регулювання поведінки суб'єктів: <ul style="list-style-type: none"> • відбувається взаємне узгодження дій; • формуються і виявляються властиві спільній діяльності особливості (сумісність людей, їхня узгодженість у діях); • взаємно стимулюється й коригується поведінка через наслідування, навіювання, переконання та ін.
Афективно-комунікативна	Характеризує емоційну сферу людини: <ul style="list-style-type: none"> • виявляється ставлення людини до навколишнього середовища, в т.ч. й соціального; • формування міжособистісних стосунків

Розглянемо й інші підходи до визначення головних функцій спілкування, а саме: педагогічного спілкування. Наприклад, *М.П. Щербань* розглядає такі функції педагогічного спілкування: пізнання людьми один одного, обмін інформацією, організування діяльності, обмін ролями, співчуття, самоствердження. *А.І. Кузьмінський* й *В.Л. Омеляненко* до зазначених функцій додають регулювання спільної діяльності та спонукання особистості до дії та взаємодії.

Зважаючи на специфіку спілкування, *В.А. Семиченко* та *В.С. Заслуженюк* зазначають, що у цьому процесі формуються не лише пізнавальні здатності людини, а й інтегральні складові психічного життя — самооцінення, усвідомлення власного “Я” і відчуття його тотожності в будь-яких життєвих ситуаціях, засвоюються прийоми протидії зовнішньому тискові, виробляються критерії ставлення до інших людей і т. ін.¹ Науковці вважають, що у процесі спілкування реалізуються такі функції (див. табл. 96), завдяки яким ми досягаємо мети.

¹ *Васянович Г.П.* Педагогічна етика: Навч.-метод. посібник. Львів, 2005. С. 307

Таблиця 96. Функції спілкування
(за В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк)

Функція	Інтерпретація / пояснення
<i>Контактна</i>	встановлення стану обопільної готовності приймати та передавати повідомлення й підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту
<i>Інформаційна</i>	обмін повідомленнями (описами), запитаннями та відповідями
<i>Спонукальна</i>	заохочення партнера або ж самого себе до виконання певних дій
<i>Координаційна</i>	взаємне орієнтування й узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність
<i>Пізнавальна</i>	адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, а також взаємне розуміння одне одного (намірів, установок, переживань, станів партнерів)
<i>Емотивна</i>	стимулювання у партнера необхідних емоційних переживань чи їхньої зміни за допомогою власного емоційного стану
<i>Встановлення відносин</i>	усвідомлення й фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків
<i>Впливова</i>	зміна стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв тощо)

У реальному процесі спілкування може переважати та чи інша функція або декілька з них. Це залежить від того, який зміст партнери вкладають у конкретний акт спілкування¹.

Сторони спілкування

У педагогічному спілкуванні (як і у будь-якому спілкуванні) Г.М. Андрєєва, Н.П. Волкова, І.А. Зязюн, О.М. Степанов, виділяють сторони (аспекти) спілкування: *комунікативний* (обмін інформацією), *інтерактивний* (міжособистісна взаємодія), *перцептивний* (розуміння людини людиною). Залежно від змісту діяльності, у ході якої відбувається спілкування між індивідами, може переважати один із названих аспектів. Проте можливі й універсальні прийоми спілкування, застосування яких буде доцільним у різних сферах людського життя (привітність, тактовність, щирість тощо).

¹ Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтва взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник. К., 1998. С. 30

У педагогічному спілкуванні завдяки *комунікативній стороні* між педагогом і учнями здійснюється обмін матеріальними і духовними цінностями, інтелектуальною інформацією, емоціями. *Інтерактивна сторона* спілкування відображатиме організування взаємодії й створення умов для забезпечення цілісного спілкування на уроці і в позаурочний час, співробітництво і співтворчість у класі. *Перцептивна сторона* спілкування реалізує пізнання педагогом особистості учня, прагнення зрозуміти його стан і думки, самоутвердження школяра в колективі.

Вміле поєднання трьох аспектів спілкування у педагогічній діяльності створює позитивний психологічний клімат для успішної реалізації намічених освітніх, виховних та розвивальних цілей.

7.3. ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Ефективність реалізації функцій та аспектів спілкування значною мірою забезпечується доцільним використанням засобів спілкування (засобів комунікації). До них належать мовлення, паузи в мовленні, якість голосу, його тональність, діапазон, жести, міміка, пантоміміка, сміх, плач та ін. Засоби спілкування поділяють на дві групи — *вербальні* (словесні) й *невербальні*.

 Засоби комунікації — знакові системи, використовувани під час спілкування
(Н.П. Волкова)

Вербальні засоби спілкування

Одним із основних засобів спілкування, взаємного розуміння у людському суспільстві є мова. *Мова* – це сукупність знакових сигналів, письмових знаків та символів, за допомогою яких людина отримує, переробляє, зберігає та передає інформацію (Н.П. Волкова).

Процес практичного використання мови для спілкування названо мовленням. Наведемо деякі з підходів до визначення поняття “мовлення”.

 Мовлення — процес спілкування людей за допомогою мови, який часто розглядають як особливий вид діяльності

(М.В. Гамезо, І.А. Домашенко)

Мовлення — це сукупність умовних вимовлених або відтворених звуків, що мають той самий смисл і значення, що й відповідна система письмових знаків (Р.С. Немов)

Мовлення — це акт вживання людиною мови для спілкування

(С.Д. Максименко)

У конкретних актах мовлення, тобто у процесі висловлювання думок, почуттів, настроїв, і виявляється мова. За рівнем прояву розрізняють зовнішнє і внутрішнє мовлення. Розглянемо класифікацію різновидів мовлення:

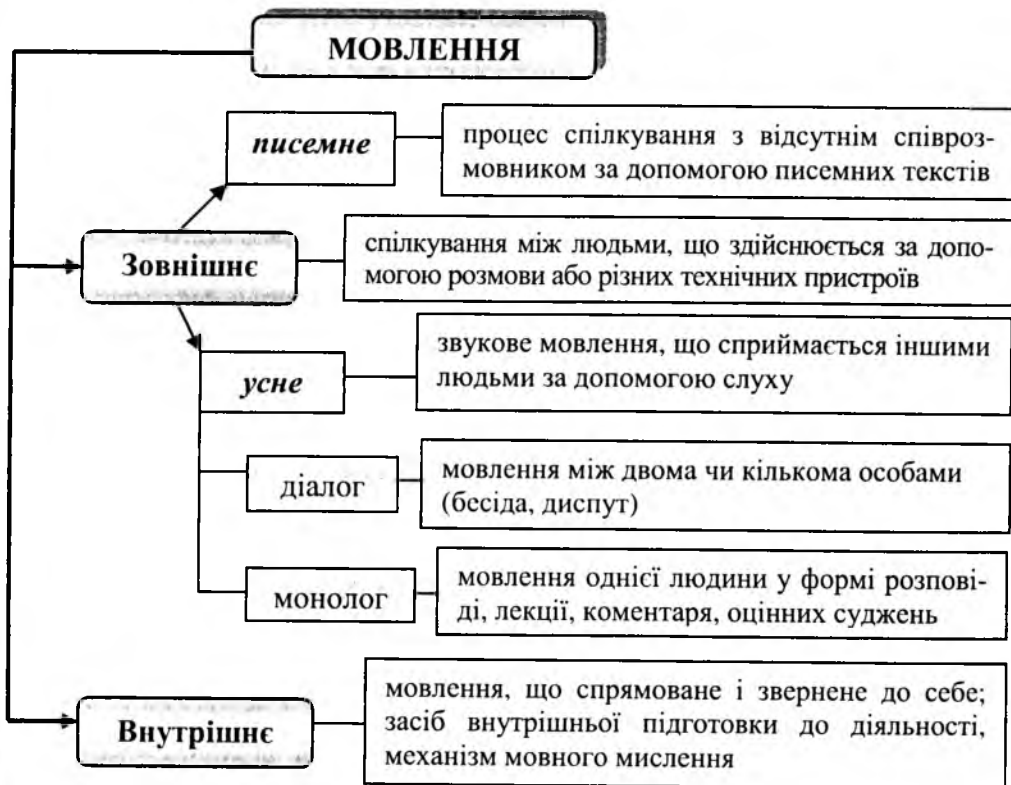

Рис. 66. Різновиди мовлення

Отже, мовлення розглядають не лише як засіб спілкування та інструмент мислення, а й як носій свідомості, інформації, засіб управління поведінкою інших людей та регулювання власної поведінки.

Невербальні засоби спілкування

Мовленнєве висловлювання завжди супроводжується емоційним забарвленням. Саме воно і створює невербальний аспект обміну інформацією. Невербальне спілкування відбувається зазвичай неусвідомлено, мимовільно. Хоча здебільшого люди контролюють своє мовлення, проте піддавши аналізу їхню міміку, жести, інтонацію можна оцінити правильність, щирість мовної інформації.

Невербальні засоби передавання інформації людина засвоює раніше, ніж вербальні. Вже немовля розрізняє емоційні стани матері — реагує на інтонацію голосу, вираз обличчя, жести, дотики. Завдяки засобам невербальної комунікації (візуальний контакт, експресія, емпатія) у дорослих виникає перше враження про людину. Види засобів невербального спілкування наведено на рис. 67.

Наведемо визначення ключових дефініцій цього питання.

 Невербальні засоби — це безсловесні засоби спілкування (*А. Піз*).

 Невербальна комунікація — це сукупність способів, засобів, використання яких значно посилює змістовий ефект вербальної комунікації або здатне її замінити (*Н.П. Волкова, І.А. Зязюн, В.В. Ягунов*).

 Невербальна поведінка — зовнішнє “Я” особистості, зовнішня форма наявності й прояву її психічного стану, конкретно-почуттєва форма її дій та вчинків (*Н.В. Казаринова, В.Н. Куїцина, В.М. Погольша*)

Розглянемо основні засоби невербального спілкування педагога. До них належать: зовнішній вигляд, пантоміміка, міміка, жести, контакт очима, міжособистісний простір.

Зовнішній вигляд

Для встановлення позитивного емоційного і змістового контакту у спілкуванні важливого значення набуває зовнішній вигляд педагога. Від цього залежатиме перше враження про людину, яке часто визначатиме розвиток стосунків. Одяг педагога має бути елегантним, модним, зручним для виконання необхідних фахових функцій: писати на дошці, працювати з демонстраційними матеріалами, нахилитися, ходити поміж рядами парт тощо. Доповнення до одягу (зачіска, косметика, прикраси) слід використовувати в міру. Доглянутий зовнішній вигляд педагога має позитивний вплив на учнів, дисциплінує їх, не відвертає уваги від змісту навчання.

Пантоміміка. Міміка. Жести

Динамічний аспект невербального спілкування проявляється у пантоміміці, міміці й жестах. Наведемо зміст зазначених дефініцій.

 Пантоміміка — виражальні рухи всього тіла або окремої його частини (*Н.П. Волкова*).

 Міміка — динамічний вираз обличчя в певний момент спілкування (*О.М. Степанов*).

 Жест — соціально сформований рух, що передає певний психічний стан (*С.Д. Максименко, В.О. Соловіснко*)

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Мова тіла

*статична
експресія*

фізіономіка (експресія обличчя й фігури, зумовлена будовою тіла)

артефакти (прикраси, манера одягатися, зачіска, косметика)

система запахів (природні, штучні)

*динамічна
експресія*

текесика (система дотиків, потиску руки, поплескування)

просодика (характеристика голосу, темп, тембр, висота, гучність, наголошування, акценти)

екстралінгвістика (використання пауз, покашлювання, сміху, позіхання, плачу)

кінесика: виражальні рухи (міміка, жести, пантоміміка, постава, поза, хода); контакт очима (спрямованість руху, частота контакту, тривалість)

авербальні дії (дії з предметами, тілесні рухи — почісування, потирання рук)

Міжособистісний простір

дистанція

взаємне розміщення під час спілкування

Часові характеристики

час спілкування

запізнення

затримання дії

Рис. 67. Невербальні засоби спілкування

Пантоміміка дає можливість виділити у зовнішності людини образ.

Для вчителя важливим є виробити: манеру правильно стояти перед учнями на уроці (гарна, виразна постава); витонченість й простоту рухів і поз; гармонійну і плавну ходу. Так, гарна, виразна постава, плавні рухи рук — свідчать про внутрішню гідність вчителя, спокій, врівноваженість, впевненість у своїх силах, високу самооцінку, сприйнятливість і відкритість. Натомість високо підняті плечі, злегка сутула спина і втягнуте підборіддя — свідчать про нервозність педагога, його безпорадність, невпевненість, боязнь брати на себе відповідальність. А така постава, коли корпус тіла відхилений, груди випнуті, голова відкинута назад, характеризує зарозумілого, самозакоханого, зверхнього вчителя.

За допомогою *міміки* й *жестів* у процесі вербального спілкування відбувається підсилення смислових наголосів в інформації, що передається, підсилюється її емоційний ефект.

Таблиця 97. Міміка як джерело інформації у педагогічному спілкуванні
(за Л. Ковальчук)

Міміка	Інтерпретація / пояснення
1	2
<p>Міміка виражає різні емоційні стани суб'єктів навчально-виховного процесу (радість, захоплення, впевненість, сумнів, схвалення, осуд, байдужість, зацікавленість, невдоволення, смуток, обурення тощо). Вона має відповідати характерові мовлення, взаємин.</p> <p>Нерідко вираз обличчя вчителя впливає на учнів більше, ніж слова. Підкреслюючи за допомогою виразних деталей міміки навчальну інформацію, учитель емоційно підсилює її значущість, що сприяє ліпшому засвоєнню учнями складних понять, фактів, явищ. Окрім того, вчитель має пам'ятати, що не тільки він "читає" обличчя дітей, а й вони, спостерігаючи за мімікою педагога, намагаються вгадати його настрій, ставлення до них. Педагог повинен навчитися виражати, а також приховувати власні почуття (наприклад, поганий настрій, спричинений домашніми негараздами, не має позначатися на учнях або передаватися іншим учителям).</p> <p>Слід ураховувати, що найбільш експресивними є брови людини, її губи, рухи м'язів у нижній частині обличчя. Отже, вчителю треба виробити вміння користуватися мімікою, уникати надмірної динамічності м'язів обличчя, а інколи — їхньої повної статичності</p>	

1	2
Брови підняті високо	Людина не вірить тому, що чує або бачить
Брови підняті наполовину	Таке положення брів засвідчує здивування
Брови в звичайному стані	Свідчать про нейтральну позицію співрозмовника
Брови опущені повністю	Це положення є свідченням гніву
Брови нерухомі	Виражають спокій, байдужість
Брови зсунуті	Засвідчують зосередженість
Брови рухливі	Засвідчують захоплення
Куточки рота підняті вгору	Свідчать про те, що людина задоволена
Куточки рота опущені	Є свідченням того, що людина засмучена
Посмішка щира, невимушена	Такий вияв почуттів засвідчує духовне здоров'я вчителя, його моральну силу, задоволення діяльністю учнів
Посмішка вимушена	Така посмішка свідчить про нещирість, недовіру до співрозмовника
“Кам’яне обличчя”	Такий вияв неживої статичності обличчя педагога негативно впливає на емоційний стан його вихованців (особливо під час опитування, іспитів)

Жести найчастіше випереджують висловлену думку, а не йдуть за нею. Жести бувають:

- *описові* — ілюструють хід думки (показ розмірів предмета, форми, швидкості);
- *психологічні* — виражають почуття (розведені руки, притиснутий до губ палець руки тощо).

До визначення класифікації жестів розглядають різні підходи.

Так, *І.Я. Український* визначає такі групи жестів:

- *комунікативні* (привітання і прощання, погрози та заборони, привертання уваги, стверджувальні, заперечувальні, подячні, запрошувальні й запитальні, брутальні та дратівливі) — замінюють мовлення під час спілкування і можуть бути використані окремо;
- *підкреслюючі* — супроводжують мовлення, посилюють мовний контекст, а поза ним втрачають смисл;
- *модальні* (зосередженості, роздумів, невпевненості, страждання, здивування, незадоволення, розпачу, відрази та інші виразні рухи, що

означають оцінення, ставлення до ситуації, предметів і людей) — сигналізують про зміну активності суб'єктів процесу спілкування.

Натомість *Л.Д. Столяренко* класифікує жести за такими групами:

- *жести-ілюстратори* — це жести повідомлення (вказівний жест руки з витягнутим уперед вказівним пальцем, рухи руками, що передають розмір, конфігурацію чогось тощо);
- *жести-регулятори* — виражають ставлення співрозмовника до чогось (посмішка, кивок, напрям погляду, цілеспрямовані рухи руками тощо);
- *жести-емблеми* — замітники слів чи фраз у спілкуванні (стиснуті руки на манер вітання з кимсь, змахування рукою над головою на манер прощання тощо);
- *жести-адаптори* — специфічні звички людини, пов'язані з рухами рук (перебирання у руках олівця, ручки, крейди, гудзика; почісування, дотики, поплескування співрозмовника по плечу та ін.);
- *жести-афектори* — рухи очей, кліпання очима, сіпання губ та ін. жести, що виражають через рухи тіла чи м'язів певні емоції.

Разом з тим *Дж. Ніренберг, Г. Калеро*, розглядають такі групи жестів:

Таблиця 98. Класифікація жестів (за *Дж. Ніренбергом, Г. Калеро*)

Групи жестів	Приклади жестів
1	2
Оцінювання та міркування	Зажмурювання очей, витягування вказівного пальця вздовж щоки, почісування підборіддя, пощипування перенісся та інші
Прихильності та відкритості	Прикладання руки до грудей; жест відкритості рук; дотики до співрозмовника
Впевненості	З'єднання пальців у шпиль вершиною вгору; закладання рук за спину, причому одна рука захоплює зап'ястя другої; закладання рук за голову
Заперечення та незгоди	Складені на грудях руки; відхилений назад корпус тіла; схрещені руки; доторкання до кінчика носа; стискання пальців рук у кулаки тощо
Нервозності та невпевненості	Переплетення пальців рук; пощипування долоні; доторкання до кінчика носа; постукування по столу пальцями; закладання рук за спину "в замок"
Домінування	Виставлення великих пальців рук, що знаходяться у кишенях; схрещування рук на грудях з виставленням великих пальців; різкі змахи руками зверху вниз; домінуюче положення долоні

1	2
Нещирості та підозрілості	Прикриття рота рукою; доторкання до носа, як прихована форма прикриття рота рукою, засвідчує нещирість і намагання щось приховати; потирання рукою підборіддя, чола, скроні, доторкання до вуха, шиї чи потягування кінчика комірця свідчить про підозрілість і недовіру до співрозмовника
Самоконтролю	Закладання рук за спину, причому одна рука стискає другу; поза людини, яка сидить на стільці і міцно вчепилася руками в поруччя стільця
Очікування	Потирання долонь; повільне витирання вологих долонь в одяг

Для вчителя важливо, аби жести були органічними, стриманими, доцільними й підсилювали емоційну виразність його мовлення.

Контакт очима

У невербальному спілкуванні надзвичайно важливим є візуальний контакт, оскільки фіксування погляду на співрозмовнику означає не лише зацікавленість, а й зосередженість. Переважно співрозмовники дивляться одне на одного для того, щоб побачити реакцію на свої слова. Водночас пильний тривалий погляд на людину зумовлює в неї відчуття збентеженості й може сприйматися як ознака ворожості.

У педагогічному спілкуванні візуальний контакт виконує функцію емоційного живлення. Так, для встановлення взаємодії й задоволення емоційних потреб дитини важливим є відкритий, доброзичливий погляд прямо в її очі. Тоді учень найбільш уважний, ліпше запам'ятовує те, що сказано. Хоча слід зауважити, що пильний погляд вчителя "очі в очі" — це неприємний погляд, він є виразом агресії й зумовлює недовіру або гнів.

? Чи знаєте Ви, що ...

- розмовляючи, люди дивляться одне на одного в середньому 35—50% часу, впродовж якого відбувається розмова.
- погляд затримується на очах співрозмовника до 5—7 секунд.
- завдяки очам сприймається більше 80% інформації

 Контакт очима (візуальний контакт) — співрозмовники дивляться один одному в очі, що означає зацікавленість партнером і зосередженість на тому, про що він говорить (*І.А. Зязюн*)

Міжособистісний простір

Для ефективності спілкування важливе значення має дистанція між співрозмовниками. *Міжособистісний простір* (дистанція спілкування) — відстань між тими, хто спілкується.

У психології норми просторового й часового організування спілкування вивчає напрям *проксемика* (лат. *proximus* — найближчий). Власне проксемика виокремлює чотири типи дистанції у спілкуванні: *інтимну, особисту, соціальну та публічну*. Розглянемо кожен з них.

Таблиця 99. Дистанції у спілкуванні

(за Н.П. Волковою, Л.О. Ковальчук, С.Д. Максименко, В.О. Соловієнко)

Типи	Характеристика
1	2
Інтимна (15—45 см)	Спілкування близьких людей. Для цього типу дистанції характерні довіра, стишений голос, тактильний контакт. Передчасне вторгнення в цю зону під час спілкування завжди сприймається людиною як зазіхання на її недоторканість
Особиста (0,46—1,2 м)	Спілкування друзів, знайомих. Особиста (персональна) дистанція припускає візуально-зоровий контакт між співрозмовниками, потиск руки, поплескування тощо
Соціальна (1,2—3,7 м)	Спілкування офіційне. Це відстань засвідчує неформальні або ділові стосунки. <i>Близька</i> соціальна дистанція дає змогу спостерігати за обличчям співрозмовника, <i>далека</i> — за рухами губ, жестами тощо
Публічна (понад 3,7 м)	Спілкування між чужими людьми (епізодичні, ситуаційні контакти). Публічна дистанція під час спілкування з великою групою людей дає можливість охопити поглядом декількох осіб

Отже, розглянувши загалом основні невербальні засоби спілкування, можемо зробити висновок, що вони супроводжують вербальну інформацію, створюючи відповідний підтекст, який полегшує, збагачує й поглиблює сприймання інформації, що передається. У психолого-педагогічній діяльності (і не лише у ній) потрібно домагатися того, аби використання невербаліки збігалось зі змістом вербальної комунікації. Це сприятиме виразності у виконанні професійних функцій, налагодженні контактної взаємодії.

7.4 ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ВЗАЄМОДІЯ

У першому питанні теми акцентуємо увагу на підходах до трактування поняття “педагогічне спілкування”, його значенні. У цьому питанні розглянемо інтерактивну сторону спілкування. Наша увага буде зосереджена на з’ясуванні сутності основних понять та їхньому взаємозв’язку, що відображають особливості організування й підтримання педагогічного спілкування як взаємодії.

У психології поняття “взаємодія” трактують як процес впливу об’єктів один на одного, що визначає їхню взаємозумовленість і зв’язок. У соціальній психології це поняття використовують для характеристики міжособистісних контактів людей у процесі спільної праці, опису взаємних впливів, які вони чинять один на одного (М. Дьяченко, Л. Кандибович).

У педагогіці для позначення відносин суб’єктів навчально-виховного процесу використовують терміни “педагогічна взаємодія”, “педагогічний вплив”. **Педагогічна взаємодія** (за Л. Заніною, Н. Меншиковою) — узгоджена діяльність, спрямована на досягнення спільних цілей, на розв’язання учасниками педагогічного процесу значущих для них проблем чи завдань.

Суть взаємодії, як її розглядають у наукових психолого-педагогічних дослідженнях, полягає в діадній спільності партнерів. На думку психологів, головні **механізми** формування міжособистісного простору взаємодії такі:

- **взаєморозуміння** — формування спільного поля партнерів, що об’єднує їхні інтереси, дає змогу подібно розглядати проблеми в конкретній ситуації;
- **координація** — погодженість, єдність дій, зусиль;
- **узгодження** — формування спільної мети, намірів, мотивації спілкування партнерів¹.

? Проблема для дискусії

В.О. Сухомлинський писав: “Без постійного духовного спілкування вчителя й учня, без їхнього взаємопроникнення у світ думок, переживань, почуттів один одного немислима емоційна культура, як плоть і кров культури педагогічної”.

А Ви як думаєте?

¹ Т. Равчина. Організація взаємодії викладача і студентів у навчально-виховному процесі вищої школи: концепції, підходи, технології // Вісник Львів. ун-ту. Сер. пед., 2005. Вип. 19. Ч. 2. С. 7

|| ? Які ж функції властиві педагогічному спілкуванню? Наведемо деякі з підходів.

Так, *А.І. Кузьмінський* та *В.Л. Омеляненко* визначають такі його функції:

- ✓ пізнання особистості;
- ✓ обмін інформацією;
- ✓ організування діяльності;
- ✓ обмін ролями;
- ✓ співпереживання;
- ✓ самоутвердження;
- ✓ регулювання спільної діяльності;
- ✓ спонукання особистості до дії та взаємодії.

Натомість педагогічне спілкування (за *В.В. Ягуповим*) виконує такі функції:

- ✓ взаємопізнання вихователя й вихованців;
- ✓ обмін думками, почуттями та інформацією;
- ✓ організування і здійснення різноманітних та багатогранних навчально-виховних заходів;
- ✓ самовираження, самовизначення і самоутвердження учасників цього процесу.

Н.П. Волкова розглядає такі головні функції мовлення вчителя.

Таблиця 100. Головні функції мовлення вчителя (за *Н.П. Волковою*)

Функції	Пояснення
Комунікативна	Полягає у: встановленні й регулюванні взаємовідносин між учителем і учнями; забезпеченні гуманістичної спрямованості розвитку учнів; налагодженні взаємодії з учнями на засадах співробітництва й співтворчості
Психологічна	Виявляється у створенні умов для забезпечення психологічної свободи, вияву індивідуальної своєрідності учня, зняття соціальних обмежень, які заважають йому у цьому
Пізнавальна	Реалізується у забезпеченні повноцінного сприймання навчальної інформації учнями, тобто за допомогою вдало організованого мовлення з'являється можливість впливати на свідомість, почуття учнів, спонукати їх до співроздумів і співпереживань під час сприйняття навчального матеріалу
Організаційна	Забезпечує раціональне організування навчально-практичної діяльності учнів: організування ефективного навчального слухання учнів, забезпечення оптимального темпу пізнавальної діяльності, робочого самопочуття учнів на уроці

Отже, педагогічне спілкування реалізує комплекс наведених функцій з метою досягнення конкретної навчально-виховної мети. Недооцінення їх у професійному мовленні вчителя може призвести до негативних педагогічних наслідків.

? Які ж якості мають бути притаманні особистості вчителя, аби педагогічне спілкування було успішним й сприяло побудові суб'єкт—суб'єктної взаємодії педагога з учнями? Наведемо їх.

Таблиця 101. Якості, що забезпечують успішне педагогічне спілкування (за О.О. Бодальовим)

Спрямованість на людину, вміння враховувати індивідуальну своєрідність кожного і на цій основі здійснювати вибір відповідних способів взаємодії
Самодостатній обсяг уваги, вміння її розподіляти, її висока стійкість
Спостережливість стосовно інших людей: здатність фіксувати найменші зміни в зовнішній поведінці, виявляти зміни в настрої і т. ін.
Пам'ять на імена, обличчя, особливості емоційних реакцій
Мислення, здатність аналізувати вчинки людини, усвідомлювати їхні мотиви, визначати її поведінку в різних ситуаціях і умовах
Інтуїція, що дає змогу зрозуміти особливості, які характеризують особистість іншої людини шляхом безпосереднього спостереження. Досвідчене око мудрого педагога за незначними ознаками охоплює психічний стан учня і причетність його до тієї чи іншої події, яка трапилася в класі
Уява, вміння поставити себе на місце співбесідника, здатність проникнути в його внутрішній світ, подивитися на оточення його очима
Вихованість емоційної сфери, вміння співчувати іншим людям: відчувати чужий біль як свій, чужі радощі, позитивні та негативні переживання
Вміння вибирати стосовно іншої людини найбільш адекватні способи поведінки; творчий підхід до вибору засобів впливу на інших. Часто-густо дитячі вередування, нечемність не є типовими для особистості, а реакцією на стиль поведінки вчителя чи батьків

Водночас задля побудови позитивної взаємодії *Н.П. Волкова*, *Л.О. Ковальчук* наголошують на дотриманні критеріїв педагогічного спілкування, серед яких:

☞ *визнання рівності особистісних позицій, відкритість і довіра між партнерами* (переваги активної ролі, реальної участі учня у процесі виховання; вчитель та учень діють як партнери — спільно організують пошук, діяльність, аналізують і виправляють помилки);

- ☞ *зосередженість педагога на співрозмовникові та взаємовплив поглядів* (завоювання симпатії через використання прийому “власного імені”; позиція — “я твій друг” (підбадьорення, заохочення, розуміння, привітна, щира усмішка вчителя); приховування негативних емоцій, обурення (навіть цілком справедливого); навіювання (переконання) з метою формування в учня віри в свої сили, наявність позитивних рис; терпляче, з розумінням і співчуттям, вислуховування співрозмовника, що дає змогу задовольнити потребу у самовираженні, формує позитивне ставлення до вчителя);
- ☞ *персоніфікована манера висловлювання* (подання інформації від першої особи — “Я вважаю...”, “Я хочу порадитися з Вами ...”; звертання педагога та учнів до особистого досвіду, висловлення не лише предметної думки, а й свого ставлення до неї, що разом з іншими чинниками зумовлює взаємодію);
- ☞ *поліфонія взаємодії* (забезпечує кожному учасникові комунікації можливість викласти свою позицію; пошук рішень у процесі взаємодії з урахуванням думок кожного учасника; реалізується у формі розвивальної допомоги, надаючи яку вчитель не прагне вирішити проблеми учня, а розкриває перед ним простір для застосування зусиль, праці душі);
- ☞ *двоплановість позиції педагога у спілкуванні* (педагог веде діалог не лише з партнером, а й з собою; беручи участь у взаємодії, він одночасно аналізує ефективність втілення свого задуму).

Недооцінення, ігнорування у педагогічній діяльності цих критеріїв руйнуватиме позитивну атмосферу спілкування, призведе до появи бар'єрів у ньому. Розглянемо типові бар'єри у процесі педагогічного спілкування.

 Бар'єри спілкування — перешкоди, що спричиняють опір партнера впливові співрозмовника

Таблиця 102. Бар'єри у спілкуванні
(за Н.П. Волковою, Л.О. Ковальчук, В.А. Семиченко)

Бар'єри	Інтерпретація	Нейтралізування
1	2	3
Соціальні	Зумовлені переважанням рольової позиції вчителя в системі педагогічної взаємодії: учитель навмисно демонструє свою перевагу над учнем і свій соціальний статус	Не протиставляти себе учням, а підносити їх до свого рівня; не нав'язувати свої позиції, а радити

1	2	3
Фізичні	Пов'язані з організуванням фізичного простору вчителя в класі під час його взаємодії з учнями (за столом, відстань між учителем та учнями): неправильно організований фізичний простір призводить до ізольованості вчителя, який неначе відділяє себе від учнів	Усувають такі бар'єри відкритістю у спілкуванні, скороченням дистанції до учнів
Смислові	Пов'язані з неадаптованим до рівня сприйняття школярів мовленням вчителя: наявність у мовленні вчителя незрозумілих слів, термінів, які він використовує без коментарів	Зникають за умови уважного ставлення вчителя до свого мовлення, пояснення навчального матеріалу
Естетичні	Причиною виникнення естетичних бар'єрів є несприйняття співрозмовником (учителем чи учнем) зовнішнього вигляду, особливостей міміки, жестів	Учитель усуває такі бар'єри шляхом самоконтролю поведінки
Емоційні	Зумовлені невідповідністю настрою суб'єктів спілкування, появою негативних емоцій, що деформують сприймання	Долають такі бар'єри, за допомогою усмішки, пом'якшення ситуації тощо
Вікові	Зумовлені різницею вікових особливостей суб'єктів навчально-виховного процесу, що спричиняє відмінності в їхніх потребах, уявленнях, мотивах, поглядах та ін.	Усувають за умови уважного ставлення вчителя до потреб учня, врахування педагогом вікових особливостей школярів
Ситуативні	Виникають за умови розбіжності інтересів, потреб, видів діяльності вчителя та учнів у тій чи іншій ситуації. Наприклад, учитель хімії помітив, що на його уроці учень списує домашнє завдання з фізики, забрав у нього зошити і віддав їх учителеві фізики	Можна уникнути, якщо чітко організувати процес навчання та враховувати ситуацію
Психологічні	Виявляються у негативній установці вчителя, сформованій на підставі попереднього педагогічного досвіду: ♦ <i>розбіжність настанов</i> (учитель, захоплений своїм задумом, приходиться на урок, а учні — байдужі, неухважні, внаслідок чого він дратується, нервує);	Усувають шляхом переорієнтації уваги з особистості на роботу, оптимістичним прогнозуванням дальшої навчально-виховної діяльності

1	2	3
	<ul style="list-style-type: none"> ♦ <i>боязнь класу</i> (властива вчителям-початківцям, які часто добре знають навчальний матеріал, але побоюються безпосереднього контакту з учнями); ♦ <i>поганий контакт</i> (замість організування взаємодії з учнями, вчитель на початку уроку пише пояснення на дошці); ♦ <i>звуження функцій спілкування</i> (переважає інформаційна); ♦ <i>негативна установка</i> (упереджене негативне ставлення вчителя до класу, невстигаючих учнів, порушників поведінки); ♦ <i>боязнь педагогічних помилок</i> (наприклад, запізнитися на урок, неправильно оцінити відповідь учня тощо); ♦ <i>наслідування</i> (молодий учитель наслідує манери спілкування іншого педагога, не враховуючи власної педагогічної індивідуальності) 	

❓ Професійне педагогічне спілкування є складною системою, що охоплює чотири етапи. Розглянемо їх.

У структурі педагогічного спілкування *Н.П. Волкова, Л.О. Ковальчук, В.В. Ягупов* виокремлюють такі етапи:

- ① **прогностичний** (моделювання майбутнього спілкування з аудиторією: вчитель прогнозує зміст спілкування, його структуру та засоби);
- ② **комунікативний** (організування спілкування на початку навчально-виховного заняття — “комунікативна атака”: завоювання ініціативи, встановлення емоційного контакту, оволодіння увагою учнів, мобілізування їх до активного сприйняття);
- ③ **управлінський** (безпосереднє спілкування протягом навчально-виховного заходу: свідоме й цілеспрямоване організування взаємодії з корегуванням процесу спілкування відповідно до його мети і завдань);
- ④ **заключний** (самоаналіз вчителем перебігу спілкування, порівняння його результатів з поставленою метою, внесення відповідних корегувань у модель майбутнього спілкування).

Відповідно до змісту спілкування й спрямованості дій суб'єктів спілкування виділяють **рівні** педагогічного спілкування.

Розглянемо такі **рівні** педагогічного спілкування:

Таблиця 103. Рівні педагогічного спілкування
(за А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком)

Рівні	Характеристика
<i>Конвенційний</i>	Здійснюється відповідно до прийнятих правил, обмежений певними умовами, що заздалегідь визначені та прийняті; потребує високої культури спілкування, ретельного дотримання певних правил
<i>Примітивний</i>	Для того, хто виявляє ініціативу у спілкуванні, співбесідник стає всього-на-всього предметом, потрібним чи таким, що стоїть на перешкоді діяльності ініціатора; якщо потрібний — треба ним оволодіти, коли заважає — відштовхнути, знехтувати
<i>Маніпулятивний</i>	Партнер — це лише суперник у певній грі, яку треба будь-що виграти
<i>Стандартизований</i>	Спілкування ґрунтується на стандартах, а не на взаємному розумінні актуальності ролей один одного; це своєрідний “контакт масок”
<i>Ігровий</i>	Спілкування здійснюється в ігровій формі, що потребує від партнерів прояву творчості, добору таких прийомів, які давали б змогу підтримувати запропонований тон
<i>Діловий</i>	Передбачає організування співбесідника чи колективу вихованців для виконання конкретної справи, що стосується обох партнерів
<i>Духовний</i>	Це вищий рівень людського спілкування; партнер сприймається як носій духовного начала, й усвідомлення цього пробуджує у співрозмовника почуття особливої уваги, шанобливості

Контактуючи, люди використовують різні **види** спілкування:

- ✓ *вербальне* — основним засобом спілкування є слово;
- ✓ *мануальне* — засобом спілкування є рухи рук (жести);
- ✓ *матеріальне* — спілкування за допомогою певних матеріальних речей (іграшки, одяг, продукти харчування та ін.); цей вид опосередковано об'єднує багатьох людей різних статей, професій у своєрідних, часто безпосередньо незнайомих партнерів;
- ✓ *технічне* — технічні пристрої дають можливість людям спілкуватися один з одним, з колективами, зближуючи між собою багатьох людей (радіо, телебачення, телефон та ін.);
- ✓ *біоенергетичне* — пов'язане з сприйняттям біоенергетичних полів партнерів безпосередньо або на відстані; цей вид спілкування ще мало вивчений і приховує у собі багато загадок.

У процесі спілкування люди зазвичай послуговуються різними його видами, чим і збагачують його.

У педагогічному спілкуванні, безсумнівно, відображаються особистісні якості педагога, серед яких важливим є *загальне ставлення вчителя до дітей*. Воно може бути таких **видів**:

- *активно-позитивне* — педагог проявляє ділову реакцію на діяльність учнів, допомагає їм, відчуває потребу у неформальному спілкуванні; його вимогливість, поєднана із зацікавленістю в учнях, стає підставою до взаємодовіри, розкутості, комунікабельності;
- *пасивно-позитивне* — вчитель зосереджує увагу на вимогливості та суто ділових стосунках; сухий, офіційний тон вчителя, брак емоційності збіднює спілкування і гальмує творчий розвиток учнів;
- *ситуативно-негативне* — ставлення вчителя до дітей залежить від його настрою; породжує в учнів недовіру, замкненість, а також часто є однією з причин лицемірства і брутальності школярів;
- *стійке негативне* — спричиняє і негативне ставлення учнів до вчителя, до предмета, який він викладає, нерідко й до школи та суспільства.

Характер ставлення педагога до учнів детермінує його організаторську діяльність, визначає загальний стиль управління процесом спілкування.

 Стиль спілкування — це усталена система способів і прийомів, які використовує вчитель під час взаємодії
(Н.П. Волкова)

Розглянемо основні стилі спілкування:

Таблиця 104. Основні стилі спілкування
(за Н.П. Волковою, Л.О. Ковальчук, В.В. Ягуповим)

Стиль	Характеристика
1	2
<i>Авторитарний</i>	<p>Жорстка форма управління педагогічною взаємодією учасників навчально-виховного процесу. Вчитель самочинно визначає спрямованість діяльності групи, чим пригнічує самостійність учнів, гальмує їхню ініціативу та відповідальність, породжує невпевненість у власних силах. Педагог нетерпимий до заперечень. На помилки учня реагує насмішкувато, різкими словами.</p> <p>➔ <i>Основні форми взаємодії</i> — наказ, вказівка, інструкція, догана (навіть подяка за такого стилю управління спілкуванням сприймається як докір: “Ти добре сьогодні розв’язав задачу. Не чекала від тебе такого!”)</p>

1	2
<i>Демократичний</i>	<p>Ґрунтується на глибокій повазі, довірі й зорієнтованості на самоорганізування, самоуправління особистості та колективу. Формування й підтримка демократичних взаємин між вчителем і учнями можлива за таких умов:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ учитель є зразком, прототипом дорослості, гідною моделлю для самоідентифікації учнів; ✓ учитель виконує радше функцію арбітра, ніж судді, він не перешкоджає формуванню позитивного “Я—образу” учня й уникає засудження незадовільних вчинків з “висоти кафедри”; ✓ учитель допомагає дітям усвідомлювати власні дії, обмірковувати їх і передбачати можливі наслідки. <p>⇒ <i>Основні способи взаємодії</i> — заохочення, порада, інформування, координування, узгодження</p>
<i>Ліберальний</i>	<p>Характеризується самоусуненням педагога від відповідальності за перебіг і результат навчально-виховних дій. Учитель не має стійкої педагогічної позиції, легко піддається суперечливим впливам. Він прагне не втручатися в життя колективу, що виявляється у низькому рівні вимог до вихованців.</p> <p>⇒ <i>Форми роботи вчителя</i> ззовні демократичні, проте пасивність, незацікавленість, непослідовність, нечіткість, брак відповідальності роблять навчально-виховний процес некерваним</p>

Урахувавши характер ставлення педагога до учнів та основний стиль роботи з колективом учнів, визначено такі **стилі педагогічного спілкування** (за *В.А. Кан-Каликом*):

- **спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю** (активно-позитивне ставлення до учнів; любов до справи, співроздуми та співпереживання щодо сумісної діяльності; життя учнів сповнюється радістю, гордістю за досягнуті успіхи; за таким вчителем учні “ходять слідом”);
- **спілкування, що ґрунтується на дружньому ставленні** (вияв приязні, поваги до дітей; позитивне сприйняття вчителя учнями; проте інколи вчителі, неправильно інтерпретуючи дружбу з учнями, перетворюють дружні стосунки на панібратські, що негативно впливає на навчально-виховний процес);
- **спілкування-дистанція** (обмежене формальними взаєминами; навіть позитивне ставлення педагога до дітей не дає йому змоги уникнути авторитарності, що знижує загальний творчий рівень спільної з учнями роботи; в класах можуть бути нібито хороша дисципліна,

висока успішність, але відчуватися значні прогалини у вихованні учнів; певна дистанція між учителем і учнями необхідна, але вона не може бути головним критерієм у стосунках);

- **спілкування-залякування** (негативне ставлення до учнів; авторитарний стиль спілкування; властиве педагогам, котрі неспроможні організувати спільну діяльність; типові репліки такого спілкування – “Я не погрожу, але попереджаю ...”, “Сміється той, хто сміється останнім ...”, “Спробуйте тільки ..., попередити ...” і т. ін.);
- **спілкування-загравання** (поєднання позитивного ставлення до дітей з лібералізмом; педагог прагне завоювати авторитет, хоче подобатися дітям, але не намагається відшукати доцільних способів організування взаємодії, тому використовує дешеві прийоми; це сприяє задоволенню честолюбства незрілого педагога, але справжньої користі йому та дітям не приносить).

На підставі стилів педагогічного спілкування визначають три типи вчителів. Розглянемо їх.

Таблиця 105. Типи вчителів (за І.П. Підкасистим)

Тип	Характеристика
Проактивний	Ініціативний в організуванні спілкування, індивідуалізує свої контакти з вихованцями, його настанова змінюється відповідно до досвіду. Такий вчитель знає, чого хоче, і розуміє, що в його поведінці сприяє досягненню мети
Реактивний	Гнучкий у своїх настановах, але внутрішньо слабкий. Не він особисто, а вихованці встановлюють характер його спілкування з класом. У нього розмиті цілі та відкрито пристосувальна поведінка
Надактивний	Схильний до гіпертрофованих оцінень своїх учнів і вибудовування нереальних моделей спілкування. На його думку, коли учень активніший від інших — він бунтар і хуліган, а коли пасивніший — ледар і нероба. Вигадані ним оцінки змушують педагога діяти відповідним чином: він час від часу впадає у крайнощі, підпорядковуючи своїм стереотипам реальних учнів

Успіх й ефективність організування педагогічного спілкування вчителя й учнів залежать від певних умов. Вчитель має добре знати особливості анатомо-фізіологічного й соціально-психічного розвитку дітей різних вікових періодів, відчувати й розуміти їхній емоційно-психологічний стан у момент спілкування. Зміст спілкування варто будувати таким чином, аби

він був педагогічно доцільним, стимулював інтерес учнів до пізнання нового, їхню навчальну діяльність.

|| З метою уникнення помилок у педагогічному спілкуванні вчителів доцільно дотримуватися **правил** педагогічного спілкування.

Співставлення наявних правил спілкування дає можливість виділити основні **рекомендації** щодо його побудови (за *І.М. Цимбалюком*):

- ✓ пам'ятайте: кожний співрозмовник — особистість;
- ✓ будуйте спілкування не “від себе”, а від вихованців, від їхніх потреб, інтересів;
- ✓ не організовуйте спілкування “по вертикалі”: зверху—вниз, а на взаємних інтересах;
- ✓ будуйте діалоги з урахуванням характеру особистості, не зводьте їх до нудної повчальності;
- ✓ поважайте прагнення особистості до самостійності й особистої точки зору;
- ✓ намагайтеся побачити світ очима співрозмовника;
- ✓ намагайтеся зрозуміти причини девіантної (ухильної) поведінки співрозмовника;
- ✓ слідкуйте за інтонаціями свого голосу, мімікою, жестами, тощо;
- ✓ не допускайте недобррозичливості, грубощів, неповаги;
- ✓ дотримуйтеся основного принципу спілкування — “не нашкодь!”.

7.5. СПІЛКУВАННЯ ЯК МІЖОСОБИСТІСНЕ РОЗУМІННЯ

У процесі спілкування люди безпосередньо сприймають один одного й мають можливість пізнати фізичні, психологічні та індивідуальні особливості кожного із співрозмовників. Адже від глибини міжособистісного розуміння співрозмовників залежатиме їхня майбутня спільна діяльність.

Для педагогічної діяльності психологічна допитливість й інтерес вчителя до внутрішнього світу учнів є важливим фактором, що сприяє як ефективній навчально-виховній роботі, так і певною мірою дальшій долі учнів. Аби зрозуміти вихованців, вчителів необхідно розвивати у собі якості професійного міжособистісного розуміння й творчо використовувати результати пізнання дітей для вирішення навчально-виховних завдань.

? Що ж охоплює поняття “міжособистісне розуміння”, поширеніша назва якого — соціальна перцепція?

 Процес міжособистісного розуміння (соціальна перцепція) загалом визначають як формування у свідомості людини образу іншої людини (Ю.Л. Трофімов).

 Соціальна перцепція — процес сприймання, розуміння й оцінювання людиною інших людей, себе, груп, тобто будь-яких соціальних об'єктів (О.М. Степанов)

? Процес міжособистісного розуміння — це передусім пізнавальний процес. Якими є механізми процесу міжособистісного розуміння? Розглянемо їх.

Механізми процесу міжособистісного розуміння

(за Л. Ковальчук, С.Д. Максименко, В.О. Соловієнко, О.М. Степановим, М.М. Фіцулою, Ю.Л. Трофімовим)

Побудова образу співрозмовника у свідомості людини забезпечується передусім *ідентифікацією*. У психології ідентифікацію розглядають як фундаментальний механізм не лише когнітивної, а й афективної та регуляторної сфер психіки, особистості загалом. У ситуаціях взаємодії, партнери намагаються зрозуміти один одного, ставлячи себе на місце іншого.

 Ідентифікація (лат. *identicus* — однаковий, тотожний; лат. *facio* — роблю) — спосіб розуміння іншої людини через усвідомлюване чи неусвідомлюване уподібнення до неї

Процес ідентифікації в онтогенезі проходить декілька етапів:

Таблиця 106. Етапи процесу ідентифікації в онтогенезі

Етап	Характеристика
1	2
① Імітація	Це безпосереднє відображення у діях і вчинках стосунків між людьми. Для дитини вона є головним засобом засвоєння соціального досвіду. У ранньому віці імітація носить неусвідомлений характер. Завдяки їй дитина відображає певні соціальні дії й просувається у пізнанні інших людей. З віком імітація ускладнюється перстворенням засвоюваного змісту, стає більш свідомою. Перехід від імітації зовнішніх виявів поведінки дорослих до уявлення про їхні внутрішні особливості, що пізнаються опосередковано, створює передумови для переходу на наступний рівень ідентифікації

1	2
<p style="text-align: center;">② Оцінювання</p>	<p>Це з'ясування соціально прийнятних форм поведінки та оцінювання інших людей. Формування еталонів та стереотипів поведінки забезпечує взаємодію, уніфікує й полегшує спілкування та взаємне пізнання. Значимість цього етапу простежується тоді, коли ми контактуємо з незнайомими людьми, стикаємося з новими формами поведінки, незвичними вчинками добре знайомих нам людей. Виникає потреба адекватно інтерпретувати їхню поведінку. Відбувається перехід від оцінювання до наступного рівня</p>
<p style="text-align: center;">③ Суго розуміння</p>	<p>Цей етап характеризується орієнтацією в соціальній ситуації, що здійснюється завдяки аналізу особистісних смислів у поведінці людини. Це зумовлює необхідність бачити в іншій людині не стільки об'єкт управління, скільки суб'єкт, з яким відбувається взаємодія. Формування такого вміння є особливо важливим у виконанні управлінських та виховних функцій, оскільки створює засади для оптимізації ділових та міжособистісних стосунків, розв'язання конфліктних ситуацій</p>

Ідентифікація тісно пов'язана з *емпатією*. Та це не те саме. Наприклад, студент добре розуміє хвилювання та поведінку іншого студента перед іспитом і може подумки себе поставити на його місце. Проте це не означає, що він буде переживати його емоційний стан.

Емпатія сприяє збалансованості міжособистісних стосунків. Без емпатії навряд чи можливе адекватне розуміння людини людиною. А для педагогічної, медичної, мистецької та управлінської діяльності розвинена емпатійність є ключовим фактором професійного успіху. Так, на думку *К. Роджерса*, емпатійне розуміння є важливим елементом, який забезпечує самостійне учіння, що ґрунтується на власному досвіді учня. Якщо вчитель здатний внутрішньо зрозуміти реакцію школяра й відчути як сприймається ним процес навчання, ймовірність успішного навчання його учнів значно підвищується¹.

Партнерам по спілкуванню важливо не лише зрозуміти один одного, але й зважати на те, як той чи інший співрозмовник буде сприймати й

 Емпатія (гр. *εμπάτια* — співпереживання, пристрасть, схвилюваність) — уміння сприйняти почуття іншої людини як власні, здатність до емоційного відгуку; необхідний компонент спілкування та специфічний засіб пізнання людини людиною

¹ Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода учитися / Науч. ред. А.Б. Орлов. М., 2002. С. 231

розуміти його самого. Вміння бачити ситуацію не лише своїми очима, а й очима партнера названо *рефлексією*.

Зазначимо, що здатність до рефлексії формується в суб'єкта міжособистісного розуміння поступово й розвинена в різних людей неоднаково. Рефлексія — це моральна діяльність, часто стихійна, яка початково не має конкретної мети.

У педагогічному вимірі рефлексію трактують як здатність вчителя подумки уявити собі ситуацію, що склалася, уточнити уявлення про себе, зосередити свідомість на самому собі, узагальнити уявлення учня про те, як учитель розуміє його діяльність. Педагогічна рефлексія охоплює комплекс взаємопов'язаних елементів: усвідомлення педагогом істинних мотивів своєї професійної діяльності, своїх “виховних” вчинків; вміння відрізнити власні труднощі та проблеми від труднощів і проблем учнів; здатність до емпатії та децентралізації; оцінення наслідків особистісних впливів на вихованців; вміння бачити себе у дзеркалі життя інших людей.

Отже, у процесі спілкування засобами ідентифікації та рефлексії здійснюється побудова образу партнера, забезпечується психологічна інформативність спілкування. Однак для розвитку контактів, зрештою побудови тактики майбутньої взаємодії, людині потрібно знати наміри, думки і мотиви поведінки інших людей. Та у повсякденному житті люди здебільшого не знають справжніх причин поведінки інших людей, або ж знають їх недостатньо. Тому вони вдаються до “приписування” іншим ймовірних причин поведінки, її зразків, або ж більш узагальнених характеристик. Таке явище у психології названо *каузальною атрибуцією*.

■ Рефлексія (лат. *reflexio* — відображення) — процес пізнання людиною самої себе, свого внутрішнього світу, самоаналіз, осмислення, оцінення; усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер по спілкуванню

? Проблема для дискусії

В.О. Сухомлинський писав: “Я твердо переконаний, що є якості душі, без яких людина не може стати справжнім вихователем, і серед цих якостей на першому місці розум — уміння проникнути в духовний світ людини ... Лихо багатьох учителів полягає в тому, що вони забувають: учень — це передусім жива людина, що вступає у світ пізнання, творчості, людських взаємин”.

Як би Ви інтерпретували цю думку вчсного?

■ Каузальна атрибуція (лат. *causa* — причина, *attributio* — приписування) — причинне пояснення вчинків партнера шляхом “приписування” йому почуттів, намірів і мотивів поведінки

У процесі міжособистісного розуміння явище каузальної атрибуції розгортається через чотири основні засоби інтерпретації вчинків іншої людини:

- *аналітичний* — коли кожний з елементів зовнішності пов'язують з конкретною психологічною властивістю особистості;
- *емоційний* — коли особистісні властивості приписують людині залежно від сприйняття естетичної принадності її зовнішності;
- *перцептивно-асоціативний* — коли людині приписують властивості іншої людини, зовні схожої на неї;
- *соціально-асоціативний* — коли людині приписують властивості того соціального типу, до якого вона віднесена на підставі сприймання її зовнішності.

Так, наприклад, на підставі першого враження, людей, які носять окуляри або мають високе чоло, сприймаємо як розумних, старанних, таких, що заслуговують на довіру; огрядних — як добродушних, з веселою вдачею тощо.

Проте розкриття особистісного змісту людини через інтерпретацію елементів її зовнішності, поведінки й діяльності розгортається ґрунтовніше після встановлення належності об'єкта пізнання до певної соціальної спільноти, визначення її соціального статусу, ролі. Таке явище має назву *стереотипізації*.

Стереотипізація проявляється як результат процесу творення узагальнень на підставі власного досвіду людини. Узагальнення охоплюють враження людини від спілкування з іншими людьми, інформацію з книг та інших джерел. Так, розкриваючи характерологічні властивості іншої людини, ми ґрунтуємося на таких узагальненнях, хоча вони не завжди відповідають дійсності.

Стереотипізація відобразить вищий рівень пізнання людини людиною тоді, коли буде основана на достатній об'єктивній інформації, на якій зроблено узагальнення. Та коли інтерпретація фактів, на основі яких зроблено узагальнення, виявиться недостатньо аргументованою, а самі факти не вичерпують сутності сто-

 Стереотипізація (лат. *stereos* — твердий; гр. *typus* — відбиток, форма) — привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певних груп відповідно до відомих соціальних стереотипів

 Стереотип — це сформований за конкретних соціальних умов образ людини, яким користуються як штампом

сунків — стереотипізація може бути помилковою, мати упереджений характер. Так, у разі сприймання партнера під час спілкування суттєву роль відіграє *установка* — попередньо сформована готовність сприймати його під певним кутом зору.

Експериментально доведено, що попередня інформація, яку одержує суб'єкт сприймання, виявляється істотним підґрунтям для формування упередженості в оцінюванні іншої людини¹. Двом групам студентів було показано фотокартку однієї й тієї ж самої людини. У першій групі експериментатор охарактеризував її як визнаного вченого, а в другій — як злочинця. Пропонувалося на підставі зовнішнього вигляду дати їй характеристику. Перша група студентів, якій було подано інформацію про “видатного вченого”, повідомила, що зовнішність людини на фотокартці свідчить про її інтелект, напружену думку, доброту, зосередженість. Друга група — варіант “небезпечного злочинця” — стверджувала, що перед нею портрет жорстокої, рішучої та підступної людини. Одну й ту ж деталь портрета — очі — у першому випадку тлумачили як проникливі, розумні, а у другому — як злі та нещадні. Як бачимо, установка може змінити думку людини про особистісні риси іншої людини, відіграти вирішальну роль у тому, що саме і як буде сприйнято у процесі спілкування, які стереотипи в судженнях домінуватимуть.

На якість міжособистісного розуміння може впливати явище *атракції*.

Позитивна емоційна забарвленість спілкування зумовлює симпатію, приязнь, зацікавленість іншою людиною. Атракція формується через такі психологічні **прийоми**:

- “тримати усмішку”;
- “власне ім'я”;
- “комплімент”;
- “терплячий слухач”;
- “ставте запитання” тощо.

 Атракція (лат. *attractio* — притягування) — привабливість одного партнера під час спілкування для іншого

¹ Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посіб. К., 2001. С.109—

Отже, міжособистісне розуміння є складним процесом, результатом дії якого є формування у свідомості людини образу іншої людини. Партнер по спілкуванню постає перед нами не лише як особа певного віку, статі, а і як особистість з притаманними лише їй властивостями й рисами. Їхнє пізнання становить основне завдання міжособистісного розуміння.

? Проблема для дискусії

Коли вчитель не вміє проникнути до внутрішнього світу дій і вчинків дитини, мотивів її діяльності і внутрішнього ставлення до завдань, поставлених перед нею, то він працює наосліп (І.М. Цимбалюк)

А як думаєте Ви?

 У Вашу педагогічну скарбничку

“Я вірю в могутню, безмежну силу слова вихователя. Слово — найтонший і найгостріший інструмент, яким ми, вчителі, повинні вміло торкатися сердець наших вихованців... Виховання словом — найскладніше, найважче, що є в педагогіці і в школі...”

(В.О. Сухомлинський)

“Багато говорити і багато сказати — не одне і те ж”

(Софокл)

“Хоч би як добре ти не говорив, якщо ти говоритимеш надто багато, то врешті-решт почнеш говорити дурниці”

(Олександр Дюма-батько)

Практичний блок

Практичне завдання № 7. ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

- 7.1. Дослідіть підходи до тлумачення понять “спілкування”, “комунікація”. Що є спільного у цих явищах? Що є відмінним, специфічним. Думку обґрунтуйте.
- 7.2. XX сторіччя ознаменоване ґрунтовним дослідженням різних аспектів процесу комунікації (форм, методів, структури, технологій тощо). Здійсніть ретроспективний огляд таких досліджень в Україні із зазначенням окремих науковців, конкретних наукових шкіл.
- 7.3. Поясніть сутність комунікації. Здійсніть графічне зображення процесу комунікації. Дайте визначення кожному зі структурних елементів цього процесу.
- 7.4. Проаналізуйте підходи до тлумачення понять “спілкування”, “педагогічне спілкування”. Що є спільного у цих явищах? Що є відмінним, специфічним. Думку обґрунтуйте.
- 7.5. Охарактеризуйте особливості педагогічного спілкування. Здійсніть порівняльний аналіз професійного педагогічного і непрофесійного педагогічного спілкування.
- 7.6. Розгляньте види педагогічного спілкування. Подайте у вигляді схеми (таблиці) класифікацію видів педагогічного спілкування.
- 7.7. Проаналізуйте принципи педагогічного спілкування. Наведіть приклади урахування деяких з них у процесі діяльності авторитетного для Вас вчителя.
- 7.8. Дослідіть поняття “педагогічна комунікація”, її технологічний ланцюжок. Як Ви думаєте, від чого залежатиме її ефективність? Відповідь обґрунтуйте.
- 7.9. Охарактеризуйте комунікативність як професійно значущу якість педагогічних працівників. Зазначте, у чому полягає її сутність. Наведіть способи формування комунікативності.
- 7.10. Проаналізуйте функції спілкування. Зазначте процеси, які охоплює кожна з них. Спробуйте зобразити цей процес графічно.
- 7.11. Розгляньте аспекти спілкування. Зазначте сутність кожного з них. Спробуйте зобразити графічно схему аспектів спілкування.

- 7.12. Дослідіть феномен “*невербальна комунікація*”. Зазначте його особливості. Спробуйте зобразити графічно схему основних засобів невербальної комунікації.
- 7.13. Як Ви вважаєте, зовнішній вигляд педагога впливає чи не впливає на протікання навчально-виховного процесу? Чому? Як би Ви були директором навчального закладу, які б вимоги до зовнішнього вигляду вчителів запропонували б?
- 7.14. Постава й хода як джерела інформації. Про що вони нам можуть розказати? Наведіть приклади.
- 7.15. Проаналізуйте міміку й жести як джерело інформації у педагогічному спілкуванні. Наведіть приклади.
- 7.16. У невербальній комунікації важливе значення відводять візуальному контакту. Чому? Як Ви думаєте, чи можна розвивати у собі техніку візуального контакту? Відповідь аргументуйте.
- 7.17. Охарактеризуйте зони (дистанції) у спілкуванні, зазначте особливості кожної з них, наведіть приклади.
- 7.18. Оберіть вид просторового розміщення із запропонованих, який зазвичай використовували у школі, де Ви навчалися — традиційне, робота в парах, мікрогрупах, круглий стіл, обличчя до обличчя тощо. Проаналізуйте його вплив на характер взаємодії вчитель—учні, учень—учень.
- 7.19. Дослідіть феномен “*вербальна комунікація*”. Зазначте його особливості. Спробуйте зобразити графічно схему складових вербальної комунікації.
- 7.20. У психології мовленнєву комунікацію розглядають як передавання інформації за допомогою мови. Зобразіть графічно структуру мовленнєвої комунікації.
- 7.21. Мова як засіб спілкування. Які науки, окрім психології, досліджують проблеми мови? Як вони співвідносяться з психологічними дослідженнями?
- 7.22. Проаналізуйте головні функції мови. Співставте деякі з наукових підходів до їхнього визначення.
- 7.23. Дослідіть мовлення як процес спілкування людей за допомогою мови. Спробуйте зобразити асоціативну схему вивчення цього питання.
- 7.24. Розгляньте види мовлення. Опишіть їхню сутність. Зазначте допоміжні немовні засоби для кожного з них.
- 7.25. Як Ви думаєте, чи можна використовувати внутрішнє мовлення у спілкуванні з іншими людьми? Опишіть свої міркування.

- 7.26. Поняття про спілкування як важлива духовна потреба особистості. Дослідіть зумовленість потреби людей у спілкуванні.
- 7.27. Міжособистісне розуміння. Як його досягають учасники спілкування? Проаналізуйте стадії міжособистісного розуміння.
- 7.28. Розгляньте сутність ідентифікації як способу розуміння іншої людини через усвідомлюване чи неусвідомлюване уподібнення до неї. Опишіть його механізм. Наведіть приклади.
- 7.29. Проаналізуйте сутність рефлексії як вміння бачити ситуацію очима партнера. Опишіть його механізм. Наведіть приклади.
- 7.30. Дослідіть механізм стереотипізації як явища привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певних груп, відповідно до наявних стереотипів. Наведіть приклади.
- 7.31. Дослідіть феномен емпатії. Чому це явище розглядається психологією як необхідний компонент спілкування? У чому полягає його важливість у професійній педагогічній діяльності?
- 7.32. У повсякденному спілкуванні досить поширеними є стереотипи, що ґрунтовані на підставі оцінювання зовнішності співрозмовника. Як Ви вважаєте, чи може це завдати шкоди у роботі з людьми (педагогічна діяльність, управлінська діяльність). Поясніть свою думку.
- 7.33. Один із героїв кінофільму “Доживемо до понеділка” сказав: *“Велике щастя, коли тебе розуміють”*. А як думаєте Ви?
- 7.34. Проаналізуйте різновиди спілкування, обравши за основу один із поданих параметрів: залежно від контингенту учасників, міри опосередкування, завершеності.
- 7.35. Суб’єкт—суб’єктний характер педагогічних стосунків — як Ви це розумієте? У чому він полягає? Проаналізуйте головні ознаки педагогічного спілкування суб’єкт—суб’єктного характеру.
- 7.36. Поверніться подумки у своє шкільне життя. Пригадайте авторитетного для Вас вчителя. Опишіть його психологічний портрет. Який тип спілкування був для нього прийнятним?
- 7.37. Педагогічне спілкування як діалог. Наведіть й проаналізуйте критерії діалогічного педагогічного спілкування.
- 7.38. Проаналізуйте бар’єри у спілкуванні, що впливають на перебіг взаємодії між вчителем і учнем. Чому вони виникають? Чи можливим є їхнє подолання?
- 7.39. Проаналізуйте фактори, що ускладнюють процес спілкування, призводять до негативного результату.

- 7.40. Малоефективні моделі спілкування вчителя й учнів — чи відомі вони Вам зі шкільних років? Які саме? Опишіть психологічний портрет вчителя, який використовував таку модель спілкування.
- 7.41. Розгляньте структурні елементи педагогічного спілкування. Яких правил слід дотримуватися вчителю для оптимізації взаємодії на кожному з етапів цього процесу.
- 7.42. Ознайомтеся з книгою *В.О. Сухомлинського* “Сто порад учителю”. Проаналізуйте її основні положення.
- 7.43. Які якості особистості суттєво впливають на педагогічне спілкування? Які позитивно? Які негативно? Поясніть свою думку.
- 7.44. Охарактеризуйте види ставлення вчителя до учнів. Який із видів, на Вашу думку, найбільш відчутний у сучасній загальноосвітній школі? Чому?
- 7.45. Проаналізуйте загальні стилі педагогічного управління процесом спілкування. Як Ви думаєте, чи можливий зв'язок між стилем управління та видом ставлення вчителя до дитини? Поясніть свою думку.
- 7.46. Проаналізуйте стилі педагогічного спілкування. Від чого залежать їхні особливості?
- 7.47. Які стилі спілкування були притаманні вчителям у школі, де Ви навчалися? Як Ви думаєте, чи є зв'язок між стилем педагогічного спілкування та ефективністю навчально-виховного процесу? Поясніть свою думку.
- 7.48. Підготуйте есе на тему “Моє бачення моделі сучасного вчителя”.
- 7.49. Дослідіть поняття “педагогічний такт”. У чому полягає його сутність? Наведіть основні ознаки педагогічного такту.
- 7.50. Прочитайте правила педагогічного спілкування. Які б із запропонованих Ви віднесли до ключових? А які б ще додали від себе?
- 7.51. Опрацюйте книгу *Д. Карнегі* “Як здобувати друзів і впливати на людей”. У чому, на Вашу думку, полягає інформаційна цінність цієї праці?
- 7.52. Проаналізуйте вплив авторитетного для Вас вчителя на Ваше становлення як особистості. Свої роздуми опишіть у есе “Вчитель у моєму житті”.
- 7.53. *К.Д. Ушинський* писав: “У школі має панувати серйозність, можливий жарт, ласкавість без солодкавості. Справедливість без прирікань, доброта без слабкості і, головне, постійна розумова діяльність”. Проаналізуйте це висловлювання видатного педагога з погляду педагогічно доцільного впливу вчителя на учнів.

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру, називають ... .*

Відповідь:

- а) спілкуванням; б) комунікативною поведінкою;
в) комунікацією; г) педагогічною комунікацією.

2. *Організування навчально-виховної діяльності на основі сприйняття, засвоєння, використання й передавання інформації з різних джерел називають ... .*

Відповідь:

- а) спілкуванням; б) комунікативною поведінкою;
в) комунікацією; г) педагогічною комунікацією.

3. *Організування мовлення й невербальної поведінки вчителя, що впливають на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між учителем і учнями, на стиль їхньої діяльності названо ... .*

Відповідь:

- а) спілкуванням; б) комунікативною поведінкою;
в) комунікацією; г) педагогічною комунікацією.

4. *... — це специфічна культурна форма спілкування, обмін інформацією між людьми за допомогою знаків, символів, коли інформація передається цілеспрямовано, сприймається вибірково, а взаємодія здійснюється за певними правилами та нормами. (Вставте пропущену дефініцію).*

Відповідь:

- а) спілкування; б) комунікативна поведінка;
в) комунікація; г) педагогічна комунікація.

5. *Подання інформації, яку прагне донести джерело до одержувача у кодах (символах), зрозумілих одержувачу: слова усної і писемної мови,*

візуальні образи та їхні рухи, запахи, звуки, колір, жести. Це зміст якого елемента комунікації?

Відповідь:

- а) адресанта (джерела); б) каналу зв'язку; в) кодування;
г) адресата (одержувача); г) декодування.

6. *Встановіть послідовність структурних елементів процесу комунікації, з'єднавши їх стрілками.*

*Джерело
(адресант)*

*Одержувач
(адресат)*

Декодування

*Канал
зв'язку*

Кодування

7. *Суб'єкт, який формує зміст, структуру інформації, що передається, — це...*

Відповідь:

- а) адресант; б) канал зв'язку; в) кодування;
г) адресат; г) декодування.

8. *Перекладання інформації на мову одержувача — це ...*

Відповідь:

- а) адресант; б) канал зв'язку; в) кодування;
г) адресат; г) декодування.

9. *Засоби масової інформації, газета, журнал, листування, особисті зустрічі тощо подають ... як структурний елемент процесу комунікації.*

Відповідь:

- а) адресанта; б) канал зв'язку; в) кодування;
г) адресата; г) декодування.

10. *Особа (група осіб), яка сприймає інформацію та виявляє відповідну реакцію, визначає результативність комунікації, є ... процесу комунікації.*

Відповідь:

- а) адресантом; б) каналом зв'язку; в) кодуванням;
г) адресатом; г) декодуванням.

11. *Проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника, використання нестандартних прийомів спілкування — це деякі з головних ознак педагогічного спілкування на ... .*

Відповідь:

а) суб'єкт—суб'єктному рівні; б) суб'єкт—об'єктному рівні.

12. *Інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна, афективно-комунікативна — це перелічено ... .*

Відповідь:

а) сторони спілкування; б) функції спілкування; в) засоби комунікації.

13. *Текесика, просодика, екстралінгвістика, кінетика, авербальні дії — це перелічено складові ... .*

Відповідь:

а) статичної експресії; б) міжособистого простору;
в) динамічної експресії; г) часових характеристик.

14. *Знакові системи, використовувані під час спілкування, називають ... .*

Відповідь:

а) сторонами спілкування;
б) функціями спілкування;
в) засобами спілкування.

15. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхнім поясненням.*

Відповідь:

а) інформаційно-комунікативна функція	А Б В;
б) регулятивно-комунікативна функція	А Б В;
в) афективно-комунікативна функція	А Б В.

А — охоплює процес регулювання поведінки суб'єктів;

Б — характеризує емоційну сферу людини: виявляється ставлення людини до навколишнього середовища, в т. ч. й соціального;

В — охоплює процеси формування, передавання і прийняття інформації.

16. *Наведіть прізвища сучасних педагогів-науковців, котрі займаються дослідженням проблем педагогічного спілкування.*

17. *Визначте правильне співвідношення між наведеними функціями спілкування та їхнім поясненням.*

Відповідь:

а) контактна	А Б В Г Г Д Е Є;
б) інформаційна	А Б В Г Г Д Е Є;
в) спонукальна	А Б В Г Г Д Е Є;
г) координаційна	А Б В Г Г Д Е Є;
ґ) пізнавальна	А Б В Г Г Д Е Є;
д) емотивна	А Б В Г Г Д Е Є;
е) встановлення відносин	А Б В Г Г Д Е Є;
є) впливова	А Б В Г Г Д Е Є.

А — адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, а також взаємне розуміння одне одного (намірів, установок, переживань, станів партнерів);

Б — стимулювання у партнера необхідних емоційних переживань чи їхньої зміни за допомогою власного емоційного стану;

В — взаємне орієнтування й узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність;

Г — усвідомлення й фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків;

Ґ — обмін повідомленнями (описами), запитаннями та відповідями;

Д — зміна стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв тощо);

Е — встановлення стану обопільної готовності приймати та передавати повідомлення й підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту;

Є — заохочення партнера або ж самого себе до виконання певних дій.

18. *Завдяки якій функції спілкування здійснюється обмін матеріальними й духовними цінностями, інтелектуальною інформацією та емоціями між педагогом і учнями?*

Відповідь:

- а) перцептивній; б) інтерактивній; в) комунікативній.

19. *Яка сторона спілкування реалізує пізнання педагогом особистості учня, прагнення зрозуміти його стан і думки, самоутвердження школяра в колективі?*

Відповідь:

- а) перцептивна; б) інтерактивна; в) комунікативна.

20. Яка зі сторін спілкування відображає організування взаємодії й створення умов для забезпечення цілісного спілкування на уроці і в позаурочний час, співробітництво і співтворчість у класі?

Відповідь:

а) перцептивна; б) інтерактивна; в) комунікативна.

21. Мовлення, паузи в мовленні, якість голосу, його тональність, діапазон, жести, міміка, пантоміміка, сміх, плач — це перелічено основні ...

Відповідь:

а) аспекти спілкування; б) види спілкування; в) засоби спілкування.

22. Мовлення як акт вживання людиною мови для спілкування, охоплює низку різновидів. Визначте правильне співвідношення між наведеними різновидами мовлення та їхнім поясненням.

Відповідь:

а) писемне

А Б В Г Г Д;

б) зовнішнє

А Б В Г Г Д;

в) усне

А Б В Г Г Д;

г) діалог

А Б В Г Г Д;

г) монолог

А Б В Г Г Д;

д) внутрішнє

А Б В Г Г Д.

А — процес спілкування з відсутнім співрозмовником за допомогою писемних текстів;

Б — це мовлення, спрямоване і звернене до себе; засіб внутрішньої підготовки до діяльності, механізм мовного мислення;

В — спілкування між людьми, що здійснюється за допомогою розмови або різних технічних пристроїв;

Г — звукове мовлення, що сприймається іншими людьми за допомогою слуху;

Г — мовлення між двома чи кількома особами (бесіда, диспут);

Д — мовлення однієї людини у формі розповіді, лекції, коментаря, оцінних суджень.

23. У чому проявляється динамічний аспект невербального спілкування?

Відповідь:

а) мовленні; б) зовнішньому вигляді; в) пантоміміці, міміці, жестах.

24. Соціально сформований рух, що передає певний психічний стан, називають...

Відповідь:

а) пантомімікою; б) мімікою; в) жестом.

25. *Динамічний вираз обличчя в певний момент спілкування називають ...*

Відповідь:

а) пантомімікою; б) мімікою; в) жестом.

26. *Виразальні рухи всього тіла або окремої його частини — це ...*

Відповідь:

а) пантоміміка; б) міміка; в) жести.

27. *Експресія обличчя й фігури, зумовлена будовою тіла; прикраси, манера одягатися, зачіска, косметика; природні й штучні запахи — це перелічено засоби ...*

Відповідь:

а) статичної експресії; б) міжособистого простору;
в) динамічної експресії; г) часових характеристик.

28. *Дистанцію, взаємне розміщення під час спілкування відносять до засобів...*

Відповідь:

а) статичної експресії; б) міжособистого простору;
в) динамічної експресії; г) часових характеристик.

30. *Час спілкування, запізнення, затримання дії відносять до засобів ...*

Відповідь:

а) статичної експресії; б) міжособистого простору;
в) динамічної експресії; г) часових характеристик.

31. *Визначте правильне співвідношення між наведеними групами жестів (за І.Я. Українським) та їхнім описом.*

Відповідь:

а) комунікативні	А Б В;
б) підкреслюючі	А Б В;
в) модальні	А Б В.

А — супроводжують мовлення, посилюють мовний контекст, а поза ним втрачають смисл;

Б — сигналізують про зміну активності суб'єктів процесу спілкування;

В — замінюють мовлення під час спілкування і можуть бути використані окремо.

29. *Комунікативна, перцептивна, інтерактивна — це перелічено ...*

Відповідь:

а) сторони спілкування; б) функції спілкування; в) засоби комунікації.

32. *Визначте правильне співвідношення між наведеними групами жестів та власне жестів, які до них відносять (за Л.Д. Столяренко).*

Відповідь:

а) жести-ілюстратори	А Б В Г І;
б) жести-регулятори	А Б В Г І;
в) жести-емблеми	А Б В Г І;
г) жести-адаптори	А Б В Г І;
ґ) жести-афектори	А Б В Г І.

А — рухи очей, кліпання очима, сіпання губ та інші жести, що виражають через рухи тіла чи м'язів певні емоції;

Б — перебирання у руках олівця, ручки, крейди, гудзика; почісування, дотики, поплескування співрозмовника по плечу та ін.;

В — стиснуті руки як для вітання з кимось, змахування рукою над головою як під час прощання тощо;

Г — вказівний жест руки з витягнутим уперед вказівним пальцем, рухи руками, що демонструють розмір, конфігурацію чогось тощо;

І — посмішка, кивок, напрям погляду, цілеспрямовані рухи руками.

33. *Складені на грудях руки; відхилений назад корпус тіла; схрещені руки; доторкання до кінчика носа; стискання пальців рук у кулаки свідчать про... .*

Відповідь:

- а) оцінювання та міркування; б) впевненість;
в) нервозність та невпевненість; г) заперечення та незгоду.

34. *З'єднання пальців у шпиль вершиною вгору; закладання рук за спину, причому одна рука захоплює зап'ястя іншої; закладання рук за голову сигналізують про ... .*

Відповідь:

- а) оцінювання та міркування; б) впевненість;
в) нервозність та невпевненість; г) заперечення та незгоду.

35. *Зажмурювання очей, витягування вказівного пальця вздовж щоки, почісування підборіддя, пощипування перенісся та інші мимовільні рухи свідчать про... .*

Відповідь:

- а) оцінювання та міркування; б) впевненість;
в) нервозність та невпевненість; г) заперечення та незгоду.

36. *Переплетення пальців рук; пощипування долоні; доторкання до кінчика носа; постукування по столу пальцями; закладання рук за спину “в замок” свідчать про ...*

Відповідь:

- а) оцінювання та міркування; б) впевненість;
в) нервозність та невпевненість; г) заперечення та незгоду.

37. *Виставлення великих пальців рук, які знаходяться у кишенях; схрещування рук на грудях з виставленням великих пальців; різкі змахи руками зверху вниз свідчать про...*

Відповідь:

- а) нещирість та підозрілість; б) очікування;
в) самоконтроль; г) домінування.

38. *Закладання рук за спину, причому одна рука стискає іншу; поза людини, що сидить на стільці і міцно вчепилася руками в поруччя стільця — свідчать про ...*

Відповідь:

- а) нещирість та підозрілість; б) очікування;
в) самоконтроль; г) домінування.

39. *Прикриття рота рукою; доторкання до носа; потирання рукою підборіддя, чола, скроні, доторкання до вуха, шиї чи потягування кінчика комірця свідчать про...*

Відповідь:

- а) нещирість та підозрілість; б) очікування;
в) самоконтроль; г) домінування.

40. *Потирання долонь; повільне витирання вологих долонь в одяг характеризують ...*

Відповідь:

- а) нещирість та підозрілість; б) очікування;
в) самоконтроль; г) домінування.

41. *Для якого з типів дистанції характерною є довіра, стишений голос під час спілкування, тактильний контакт?*

Відповідь:

- а) особиста; б) соціальна; в) інтимна; г) публічна.

42. *Яка з відстаней засвідчує неформальні й ділові стосунки?*

Відповідь:

а) особиста; б) соціальна; в) інтимна; г) публічна.

43. ... *дистанція припускає візуально-зоровий контакт між співрозмовниками, потиск руки, поплескування тощо.*

Відповідь:

а) особиста; б) соціальна; в) інтимна; г) публічна.

44. *Спілкування між чужими людьми (епізодичні, ситуаційні контакти) припускає ... дистанція.*

Відповідь:

а) особиста; б) соціальна; в) інтимна; г) публічна.

45. *Процес сприймання, розуміння й оцінювання людиною інших людей, себе, груп, тобто будь-яких соціальних об'єктів названо ... .*

Відповідь:

а) інтеракцією; б) соціальною перцепцією; в) комунікацією.

46. *Спосіб розуміння іншої людини через усвідомлюване чи неусвідомлюване уподібнення до неї називають ... .*

Відповідь:

а) емпатією; б) рефлексією; в) каузальною атрибуцією;
г) ідентифікацією; г) атракцією; д) стереотипізацією.

47. *Процес пізнання людиною самої себе, свого внутрішнього світу, самоаналіз, осмислення, оцінення; усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер по спілкуванню, охоплює поняття ... .*

Відповідь:

а) емпатії; б) рефлексії; в) каузальної атрибуції;
г) ідентифікації; г) атракції; д) стереотипізації.

48. *Причинне пояснення вчинків партнера шляхом "приписування" йому почуттів, намірів і мотивів поведінки називають ... .*

Відповідь:

а) емпатією; б) рефлексією; в) каузальною атрибуцією;
г) ідентифікацією; г) атракцією; д) стереотипізацією.

49. *Явище привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певних груп відповідно до наявних соціальних стереотипів, називають ... .*

Відповідь:

- а) емпатією; б) рефлексією; в) каузальною атрибуцією;
г) ідентифікацією; г) атракцією; д) стереотипізацією.

50. Уміння сприйняти почуття іншої людини як власні, здатність до емоційного відгуку охоплює поняття ... .

Відповідь:

- а) емпатії; б) рефлексії; в) каузальної атрибуції;
г) ідентифікації; г) атракції; д) стереотипізації.

51. Визначте правильне співвідношення між функціями мовлення вчителя та їхньою сутністю.

Відповідь:

а) комунікативна	А Б В Г;
б) психологічна	А Б В Г;
в) пізнавальна	А Б В Г;
г) організаційна	А Б В Г.

А — виявляється у створенні умов для забезпечення психологічної свободи, вияву індивідуальної своєрідності учня, зняття соціальних обмежень, які заважають йому у цьому;

Б — забезпечує раціональне організування навчально-практичної діяльності учнів: організування ефективного навчального слухання учнів, забезпечення оптимального темпу пізнавальної діяльності, робочого самопочуття учнів на уроці;

В — полягає у встановленні й регулюванні взаємовідносин між учителем і учнями; забезпеченні гуманістичної спрямованості розвитку учнів; налагодженні взаємодії з учнями на засадах співробітництва й співтворчості;

Г — реалізується у забезпеченні повноцінного сприймання навчальної інформації учнями, тобто за допомогою вдало організованого мовлення впливати на свідомість, почуття учнів, спонукати їх до співроздумів і співпереживань під час сприйняття навчального матеріалу.

52. Перешкоди, що спричиняють опір партнера впливові співрозмовника, називають ... спілкування.

Відповідь:

- а) критеріями; б) стилями; в) бар'єрами.

53. *Визначте правильне співвідношення між наведеними бар'єрами у спілкуванні та їхньою інтерпретацією.*

Відповідь:

а) а) соціальні	А Б В Г Г Д Е;
б) фізичні	А Б В Г Г Д Е;
в) смислові	А Б В Г Г Д Е;
г) естетичні	А Б В Г Г Д Е;
г) емоційні	А Б В Г Г Д Е;
д) психологічні	А Б В Г Г Д Е;
е) ситуативні	А Б В Г Г Д Е.

А — пов'язані з неадаптованим до рівня сприйняття школярів мовленням вчителя: наявність у мовленні вчителя незрозумілих слів, термінів, які він використовує без коментарів;

Б — неприйняття співрозмовником (учителем чи учнем) зовнішнього вигляду, особливостей міміки, жестів;

В — зумовлені невідповідністю настрою суб'єктів спілкування, появою негативних емоцій, які деформують сприймання;

Г — пов'язані з організуванням фізичного простору вчителя в класі під час його взаємодії з учнями (за столом, відстань між учителем та учнями);

Г — зумовлені переважанням рольової позиції вчителя в системі педагогічної взаємодії: учитель навмисно демонструє свою перевагу над учнем і свій соціальний статус;

Д — виникають за умови розбіжності інтересів, потреб, видів діяльності вчителя та учнів у тій чи іншій ситуації;

Е — розбіжність настанов, боязнь класу, звуження функцій спілкування, негативна установка на клас, боязнь педагогічних помилок, наслідування.

54. *Встановіть послідовність етапів структури педагогічного спілкування.*

Відповідь:

- а) комунікативний етап; б) управлінський етап;
в) прогностичний етап; г) заключний етап.

55. *“Конвенційний, примітивний, маніпулятивний, стандартизований, ігровий, діловий, духовний” — перелічено ... спілкування.*

Відповідь:

- а) рівні; б) види; в) стилі.

56. “Вербальне, мануальне, матеріальне, технічне, біоенергетичне” — перелічено ... спілкування.

Відповідь:

а) рівні; б) види; в) стилі.

57. “Педагог проявляє ділову реакцію на діяльність учнів, допомагає їм, відчуває потребу у неформальному спілкуванні; його вимогливість, поєднана із зацікавленістю в учнів, викликає взаємодовіру, розкутість, комунікабельність” — це особливості ... характеру ставлення педагога до учнів.

Відповідь:

а) активно-позитивного; б) пасивно-позитивного;
в) ситуативно-негативного; г) стійко негативного.

58. “Негативне ставлення учнів до вчителя, до предмета, який він викладає, нерідко й до школи та суспільства” — це особливості ... характеру ставлення педагога до учнів.

Відповідь:

а) активно-позитивного; б) пасивно-позитивного;
в) ситуативно-негативного; г) стійко негативного.

59. “Вчитель зосереджує увагу на вимогливості та суто ділових стосунках; сухий, офіційний тон вчителя, брак емоційності збіднює спілкування і гальмує творчий розвиток учнів” — це особливості ... характеру ставлення педагога до учнів.

Відповідь:

а) активно-позитивного; б) пасивно-позитивного;
в) ситуативно-негативного; г) стійко негативного.

60. “Ставлення вчителя до дітей залежить від його настрою; породжує в учнів недовіру, замкненість, а також часто є однією з причин лицемірства і брутальності школярів” — це особливості ... характеру ставлення педагога до учнів.

Відповідь:

а) активно-позитивного; б) пасивно-позитивного;
в) ситуативно-негативного; г) стійко негативного.

61. Зазначте рядок, у якому наведено основні форми взаємодії вчителя та учнів за авторитарного стилю спілкування.

Відповідь:

а) заохочення, порада, інформування, координування, узгодження;

- б) наказ, вказівка, інструкція, догана;
- в) ззовні демократичні, проте пасивність, незацікавленість, непослідовність, нечіткість, брак відповідальності роблять навчально-виховний процес некерованим.

62. *Зазначте рядок, у якому наведено основні форми взаємодії вчителя та учнів за ліберального стилю спілкування.*

Відповідь:

- а) заохочення, порада, інформування, координування, узгодження;
- б) наказ, вказівка, інструкція, догана;
- в) ззовні демократичні, проте пасивність, незацікавленість, непослідовність, нечіткість, брак відповідальності роблять навчально-виховний процес некерованим.

63. *Зазначте рядок, у якому наведено основні форми взаємодії вчителя та учнів за демократичного стилю спілкування.*

Відповідь:

- а) заохочення, порада, інформування, координування, узгодження;
- б) наказ, вказівка, інструкція, догана;
- в) ззовні демократичні, проте пасивність, незацікавленість, непослідовність, нечіткість, брак відповідальності роблять навчально-виховний процес некерованим.

64. *Встановіть співвідношення між стилями педагогічного спілкуванні та їх інтерпретацією.*

Відповідь:

а) спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю	А Б В Г І;
б) спілкування, що ґрунтується на дружньому ставленні	А Б В Г І;
в) спілкування-дистанція	А Б В Г І;
г) спілкування-залякування	А Б В Г І;
г) спілкування-загравання	А Б В Г І.

А — вияв приязні, поваги до дітей; позитивне сприйняття вчителя учнями; проте інколи вчителі, неправильно інтерпретуючи дружбу з учнями, перетворюють дружні стосунки на панібратські, що негативно впливає на навчально-виховний процес;

Б — обмежене формальними взаєминами; навіть позитивне ставлення педагога до дітей не дає йому змоги уникнути авторитарності, що знижує загальний творчий рівень спільної з учнями роботи; в класах можуть бути нібито хороша дисципліна, висока успішність, але відчуватися значні прогалини у вихованні учнів;

В — активно-позитивне ставлення до учнів; любов до справи, співроздуми та співпереживання щодо сумісної діяльності; життя учнів сповнюється радістю, гордістю за досягнуті успіхи; за таким вчителем учні “ходять слідом”;

Г — поєднання позитивного ставлення до дітей з лібералізмом; педагог прагне завоювати авторитет, хоче подобатися дітям, але не намагається відшукати доцільних способів організування взаємодії, тому використовує “дешеві” прийоми; це сприяє задоволенню честолюбства незрілого педагога, але справжньої користі йому та дітям не приносить;

Ґ — негативне ставлення до учнів; авторитарний стиль спілкування; такий стиль властивий педагогам, нездатним організувати спільну діяльність; типові репліки такого спілкування — “Я не погрожую, але попереджаю ...”, “Сміється той, хто сміється останнім ...”, “Спробуйте тільки ..., попереду іспит ...” і т. ін.

65. *Про який тип вчителів можна сказати: “гнучкий у своїх настановах, але внутрішньо слабкий; не він особисто, а вихованці диктують характер його спілкування з класом; у нього розмиті цілі та відкрито пристосувальна поведінка”?*

Відповідь:

а) проактивний; б) реактивний; в) надактивний.

66. *“Схильний до гіпертрофованих оцінень своїх учнів і вибудовування нереальних моделей спілкування. На його думку, коли учень активніший від інших — він бунтар і хуліган, а коли пасивніший — ледар і нероба. Вигадані ним же оцінки змушують такого педагога діяти відповідним чином: він час від часу впадає у крайнощі, підпорядковуючи своїм стереотипам реальних учнів” — це характеристика ... типу вчителів.*

Відповідь:

а) проактивного; б) реактивного; в) надактивного.

67. *Зазначте тип вчителів, якому притаманні такі характеристики: “ініціативний в організуванні спілкування, індивідуалізує свої контакти з вихованцями, його настанова змінюється відповідно до досвіду; такий вчитель знає, чого хоче, і розуміє, що в його поведінці сприяє досягненню мети”.*

Відповідь:

а) проактивний; б) реактивний; в) надактивний.

ТЕСТ НА ВИЯВЛЕННЯ Й ОЦІНЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТА ОРГАНІЗАТОРСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ

Інструкція

Прочитайте уважно запитання й дайте відповіді. Якщо Ваша відповідь позитивна, поставте (+), якщо негативна — (-).

Опитувальник

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтесь?
2. Часто вдається переконати Ваших друзів прийняти Вашу думку?
3. Чи довго Ви переживаєте образу з боку товаришів?
4. Вам важко буває зорієнтуватися в критичній ситуації?
5. Ви прагнете нових знайомств з різними людьми?
6. Вам подобається брати участь у громадській роботі?
7. Чи правильним є твердження, що Вам приємніше провести час з книгами чи займатися іншими справами, ніж спілкуватися з людьми?
8. Якщо на Вашому шляху виникають якісь перешкоди, Ви легко відступаєте від своїх планів, намірів?
9. Ви легко налагоджуєте контакти з людьми, які старші від Вас?
10. Ви любите організовувати з товаришами різні ігри, розваги?
11. Чи правда, що Вам важко буває “ввійти” у нову незнайому компанію?
12. Часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які можна зробити сьогодні?
13. Легко Ви налагоджуєте контакти з незнайомими людьми?
14. Чи правда, що Ви завжди намагаєтеся досягти того, щоб Ваші товариші погоджувалися з вами?
15. Важко Вам “прижитися” в новому колективі?
16. Чи правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами, якщо вони не виконали якісь обіцянки, зобов’язання?
17. Чи правда, що, якщо є нагода, Ви завжди намагаєтеся познайомитись і поговорити з новими людьми?
18. Часто Ви у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?
19. Чи характерне для Вас роздратування через те, що поряд багато людей, а Вам хочеться побути одному?

20. Чи правда, що Ви здебільшого погано орієнтуєтесь в незнайомій для Вас обстановці?
21. Чи подобається Вам постійно бути серед людей?
22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо не вдається закінчити розпочату справу?
23. Ви відчуваєте труднощі, якщо Вам доводиться виявити ініціативу, щоб познайомитися з незнайомою людиною?
24. Чи правда, що Ви втомлюєтесь від частого спілкування з товаришами?
25. Ви любите брати участь у колективних іграх?
26. Ви часто виявляєте ініціативу у вирішенні питань, які суперечать інтересам Ваших товаришів?
27. Чи правда, що Ви почуваєте себе невпевнено, коли потрапляєте у велику групу малознайомих людей?
28. Чи правда, що Ви рідко намагаєтесь довести свою правоту?
29. Чи можете Ви внести пожвавлення, причому без особливих труднощів, у малознайому для Вас групу людей?
30. Чи берете Ви участь у громадському житті школи, класу?
31. Чи намагаєтесь обмежити коло своїх знайомих?
32. Ви не наполягатимете на своєму рішенні, якщо його не прийматиме більшість Ваших товаришів?
33. Чи відчуваєте себе невимушено, потрапивши в чужу компанію?
34. Ви охоче організуєте що-небудь для Ваших товаришів?
35. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено, якщо доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
36. Ви часто запізнюєтесь?
37. Чи правда, що у Вас багато товаришів?
38. Ви часто буваєте в центрі уваги товаришів?
39. Ви часто соромитесь, спілкуючись із малознайомими людьми?
40. Чи правда, що Ви не зовсім впевнено почуваєтесь в оточенні групи своїх товаришів?

Опрацювання й аналіз результатів

Перевірте, чи збігаються Ваші відповіді з ключем.

Комунікативні здібності:

1+ 7- 13+ 19- 25+ 31- 37+ 3- 9+ 15-
21+ 27- 33+ 39- 5+ 11- 17+ 23- 29+ 35-

Організаторські здібності:

2+ 10+ 18+ 26+ 34+ 4- 12- 20- 28- 36-

6+ 14+ 22+ 30+ 38+ 8- 16- 24- 32- 40-

Збігання знака відповіді з взірцем — 1 бал, незбігання — 0. Підрахуйте загальну кількість балів (комунікативні здібності, а потім організаторські):

- **20 балів** — дуже високий рівень розвитку комунікативних (організаторських) здібностей;
- **15—19 балів** — високий;
- **10—14 балів** — середній;
- **5—9 балів** — низький;
- **4 і менше балів** — дуже низький.

ТЕСТ НА ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАТИВНОСТІ

Інструкція

Подані нижче судження оцініть балами від 0 до 4, залежно від того, наскільки вони характерні для Вас. Підрахуйте кількість балів.

Опитувальник

1. Я легко знаходжу спільну мову з людьми.
2. У мене багато знайомих, з якими я охоче зустрічаюся.
3. Я люблю поговорити, іноді занадто.
4. Я вільно почуваю себе в компанії малознайомих людей.
5. Я шкодував би, якби не мав можливості спілкуватися з друзями.
6. Коли мені потрібно щось з'ясувати, я ліпше запитаю, ніж буду шукати відповідь у книгах, довідниках.
7. Мені вдається внести деяке пожвавлення в “нудну” компанію.
8. Я розмовляю швидко.
9. Коли я надовго відірваний (-на) від компанії, мені дуже хочеться поговорити з ким-небудь.

Опрацювання й аналіз результатів

Якщо Ви набрали:

- **1—12 балів**, Ви — інтроверт; Ви більше любите самотійність, ніж компанію, орієнтуєтеся на свої власні почуття, свій внутрішній світ, стримані, можливо, трохи песимістичні;

- **13—24 бали**, Ви — амбіверт; для Вас характерні спокійні, доброзичливі взаємини з людьми, уміння спілкуватися, відповідальність за свої вчинки;
- **25—36 балів**, Ви — екстраверт; для Вас характерний оптимізм, почуття гумору, невимушеність у спілкуванні як з добре знайомими, так і з незнайомими людьми; можете бути нестриманим, легковажно ставитесь до своїх обов'язків.

📖 ■ ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ ВМІННЯ СЛУХАТИ

Інструкція

Дайте відповіді на запитання, оцінюючи у балах:

“завжди” — 4 бали; *“іноді”* — 2 бали;
“часто” — 3 бали; *“ніколи”* — 1 бал.

Опитувальник

1. Чи даєте Ви співбесідникові можливість висловитися?
2. Чи звертаєте Ви увагу на підтекст висловлювання?
3. Чи намагаєтесь Ви запам'ятати почуте?
4. Чи звертаєте Ви увагу на головне у повідомленні?
5. Слухаючи, чи намагаєтесь Ви зберегти у пам'яті основні факти?
6. Чи звертаєте Ви увагу співбесідника на висновки з його повідомлення?
7. Чи стримуєте Ви своє бажання ухилитися від неприємних запитань?
8. Чи уникаєте Ви роздратування, коли чуєте протилежну думку?
9. Чи намагаєтесь утримати увагу на словах співбесідника?
10. Чи охоче з Вами ведуть бесіду?

Опрацювання й аналіз результатів

Знайдіть суму балів.

Співставте її з відповідною характеристикою:

- **32 бали і більше** — відмінно;
- **27—31 балів** — добре;
- **22—26 балів** — посередньо;
- **менше 22 балів** — Вам треба потренуватися слухати співбесідників.

ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ ВМІННЯ СЛУХАТИ

Інструкція

Перед Вами 16 запитань. Не задумуючись, дайте відповідь “так” або “ні”.

Опитувальник

1. Чи не чекаєте Ви з нетерпінням, поки інший закінчить говорити і дасть можливість Вам висловитись?
2. Чи не поспішаєте Ви прийняти рішення до того, як зрозумієте проблему?
3. Чи слухаєте Ви лише те, що Вам подобається?
4. Чи не заважають Вам слухати співбесідника Ваші емоції?
5. Чи не відволікаєтесь Ви, коли Ваш співбесідник висловлює свої думки?
6. Чи не запам'ятовуєте Ви замість головних моментів бесіди які-небудь несуттєві?
7. Чи не заважає Вам слухати упереджене ставлення?
8. Чи припиняєте Ви слухати співбесідника, коли з'являються труднощі?
9. Чи займаєте Ви негативну позицію щодо співрозмовника?
10. Чи завжди Ви слухаєте співрозмовника?
11. Чи ставите Ви себе на місце співрозмовника, щоб зрозуміти, що змусило його говорити саме так?
12. Чи зважаєте Ви на те, що у Вас із співбесідником можуть бути різні предмети обговорення?
13. Чи припускаєте Ви, що у Вас і Вашого співбесідника може бути різне розуміння смислу вживаних слів?
14. Чи намагаєтесь Ви з'ясувати той факт, що суперечка може бути зумовлена різними поглядами чи постановкою питання?
15. Чи уникаєте Ви погляду співбесідника у розмові, чи не дивитесь Ви у інший бік, коли слухаєте?
16. Чи не виникає у Вас непереборне бажання перебити співбесідника і сказати своє слово за нього, зробивши за нього висновки?

Опрацювання й аналіз результатів

Ви отримуєте по 1 балу за відповіді “так” на 10, 11, 12, 13 і 14 запитання й за відповіді “ні” на всі інші.

Підрахуйте бали:

- **13—16 балів** — у Вас високий рівень уміння слухати;
- **10—12 балів** — у Вас середнє значення уміння слухати;
- **9 балів і менше** — слухаєте погано.

ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ ВМІННЯ ВИСЛОВЛЮВАТИ СВОЇ ДУМКИ

Інструкція

Дайте, будь ласка, відповідь “так” або “ні” на запропоновані запитання.

Опитувальник

1. Чи турбуєтесь Ви про те, щоб Вас зрозуміли?
2. Чи підбираєте Ви слова, що відповідають вікові, освіті, інтелекту і загальній культурі слухача?
3. Чи обдумуєте Ви форму викладу думки, перед тим як висловитися?
4. Ваші розпорядження досить стислі?
5. Якщо слухач не ставить Вам запитань після того, як Ви висловилися, чи вважаєте Ви, що він Вас зрозумів?
6. Чи зрозуміло і точно Ви висловлюєтесь?
7. Чи стежите за логікою Ваших думок і висловлювань?
8. Чи з'ясовуєте Ви, що було незрозумілого у Ваших висловлюваннях? Чи спонукаєте ставити запитання?
9. Чи задаєте Ви запитання слухачам, щоб зрозуміти їхні думки і погляди?
10. Чи відрізняєте Ви факти від поглядів?
11. Чи намагаєтесь Ви спростувати погляди співрозмовника?
12. Чи намагаєтесь Ви, щоб слухачі завжди погоджувалися з Вами?
13. Чи використовуєте Ви професійні терміни, які не всім зрозумілі?
14. Чи розмовляєте Ви ввічливо і дружелюбно?
15. Чи стежите Ви за враженням, яке справляють Ваші слова?
16. Чи робите Ви паузи для обмірковування?

Опрацювання й аналіз результатів

Ви отримуєте по балу за відповіді “ні” на 5, 11, 12 і 13 запитання й по балу за відповіді “так” на всі інші запитання.

Підрахуйте кількість балів:

- **13—16 балів** — відмінний результат;
- **10—12 балів** — середній;
- **9 балів і менше** — низький.

ТЕСТ “ЧИ СХИЛЬНІ ВИ ДО САМОТНОСТІ?”

Інструкція

Є категорія людей, яким на самоті не сумно. Вони можуть довго бути одні, до самозабуття захоплюватися якимось ремеслом чи іншим заняттям. А Вам

потрібне товариство для того, щоб не почуватися нещасним і всіма покинутим? Дайте, будь ласка, відповідь “так” або “ні” на запропоновані запитання.

Опитувальник

1. Чи можете Ви після роботи гуляти по місту самі?
2. Чи вважаєте Ви катастрофою, якщо Вам ні з ким поїхати у відпустку?
3. Ви зустрічаєтеся з приятелем через дві години. Чи можете Ви зайняти себе на цей час?
4. Вам подобається дивитися на полум'я вогнища?
5. Ви займаєтесь чимось важливим. У такі хвилини Вас дратують телефонні дзвінки?
6. Ви любите ходити пішки?
7. Ви можете зустріти Новий рік наодинці і бути у доброму настрої?
8. На день народження Ви запрошуєте здебільшого багато гостей?
9. Чи відчуваєте Ви себе цілком вільно, перебуваючи в товаристві чотирьох незнайомих людей?
10. Ви опинились у чужому місті й не можете відшукати потрібну Вам вулицю, як Ви вчините: а) запитаете у перехожого; б) звернетесь до послуг міськдовідки; в) спробуєте знайти самі.
11. Ви любите робити подарунки?
12. Ви мріяли стати актором?

Опрацювання й аналіз результатів

Підрахуємо бали. Ви можете зарахувати бал за відповіді “так” на запитання: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10 б, 12; за відповіді “ні” на запитання 2, 8, 9, 11; 2 бали за відповідь “так” на запитання 10 в.

➤ У Вас **понад 8 балів**. Безумовно, Ви схильні до самотності. Ви любите подумати, проаналізувати різні ситуації чи просто помріяти. На нашу думку, Ви обрали досить небезпечний шлях. Адже так можна стати зовсім самотнім.

➤ **Від 4 до 8 балів**. Ви у міру товариські, проте час від часу Вам необхідно побути одному, щоб упорядкувати думки. Але достатньо Вам провести хоча б декілька годин на самоті — і Ви здатні із задоволенням спілкуватися з людьми. Це прекрасно!

➤ **Менше 4 балів**. Ви людина дуже товариська. Складається враження, що Ви не завжди любите обдумувати свої дії. Зауважте, що кілька годин, які Ви проведете без людей, можуть врятувати Вас від багатьох помилок.

❓ Чи задоволені Ви результатами діагностування?

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИХОВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

План вивчення теми:

1. Процес виховання, його особливості та структура.
2. Закономірності й принципи виховання.
3. Основні напрями виховання.
4. Методи, прийоми і засоби виховання.
5. Організаційні форми виховної роботи.
6. Самовиховання і перевиховання.
7. Критерії вихованості особистості

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич, 2003.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
3. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. К., 2005.
4. Концепція національного виховання // Рідна школа, 1995. № 6.
5. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003.
6. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посібник. К., 2006.
7. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. К., 2003.
8. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. К., 1977.
9. Трухін І.О., Шпак О.Т. Основи шкільного виховання: Навч. посібник. К., 2004.
10. Фіцула М.М. Педагогіка. К.: Академія, 2000.
11. Ягунов В.В. Педагогіка: Посібник. К., 2002.

Ключові поняття теми: процес виховання; особливості процесу виховання; етапи процесу виховання; внутрішні й зовнішні суперечності; загальні закономірності виховання; принципи виховання; основні напрями виховання; методи виховання, прийоми виховання, засоби виховання; класифікація методів виховання; самовиховання, перевиховання; позакласна й позашкільна виховна робота; критерії вихованості

8.1. ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ ТА СТРУКТУРА

Особливості процесу виховання

Життя людини у суспільстві як соціальному об'єднанні людей залежить від цілеспрямованої, систематичної та організованої роботи з виховання кожної особистості. На думку французьких письменників *Е. Ренана* й *А. де Сент-Екзюпері*, питання виховання для сучасних суспільств — це питання життя і смерті, від якого залежить майбутнє, виховання має пріоритет над освітою, створює людину¹. Ще *Я.-А. Коменський* зауважував, що зневага до виховання є кроком до загибелі людей, сімей, держав і всього світу. Тому виховання варто розглядати як турботу про всебічний розвиток людини, становлення її як вільної особистості. Отже, виховання, з погляду суспільного розвитку, є провідною сферою діяльності як окремої людини, так і людської спільноти загалом. Завдяки вихованню людство забезпечує свою безсмертність у соціальному розвитку (за *А.І. Кузьмінським*, *В.Л. Омелянком*).

? Проблема для дискусії
В.О. Сухомлинський сказав:
“Виховання — це багатограний процес постійного оновлення тих, хто виховується, і тих, хто виховує”.

Інтерпретуйте думку видатного вченого

? У сучасних посібниках з педагогіки використовують різні підходи до визначення сутності поняття “процес виховання”. Наведемо кілька визначень.

Процес виховання — це система виховних впливів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості

(*М.М. Фіцула*).

Процес виховання — це процес формування розвитку особистості, який включає як цілеспрямований зовнішній вплив, так і самовиховання особистості (*І.П. Підласий*).

Процес виховання — динамічне складне педагогічне явище, що відбувається на основі цілеспрямованого й організованого впливу вихователів, соціального середовища на розум, почуття, волю вихованця з метою формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості (*В.В. Ягупов*)

Особливостями процесу виховання є (за *Н.П. Волковою*, *Н.Є. Мойсеюк*)
✓ *двосторонність* (обов'язкова взаємодія вихователя й вихованця);

¹ *В.В. Ягупов*. Педагогіка. К., 2002. С. 435

- ✓ *цілеспрямованість* (наявність конкретної мети, що має суспільний характер);
- ✓ *багатофакторність* (вплив родини, окремих педагогів, всієї школи загалом, усього суспільства);
- ✓ *комплексність* (певні риси та якості в людини розвиваються не почергово, а одразу, комплексно);
- ✓ *неперервність і тривалість* (людина виховується впродовж усього життя, змінюється лише роль і співвідношення різних факторів виховання);
- ✓ *багатогранність завдань і різноманітність змісту*;
- ✓ *різноманітність форм, методів і прийомів виховного впливу*;
- ✓ *віддаленість результатів* (між педагогічними впливами, проявами вихованості або невихованості лежить довгий період утворення необхідних властивостей особистості).

**Структура
процесу
виховання**

Процес виховання є складним динамічним явищем. Ефективність його залежить від рівня сформованості мотиваційної бази особистості. Отже, педагогові в процесі виховання потрібно дбати про формування у своїх вихованців мотивів виховання (спонукальні причини дій і вчинків людини). Цей процес є доволі складним і тривалим й відображається певною послідовністю структурних компонентів.

Таблиця 107. Структура процесу виховання

(за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.Є. Мойсеюк)

Компонент	Інтерпретація / пояснення
1	2
Оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки	Перший етап входження в систему виховного впливу, на якому діють норми, правила, особливості життєвої поведінки. Людина (дитина) стає членом певної соціальної системи (сім'ї, колективу), де вже діють певні правила, норми, яких їй доведеться дотримуватись
Формування почуттів	Почуття сприяють трансформуванню певних дій особистості зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, та активізуванню психічних процесів людини
Формування переконань	Переконання, що ґрунтуються на істинних знаннях, будуть, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого — “стрижнем” поведінки особистості. Тому виховання дітей і є формуванням у них психологічного “стрижня”, без якого особистість буде безвольною, позбавленою власного “Я”

1	2
Формування умінь і звичок поведінки	Формування умінь і звичок потребує поступовості й систематичності вправляння, посильності та доцільності поставлених вимог, їхній відповідності рівню розвитку учнів. Воно пов'язане з активною діяльністю особистості у сфері реальних життєвих ситуацій

В організуванні процесу виховання педагогам слід урахувувати його внутрішні та зовнішні суперечності (подаємо за *Н.П. Волковою*).

Внутрішніми суперечностями процесу виховання (стосуються особи вихованця) є:

- *необмежені можливості розвитку людини й обмежуючі умови соціального життя* (передбачено створення оптимальних умов для розвитку та життєдіяльності дитини);
- *зростаючі соціально значущі завдання, які потрібно вирішувати вихованцю, і можливості, що обмежують його дії, спрямовані на їхнє вирішення* (розвиток особистості може призупинитися, якщо не ставити перед вихованцем нових, ускладнених, завдань);
- *зовнішні впливи і завдання виховання* (виховний процес потрібно будувати так, щоб його зміст і форми реалізації не викликали протипу у вихованця).

Зовнішні суперечності (стосуються виховного середовища):

- *невідповідність між виховними впливами школи і сім'ї* (інколи батьки не дотримуються вимог, які висуває до їхніх дітей школа, внаслідок чого порушується єдність вимог, що негативно позначається на вихованні учнів);
- *зіткнення організованого виховного впливу школи зі стихійним впливом на дітей оточення* (вплив підліткових груп, теле-, відеопродукції та ін. можна усунути, формуючи в учнів внутрішню стійкість й уміння протистояти негативним впливам);
- *між окремими впливами вчителів, які працюють в одному й тому ж класі* (вчителі не завжди дотримуються принципу єдності вимог, унаслідок чого в учнів формується ситуативна поведінка, пристосовництво, безпринципність);
- *між набутим негативним досвідом поведінки і новими умовами життя та діяльності* (виховна робота має бути спрямована на подолання сформованого стереотипу негативної поведінки, який характеризується наявністю стабільних негативних взаємозв'язків).

Слід зауважити, що зовнішні суперечності, хоча й є тимчасовими, можуть суттєво знижувати ефективність виховного процесу. Тому вчителів варто зосередити свою увагу на їхньому виявленні, усуненні та профілактиці.

❓ Ознайомтеся з ієрархічною багатоступеневою пірамідою потреб людини, розробленою американським психологом *Абрахамом Маслоу* (1908—1970). Співставте її зі структурою виховного процесу. На які висновки наштовхує проведений аналіз? Відповідь обґрунтуйте.

8.2. ЗАКОНОМІРНОСТІ Й ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ

Закономірності виховання

Під час виховної діяльності вчителів слід зважати на закономірності процесу виховання. **Закономірності виховання** — це стійкі, повторювані, об'єктивно наявні зв'язки у вихованні, реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості.

Розглянемо основні **закономірності**, які потрібно враховувати під час створення будь-якої виховної ситуації (за *Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.Є. Мойсеюк*):

- *органічний зв'язок виховання із суспільними потребами та умовами виховання* (розвиток суспільства зумовлює зміни, диктує нові потреби і в виховній системі);
- *взаємодія у виховному процесі всієї сукупності різноманітних факторів* (виховує все: люди, речі, явища; найвагомим є людський фактор — роль батьків, педагогів);
- *опора у виховному процесі на позитивні якості дитини, стимулювання активності особистості, позитивні емоції від досягнутих успіхів*;
- *результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовну, емоційну сфери* (виховний процес має постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості — її мотиви, установки, орієнтації, ставлення тощо);
- *визначальними у вихованні є діяльність і спілкування* (діяльність як головний фактор єдності свідомості й поведінки, коли учень зайнятий певним її видом (навчальною, трудовою, ігровою, спортивною та ін.), що забезпечує всебічний розвиток особистості).

Принципи виховання

Принципи виховання — це загальні, головні положення, що відображають закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організування виховного процесу й методів виховного впливу. Принципи виховання не є порадаю, рекомендацією. Вони потребують обов'язкового і повного втілення у практику (Н.Є. Мойсеюк). Грубе нехтування принципами не просто знижує ефективність виховного процесу, а й порушує його основи.

Принципи виховання тісно пов'язані, їхні вимоги часто впливають одна на одну. Серед принципів виховання немає головних чи другорядних, вони всі рівнозначні. Застосовувати їх потрібно не ізольовано, а комплексно.

Розглянемо головні принципи, на яких ґрунтується процес виховання.

Таблиця 108. Принципи виховання (за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омеляненком, Н.Є. Мойсеюк, В.В. Ягуповим)

Принцип 1	Інтерпретація / пояснення 2
Цілеспрямованості виховання	Підпорядкованість усієї виховної роботи загальній меті виховання. Маючи мету, педагог вчасно може помітити недоліки у вихованні, скорегувати виховний процес
Поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів	Педагогічне керівництво зумовлене недостатнім життєвим досвідом молодшої людини, а виховання творчої особистості можливе лише за умови поєднання зусиль вчителя з самостійністю, творчістю, ініціативою і самодіяльністю учнів. Цього можна досягнути за безпосередньої участі учнівських колективів у плануванні справ, усвідомлення їхньої необхідності і значення, залучення їх до організування справ, оцінювання їхніх результатів
Систематичності й послідовності виховання	Ефективність виховного процесу залежить від послідовності, безперервності педагогічних впливів на учнів. Рівень розвитку суспільно-значимих якостей в учнів молодшого, середнього і старшого віку різний. Саме тому важлива послідовність, узгодженість, систематичність, планованість педагогічних впливів, підпорядкованих меті, принципам, завданням, змістові, формам і методам виховної діяльності загалом. У вихованні треба спиратися на набутий учнями життєвий досвід, закріплювати його в уміннях, навичках і звичках правильної поведінки

1	2
<i>Урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів</i>	Одне із завдань педагога — бачити неповторність, творчу індивідуальність кожної дитини, виявляти, розкривати, плекати у неї неповторний індивідуальний талант. Тому кожен педагог повинен знати і враховувати індивідуальні особливості дітей, їхній фізичний розвиток, темперамент, риси характеру, волю, мислення, пам'ять, почуття, здібності, інтереси, щоб, спираючись на позитивне, усувати негативне в їхній діяльності та поведінці
<i>Опори на позитивне в людині</i>	Виховання передбачає виявлення вихователем позитиву в людині, його довіру до здорових намірів і прагнень учнів. Цей принцип передбачає серйозні вимоги до організування життєдіяльності учнів, потребу створення здорових стосунків між учителями та учнями, продуманого змісту навчально-виховних занять, їхніх форм і методів
<i>Єдності свідомості й поведінки</i>	Особливе значення єдності свідомості й поведінки як принципу виховання полягає в тому, щоб світогляд набув для кожного учня суб'єктивного смислу, став переконанням, поєднанням зі знаннями і практичними діями. Виховання єдності свідомості й поведінки — складний і суперечливий процес. Він не є автономним, відірваним від обставин життя, зовнішніх впливів, серед яких можуть бути й негативні. Між усвідомленням того, як треба діяти, і звичною поведінкою є певна суперечність, нейтралізувати яку можна за допомогою звичок і традицій поведінки
<i>Демократизації</i>	Потребує усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання його права на свободу, на розвиток здібностей і реалізацію індивідуальності, формування колективу на засадах волі і прагнень його членів
<i>Гуманізації</i>	Означає створення умов для формування ліпших якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил. Передбачено гуманізацію взаємин між вихователями та вихованцями, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіру до неї. Сприяє вихованню гуманної особистості — щирої, доброзичливої, милосердної

1	2
<i>Природо- відповідності</i>	У основі лежить багатогранна і цілісна природа дитини: анатомо-фізіологічні, психологічні, вікові, генетичні, національні, регіональні особливості. Нехтування або лише часткове врахування природи дитини не дає змоги ефективно використати виховні можливості, натомість породжує нерозвиненість задатків, нахилів, талантів учнів, невикористання засобів пізнання, загальмованість психічних процесів
<i>Народності</i>	Поєднання у виховному процесі загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання передбачає вивчення рідної мови, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв усіх народів, які населяють Україну
<i>Культуро- відповідності</i>	Передбачено органічний зв'язок із культурним надбанням всього людства, історією свого народу, його мовою, культурними традиціями, народним мистецтвом. Забезпечує розуміння духовної єдності та спадкоємності поколінь
<i>Етнізації</i>	Передбачено наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування національної свідомості і національної гідності; створення умов всім дітям навчатися у рідній школі, забезпечувати умови для відчуття етнічної причетності до свого народу; виховувати в молоді почуття соціальної відповідальності за збереження, примноження і продовження етнічної культури

- ?** Проаналізуйте сучасні методологічні та теоретичні підходи до обґрунтування системи принципів виховання. Опишіть значиму для Вас, Вашої майбутньої діяльності систему принципів виховання. Здійсніть їхнє ранжування.

8.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИХОВАННЯ

Головну мету, зміст та завдання виховання зумовлюють суспільні потреби. Науково доведено, що виховання є глибоко національним за своєю суттю, характером.

 Національне виховання — виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його звичаях, традиціях та багатовіковій мудрості, духовності (Н.П. Волкова)

Як зазначено у Державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI століття) — “Головна мета національного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, особистісних рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральності, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури”¹.

Мета національного виховання реалізується через виховні завдання, які об’єднані у напрями. Розглянемо основні напрями виховання.

Таблиця 109. Основні напрями виховання (за Н.П. Волковою, А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком, Н.С. Мойсеюк, М.М. Фіцулою, В.В. Ягуповим)

Напря́м	Сутність
1	2
Громадянське	Формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною
Розумове	Діяльність вихователя спрямована на розвиток інтелектуальних сил і мислення з метою прищеплення культури розумової праці
Моральне	Оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення умінь та навичок моральної поведінки, адекватної поведінки у процесі суспільних відносин
Трудове	Формування системи якостей, необхідних для ефективної професійної діяльності (психологічна готовність особистості до праці; прищеплення виконавчої дисципліни, свідомого підпорядкування вимогам професійної діяльності; підняття престижу праці; практичне підготування до праці; підготування до свідомого вибору професії)
Екологічне	Розвиток у людини культури, взаємодії з природою (нагромадження та усвідомлення екологічних знань; прищеплення любові до природи, бажання берегти та примножувати її; формування навичок і умінь діяльності у природі)

¹ Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”). К., 1994. С. 15

1	2
Фізичне	Система заходів, спрямована на зміцнення здоров'я людини, загартування її організму, розвиток фізичних можливостей, формування життєво важливих рухових навичок та умінь
Естетичне	Передбачено формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси (формування естетичних поглядів і смаків, навичок творити прекрасне; розвиток творчих здібностей)
Статеве	Передбачено засвоєння підростаючим поколінням знань про взаємини статей, формування культури поведінки і потреб керуватися у стосунках з особами протилежної статі нормами моралі

Реалізація завдань описаних напрямів виховання у діяльності педагогічних працівників створює умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості вихованця.

? Проблема для дискусії

В.О. Сухомлинський писав: "Далеко не кожен стане вченим, письменником, артистом, далеко не кожному призначено відкрити порох, але майстром у своїй праці повинен стати кожний — це дуже важлива умова всебічного розвитку особистості". Проаналізуйте цю думку вченого-гуманіста у контексті реалізації завдань напрямів виховання

8.4. МЕТОДИ, ПРИЙОМИ Й ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ

Своєрідними інструментами у діяльності педагогів, вихователів є методи, прийоми та засоби виховання.

|| ? Що слід розуміти під методом виховання? Наведемо кілька підходів до визначення сутності цього поняття.

 Методи виховання — це шляхи і способи діяльності вихователів і вихованців з метою досягнення виховних цілей (*Н.П. Волкова*).

Методи виховання — способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань навичок і звичок поведінки (*М.М. Фіцула*).

Методи виховання — це способи та прийоми спільної взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, яка спрямована на оволодіння духовними знаннями, навичками та умінями, нормами та правилами вихованої поведінки, різнобічний і гармонійний розвиток особистості, формування загальнолюдських, національних і професійних якостей, що визначені цілями виховання та необхідні для повної життєдіяльності (*В.В. Ягулов*)

Що слід розуміти під прийомом і засобом виховання? Наведемо кілька підходів до визначення сутності цих понять.

 Прийом виховання — складова методу, що визначає шляхи реалізації вимог до методів виховання (Н.П. Волкова).

Прийом виховання — це своєрідна частина, деталь методу виховання, потрібна для більш ефективного застосування методу в умовах конкретної виховної ситуації (В.В. Ягупов).

 Засоби виховання — надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, Інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які використовують під час використання певного методу (Н.П. Волкова).

Засоби виховання — це все те, за допомогою чого вихователі впливають на вихованців. Засобами виховання є конкретні предмети матеріальної та духовної культури, що їх використовують для вирішення виховних завдань (В.В. Ягупов)

Методи, прийоми та засоби виховання знаходяться у діалектичному зв'язку і створюють певну систему виховних впливів, за допомогою яких відбувається формування особистості. Такий підхід лежить в основі найпоширенішої класифікації методів виховання авторства російського вченого-педагога Віталія Сластьоніна. Наведемо групи методів виховання та сутність кожного з методів.

Таблиця 110. Класифікація методів виховання (за В. Сластьоніним)

Метод	Сутність
1	2
Методи формування свідомості особистості	
<i>Бесіда</i>	Метод виховання та отримання інформації про особистість за допомогою безпосереднього словесного спілкування
<i>Лекція</i>	Розгорнутий, системний виклад у доступній формі певної соціально-політичної, моральної, естетичної проблеми
<i>Дискусійні методи</i>	<i>Диспут</i> — вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників. <i>Дискусія</i> — метод групового обговорення проблеми з метою з'ясування істини шляхом зіставлення різних думок
<i>Переконання</i>	Метод виховного впливу, за допомогою якого вихователь звертається до свідомості, почуттів, життєвого досвіду дітей з метою формування свідомого ставлення до дійсності і норм поведінки. Переконання складається з гіпотези (того, що треба довести), доказів чи аргументів (того, за допомогою чого доводять гіпотезу) і демонстрування (спосіб доведення)
<i>Приклад</i>	Передбачено демонстрування взірця для наслідування

1	2
<i>Навіювання</i>	Психологічний вплив на особу або групу осіб, розрахований на беззаперечне сприйняття, незалежно від їхніх думок і волі
Методи організування діяльності, спілкування, формування позитивного досвіду суспільної поведінки	
<i>Педагогічна вимога</i>	Педагогічний вплив на свідомість учнів з метою спонукати їх до позитивної діяльності або гальмування негативних дій і вчинків
<i>Громадська думка</i>	Система загальних суджень людей, яка виникає в процесі їхньої діяльності і спілкування та виражає ставлення до різних явищ, подій, що становлять загальний інтерес
<i>Привчання</i>	Організування планомірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою перетворення їх на звичні форми суспільної поведінки
<i>Створення виховних ситуацій</i>	Спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів мотивів позитивної поведінки чи подолання недоліків
<i>Прогнозування</i>	Передбачення ситуацій (обставин, процесів, явищ, подій), які раніше не мали місця, але можливі в перспективі
Методи стимулювання діяльності і поведінки	
<i>Гра</i>	Один з видів діяльності дитини, що полягає у відтворенні дій дорослих і стосунків між ними
<i>Змагання</i>	Природна схильність дітей до здорового суперництва й самоутвердження в колективі
<i>Заохочення</i>	Схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їхнього повторення
<i>Покарання</i>	Осуд недостойних дій та вчинків з метою їхнього припинення, запобігання у майбутньому
Методи самовиховання	
<i>Самопізнання</i>	Процес відкриття себе, пізнання свого внутрішнього світу, сильних і слабких сторін своєї особистості
<i>Самооцінювання</i>	Оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей
<i>Саморегулювання</i>	Здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів

До застосування методів виховного впливу потрібно підходити творчо, враховуючи вікові та індивідуальні особливості вихованців, специфіку середовища в якому розвивається дитина.

? Питання для роздумів

Народна мудрість говорить: "Боги і діти живуть там, де їх хвалять". Проаналізуйте це висловлювання у контексті реалізації методів стимулювання поведінки і діяльності

8.5. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ

Важливу роль у становленні дитини як особистості відіграє позакласна й позашкільна виховна робота. Варто розрізнити ці два поняття.

 Позакласна виховна робота — різноманітна діяльність учителів, вихователів, спрямована на виховання учнів і здійснювана в позаурочний час (Н.П. Волкова).

 Позашкільна виховна робота — здійснення в позаурочний час діяльності школярів у позашкільних дитячих виховних закладах під керівництвом педагогічних працівників цих закладів

(А.І Кузьмінський, В.Л. Омеляненко)

Як позакласна, так і позашкільна виховна робота спрямована на закріплення, поглиблення знань, застосування їх на практиці, розширення кругозору учнів, формування наукового світогляду. Не менш важливим є вироблення умінь і навичок самоосвіти, розвиток творчих здібностей, організування дозвілля, культурного відпочинку.

Позакласна виховна робота

нахили, здібності.

У сучасній педагогічній практиці напрацьовано значний арсенал форм виховної роботи. Розглянемо їх.

Реалізують завдання позакласної виховної роботи через залучення учнів до різного роду форм позакласної роботи, в яких вони можуть задовольнити свої інтереси й запити, розвивати творчий потенціал,

 Форми виховної роботи — варіанти організування виховного процесу, композиційна побудова виховного заходу (Н.П. Волкова)

Таблиця 111. Форми виховної роботи

(за Н.П. Волковою, А.І Кузьмінським, В.Л. Омелянком)

Форма	Сутність
1	2
Класна година	Передбачають створення оптимальних умов для продуктивного спілкування класного керівника з учнями з метою формування у них соціальної зрілості
Етична бесіда	Спрямована на формування в учнів умінь і навичок моральної поведінки, оволодіння загальнолюдськими і національними морально-духовними цінностями
Зустрічі з відомими людьми	Мета їхня може бути різною: профорієнтаційна (запрошують представників різних професій, викладачів вищих навчальних закладів), розвиток моральних, громадянських якостей (зустрічі з учасниками воєнних дій, ветеранами праці, спорту, мистецтва) тощо

1	2
Обговорення книг, читацькі конференції	Влаштовують їх з метою популяризації художньої та науково-популярної літератури серед учнів, активізування їхньої самостійності в оцінних судженнях, думках
Виставки	Репрезентують досягнення учнів у гуртках дитячої творчості та на уроках праці, у сфері образотворчого мистецтва, результати краснавчих, туристичних походів. Екскурсоводи-школярі демонструють експонати, відповідають на запитання, обмінюються досвідом
Масові свята	Організують дні, тижні, місячники підвищеної уваги до поезії, музики, театру, кіно, дитячої книги тощо. У них беруть участь всі учні школи. Під час таких свят традиційно відбуваються зустрічі з письменниками, художниками, композиторами
Змагання	Спрямовані на стимулювання інтересів, здібностей учнів, сприяють підвищенню їхньої активності. Фізкультурно-спортивні змагання (класні, шкільні, міжшкільні) пропагують спорт, здоровий спосіб життя. Їхній оздоровчо-виховний ефект залежить від ретельної підготовки, врахування можливостей, стану здоров'я кожної дитини
Конкурси, олімпіади	Проводять з метою виявлення талантів, розвитку творчих можливостей дітей. Конкурси (дитячого малюнка, художніх робіт, технічних конструкцій), олімпіади (з навчальних предметів) організують за певним графіком, заздалегідь повідомляють про це учнів. Переможців оголошують публічно, відзначаючи їхні успіхи на урочистій лінійці

**Позашкільна
виховна
робота**

Позашкільна виховна робота є невід'ємною складовою всієї системи освіти. Її реалізують педагогічні працівники позашкільних навчально-виховних закладів.

 Позашкільні навчально-виховні заклади — заклади освіти, які дають змогу дітям виявляти свої творчі здібності, одержувати додаткову освіту, підвищувати можливості у професійному становленні та забезпечують соціальний захист (Н.П. Волкова)

В Україні функціонує низка позашкільних навчально-виховних закладів. До них відносять:

- *дитячо-юнацькі центри міжнародного співробітництва* (координують діяльність з розвитку туризму, краєзнавства та екскурсійного обслуговування учнів; у них працюють туристсько-краєзнавчі гуртки, об'єднання, здійснюється підготовка та перепідготовка фахівців зі спортивного туризму і краєзнавства, обмін дитячими та молодіжними групами);

- *дитячі театри* (виховання дітей відбувається засобами театрального мистецтва; розвивають їхні сценічні навички. До них відносять професійні драматичні, професійні лялькові, народні любительські, дитячі самодіяльні театри);
- *дитячо-юнацькі кіноцентри* (сприяють комплексному естетичному розвитку дітей засобами аудіовізуальної культури; напрями роботи можуть бути різними: мультстудія, студія ігрового та документального кіно, гуртки кіноосвіти, групи дитячого телебачення, студія комп'ютерної графіки та анімації, театр юного кіноактора, клуб художньо обдарованих дітей);
- *центри науково-технічної творчості* (здійснюють додаткову освітню та кваліфікаційну підготовку молоді з авіа-, судно-, автотранспортування, радіоаматорів, картингістів, багістів, користувачів та програмістів персональних комп'ютерів тощо);
- *школи образотворчих мистецтв* (спрямовані на вивчення народних та декоративно-прикладних видів мистецтва; сприяють залученню дітей до художньої культури, формуванню творчих здібностей, самостійному засвоєнню духовних цінностей);
- *палаці та будинки дитячої творчості* (передбачено створення умов для творчого, інтелектуального та фізичного розвитку дітей, задоволення їхніх освітніх потреб через участь у художній, декоративно-прикладній, еколого-природничій та інших видах творчості; організують творчі колективи художньої самодіяльності (хори, оркестри, ансамблі пісні й танцю, театральні колективи та ін.);
- *центри і станції юних техніків* (здійснюють діяльність в об'єднаннях за інтересами: гуртках, лабораторіях, клубах, студіях (радіотехнічних, авіамодельних, судномодельних, ракетомодельних, фотолюбителів, автотранспортування тощо); заняття відбуваються в творчих об'єднаннях різної категорії (рівнів) або індивідуально);
- *дитячо-юнацькі спортивні школи* (готують спортсменів; можуть бути комплексними (з кількох видів) і спеціалізованими (з одного виду) спорту; приймають до таких шкіл дітей віком від 7 до 14 років, які мають відповідну фізичну підготовку);
- *дитячі бібліотеки* (сприяють засвоєнню знань з основ наук, розвитку читацьких інтересів, вихованню читацької культури, любові до книги).

|| ? Пригадайте свої шкільні роки. Учасником яких заходів позакласної роботи Ви були? Чи відвідували Ви заклади позашкільної освіти? Опишіть одну з цінних для Вас виховних ситуацій і досвід, яким Ви збагатилися.

8.6. САМОВИХОВАННЯ І ПЕРЕВИХОВАННЯ

Самовиховання

Чільне місце у структурі виховання в широкому розумінні цього процесу займають самовиховання і перевиховання. Дитина вже з самого народження поступово залучається до соціальних стосунків. Набуваючи соціального досвіду, вона починає усвідомлювати себе як особистість. Під впливом значної кількості різноманітних факторів у дитини з'являється прагнення до самовдосконалення, яке і є поштовхом до самовиховання.

Самовиховання — це систематична і цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на формування і вдосконалення її позитивних якостей та подолання негативних (*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*)

Самовиховання є одним із найскладніших видів діяльності, оскільки суть його полягає у перетворенні власної особистості. Наведемо розмірковування *В.О. Сухомлинського* щодо значення самовиховання у процесі становлення особистості. “У вихованні особистості одна з провідних мелодій належить самовихованню”. І далі: “Самовиховання потребує дуже важливого, могутнього стимулу — почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати сьогодні кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських, засобів впливу — доброго слова, поради, лагідного чи докірливого погляду. Не може бути й мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубого поводження й реагує тільки на “сильне” слово, окрик, примус. За самою суттю своєю самовиховання передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності особистості. Педагогічне керівництво самовихованням — це насамперед відносини між педагогом і вихованцем, просякнуті глибокою взаємною вірою в добрі наміри”¹.

Головною метою самовиховання сьогодні є досягнення вихованцем згоди із самим собою, пошуку сенсу життя, самоактуалізація і самореалізація потенційних можливостей та активне самоутвердження у суспільному житті.

Самоактуалізація — це постійне прагнення людини до повного вияву і розвитку особистісних потенційних можливостей та їхньої реалізації.

Самореалізація — свідомо, цілеспрямована матеріально-практична, соціальна й духовна діяльність особи, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, можливостей, життєвих настанов (*В.В. Ясупов*)

¹ Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибр. тв.: В 5 т. К., 1976. Т. 2. С. 601

Особливість процесу самовиховання полягає в тому, що і об'єкт, і суб'єкт виховання є однією особою. Завдання педагога, вихователя у цьому процесі буде полягати у наданні кваліфікованої практичної допомоги вихованцям у самопізнанні, самоставленні та саморегулюванні.

|| ? У чому полягає сутність самопізнання, самоставлення та саморегулювання у процесі самовиховання? Розглянемо їх.

 Самопізнання — процес відкриття себе, пізнання свого внутрішнього світу, сильних і слабких сторін своєї особистості.

 Самоставлення — ставлення людини до самої себе (Н.П. Волкова)

Вихованець працює над собою як особистістю, вивчає свої властивості, систему цінностей, життєвих намірів, провідних мотивів і мотивацій, характер, темперамент, особливості процесів пізнання (відчуття, сприйняття, пам'ять, увага, мислення, мовлення тощо). Завдяки цьому вихованець має можливість самостійно визначити, яких успіхів він може досягнути в тій, чи іншій діяльності, а також проаналізувати можливості вдосконалення своєї повсякденної діяльності.

Самоставлення відображається через самоповагу до себе та самооцінку.

 Самоповага — особисте оцінне судження, виражене в позитивному ставленні індивіда до самого себе.

Самооцінка — оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей (Н.П. Волкова)

Самоповага формується на основі усвідомлення особистістю своїх чеснот, результатів діяльності, ставлення оточуючих і проявляється у самооцінці. Від самооцінки залежать взаємини вихованця з його оточенням, характер спілкування, самокритичність, самовимогливість, ставлення до своїх успіхів та невдач, формування і розвиток життєвих орієнтирів.

Буває *правильна* (адекватна, коли думка людини про себе збігається з тим, ким вона насправді є) і *неправильна* (неадекватна, коли людина оцінює себе не об'єктивно, її думки про себе різко розходяться з тим, якою її вважають інші) самооцінка. За ступенем адекватності розрізняють об'єктивну, занижену і завищену самооцінку (Н.П. Волкова, С.Г. Карпенчук).

Людина із *заниженою самооцінкою* відчуває себе нездатною до виконання серйозних справ, невдахою, не хоче братися ні за що нове, оскільки боїться, що у неї нічого не вийде. Вона уникає ризику, не вірить в успіх, не намагається щось змінити у своєму житті. Таких людей характеризують занижене почуття власної гідності, боязнь помилок, мрійливість про фізичну досконалість. У спілкуванні з іншими турбуються про враження, яке

вони справляють, бувають інколи надмірно балакучими і зарозумілими, інколи пригніченими і несміливими, схильними до самозгубних дій (вживання наркотиків, алкоголю). Інколи нездатні сприймати критику, впадають від неї в розпач.

Людина з високою самооцінкою бачить себе господарем становища, вважає себе неповторною особистістю. Часто зважається на ризик, тому що прагне насиченого життя, нових знань, вражень, досвіду, що допоможе їй самоствердитися на новому, якісному, рівні. Її важко образити, вибити з рівноваги, збити з обраного шляху. Вона цілеспрямовано і наполегливо йтиме до мети. Знаючи собі ціну, врівноважено ставиться до чийось успіхів. Суперництво особистостей розглядає як засіб для саморозвитку, самообілізації на вищому рівні, що неминуче забезпечить нові результати. Характерні особливості: впевненість у своїй винятковості, здатність вчитися на власних і чужих помилках, врівноважене сприйняття компліментів і критики, безпосередність у спілкуванні з іншими, відчуття внутрішньої гармонії, турбота про своє фізичне й емоційне здоров'я, духовне зростання.

Знання типу самооцінення учнів для вчителя є доволі вагомим, оскільки вчитель може його регулювати, а учень набувати навичок саморегулювання.

 Саморегулювання — здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів
(Н.П. Волкова)

Контроль педагога за психічним станом дітей має переростати в самоконтроль вихованця. Педагогічний вплив досягає мети, якщо перетворюється на самовплив, саморегулювання дитиною емоційної сфери та фізичного стану організму.

? У процесі організування саморегулювання учнів навчають спеціальним прийомам роботи над собою. Розглянемо їх.

Таблиця 112. Прийоми роботи над собою (за Н.П. Волковою)

Приєм	Суть
1	2
Само-хвалення	Переконання себе в чому-небудь завдяки добору доказів та аргументів. За допомогою цього регулюють психічні стани, вчинки через засудження себе, прояви своєї поведінки та спонування до змін. Це дискусія із самим собою — висунення, порівняння аргументів і контраргументів на користь того, чого хочеться і що необхідно

1	2
Самопід- бадьорення	Звернення до себе з метою зміцнення впевненості у собі (я зможу). Використовують методи самозаспокоєння, навіювання впевненості в досягненні мети, зорієнтованість на улюбленого героя, авторитетних людей (а як у них це було?)
Самонаказ	Веління самому собі як засіб вироблення самовладнання й вміння керувати собою. Ефективність його підвищується при поєднанні з переконанням, коли знаходять нові докази й аргументи на користь самонаказу
Само- владання	Здатність до самоспостереження й контролю за внутрішніми інтелектуально-емоційними й психофізіологічними процесами. Зміцнює волю, організовує поведінку, стимулює свідоме виявлення сміливості, відваги
Самооб- меження	Здатність відмовитися від бажаного (особистого задоволення, зручностей), коли це зумовлено зовнішньою потребою, або на користь чогось чи когось іншого. Сприяє набуттю досвіду людяності, одержанню контролю над собою, подоланню жадібності, егоїзму
Самона- віювання	Процес навіювання, адресований самому собі, за якого суб'єкт і об'єкт навіюючого впливу одна й та ж особа. Підвищує рівень саморегулювання, дає змогу суб'єкту викликати у себе певні відчуття, керувати процесами уваги, пам'яті, емоційними реакціями. Від ефективності самонавіювання залежить впевненість, віра людини в себе
Самости- мулювання	Перетворення реального на бажане за допомогою власних зусиль. Стимулюючи себе, дитина прагне відкрити нове, опирається на самолюбство, самосвідомість, волю, радість від громадського визнання своїх вчинків
Само- контроль	Свідоме регулювання поведінки, мотивів, на основі виявлення відхилень у думках, почуттях, вчинках, діях від загальноприйнятих вимог. Характерні самоаналіз, самооцінка, самокритика, самообмеження. Перетворившись на звичку, він стає особливо ефективним. Роль педагога полягає у формуванні в учнів систематичного самоконтролю за зовнішнім виглядом, культурою мови, поведінки тощо

Отже, самовиховання є складним, тривалим процесом. Його розглядають як завершальний етап шкільного періоду виховання особистості. Процес самовиховання триватиме і на наступних етапах саморозвитку й самовдосконалення особистості. Озброюючи учнів методами самовиховання, педагоги створюють ґрунт для формування умінь адаптуватися, орієнтуватися в непередбачених життєвих ситуаціях, вступати в боротьбу

із здавалось би непереборними обставинами чи свідомо обходити небезпеки, вирішувати конфліктні ситуації за допомогою компромісів, не розгублюватися в екстремальних життєвих ситуаціях тощо.

Займаючись самовихованням, *К.Д. Ушинський* розробив для себе спеціальні правила, які стали програмою його саморозвитку:

- ◆ спокій цілковитий, у крайньому разі — зовнішній;
- ◆ прямота у словах і вчинках;
- ◆ обдуманість дій;
- ◆ рішучість;
- ◆ не говорити про себе жодного слова без потреби;
- ◆ не гаяти часу несвідомо; робити те, що треба, а не те, що трапиться;
- ◆ витратити час тільки на необхідне або приємне, а не за пристрастями;
- ◆ кожен вечір добросовісно аналізувати свої вчинки;
- ◆ ніколи не вихвалитися ні тим, що було, ні тим, що є, ні тим, що буде;
- ◆ нікому не показувати цього журналу¹.

? А якою є Ваша програма саморозвитку? Які ключові елементи її формують?

Перевиховання

Виховання є доволі складним, багатогранним процесом. Його метою є всебічний і гармонійний розвиток особистості. Проте не завжди умови в сім'ї, школі, інших середовищах є сприятливими для повноцінного розвитку дитини. Відтак з'являється категорія дітей, які негативно ставляться до навчання, відчують і переживають труднощі у спілкуванні, самовизначенні. На подолання таких явищ і спрямований процес перевиховання. Безсумнівно, до реалізації його завдань потрібно залучати педагогічно грамотних фахівців, які у своїх діях використовують увесь педагогічно-доцільний інструментарій виховання.

 Перевиховання — це спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів і учнів, спрямований на подолання недоліків їх особистості, розвиток наявних у неї позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значущих корисних рис і властивостей (*М.М. Фіцула*)

Здійснення діяльності з перевиховання можливе за умови наявності у педагога глибоких знань з психології, соціології, педагогіки, високої професійної культури, майстерності. З метою досягнення ефективних

¹ *Мойсеюк Н.Є.* Педагогіка: Навч. посібник. К., 1999. С. 271—272

результатів перевиховання конкретної дитини важливим є у цій діяльності налагодити співпрацю з батьками. Сутність такої співпраці полягатиме у:

- ✓ систематичному спостереженні, увазі й фіксуванні різного роду ситуацій;
- ✓ виборі діагностик і методик, які можна застосувати до конкретної дитини з метою вивчення її особистості й неадекватної поведінки;
- ✓ виявленні причин, які зумовили різні асоціальні явища у поведінці дитини;
- ✓ визначенні й обґрунтуванні діяльності з переорієнтації поведінки дітей, корегуванні особистісних якостей з метою вироблення власного позитивного досвіду поведінки.

Виховникові, який здійснює діяльність з перевиховання, слід дотримуватися таких положень:

- ◆ усвідомлювати унікальність дитини, розуміти пошук нею свого напрямку у розвитку, визначенні свого місця у життєвому просторі;
- ◆ дотримуватися індивідуального підходу, зорієнтованого на конкретну особистість, проявляти увагу і всебічно підтримувати її;
- ◆ застосовувати гуманістичні методики для переорієнтування поглядів і переконань дитини (за рахунок усвідомлення особистісних змін, що відбуваються у свідомості й поведінці).

Під час вибору методики з перевиховання дітей у загальноосвітніх школах склалися дві протилежні концепції. Розглянемо їх.

Перша (більш поширена). Для неї характерним є те, що педагогічно занедбану дитину вважають поганою і такою, що не піддається виховним впливам. До неї проявляють загальне негативне ставлення, неприязнь, постійно фіксують її вчинки, за які осуджують і карають. У такій ситуації позитивні риси особистості не проявляються. Внаслідок цього у дитини з'являються жорстокість, озлобленість, бажання помсти кривдникам (у цьому випадку — виховникам, одноліткам) за байдужість до її положення. Такий підхід називають тактикою байдужого фіксування вчинків і засудження виховання. Тобто процес виховання проходить хибним шляхом, оскільки вихователь зорієнтований лише на викорінення вад.

Друга. Концепція роботи з важкими дітьми, запропонована педагогом-гуманістом *В.О. Сухомлинським*. Він зазначав,

? Проблема для дискусії

А.С. Макаренко стверджував, що поганих учнів немає, а є погані, непридатні методи виховної роботи з ними. А Ви як думаєте?

що у кожного школяра є потяг до добра; погане його самого мучить і породжує душевний неспокій. Але дитина не в змозі самотійно зосередити свої сили на виправленні помилок, — вона потребує допомоги доброго, вдумливого виховника, наставника. Оскільки у свідомості вихованця проходить постійна боротьба між позитивними і негативними тенденціями, то залучення дитини до здійснення морально цінних вчинків буде сприяти посиленню позитивних тенденцій і безболісному витісненню негативних.

Процес перевиховання є доволі складним і тривалим, тому лише спільна систематична діяльність педагогів, батьків з важковиховуваними дітьми може привести до успіху.

8.7. КРИТЕРІЇ ВИХОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ

Однією з особливостей процесу виховання є віддаленість у часі його результатів. Проявляються вони у вигляді вихованості особистості. Що ж є критерієм (мірилом) визначення вихованості?

 Критерієм вихованості особистості є не лише знання законів, правил, норм поведінки, а особливості конкретних дій відповідно до визнаних норм і правил (*А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*).

Критерії вихованості — це теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу) (*Н.Є. Мойсеюк*)

Враховуючи те, що у конкретному соціальному середовищі діють свої правила і норми, то критерії вихованості не можуть бути універсальними, а отже, і рівень вихованості людини. Рівень вихованості можна визначити дещо наближено як високий, середній, низький. Вкажемо на ознаки прояву в діяльності певних фізичних і соціально-психічних якостей, характерних для різного рівня вихованості.

Таблиця 113. Якості особистості, що характеризують рівень її вихованості (за *А.І. Кузьмінським, В.Л. Омелянком*)

Рівень	Якості особистості
1	2
Низький	Пасивність, лінощі, неухважність, егоїзм, самолюбство, ревності, підступність, забіякуватість, пияцтво, нерішучість, скупість, сварливість, чванливість, жадібність, непостійність, запальність, грубість, нахабство, замкнутість
Середній	Спостережливість, людяність, вразливість, енергійність, ентузіазм, працьовитість, наполегливість, сміливість, щедрість, відвертість, розсудливість, сором'язливість, скромність

1	2
Високий	Сформованість наукового світогляду, прагнення до удосконалення навколишнього середовища, розуміння власного “Я” з погляду фізичного і духовного розвитку, розумова активність, сформованість високих ідеалів, вміння в галузі інтелектуальної праці, почуття обов’язку, національна гідність, високий професіоналізм; прояв доброти, чуйності, гуманізму, милосердя; великодушність і справедливість; почуття відповідальності; висока етична культура; совісність

У Вашу педагогічну скарбничку

“Виховання має не лише розвивати розум людини, а й запалювати в ній жадобу до серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим”

(К.Д. Ушинський)

“Справжнє виховання полягає не стільки в правилах, скільки у вправах”

(Ж.-Ж. Руссо)

“Важко привести до добра повчаючи, легше — прикладом”

(Сенека)

“Освічена, але погано вихована людина страшніша за будь-якого звіра”

(Платон)

Практичний блок

Практичне завдання № 8. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИХОВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

- 8.1. Проаналізуйте один з наукових підходів до визначення поняття “процес виховання”. Опишіть його об’єкт дослідження, визначте специфіку.
- 8.2. Процес виховання має свої ознаки, наприклад, серед інших — системність, цілісність, гуманність, двобічність. Опишіть своє розуміння кожної з ознак процесу виховання.
- 8.3. Безпосередніми учасниками та організаторами виховного процесу є педагогічні працівники. У чому полягають виховні функції їхньої діяльності?
- 8.4. Розгляньте модель процесу виховання. Охарактеризуйте її складові. Спробуйте подати матеріал у структурно-логічній схемі.
- 8.5. Сформулюйте сутність поняття “законо виховання”. Наведіть закони процесу виховання, проаналізуйте їхній зміст.
- 8.6. Наведіть визначення поняття “закономірності виховання”. Проаналізуйте зовнішні й внутрішні закономірності процесу виховання.
- 8.7. Закони, закономірності і принципи навчання. Опишіть зв’язок між названими категоріями.
- 8.8. Розгляньте різні наукові підходи до визначення класифікацій принципів виховання. Проаналізуйте одну з них. Чим зумовлений Ваш вибір?
- 8.9. Проаналізуйте принципи виховання у світлі Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Реалізацію яких принципів Ви вважаєте домінуючою?
- 8.10. Узагальнюючи різні підходи до обґрунтування системи принципів виховання, виведіть свою. Опишіть механізм відбору.
- 8.11. Розгляньте принцип цілеспрямованості виховання. Розкрийте його сутність. Опишіть основні вимоги цього принципу.
- 8.12. Розкрийте зміст принципу суспільної спрямованості виховання, зв’язку із життям. Опишіть основні вимоги цього принципу.
- 8.13. Проаналізуйте зміст принципу виховання в праці. Опишіть основні засади цього принципу.

- 8.14. У чому полягає сутність принципу виховання в колективі та через колектив? Опишіть основні засади цього принципу.
- 8.15. Розгляньте принцип суб'єкт—суб'єктного характеру виховних взаємин. Розкрийте його зміст. Зазначте основні вимоги цього принципу.
- 8.16. Розкрийте значення принципу наступальності, активності, систематичності та конкретності виховних заходів. Зазначте основні правила цього принципу.
- 8.17. Проаналізуйте принцип оптимізації виховного процесу. Опишіть основні вимоги цього принципу.
- 8.18. Проаналізуйте принцип гуманізму і демократизму в поєднанні з високою вимогливістю й повагою до особистості вихованця. Опишіть основні вимоги цього принципу.
- 8.19. У чому полягає сутність принципу комплексного, диференційованого та індивідуального підходів у виховній діяльності? Опишіть основні положення цього принципу.
- 8.20. Проаналізуйте значення дотримання положень принципу єдності, погодженості та спадковості виховних впливів, зусиль і дій школи, сім'ї та громадськості у виховному процесі.
- 8.21. Розкрийте сутність принципу свідомості, самодіяльності та активності вихованців. Дотримання яких правил сприятиме ефективній реалізації цього принципу?
- 8.22. *К.Д. Ушинський* писав: *“Виховання, створене самим народом і засноване на народних починаннях, має таку виховну силу, якої немає в найкращих системах, що ґрунтуються на абстрактних ідеях чи запозичені в іншого народу”*. Поясніть зміст вислову.
- 8.23. Що розуміють під поняттям *“зміст виховання”*? Наведіть вимоги, яким має відповідати зміст виховання.
- 8.24. Із творів *В.О. Сухомлинського* випишіть декілька суджень щодо завдання та змісту виховання.
- 8.25. Визначте мету, завдання, трудового виховання.
- 8.26. У чому полягає сутність морального виховання? Опишіть його мету і зміст. Що має бути результатом морального виховання?
- 8.27. Опишіть мету та завдання розумового виховання. Поміркуйте, *“розумове виховання”* та *“інтелектуальний розвиток”* це одне і те ж?
- 8.28. Розкрийте зміст естетичного виховання. Опишіть шляхи і засоби реалізації його у загальноосвітній школі.
- 8.29. У чому полягає сутність соціально-правового виховання? Зазначте його основні завдання. Опишіть шляхи та засоби реалізації його завдань у загальноосвітніх закладах.

- 8.30. Опишіть завдання та зміст екологічного виховання. У чому Ви вбачаєте доцільність такого напрямку виховання? Опишіть шляхи та засоби реалізації його завдань у загальноосвітніх закладах.
- 8.31. Розкрийте завдання, зміст та засоби фізичного виховання. Опишіть шляхи та засоби реалізації його завдань у загальноосвітніх закладах.
- 8.32. Спадкоємність поколінь є одним із принципів національного виховання. Розкрийте його зміст.
- 8.33. Ознайомтеся з такими поняттями, як методи, прийоми, засоби виховання. Наведіть їхні визначення. Опишіть їхній зв'язок.
- 8.34. Проаналізуйте різні наукові підходи до визначення класифікації методів виховання. Опишіть один з них.
- 8.35. Розкрийте сутність методів виховання, що належать до групи методів формування свідомості особистості. “Переконування” і “переконання”, чи це одне і те ж?
- 8.36. В екстремальних виховних ситуаціях педагоги вдаються до індивідуальної бесіди. Яких вимог слід дотримуватися педагогові при її застосуванні?
- 8.37. У чому полягає сутність методу вимоги як методу впливу на свідомість вихованця? Розкрийте сутність видів непрямих вимог.
- 8.38. Розгляньте методи групи організування діяльності, спілкування й формування позитивного досвіду суспільної поведінки. Чи вбачаєте Ви взаємозв'язок між методом вправ та методом привчання? Поясніть.
- 8.39. Розкрийте зміст заохочення як методу групи стимулювання діяльності й поведінки. Яких психолого-педагогічних вимог має дотримуватися педагог при використанні цього методу?
- 8.40. Проаналізуйте покарання як метод стимулювання діяльності й поведінки. Опишіть арсенал покарань, які традиційно використовують у загальноосвітній школі. Чи можливо у педагогічній діяльності уникнути покарань? Яким є Ваше ставлення до використання цього методу?
- 8.41. Розкрийте зміст методу “вибуху”. На Вашу думку, у чому полягає доцільність його використання у навчально-виховному процесі?
- 8.42. Застосування методів виховання залежить від багатьох факторів. На які педагогічні умови слід зважати при використанні методів виховання?
- 8.43. *Сенека* говорив, що важко привести до добра повчаючи, легше — прикладом. Опишіть сутність прикладу як методу виховання, зазначте основні умови ефективності його використання.

- 8.44. Розкрийте зміст поняття “самовиховання”. Зобразіть графічно етапи процесу самовиховання. Проаналізуйте основні принципи самовиховання.
- 8.45. *В.О. Сухомлинський* писав: “У вихованні особистості одна з провідних мелодій належить самовихованню”. Поясніть думку вченого.
- 8.46. Розкрийте значення самовизначення спрямованості, темпераменту, характеру, здібностей у процесі самопізнання.
- 8.47. Проаналізуйте методи та прийоми самовиховання. Зазначте ті з них, які для вас є значимими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 8.48. Співставте поняття виховання, самовиховання і перевиховання. Що у них спільного, що відмінного?
- 8.49. Розкрийте значення самооцінки як важливого регулятора поведінки. Правильна і неправильна самооцінка — у чому їхня сутність?
- 8.50. Опишіть явище саморегулювання як здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів. Розкрийте сутність спеціальних прийомів роботи над собою.
- 8.51. З творів *А.С. Макаренка* випишіть думки щодо значення застосування методів виховання у процесі формування особистості.
- 8.52. Опишіть якості які, на Вашу думку, мають бути притаманні вихованій людині. Які якості Ви б віднесли до найцінніших? Які викликають у Вас неприйняття?
- 8.53. Користуючись власним досвідом навчання у школі, опишіть конкретну педагогічну ситуацію. Проаналізуйте її з точки доцільності використаних методів виховання.
- 8.54. Поверніться у часі назад до школи. Можливо, Ви брали участь у підготовці й проведенні позакласного виховного заходу. З пам'яті опишіть план цього заходу, проаналізуйте хід підготовки, проведення і досягнуті результати.
- 8.55. Розкрийте зміст позакласної та позашкільної виховної роботи. У чому полягає відмінність між такими видами педагогічної діяльності?
- 8.56. Підготуйте методичну розробку (план-конспект) бесіди чи диспуту, враховуючи завдання одного з напрямів виховної роботи у школі.
- 8.57. Складіть глосарій (тлумачний словник) ключових понять до теми “Актуальні питання виховання гармонійної особистості”.

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Процес виховання це ...*

Відповідь:

- а) взаємодія між двома чи кількома особами, що полягає в обміні інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру;
  - б) система виховних впливів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості;
  - в) організування навчально-виховної діяльності на основі сприйняття, засвоєння, використання й передавання інформації з різних джерел.
2. *З перелічених характеристик випишіть ті, що відображають особливості процесу виховання.*

Відповідь:

- а) цілеспрямованість; б) науковість; в) систематичність;
  - г) двобічність; г) однофакторність; д) багатофакторність;
  - е) емоційність; є) віддаленість результатів; ж) тривалість;
  - з) неперервність; и) комплексність; і) наочність.
3. *Визначте логічну послідовність структурних компонентів процесу виховання.*

Відповідь:

- а) формування почуттів;
  - б) оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки;
  - в) формування умінь і звичок поведінки;
  - г) формування переконань.
4. *“Стійкі, повторювані, об’єктивно наявні зв’язки у вихованні, реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості” — це визначення ...*

Відповідь:

- а) суперечностей виховання;
- б) закономірностей виховання;
- в) принципів виховання.

5. З поданих суперечностей процесу виховання випишіть зовнішні суперечності (стосуються виховного середовища).

Відповідь:

- а) між необмеженими можливостями розвитку людини й обмежувачими умовами соціального життя;
- б) між набутим негативним досвідом поведінки і новими умовами життя та діяльності;
- в) між зовнішніми впливами і завданнями виховання;
- г) між окремими впливами вчителів, які працюють в одному й тому ж класі;
- г) невідповідність між виховними впливами школи і сім'ї;
- д) між зростаючими соціально значущими завданнями, які потрібно вирішувати вихованцю, і можливостями, що обмежують його дії, спрямовані на їхнє вирішення;
- е) зіткнення організованого виховного впливу школи зі стихійним впливом на дітей оточення.

6. Загальні, провідні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організування виховного процесу й методів виховного впливу, називають ...

Відповідь:

- а) суперечностями виховання;
- б) напрямками виховання;
- в) принципами виховання.

7. У якому з принципів виховання передбачено наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування національної свідомості і національної гідності; створення умов усім дітям навчатися у рідній школі, забезпечення умов для відчуття етнічної причетності до свого народу; виховання в молоді почуття соціальної відповідальності за збереження, примноження і продовження етнічної культури?

Відповідь:

- а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
- г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
- д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
- є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
- и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

8. *Сутність якого з принципів виховання означає створення умов для формування ліпших якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил, передбачає гуманізацію взаємин між вихователями та вихованцями, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіру до неї?*

Відповідь:

- а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.
9. *Який принцип виховання потребує врахування у вихованому процесі багатогранної і цілісної природи дитини: анатомо-фізіологічні, психологічні, вікові, генетичні, національні, регіональні особливості?*

Відповідь:

- а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.
10. *Зазначте принцип, який потребує усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання його права на свободу, на розвиток здібностей і реалізацію індивідуальності, формування колективу на засадах волі і прагнень його членів.*

Відповідь:

- а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.
11. *Який з принципів виховання дає змогу передбачити органічний зв'язок із культурним надбанням всього людства, історією свого народу, його*

мовою, культурними традиціями, народним мистецтвом, забезпечує розуміння духовної єдності та спадкоємності поколінь?

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

12. *Який з принципів дає можливість передбачити створення умов, за яких світогляд набув би для кожного учня суб'єктивного смислу, став переконанням, поєднанням зі знаннями і практичними діями?*

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

13. *Який з принципів виховання дає можливість передбачити послідовність, узгодженість, систематичність, плановірність педагогічних впливів, підпорядкованих меті, принципам, завданням, змістові, формам і методам виховної діяльності загалом?*

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

14. *В основу якого принципу виховання закладено єдність загальнолюдського і національного?*

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;

є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

15. *Кожен педагог повинен знати і враховувати індивідуальні особливості дітей, їхній фізичний розвиток, темперамент, риси характеру, волю, мислення, пам'ять, почуття, здібності, інтереси, щоб, спираючись на позитивне, усувати негативне в їхній діяльності та поведінці — це сутність принципу ...*

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

16. *У якому принципі виховання передбачено підпорядкованість всієї виховної роботи загальній меті виховання?*

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

17. *Педагогічне керівництво зумовлене недостатнім життєвим досвідом молодої людини, а виховання творчої особистості можливе лише за умови поєднання зусиль вчителя з самостійністю, творчістю, ініціативою і самодіяльністю учнів — це сутність принципу ...*

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації;
г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації;
є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації;
и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

18. У якому принципі виховання є серйозні вимоги до організування життєдіяльності учнів, до створення здорових стосунків між учителями та учнями, продуманого змісту навчально-виховних занять, їхніх форм і методів?

Відповідь:

а) цілепрямованості; б) опори на позитивне в людині; в) етнізації; г) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; г) урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; д) систематичності й послідовності виховання; е) демократизації; є) природовідповідності; ж) культуровідповідності; з) гуманізації; и) народності; і) єдності свідомості й поведінки.

19. У якому з напрямів виховання передбачено формування системи якостей, необхідних для ефективної професійної діяльності?

Відповідь:

а) громадянському; б) розумовому; в) моральному; г) трудовому; г) екологічному; д) фізичному; е) естетичному; є) статевому.

20. Оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення умінь та навичок моральної поведінки, адекватної поведінки у процесі суспільних відносин — це сутність ... напряму виховання.

Відповідь:

а) громадянського; б) розумового; в) морального; г) трудового; г) екологічного; д) фізичного; е) естетичного; є) статевого.

21. Сутністю якого з напрямів виховання є формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною?

Відповідь:

а) громадянського; б) розумового; в) морального; г) трудового; г) екологічного; д) фізичного; е) естетичного; є) статевого.

22. Зазначте напрям виховання, в якому передбачено засвоєння підростаючим поколінням знань про взаємини статей, формування культури поведінки і потреб керуватися у стосунках з особами протилежної статі відповідно до норм моралі.

Відповідь:

а) громадянський; б) розумовий; в) моральний; г) трудовий;
г) екологічний; д) фізичний; е) естетичний; є) статевий.

23. У якому з напрямів виховання передбачено діяльність вихователя, що полягає у розвитку інтелектуальних сил і мислення з метою прищеплення культури розумової праці?

Відповідь:

а) громадянському; б) розумовому; в) моральному; г) трудовому;
г) екологічному; д) фізичному; е) естетичному; є) статевому.

24. Формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси передбачено у ... напрямі виховання.

Відповідь:

а) громадянському; б) розумовому; в) моральному; г) трудовому;
г) екологічному; д) фізичному; е) естетичному; є) статевому.

25. У якому з напрямів виховання передбачено систему заходів, спрямовану на зміцнення здоров'я людини, загартування її організму, розвиток фізичних можливостей, формування життєво важливих рухових навичок та умінь?

Відповідь:

а) громадянському; б) розумовому; в) моральному; г) трудовому;
г) екологічному; д) фізичному; е) естетичному; є) статевому.

26. Сутністю якого з напрямів виховання є розвиток у людини культури, взаємодії з природою?

Відповідь:

а) громадянського; б) розумового; в) морального г) трудового;
г) екологічного; д) фізичного; е) естетичного; є) статевого.

27. Шляхи і способи діяльності вихователів і вихованців з метою досягнення виховних цілей називають ... .

Відповідь:

а) методами виховання;
б) прийомами виховання;
в) засобами виховання.

28. Надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, Інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної роботи

(збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які задіюють під час використання певного методу, називають ... .

Відповідь:

- а) методами виховання;
- б) прийомами виховання;
- в) засобами виховання.

29. *Складова методу, за якою визначають шляхи реалізації вимог методів виховання, це ... .*

Відповідь:

- а) закономірності виховання;
- б) прийоми виховання;
- в) засоби виховання.

30. *Зазначте рядок, у якому наведено методи самовиховання.*

Відповідь:

- а) педагогічна вимога, громадська думка, привчання, створення виховних ситуацій, прогнозування;
- б) бесіда, лекція, дискусійні методи, переконання, навіювання, приклад;
- в) самопізнання, самооцінювання, саморегулювання;
- г) гра, змагання, заохочення, покарання.

31. *У якому з поданих варіантів відповідей наведено методи формування свідомості особистості?*

Відповідь:

- а) педагогічна вимога, громадська думка, привчання, створення виховних ситуацій, прогнозування;
- б) бесіда, лекція, дискусійні методи, переконання, навіювання, приклад;
- в) самопізнання, самооцінювання, саморегулювання;
- г) гра, змагання, заохочення, покарання.

32. *Зазначте рядок, у якому наведено методи стимулювання діяльності і поведінки.*

Відповідь:

- а) педагогічна вимога, громадська думка, привчання, створення виховних ситуацій, прогнозування;

- б) бесіда, лекція, дискусійні методи, переконання, навіювання, приклад;
  - в) самопізнання, самооцінювання, саморегулювання;
  - г) гра, змагання, заохочення, покарання.
33. У якому з варіантів відповідей наведено методи організування діяльності, спілкування, формування позитивного досвіду суспільної поведінки?

Відповідь:

- а) педагогічна вимога, громадська думка, привчання, створення виховних ситуацій, прогнозування;
  - б) бесіда, лекція, дискусійні методи, переконання, навіювання, приклад;
  - в) самопізнання, самооцінювання, саморегулювання;
  - г) гра, змагання, заохочення, покарання.
34. Здійснення в позаурочний час діяльності школярів у позашкільних дитячих виховних закладах під керівництвом педагогічних працівників цих закладів — це визначення, що стосується ... .

Відповідь:

- а) позакласної виховної роботи;
  - б) позашкільної виховної роботи.
35. Здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів називають ... .

Відповідь:

- а) самоактуалізацією; б) самореалізацією;
  - в) самопізнанням; г) саморегулюванням.
36. Постійне прагнення людини до повного вияву і розвитку особистісних потенційних можливостей та їхньої реалізації називають ... .

Відповідь:

- а) самоактуалізацією; б) самореалізацією;
  - в) самопізнанням; г) саморегулюванням.
37. Процес відкриття себе, пізнання свого внутрішнього світу, сильних і слабких сторін своєї особистості називають ... .

Відповідь:

- а) самоактуалізацією; б) самореалізацією;
- в) самопізнанням; г) саморегулюванням.

38. *Свідому, цілеспрямовану матеріально-практичну, соціальну й духовну діяльність особи, спрямовану на реалізацію власних сил, здібностей, можливостей, життєвих настанов називають ... .*

Відповідь:

- а) самоактуалізацією; б) самореалізацією;
в) самопізнанням; г) саморегулюванням.

39. *Визначте правильне співвідношення між описаними прийомами роботи над собою та їхньою суттю.*

Відповідь:

а) самопідбадьорення	А Б В Г Г Д Е Є;
б) самохвалення	А Б В Г Г Д Е Є;
в) самонаказ	А Б В Г Г Д Е Є;
г) самовладання	А Б В Г Г Д Е Є;
г) самообмеження	А Б В Г Г Д Е Є;
д) самонавіювання	А Б В Г Г Д Е Є;
е) самостимулювання	А Б В Г Г Д Е Є;
є) самоконтроль	А Б В Г Г Д Е Є.

А — свідоме регулювання поведінки, мотивів, на основі виявлення відхилень у думках, почуттях, вчинках, діях від загальноприйнятих вимог; передбачає самоаналіз, самооцінювання, самокритику, самообмеження;

Б — процес, адресований самому собі, за якого суб'єкт і об'єкт навіюючого впливу одна й та ж особа; від його ефективності залежить впевненість, віра людини в себе;

В — перетворення реального на бажане за допомогою власних зусиль;

Г — звернення до себе з метою зміцнення впевненості у собі (я зможу);

Г — веління самому собі як засіб вироблення самовладання й вміння керувати собою;

Д — здатність відмовитись від бажаного (особистого задоволення, зручності), коли це зумовлено зовнішньою потребою, або на користь чогось чи когось іншого;

Е — здатність до самоспостереження й контролю за внутрішніми інтелектуально-емоційними й психофізіологічними процесами; зміцнює волю, організовує поведінку, стимулює свідоме виявлення сміливості, відваги;

Є — переконання себе в чому-небудь завдяки добору відповідних доказів та аргументів; за допомогою нього регулюють психічні стани, вчинки через засудження себе, проявів своєї поведінки та спонукання до змін.

40. *Зазначте рядок, у якому наведено деякі з якостей особистості, що відображають високий рівень вихованості.*

Відповідь:

- а) спостережливість, енергійність, працьовитість, наполегливість, людяність, ентузіазм, сміливість, відвертість, скромність, розсудливість;
- б) підступність, забіякуватість, скупість, нерішучість, нахабство, егоїзм, грубість, запальність, жадібність, пасивність, лінощі;
- в) розумова активність, сформованість високих ідеалів, національна гідність, високий професіоналізм, великодушність і справедливість, відповідальність, висока етична культура, совісність.

41. *Зазначте рядок, у якому наведено деякі з якостей особистості, що відображають середній рівень вихованості.*

Відповідь:

- а) спостережливість, енергійність, працьовитість, наполегливість, людяність, ентузіазм, сміливість, відвертість, скромність, розсудливість;
- б) підступність, забіякуватість, скупість, нерішучість, нахабство, егоїзм, грубість, запальність, жадібність, пасивність, лінощі;
- в) розумова активність, сформованість високих ідеалів, національна гідність, високий професіоналізм, великодушність і справедливість, відповідальність, висока етична культура, совісність.

42. *Зазначте рядок, у якому наведено деякі з якостей особистості, що відображають низький рівень вихованості.*

Відповідь:

- а) спостережливість, енергійність, працьовитість, наполегливість, людяність, ентузіазм, сміливість, відвертість, скромність, розсудливість;
- б) підступність, забіякуватість, скупість, нерішучість, нахабство, егоїзм, грубість, запальність, жадібність, пасивність, лінощі;
- в) розумова активність, сформованість високих ідеалів, національна гідність, високий професіоналізм, великодушність і справедливість, відповідальність, висока етична культура, совісність.

ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ВИХОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Методика опрацювання

Вдумайтеся в сутність названих ознак й оцініть рівень сформованості та прояву кожної ознаки у себе, користуючись десятибальною шкалою (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Таблиця 114. Ознаки діяльності

Ознаки	Ознаки
1	2
1. Сформованість наукового світогляду	26. Високий професіоналізм
	27. Енергійність
2. Прагнення до вдосконалення навколишнього світу	28. Щедрість
	29. Чванливість
3. Пасивність	30. Жадібність
4. Сором'язливість	31. Запальність
5. Почуття відповідальності	32. Совісність
6. Сміливість	33. Великодушність і справедливість
7. Ретельність	
8. Підступність	34. Неслухняність
9. Непостійність	35. Ревнощі
10. Розумова активність	36. Пияцтво
11. Людяність	37. Відвертість
12. Почуття обов'язку	38. Розуміння власного "Я"
13. Висока етична культура	39. Працелюбність
14. Спостережливість	40. Скромність
15. Лінощі	41. Паління
16. Неуважність	42. Забіякуватість
17. Вразливість	43. Ентузіазм
18. Уміння в царині інтелектуальної праці	44. Нахабство
	45. Наркозалежність
19. Національна гідність	46. Розсудливість

¹ Подано за: Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003. С. 198—199

1	2
20. Замкнутість	47. Скупість
21. Гордість	48. Егоїзм
22. Сварливість	49. Прояв доброти, чуйності, гуманізму, милосердя
23. Грубість	
24. Наполегливість	50. Нерішучість
25. Сформованість високих ідеалів	51. Самолюбство

Оброблення та аналіз результатів

1. Порахуйте суму балів за ознаками (*перша група*):

1, 2, 5, 10, 12, 13, 18, 19, 25, 26, 32, 33, 38, 49.

2. Порахуйте суму набраних балів за ознаками (*друга група*):

4, 6, 7, 11, 14, 17, 21, 24, 27, 28, 37, 39, 40, 43, 46.

3. Порахуйте суму набраних балів за ознаками (*третья група*):

3, 8, 9, 15, 16, 20, 22, 23, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 51.

4. Зробіть висновки про свій **рівень вихованості** за такою шкалою:

- ☞ якщо у першій групі відповідей Ви набрали **108—90 балів** — маєте **високий** рівень вихованості;
- ☞ якщо у другій групі набрали **80—70 балів** — маєте **середній** рівень вихованості;
- ☞ якщо у третій групі набрали **75—140 балів** — маєте **низький** рівень вихованості, вам потрібно багато працювати над собою.

ОСОБИСТІТЬ І КОЛЕКТИВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ

План вивчення теми:

1. Поняття про групи. Класифікація груп.
2. Взаємодія в групі. Соціальна фасилітація та інгібіція.
3. Головні характеристики групи.
4. Колектив, його ознаки, види та функції.
5. Стадії розвитку колективу.
6. Взаємини особистості та колективу. Соціальна роль і соціальний статус особистості. Лідери

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
2. Зайченко І.В. Педагогіка: Навч. посібник. Чернігів, 2003.
3. Карнеги Д. Как завосвать друзей и оказать влияние на людей: Сочинения. М., 2001.
4. *Класному руководителю*. Учеб.-метод. пособие / Под ред. М.И. Рожкова. М., 2001.
5. Макаренко А.С. Проблемы шкільного виховання. Вибр. твори: У 7 т. К., 1954. Т. 5.
6. Мойсеюк Н.С. Педагогіка: Навч. посібник. К., 2007.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. К., 2005.
8. Подласый И.П. Педагогика: Учеб. пособие. М., 1996.
9. Рожков М.И., Байбородова Л.В. Организация воспитательного процесса в школе: Учеб. пособие. М., 2000.
10. Савчин М.В. Соціальна психологія. Дрогобич, 2001.
11. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки: Посібник. К., 2003.
12. Фіцула М.М. Педагогіка: Посібник. К., 2006.

 Ключові поняття теми: актив, група, діяльний лідер, згуртованість колективу, колектив, конформізм, лідер, лідер-виконавець, лідер-ерудит, лідер-програміст, нонконформізм, первинний колектив, перспектива, реальна група, референтна група, ситуативний лідер, соціальна інгібіція, соціальна роль, соціальна фасилітація, соціальний статус, стадії розвитку колективу, стиль взаємин, сумісність, тон взаємин, умовна група, універсальний лідер

9.1. ПОНЯТТЯ ПРО ГРУПИ. ВИДИ ГРУП

**Поняття
про групи**

У нашому світі нараховують більше шести мільйонів окремих індивідів, а ще майже 2 000 національно-державних утворень, 20 млн економічних організацій, сотні мільйонів формальних і неформальних груп. Нехай це буде сім'я, територіальна громада, громадська організація, церковна парафія, збір мешканців чи побачення закоханих.

Соціально-політичні зміни сучасного суспільства, нові виховні завдання спонукали переглянути один з головних принципів: виховання особистості в колективі та через колектив. Теорія розвитку особистості в колективі, що характерна радянським часам, була зорієнтована на формування колективної свідомості, відповідальності, взаємозалежності. Вважалося, що особистість повинна підпорядковуватися колективу, втрачалась її роль як суб'єкта колективних взаємин. В сучасному світі діє інший принцип: індивідуального успіху й конкуренції, яким передбачена соціальна та психологічна взаємодія людей. Процес залучення особистості до системи колективних відносин складний, суперечливий, але важливий для особистісного самоствердження.

Людина розвивається від народження до зрілості, перебуваючи серед людей. Візьмемо для прикладу студентку Наталю. Ось вона важко закінчує свою щоденну пробіжку. Розум та воля примушують її бігти до кінця, а тіло — плестися додому. Наталка знаходить компроміс і повертається додому у швидкому темпі, підтюпцем. Наступного дня ситуація та ж, тільки поруч з нею біжать дві її подруги. Наталка пробігає свою дистанцію на 2 хв швидше і дивується: *“Невже я бігла швидше тільки тому, що Оля і Марійка були поруч зі мною?”*

Об'єктивна необхідність співробітництва і суб'єктивна потреба спілкування зумовлюють утворення особливих об'єднань людей, які називають *групами*.

? Проблема для дискусії

Австрійський соціальний психолог *Дж. Тернер* вважав, що головною характеристикою групи є почуття “ми” і “вони”. Чи погоджуєтеся Ви з таким твердженням?

? Чи утворюють групу Наталя зі своїми подругами? Чи є групою пасажери літака? Щодо наукового визначення поняття “група”, то у соціальній психології та педагогіці відомі різні його варіанти, залежно від наукової парадигми, в якій його використовують. Розглянемо ці підходи.

Група — це така реальність, завдяки якій людина задовольняє багато потреб (потребу у виживанні, у функціонуванні особистості, у засвоєнні людського досвіду, у самооцінці, у самоідентичності, у позитивних емоціях і т. ін.) (В.В. Москаленко).

Група — об'єднання людей, створене на основі певної спільної для них ознаки, яка виявляється в їхній сумісній діяльності, зокрема в спілкуванні (О.М. Степанов).

Група — спільнота, що складається з двох або більше взаємодіючих і взаємовпливаючих один на одне індивідів (М. Шоу)

Класифікація груп

У сучасній соціальній психології та педагогіці проблема класифікації груп є досі не розв'язаною. Найбільш вдалою вважають класифікацію, здійснену російським соціальним психологом Г.М. Андрєєвою,

за якою групи поділяють на умовні і реальні, лабораторні і природні, великі (організовані і неорганізовані) і малі (первинні і вторинні, формальні і неформальні, референтні і групи членства). Групи класифікують за такими ознаками:

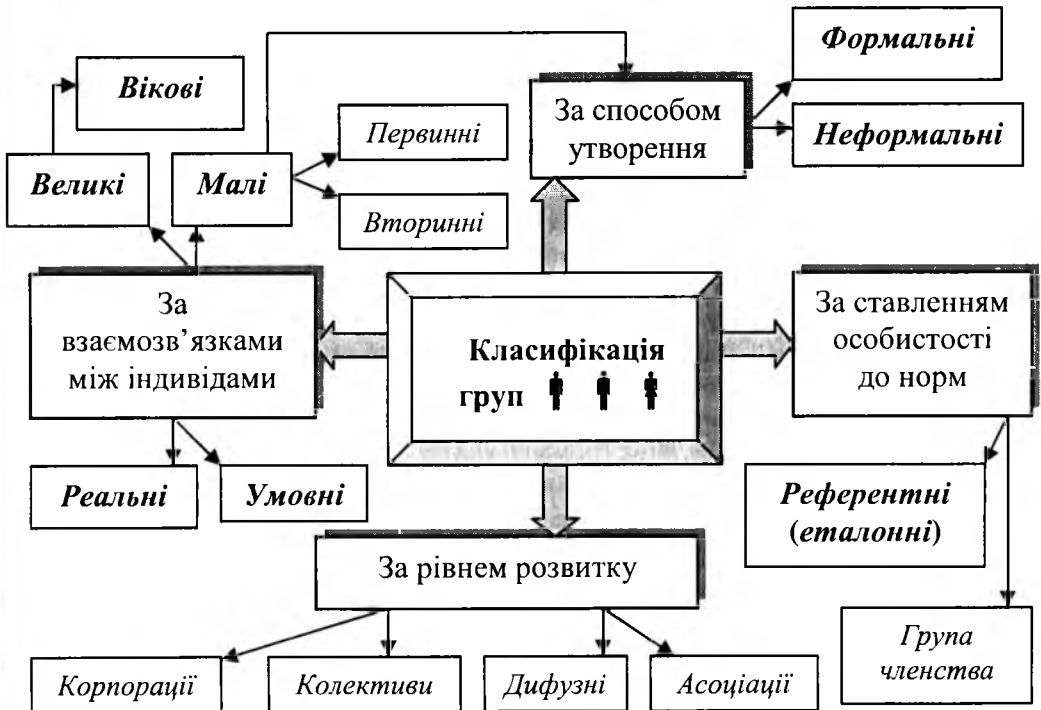

Рис. 68. Класифікація груп (за Г.М. Андрєєвою, В.В. Москаленко, М.В. Савчиним, О.М. Степановим)

Охарактеризуємо деякі види груп:

Таблиця 115. Характеристика деяких видів груп (за Г.М. Андреевою, В.В. Москаленко, М.В. Савчиним, О.М. Степановим)

Вид групи	Характеристика групи
1	2
Великі	<p>До них відносять країни, нації, етнічні общини, партії, громадські рухи, колективи великих підприємств, навчальних закладів та інші соціальні групи, утворені багатьма людьми. Вони мають такі характерні <i>ознаки</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ займають великі території; ◆ формують систему суспільних відносин, в якій виробляються норми і правила поведінки, громадська думка, складаються традиції і ціннісні орієнтації, які через посередництво певних громадських інститутів доводять до свідомості кожного індивіда і за якими регулюють його поведінку; ◆ члени цих угруповань можуть бути особисто незнайомими навіть за безпосередніх ділових чи особистих контактів
Вікові	<p>Це різновид умовної великої групи людей, утвореної за віковою ознакою (дошкільники, молодші школярі, підлітки, юнаки, молодь, дорослі і т. ін.)</p>
Малі	<p>Це нечисленні, відносно стійкі об'єднання людей (від двох до 30—40 осіб), в яких здійснюється безпосередній контакт індивідів, пов'язаних між собою певними спільними цілями і завданнями. У психології малі групи поділяють на:</p> <ol style="list-style-type: none"> ① <i>первинні</i> — нечисленні об'єднання людей (від двох до п'яти—семи осіб) за родинними зв'язками, дружбою чи спільними інтересами, головними ознаками яких є контакт віч-на-віч, постійне спілкування (прикладом такої групи є сім'я); ② <i>вторинні</i> — об'єднання кількох первинних груп (прикладом є громада, яка об'єднує кілька сімей)
Дифузні (лат. <i>diffusio</i> — поширення, розсіювання)	<p>Це порівняно нестійкі короткочасні випадкові об'єднання людей, створені для виконання певного завдання. Їхні характерні <i>ознаки</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ члени цих груп зазвичай незнайомі між собою; ◆ міжособистісні стосунки мають поверховий характер і не зумовлені змістом виконуваної діяльності; ◆ бракує згуртованості як ціннісно-орієнтаційної єдності; ◆ психологічну атмосферу в ній визначають безпосередні стосунки між індивідами; ◆ у групах вищого рівня розвитку виникає інший тип взаємин, опосередкований характером спільної діяльності

1	2
Реальні	Це соціальна спільнота людей, об'єднаних економічними, політичними та іншими видами відносин між різними країнами і народами (найчисленнішою реальною групою є людство планети, найменшою — діада)
Умовні (номінальні)	Їх утворюють спільноти людей, що з метою дослідження штучно виокремлені дослідником за певною ознакою (стать, вік, освіта, професія, національність, політична або релігійна приналежність та ін.). Прикладом є вікові групи, які вивчає вікова психологія (дошкільники, молодші школярі, підлітки, старшокласники, студенти тощо)
Формальні (офіційні)	До них належать реальні чи умовні спільноти людей, які мають юридичний статус. Їх характеризують такі ознаки: <ul style="list-style-type: none"> ♦ зовнішньо задані соціально значущі цілі діяльності; ♦ нормативно визначена структура керівництва і підлеглості, права і обов'язки членів; ♦ вони створені на підставі наказу, певного юридичного акту, штатного розкладу тощо; ♦ чітко регламентована кількість членів; ♦ визначений термін функціонування (наприклад, студентська група)
Неформальні (неофіційні)	Це також реальні спільноти людей. Проте структура і відносини в них формуються в процесі спілкування. Вони не мають юридичного статусу й виникають спонтанно на основі спільних інтересів, дружби і симпатій, спільної діяльності тощо (наприклад, самодіяльність, ансамблі, гуртки). Їх можуть утворювати об'єднання, які мають асоціальне спрямування (наприклад, злочинне угруповання)
Референтні (лат. <i>referens</i> — той, що доповідає)	Це поняття ввів американський психолог <i>Г. Хаймен</i> для позначення реальних чи умовних груп, які є для особистості певною системою еталонів при здійсненні і оціненні своїх вчинків, поведінки інших людей та різних соціальних подій тощо. Референтні групи поділяють на: <ol style="list-style-type: none"> ① <i>позитивні</i> (групи, членом яких хотіла б стати людина, наслідуючи певні зразки поведінки, ціннісні орієнтації, установки і переконання, властиві для них); ② <i>негативні</i> (групи, які суперечать поглядам і переконанням людини, викликають у неї несприйняття певних зразків поведінки, ціннісних орієнтацій тощо). <p>Людина може одночасно належати до кількох референтних груп, що пов'язано з видами її діяльності, різноманітністю інтересів, бажань тощо</p>

9.2. ВЗАЄМОДІЯ В ГРУПІ. СОЦІАЛЬНА ФАСИЛІТАЦІЯ ТА ІНГІБІЦІЯ

Взаємодія груп

У всіх груп є єдина загальна ознака: її члени взаємодіють. Наприклад, спеціаліст з групової динаміки *Марвін Шоу* стверджує, що всі групи мають таку загальну ознаку, як взаємодія її членів. Групою можуть бути двоє чи більше осіб, які взаємодіють один з одним, впливають одне на одного і сприймають себе як “ми”. Пасажири звичайного авіарейсу не є групою. Об’єднані фізично, вони тим не менше є набором індивідів (тобто не взаємодіють, не впливають одне на одного). Хоча, як бути в цьому ракурсі з поділом на стадіоні болільників на “чужих” і “своїх”?

Група (за *К. Левіним*) є ґрунтом для функціонування особистості, засобом для реалізації її цілей, життєвим простором для людини, а людина — частиною групи, носієм її ідей. Людина як член групи — тільки одна з іпостасей самореалізації і самовиявлення людини, але дуже важлива. В групі людина проживає значну частину свого особистого часу. Не дивно, що та група, частиною якої є людина, і культура, в якій вона живе, значною мірою детермінують її поведінку і характер. Іншими словами, вони значною мірою визначають її особистий стиль життя, направленість і продуктивність її планів.

Сумісну діяльність, її характер й зміст визначають ті відносини, які виникають і розвиваються між окремими членами групи на всіх рівнях. Більшість вітчизняних авторів розглядають таку діяльність, як важливий фактор функціонування і розвитку соціальної групи. Головними характеристиками *сумісної діяльності* є:

☞ наявність її учасників в одному просторі і часі, що дає можливість спілкуватись, обмінюватись діями, інформа-

? Питання для роздумів

У соціальній психології вживають словосполучення “людина в групі” і “людина як член групи”. Чи є вони синонімами?

? Проаналізуйте.

Обґрунтуйте

К. Левін акцентував на тому, що соціальний клімат, в якому живе дитина, є важливим для її розвитку так само, як повітря, яким вона дихає. Група, до якої вона належить, — це ґрунт, на якому вона буде дорослішати, а її ставлення до групи і статус в ній — найбільш важливі фактори, що забезпечують її відчуття безпеки. Спростуйте або підтвердьте думку вченого

 Соціальна група — відносно стійка сукупність людей, яка історично зв’язана спільністю цінностей, цілей, засобів або умов соціальної життєдіяльності (*А.І. Донцов*)

цією, поліпшує відносини тощо;

☞ наявність єдиної цілі (передбачуваного результату, що відповідає загальним інтересам і сприяє реалізації потреб кожного з учасників групового процесу);

☞ розподіл функцій і ролей між учасниками сумісної діяльності, який зумовлено характером самої діяльності і необхідністю цілеспрямованого управління її активністю.

Група дає змогу людині засвоїти норми і цінності, здійснити соціалізацію. До механізмів соціалізації індивіда в групі належить **соціальна фасилітація**. М.В. Савчин характеризує це соціальне явище як підтримуючий, стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, унаслідок чого їхня діяльність стає активнішою, вільнішою і більш розкутою. Членство в соціальній групі дає людині низку переваг. Інші люди можуть бути для неї джерелом інформації, допомагаючи розвіювати сумніви відносно характеру тої чи іншої соціальної ситуації. Група стає також

суттєвою частиною ідентичності людини, даючи їй можливість визначитися відносно того, хто вона така (підтвердженням тому є велика кількість людей, котрі носять певні атрибути, які засвідчують її приналежність до певної групи). Групи також беруть участь у формуванні соціальних норм, тобто певних правил, що визначають, яка поведінка буде доречною. Фасилітацію, яка найповніше проявляється в колі близьких або добре знайомих людей зазвичай супроводжують *наслідування* і *навіювання*.

Водночас треба передбачити можливість протилежного явища — **соціальної інгібіції**, яка перешкоджає набуванню індивідом нового соціального досвіду, гальмує процес соціалізації. Так, у колі незнайомих людей діти часто стають тривожними і невпевненими, що призводить до гальмування їхньої поведінки.

Людина не може перебувати поза якою-небудь групою довгий час. Поза групою, поза соціумом людина деградує, втрачаючи здатність до

Соціальна фасилітація

(англ. *facilitate* — полегшувати) — явище підвищення швидкості та продуктивності діяльності індивіда під впливом присутності інших людей або актуалізації у його свідомості образу іншої людини (групи людей), яка уявляється як спостерігач за його діями, конкурент і т. ін. (О.М. Степанов)

Соціальна інгібіція

(лат. *inhibere* — стримувати) — негативний вплив на людину сторонніх людей або реальних і умовних спостерігачів

(О.М. Степанов)

спілкування, взаємодії. Саме в групі встановлюються найрізноманітніші види взаємодії між її членами, серед яких варто виокремити *міжособистісні стосунки*:

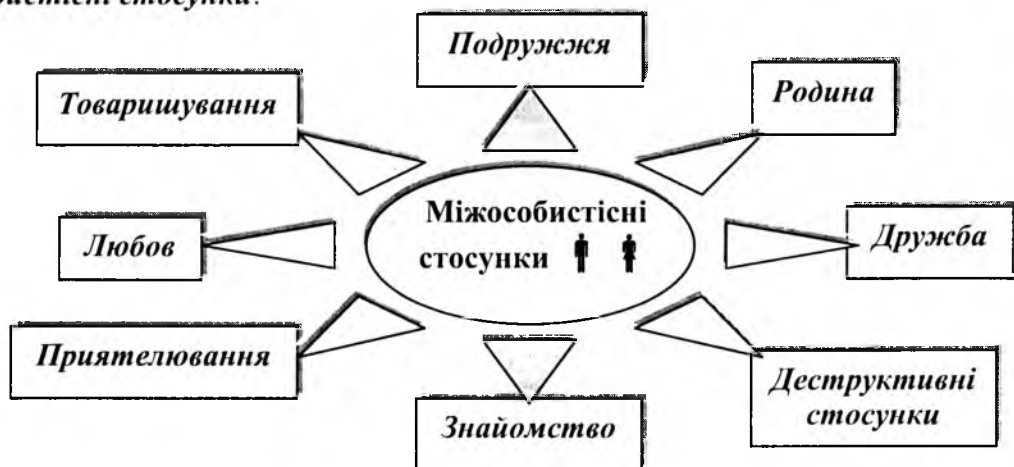

Рис. 69. Міжособистісні стосунки в групі

9.3. ГОЛОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРУПИ

Елементарні параметри групи

Кожну групу характеризує низка **елементарних параметрів** (за В.В. Москаленко), серед яких виокремлюють: *композицію групи* (або її *склад*), *структуру групи*, *групові процеси*, *групові норми і цінності*, *систему санкцій* тощо. Ці параметри можна класифікувати за двома **ознаками**:

- ① ознаки, що характеризують групу як ціле (композиція групи, групові структури і групові процеси);
- ② ознаки, що стосуються характеристик людини як члена групи (групові очікування, норми, санкції, статус, позиція, роль).

Композиція групи

Композицію групи описують за різними показниками, керуючись тим, яку реальну групу дослідник обрав для вивчення (*шкільний клас, студентську академічну групу, спортивну команду та ін.*). Залежно від цього будуть визначені основні характеристики (вікові, професійні або соціальні чи моральні) на підставі врахування специфіки групи, типу і змісту її діяльності, видів і форм розгортання сумісної групової діяльності, спрямованості ціннісних взаємовідносин у групі тощо.

За напрямками розгортання діяльності виокремлюють такі **види і форми** сумісної цілеспрямованої групової діяльності (за В.В. Москаленко):

- ✓ **інструментальні** (діяльність групи спрямована на досягнення основної соціальної цілі, заради якої і була створена група);
- ✓ **експресивні** (діяльність, що спрямована всередину групи, на її згуртування, розв'язання конфліктів, розвиток емоційних зв'язків).

Структура групи

У складі групи прийнято виділяти такі види структур:

- ♣ **вертикальні** — структури, утворені за сукупністю позицій членів групи в системі офіційних відносин, які розвиваються для досягнення інструментальних цілей групи;
- ♣ **горизонтальні** — структури, що визначають позицію членів групи в системі відносин.

В організованій групі, що утворена для досягнення певної цілі, розрізняють такі **рівні** вертикальної структури:

- ① **офіційні ділові відносини** (виникають з приводу діяльності і регламентуються штатним розкладом та посадовими інструкціями);
- ② **неофіційні ділові відносини** (їх не визначають посадові інструкції; вони виникають у процесі вирішення ділових задач і змістовно пов'язані з ними);
- ③ **неофіційні емоційні відносини** (це відносини, що виникають і розвиваються на основі емоційної симпатії/антипатії, змістовно і процесуально не пов'язані з цілями сумісної групової діяльності).

Модель групової структури можна зобразити графічно:

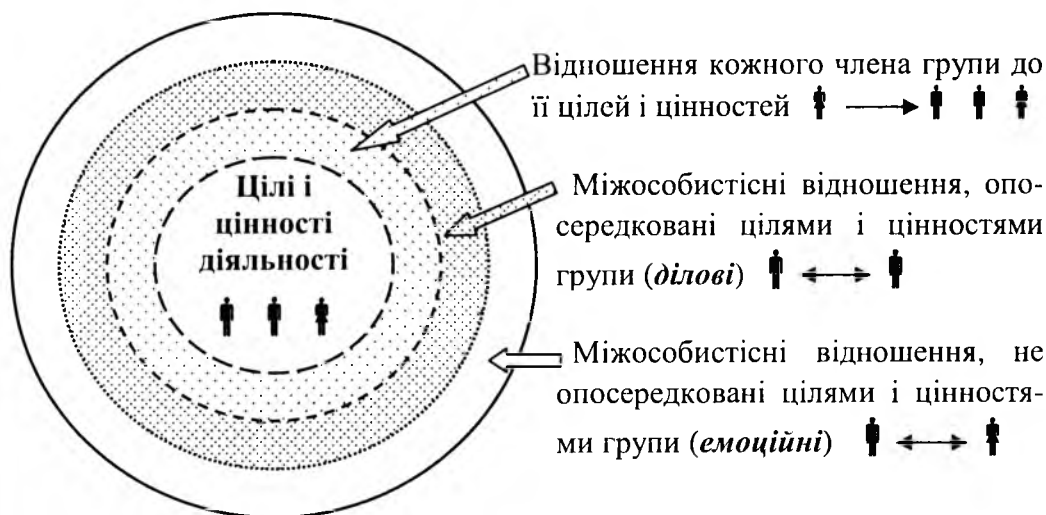

Рис. 70. Модель групової структури (за А.В. Петровським)

Ядром групової структури є *сумісна діяльність*, ті її характеристики, що задають параметри відносин, які навколо них будуються і визначають психологічний зміст діяльності (саме тут формується і розвивається *структура офіційних відносин*, розгортаються *психологічні феномени керівництва*).

Внутрішній шар — це відношення кожного члена групи до діяльності, її цілей і цінностей (воно буде різним і залежатиме від того, якою мірою членами групи прийняті ці цілі і цінності).

Середній шар — це міжособистісні відносини членів групи, які опосередковуються змістом цілей і цінностей групи (саме тут формується *лідерська структура*). Відносини у цьому шарі подібні до неофіційних ділових відносин, бо побудовані на основі відношень кожного учасника групи до її цілей і цінностей.

Зовнішній шар створює міжособистісні відносини членів групи, які побудовані на емоційних стосунках симпатії/антипатії (це шар емоційних відносин, в якому формується і діє *соціометрична структура*).

Горизонтальні структури визначають позицію членів групи в системі відносин, які побудовані за різними критеріями. Діяльність групи, що виникає на цій основі різноманітних відносин, є багатомірною. З огляду на це утворюються різні структури (*комунікативні, лідерські, структура статусів, структура за захопленнями* і т. ін.).

? Питання для роздумів
Якими параметрами можна означити Вашу студентську академічну групу? Відобразіть систему відношень, що виникає в ній?

Групові процеси

Групу в її динаміці характеризують *групові процеси*, до яких відносять процеси розвитку, згуртованості і нормативного тиску. Крім них, низка групових явищ може бути наявна тільки в динаміці (наприклад, процес прийняття групового рішення, обґрунтування позиції групи).

Кожен член групи тією чи іншою мірою включений у взаємодію. Входячи в свою групу, людина розкривається для інших учасників і для самої себе. Її поведінка, зорієнтована на досягнення особистісних цілей, набуває деяких типових для певної групи рис. Людину, як члена групи, характеризують поняття “*статус*”, “*позиція*”, “*роль*”, які визначають її і як члена колективу. Отож, варто з’ясувати сутність колективу та місце людини в ньому.

 Групові процеси — міжособистісні відносини з погляду їхнього становлення, змін удосконалення і порушень (В.В. Москаленко)

9.4. КОЛЕКТИВ, ЙОГО ОЗНАКИ, ВИДИ, ФУНКЦІЇ

Поняття про колектив

Вищою формою групового розвитку в соціальній психології вважають *колектив* що є організованою групою людей, об'єднаних спільними цілями, професійними й соціальними інтересами, ціннісними орієнтаціями, спільною діяльністю, спілкуванням і взаємною відповідальністю тощо.

? *Колектив* є однією з форм взаємовідносин між людьми, а *колективізм* — однією з загальнолюдських моральних цінностей. Якими є підходи до визначення феномену “*колектив*”?

Колектив — соціально значима група людей, які об'єднані спільною метою, узгоджено діють для її досягнення і мають органи самоврядування (Н.П. Волкова).

Колектив — це така група дітей, яку об'єднують спільні цілі, що мають суспільно цінний смисл, спільна діяльність, організована для їхнього досягнення (А.С. Макаренко).

Колектив (лат. *collectivus* — збірний, нагромаджений) — група, в якій міжособистісні стосунки опосередковуються суспільно цінним і особистісно значущим змістом спільної діяльності (О.М. Степанов, М.М. Фіцула)

Ознаки колективу

Визначаючи колектив як головний інструмент виховання, А.С. Макаренко зазначав: “це соціальний живий організм, який через те і є організмом, що він має органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність, а якщо цього немає, то немає і колективу, а є просто юрба або зборище”¹.

Найважливішими **ознаками**, що властиві будь-якому колективу, є такі:

- ☞ загальна соціально значуща мета і діяльність (діяльність колективу побудована на принципах єдності і цілісності, постійного руху вперед, організування різноманітної діяльності, збереженні колективних традицій);
- ☞ спільна суспільно корисна праця;
- ☞ організаційна структура (наприклад, єдиний шкільний колектив складається і з колективу педагогів, і з загального колективу учнів, а загальний колектив учнів поділяється на первинні колективи — класи);
- ☞ наявність органів самоврядування і координації, які уповноважені представляти інтереси членів колективу (на відміну від колективу

¹ Макаренко А.С. Проблеми шкільного виховання. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 5. С. 213

дорослих, дитячий колектив перебуває під керівництвом педагогів, вихователів).

Класифікація колективів

У сучасній соціальній психології і педагогіці виокремлюють різні види колективів, зважаючи на певні типологічні ознаки:

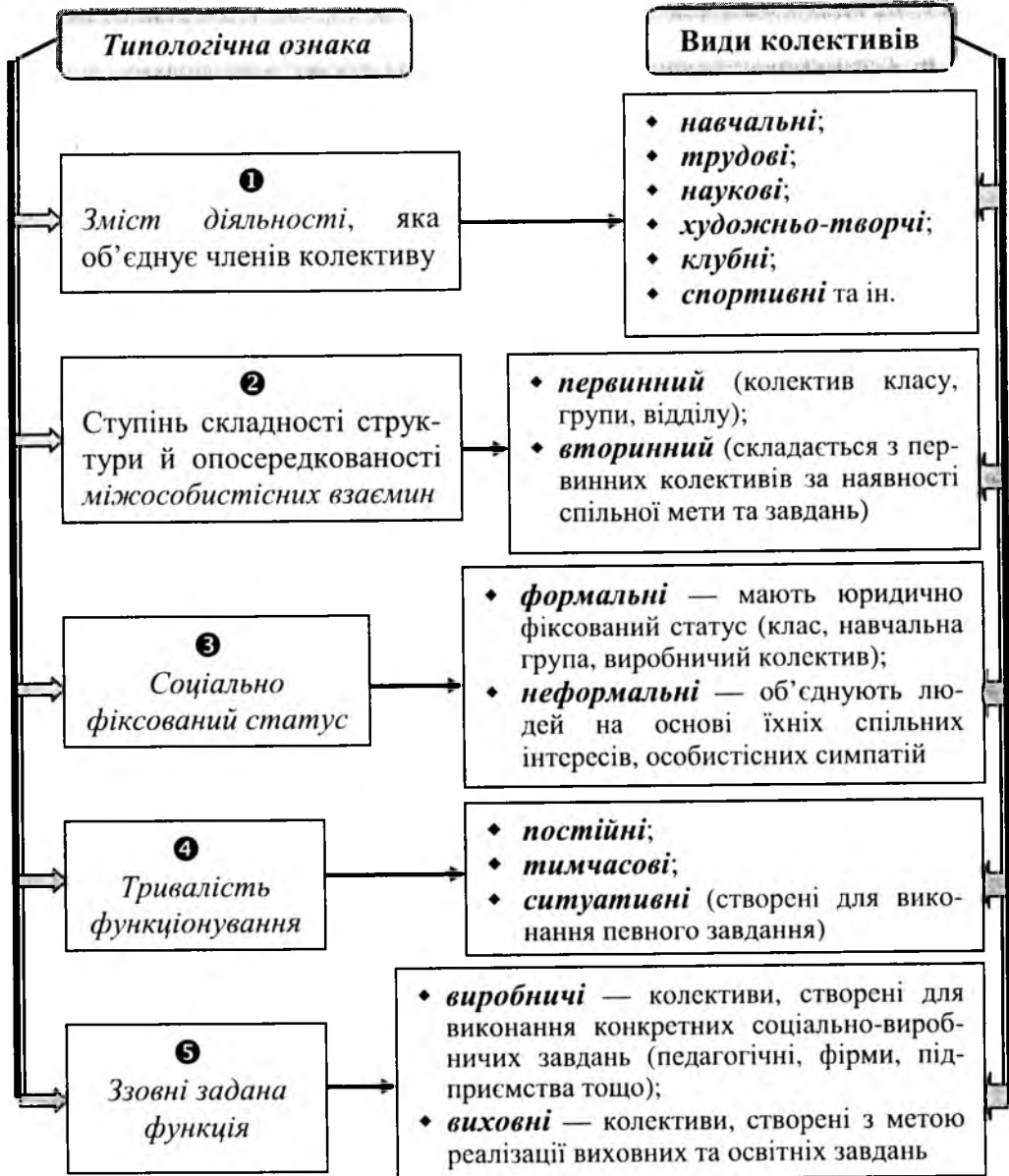

Рис. 71. Класифікація колективів (за Н.П. Волковою, І.В. Зайченком, Н.М. Мойсеюк, О.М. Степановим, М.М. Фіцулою)

Універсальне поняття “колектив” охоплює й такі його **види**:

- ① **навчальний колектив** — класний (первинний колектив або контактний), загальний шкільний колектив;
- ② **самодіяльні організації** — колективи художньої самодіяльності (хор, ансамблі, гуртки тощо);
- ③ **товариства** — спортивні, книголюбів, педагогічні (“Рідна школа” та ін.);
- ④ **тимчасові об’єднання** з метою виконання певних видів робіт.

Діти дуже потребують уваги, розуміння, співчуття, підтримки, заохочення з боку своїх товаришів, тому особливим колективом є **дитячий**: об’єднання дітей на основі спільної діяльності (навчання, громадської діяльності, спорту, туризму тощо).

 Дитячий виховний колектив — це об’єднання учнів, життя і діяльність якого мотивується здоровими соціальними прагненнями, в якому ефективно функціонують органи самоврядування, а міжособистісні стосунки характеризуються високою організованістю, прагненням до загального успіху, багатством духовних взаємовідносин та інтересів, що забезпечує свободу і захищеність кожної особистості (І.Ф. Харламов)

Постійним первинним колективом є **клас**, що систематично об’єднує учнів приблизно одного віку для спільної навчальної і позакласної роботи.

Функції колективу

Колектив усіма міжособистісними діловими, емоційними, дружніми відносинами формує моральну сутність особистості, її морально-естетичне ставлення до навколишнього світу і самої себе. Відображаючи і трансформуючи в собі усі суспільні відносини, особистість на цій основі розвиває власні матеріальні і духовні потреби, формує мотиви поведінки і діяльності. Отже, колектив виконує низку важливих **функцій**:

- ☞ **організаторську** (керує діяльністю своїх членів);
- ☞ **виховну** (забезпечуючи оптимальні умови для всебічного виховання, психічного і соціального розвитку особистості, виховання її волі і характеру, є носієм моральних цінностей і переконань);
- ☞ **стимулювальну** (сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів діяльності особистості, регулює поведінку членів колективу, взаємовідносини учасників);
- ☞ **корегувально-регулювальну** (колектив здатний здійснювати ефективний вплив на окрему особистість чи групу людей, коригувати і регулювати їхню поведінку і діяльність).

9.5. СТАДІЇ РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВУ

А.С. Макаренко виділяв стадії розвитку колективу залежно від ступеня соціальної цінності його мети та завдань, змісту діяльності і стосунків, рівня дисципліни, організованості і міжособистісних стосунків. Діалектику розвитку колективу (за А.С. Макаренком)¹ можна зобразити схематично:

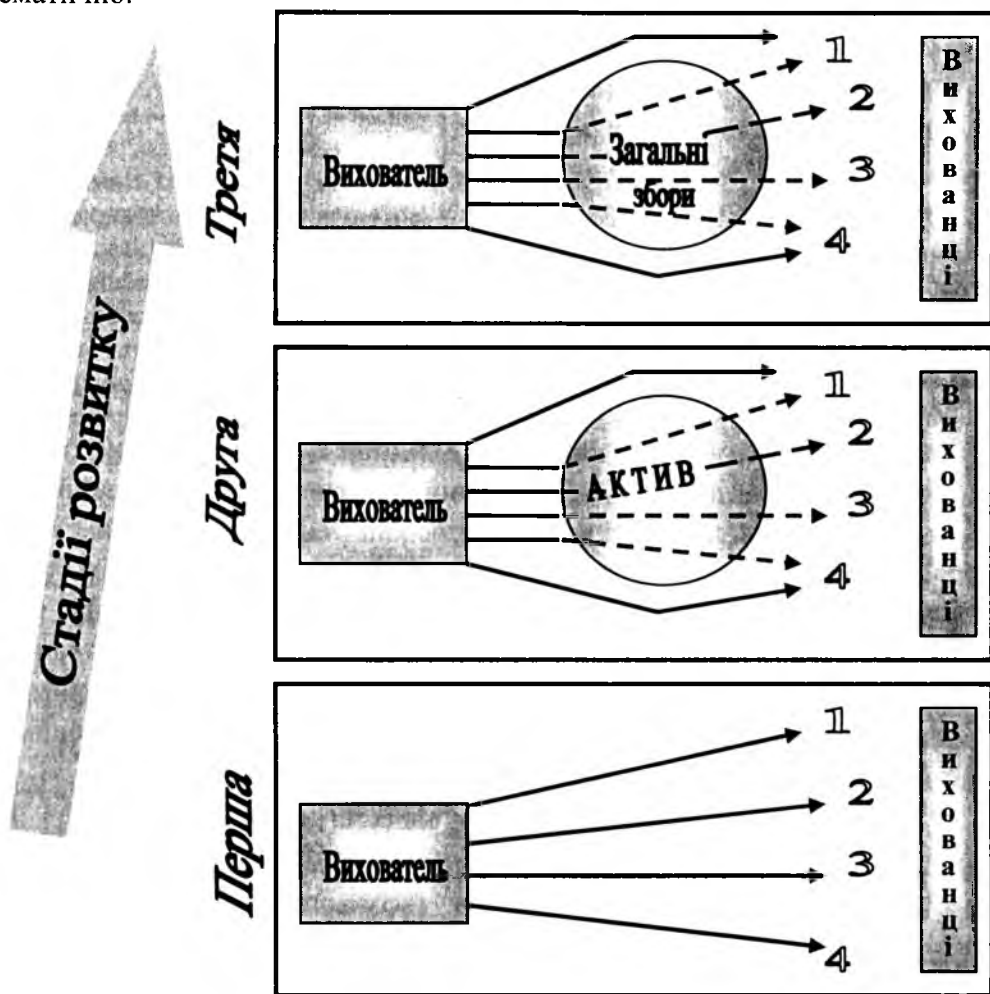

Рис. 72. Діалектика розвитку колективу (за А.С. Макаренком):
 безпосередній вплив позначено $\longrightarrow$;
 опосередкований $\dashrightarrow$

¹ Макаренко А.С. Проблеми шкільного виховання. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 5. С. 136—137

**Перша стадія:
створення колективу учнів (за А.С. Макаренком)**

Характерною є боротьба колективу за своє самоутвердження. У процесі змістової діяльності з'являються перші ознаки згуртованості, формуються організаційні структури. Характерним є виникнення суперечностей між інтересами колективу й окремою особистістю. З метою зміцнення і самоутвердження колектив використовує дисциплінарні вимоги, висуває на перше місце колективні інтереси, а не індивідуальні прагнення і бажання окремих дітей.

Напрямки роботи:

- 1) педагогічне знайомство з дітьми, що переходить у систематичне, глибоке вивчення учнів;
- 2) запровадження єдиних вимог;
- 3) формування дитячого колективу та вибори органів самоврядування у класі, делегування активістів у шкільні органи;
- 4) формування в обраних активістів початкових організаторських навичок.

Основні методи роботи:

- ♣ особисте знайомство новопризначеного класного керівника, інших педагогів, які працюють у класі, з кожним учнем (виявлення рис його характеру, рівнів освіченості, вихованості та громадської активності тощо);
- ♣ ознайомлення дітей з єдиними вимогами, правилами внутрішнього розпорядку та режимом дня школи;
- ♣ вправи, ігрові елементи (змагання, захоочення) для закріплення вимог;
- ♣ обрання старости класу, призначення чи обрання активістів на всі посади (інструктування їх про функції, контроль, дальша допомога і нагляд з боку класного керівника);

? Проаналізуйте.

Обгрунтуйте

Діалектику розвитку колективу А.С. Макаренко поєднував з діалектикою розвитку вимог, акцентуючи на тому, що "без щирої, відвертої, певної, палкої і рішучої вимоги не можна виховувати колектив, і той, хто думає почати з хитких, підлабузницьких умовлянь, робить помилку".

Чи погоджуєтеся Ви з думкою вченого?

✦ виконання школярами суспільно вагомих завдань (це зміцнює перші успіхи їхньої спільної діяльності, поглиблює дружні зв'язки, формує життєвий досвід, необхідні звички моральної поведінки і взаємовідносин у колективі; чимало дітей виявляє ініціативу та активність).

Характеристика взаємин. Оскільки в середовищі дітей виникають нові товариські, ділові та дружні зв'язки та стосунки, то всі основні педагогічні вимоги зумовлені діяльністю педагога. Зазвичай вимоги дитини до себе ще не усвідомлені. Проте серед дітей завжди виділяються найактивніші. Наприкінці стадії, яка орієнтовно триває навчальну чверть, формується певний авторитет активістів серед колективу.

Друга стадія:
поширення впливу активу на весь дитячий колектив
(за А.С. Макаренком)

Напрямки роботи:

- 1) залучення активістів до керівництва дитячим колективом, виховання в них відповідальності, ініціативи, самостійності тощо;
- 2) створення й зміцнення авторитету активістів у середовищі школярів (перетворення лідерів на формальних і реальних ватажків у класі);
- 3) копітка робота з вихованням ініціативи та самодіяльності пасивних учнів, поступове залучення їх до громадського життя;
- 4) посилення впливу педагогів і активістів на процес перевиховання педагогічно занедбаних школярів.

Основні методи роботи:

- ✦ висування через актив — і безпосередньо педагогом — дальших перспектив діяльності колективу (в навчанні, праці, спорті, іграх, позакласних святах тощо);
- ✦ посилення довіри класного керівника до активістів і часткове передавання активові своїх функцій з організування дітей (контроль за чергуванням у школі, підготування до свят та ін.);
- ✦ виховання активістів у дусі особистого прикладу;
- ✦ створення традицій, які закріплювали б надбання колективу, його провідне місце серед інших класів у школі;
- ✦ підтримання вимог активу педагогом;
- ✦ залучення до організування різноманітних справ і контроль дедалі більшої кількості школярів, які підтримують педагога й актив.

Взаємозв'язок класного колективу зі шкільним:

- 1) керівництво класним колективом з боку шкільної адміністрації спрямовується на децентралізацію (розвиток ініціативи та самодіяльності);
- 2) набуває великого значення процес передавання шкільних традицій у класи (шкільні свята).

Характеристика взаємин усередині первинного колективу. На початку колектив поділений на три соціально-психологічні мікрогрупи:

- ✓ *активістів*, які є опорою класного керівника;
- ✓ *пасивних учнів*, які поступово долатимуть байдужість;
- ✓ *“ядро опору”* — педагогічно занедбані діти, яких потрібно перевиховувати.

Друга стадія може тривати один—півтора роки, що залежить від внутрішньо колективних стосунків. Наприкінці другої стадії всі педагогічні завдання мають бути розв'язаними, і клас досягає психологічної та педагогічної однорідності.

Третя стадія:

вирішальний вплив громадської думки більшості
(за А.С. Макаренком)

Напрямки роботи:

- 1) спонукання учнів до усвідомлення ними громадської думки в колективі;
- 2) активізування кожної особистості, розвиток у неї внутрішніх стимулів свідомого ставлення до навчання, поведінки, праці та інших обов'язків;
- 3) підготування найактивнішої частини учнів до цілеспрямованого самовиховання.

Основні методи роботи:

- ⚡ постановка та обговорення на загальних зборах нових перспектив діяльності;
- ⚡ дальший розвиток системи вимог (головно щодо етики поведінки), які ставляться на загальних зборах активістами і класним керівником безпосередньо;
- ⚡ надання прав колективу самостійно, без втручання класного керівника, розв'язувати питання про заохочення і стягнення, планувати свою роботу.

Характеристика взаємин у класному колективі. Створюють умови для обміну активістів ролями у класі, загальної системи передавання функцій і досвіду, запровадження системи доручень зведеним об'єднанням (мікрогрупам) учнів або окремим членам колективу. Наприкінці стадії посилюється авторитет громадської думки, розвиваються стимули до власних успіхів як частини успіхів колективу, навички самоконтролю поведінки і навчальної діяльності.

**Четверта стадія:
самовиховання як вищий тип виховання в колективах
(за А.С. Макаренком)**

Напрямки роботи:

- 1) розвиток в учнів інтересу до самовиховання, що переходить у внутрішнє прагнення до вдосконалення особистих якостей, рис характеру;
- 2) педагогічне інструктування і консультування з боку класного керівника щодо прийомів особистого самовиховання.

Основні методи роботи:

- ✦ накреслення перед окремими, найсвідомішими, учнями (а згодом — перед більшістю) перспективи самовиховання;
- ✦ переконання в необхідності роботи над собою, її показ на прикладах людей, гідних наслідування;
- ✦ всебічне вивчення характеру учнів (визначення ними найпотрібніших для самовдосконалення якостей);
- ✦ консультування та методична допомога педагога старшокласникам у застосуванні прийомів і засобів самовдосконалення (самоаналізу, самонавіювання, самонаказу тощо);
- ✦ складання індивідуальних планів самопізнання і самовдосконалення якостей інтелектуального і морального саморозвитку.

Характеристика взаємин у колективі. Спираючись на високі вимоги колективу до кожної особи, на досягнутий високий рівень розвитку колективу, попередній шлях розвитку, пройдений колективом, вікові та індивідуальні особливості кожного, педагог корегує самовиховання старшокласників. Виникає загальна мажорна атмосфера.

Стадії розвитку колективу є результатом педагогічних зусиль, свідомого використання **законів життя і діяльності колективу** (за *А.С. Макаренком*):

- ① закону руху колективу;
- ② закону паралельної педагогічної дії;
- ③ закону наступності поколінь (зв'язок молодших вихованців зі старшими).

На всіх стадіях його розвитку особливо важливим, на думку *А.С. Макаренка*, є **вибір цілей**. Практичну мету, яка здатна захопити і згуртувати вихованців, учений назвав **перспективою** і вважав, що *“справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з найважливіших об'єктів роботи”*¹.

Завдання педагога полягає в тому, щоб організувати систему перспектив, захоплюючої діяльності, відносин, рух колективу від вирішення одного завдання до наступного (змагання, походи, екскурсії, світа, творчі звіти студій, асамблей, гуртків). У практиці виховної роботи розрізняють три види перспектив:

- ☞ **близька перспектива** висувається перед колективом, що знаходиться на будь-якій стадії розвитку (вона обов'язково має спиратися на особисту зацікавленість вихованців);
- ☞ **середня перспектива** (це проект колективної події, дещо віддалений у часі підготування до спортивного змагання);
- ☞ **далека перспектива** (віддалена в часі, найбільш соціально значима мета, досягнення якої потребує чималих зусиль обрання професії).

? Проаналізуйте.

Обґрунтуйте

А.С. Макаренко наголошував, що на всіх стадіях розвитку колективу діють закони життя і діяльності колективу.

Спростуйте або підтвердьте думку вченого на прикладі розвитку Вашої академічної групи чи класу, в якому Ви навчалися

 Перспектива — суспільно значущі завдання, справи, що відповідають потребам розвитку особистості, групи дітей, колективу, які стимулюють діяльність, ґрунтуються на безпосередньому чи опосередкованому дитячому інтересі

(*А.С. Макаренко*)

¹ *Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 5. С. 69*

9.6. ВЗАЄМИНИ ОСОБИСТОСТІ ТА КОЛЕКТИВУ. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ І СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ. ЛІДЕРИ

Взаємини особистості та колективу

Кожна людина прагне до самоствердження в тому середовищі, де вона працює чи навчається. Однак не кожному вдається цього досягти, заважають об'єктивні та суб'єктивні причини (природні дані, рівень розвитку, соціальний досвід, форми спілкування, а також той діапазон соціальних ролей, який особистості пропонує колектив).

Важливо створити необхідні умови для самовизначення, гармонійного і всебічного розвитку особистості. **Механізм впливу колективу на особистість** — складна система взаємодій особистості з ним, що містить такі елементи (за В.О. Сухомлинським):

- ① **обмін інформацією** під час спілкування, що дає змогу взаємозбагатитися інформацією, думками, переживаннями, формувати звички, норми поведінки;
- ② **усвідомлення особистістю** духовного життя колективу як наслідку власних зусиль, як частини її інтелектуального життя;
- ③ **вболівання** особистості через те, що колектив піклується про неї, прагнення відтак бути ще кращою;
- ④ **становище (позиція)** особистості в системі взаємовідносин;
- ⑤ **позитивний приклад** колективу;
- ⑥ **стимулювання самооцінки особистості** (взаємодія оцінки колективу й самооцінки особистості);
- ⑦ **посилення потреби особистості в самовихованні** (виховний вплив колективу).

Розглядаючи специфіку колективних взаємин, вчені вказують на такі характерні для колективу **ознаки**:

- ◆ **самовизначення** у колективі (свідомий вибір своєї позиції);
- ◆ **ідентифікація** (ототожнення себе з колективом, його цілями та цінностями);
- ◆ **характер мотивації міжособистісного вибору** (стосунки будуються на ціннісноорієнтаційній основі);
- ◆ **висока референтність міжособистісних взаємин** (вибіркове ставлення до партнерів у колективній взаємодії на підставі визнання їхнього авторитету, значенності, позиції);
- ◆ **згуртованість колективу** та взаємна відповідальність його членів.

Процес включення кожної людини в систему колективних взаємин складний, неоднозначний і глибоко індивідуальний. Входження особистості в колектив суттєво залежить від її індивідуального соціального досвіду, який визначає характер суджень, систему ціннісних орієнтацій, лінію поведінки. Цей досвід може відповідати, а може і не відповідати судженням, цінностям і традиціям поведінки, які склалися в колективі.

Характер взаємин особистості і колективу зумовлений не лише якостями особистості, а й особливостями колективу. Одноманітність діяльності й вузький діапазон соціальних ролей у колективі, бідність змісту й одноманітність організаційних форм спілкування між членами колективу, недостатня взаємокультура сприймання, невміння бачити в іншому те цікаве і цінне, що заслуговує на увагу, — все це негативно впливає на встановлення нормальних відносин.

Найпоширенішими **моделями взаємин** між особистістю і колективом (групою) є:

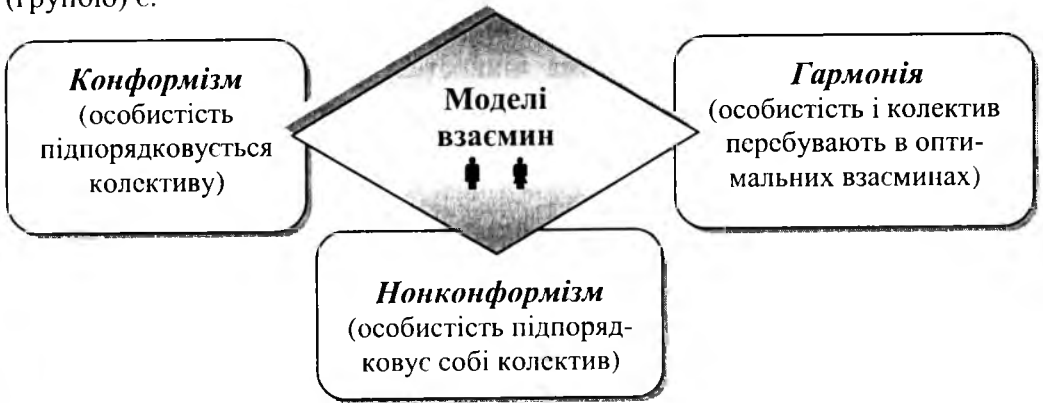

Рис. 73. Моделі взаємин між особистістю і колективом (за М.В. Савчиним)

У кожному з цих загальних варіантів виділяють безліч **ліній взаємин**, наприклад:

- ☞ колектив (група) відмовляється від особистості;
- ☞ особистість ігнорує колектив;
- ☞ співіснування за принципом невторчання.

? Проаналізуйте.
Обґрунтуйте
 Як Ви гадаєте, коли учневі важче встановити взаємини з ровесниками: а) якщо у нього досвід вужчий, бідніший, ніж досвід соціального життя колективу; б) чи, навпаки, багатший і ширший?

|| ? Як проявляється *конформізм*?

Особистість може:

- ☞ підкорятися вимогам колективу *добровільно*;
- ☞ *поступатися* перед колективом як зовнішньою силою, що має вищість;
- ☞ намагатися *зберегти* свою незалежність та індивідуальність, підкорючись колективі лиш ззовні, формально.

Разом з тим, якщо особистість схиляється перед колективом, сприймає його цінності, то колектив поглинає її, підпорядковує нормам і традиціям свого життя.

|| ? Як проявляється *гармонія*?

У цьому випадку:

- ☞ особистість ззовні *підкоряється* вимогам колективу, зберігаючи внутрішню незалежність;
- ☞ відбувається *гармонізація* особистості і колективу.

Типовою моделлю відносин особистості і колективу є співіснування. Учень ззовні сприймає норми і цінності колективу, висловлює ті судження, яких від нього чекають, поводить себе так, як це прийнято в колективі. Проте поза колективом він думає і чинить інакше. Зазвичай у колективі встановлюється подвійна система цінностей: у межах організованої за участю педагогів діяльності наявні *позитивні* взаємини, в неорганізованому спілкуванні — *негативні*. Причиною такого явища є те, що вихованці не можуть проявити свою індивідуальність у колективі. Запропоновані їм ролі вони виконують вимушено. Виходом з ситуації може бути розширення діапазону ролей, ствердження учня у новій позиції.

Ідеал — це *гармонія взаємин*. Таке можливо, коли особистість здатна легко інтегруватися в колектив і сама має сформовані колективістські якості.

Важливими у колективі, на думку *А.С. Макаренка*, є **стиль і тон взаємин**, які визначають через:

- ☞ *мажор* (постійну бадьорість, готовність вихованців до дії);
- ☞ *почуття власної гідності* (уявлення про цінність свого колективу, гордість за нього);
- ☞ *почуття захищеності* (кожен член колективу почувається захищено);
- ☞ *активність* (виявляється в готовності до впорядкованої ділової дії);
- ☞ *звичка до стриманості* (в рухах, словах, проявах емоцій).

Кожна людина розкривається в групі через властиві їй якості і особливості, які вона змогла задіяти для здійснення сумісної діяльності. З огляду на це, важливими характеристиками особистості є соціальна роль і статус у групі (колективі).

Соціальна роль (лат. *socialis* — товариський, громадський і *role* — список, перелік) — соціальна функція особистості, нормативно схвалений зразок поведінки, який очікується від кожного хто має певну соціальну позицію
(О.М. Степанов)

Ролі бувають:

- ▶ **інституціалізовані** (директор школи);
- ▶ **соціально-психологічні** (учень, вчитель, студент, викладач);
- ▶ **міжособистісні** (характеризують становище і поведінку людини на основі місця, яке вона посідає в групі, — лідер);
- ▶ **конвекційні** — ролі, що ґрунтуються на згоді людей щодо інтерпретації якоїсь конкретної ситуації і припустимих у ній форм поведінки (наприклад, домовленість школярів на уроці про списування, підказки тощо).

Діапазон і кількість соціальних ролей залежить від різноманітності груп, в які включена людина (*учень, студент, син, футболіст*), її потреб та інтересів. У більшості груп наявні чітко визначені ролі, наприклад:

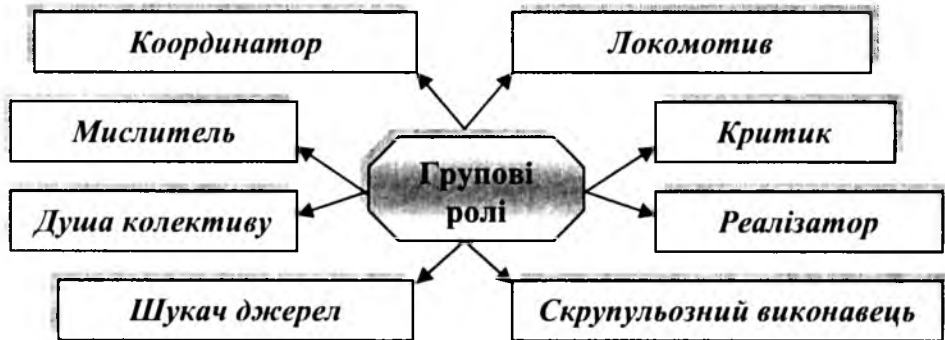

Рис. 74. Схема функціональних і поведінкових ролей особистості в групі (за М. Білбіним)

Вступаючи у стосунки, людина орієнтується на статус інших людей і добирає для себе відповідну роль. Отже, роль тісно пов'язана зі статусом, і в самому загальному визначенні вона є поведінкою, яку соціально очікують від людини — носія певного статусу.

Статус — сукупність об'єктивно властивих людині характеристик, які визначають сприйняття її іншими членами групи, самосприйняття й, отже, її становище в системах групових відносин (Г.М. Андреева)

Статус може бути:

- ▶ **соціальним** — статус, що визначається позицією людини в суспільстві, яка виявляється в повазі до неї, її престижі, у відповідності її життя конвенційним нормам, які управляють поведінкою людей цієї групи (за *Т. Шибутані*);
- ▶ **особистісний** — статус, що є індивідуальною цінністю людини, яка виявляється в оцінці, яку вона отримує в своїй первинній групі, в її діях і вчинках, що допомагають їй підтримувати стосунки з іншими членами цієї групи (*В.В. Москаленко*).

Проаналізуйте статусно-рольовий розподіл у Вашій академічній групі

Статусно-рольовий розподіл найчастіше окреслений набором ролей (лідерів, активу, членів групи). З погляду розподілу ролей *керування* і *підпорядкування*, психологічною характеристикою поведінки певних членів групи є **лідерство**, а соціальною характеристикою стосунків у групі — **керівництво**. У соціально-психологічних дослідженнях виокремлюють такі **типи лідерів**:

Лідер — член групи, який демонструє більш високий, ніж інші члени групи, рівень активності, участі, впливу у розв'язанні певних завдань (*М.В. Савчин*)

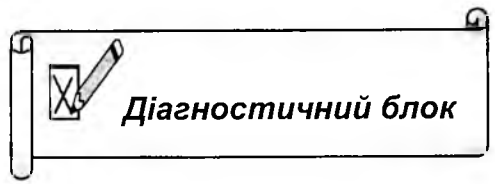
Рис. 75. Типи лідерів (за *М.В. Савчиним*)

Практичний блок

Практичне завдання № 9. ОСОБИСТІТЬ І КОЛЕКТИВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ

- 9.1. Складіть структурно-логічну схему класифікації групи і колективу.
- 9.2. Дайте визначення поняттям “група”, “соціальна група”. Чим відрізняються соціальні групи від несоціальних груп?
- 9.3. Опишіть зв'язок основних характеристик сумісної групової діяльності з основними параметрами соціальної групи.
- 9.4. Визначте відмінності групи і колективу, їхні ознаки.
- 9.5. Соціальні норми і ціннісні орієнтації в групі. Які потреби людини можуть задовольнятися тільки в групі? Як Ви гадаєте, чому?
- 9.6. Назвіть елементарні параметри групи. За якими двома ознаками можна їх класифікувати?
- 9.7. Охарактеризуйте групу за її структурою, розкрийте вертикальну і горизонтальну структури групи.
- 9.8. Як Ви розумієте поняття “групові процеси”?
- 9.9. Визначте позитивний і негативний вплив групи на особистість.
- 9.10. Проаналізуйте, як стиль керівництва впливає на діяльність колективу.
- 9.11. Особливості різних видів соціально-психологічного впливу.
- 9.12. Дайте визначення поняттю “соціальна роль”. Як соціальна роль пов'язана з виконанням функцій людиною?
- 9.13. Наведіть приклади відомих Вам класифікацій груп.
- 9.14. Прояви конформізму, нонконформізму в умовах колективу.
- 9.15. Що таке колектив? Які види колективів Ви знаєте?
- 9.16. Охарактеризуйте структуру виховного колективу в школі.
- 9.17. Змодельуйте схеми, які передавали б особливості структури і діяльності колективу на першій—третій стадіях його розвитку.
- 9.18. Складіть 10—15 порад для педагога-вихователя з керівництва дитячим колективом.
- 9.19. Опишіть відмінності, що є між лідером і керівником.
- 9.20. Типологія лідерів. Розкрийте відмінності між лідером-натхненником і лідером-організатором.
- 9.21. Охарактеризуйте взаємини особистості і колективу.
- 9.22. Взаємодія людей в теорії *Е. Берна*.
- 9.23. Особливості інтимних міжособистісних відносин (дружба, любов, самотність, ворожість — за вибором).

? ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Яке з наведених визначень групи Ви вважаєте найбільш повним?*

Відповідь:

- а) група — це така реальність, завдяки якій людина задовольняє багато потреб (потребу у виживанні, у функціонуванні особистості, у засвоєнні людського досвіду, у самооцінці, у самоідентичності, у позитивних емоціях і т. ін.);
- б) група — об'єднання людей, створене на основі спільної для них ознаки, що проявляється в їхній сумісній діяльності, зокрема в спілкуванні;
- в) група — спільнота, що складається з двох або більше взаємодіючих і взаємовпливаючих один на одного індивідів;
- г) група — відносно стійка сукупність людей, яка історично пов'язана спільністю цінностей, цілей, засобів або умов соціальної життєдіяльності.

2. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) група	А Б В;
б) соціальна група	А Б В;
в) колектив	А Б В.

А — така група дітей, яку об'єднують спільні цілі, що мають суспільно цінний смисл, спільна діяльність, організована для їхнього досягнення;

Б — об'єднання людей, створене на основі певної спільної для них ознаки, що виявляється в їхній сумісній діяльності, зокрема в спілкуванні);

В — відносно стійка сукупність людей, яка історично пов'язана спільністю цінностей, цілей, засобів або умов соціальної життєдіяльності.

3. *Лідер — це ...*

4. У соціальній психології вживають словосполучення “людина в групі” і “людина як член групи”. Чи є вони синонімами?

Відповідь:

а) так; б) ні.

5. До моделей взаємин між особистістю й колективом відносять ... .

Відповідь:

а) конформізм; б) сприймання; в) нонконформізм; г) емоції;
г) гармонію; д) прагнення; е) переживання; є) прийняття рішень.

6. Саме в групі встановлюються найрізноманітніші види взаємодії її членів, серед яких варто виокремити такі міжособистісні стосунки ... .

Відповідь:

а) подружжя; б) товаришування; в) стійкий інтерес; г) конфлікти;
г) сумніви; д) любов; е) приятелювання; є) родина; ж) знайомство;
з) дружба; и) творчий підйом; і) пристрасть; ї) деструктивні дії.

7. Яке з наведених визначень колективу Ви вважаєте є найбільш повним?

Відповідь:

а) колектив — соціально значуща група людей, які об’єднані спільною метою, узгоджено діють для її досягнення і мають органи самоврядування;
б) колектив — це така група дітей, яку об’єднують спільні цілі, що мають суспільно цінний смисл, спільна діяльність, організована для їхнього досягнення;
в) колектив — група, в якій міжособистісні стосунки опосередковуються суспільно цінним і особистісно значущим змістом спільної діяльності.

8. До елементарних параметрів групи відносять ... .

Відповідь:

а) композицію; б) склад; в) групові процеси; г) суперництво;
г) групові норми; д) групові цінності; е) систему відносин;
є) систему санкцій; ж) структуру; з) стиль лідерства.

9. Ототожнення себе з колективом, його цілями, цінностями називають ... .

Відповідь:

а) гармонією; б) емпатією; в) сугестією;
г) перцепцією; г) ідентифікацію.

10. *Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:*

а) соціальна фасилітація	А Б В Г Г Д;
б) соціальна інгібіція	А Б В Г Г Д;
в) групові процеси	А Б В Г Г Д;
г) перспектива	А Б В Г Г Д;
г) соціальна роль	А Б В Г Г Д;
д) статус	А Б В Г Г Д.

А — міжособистісні відносини з погляду їхнього становлення, змін удосконалення і порушень;

Б — підтримуючий, стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, унаслідок чого їхня діяльність стає активнішою, вільнішою і більш розкутою;

В — негативний вплив на людину сторонніх людей або реальних і умовних спостерігачів;

Г — суспільно значимі завдання, справи, що відповідають потребам розвитку особистості, групи дітей, колективу, які стимулюють діяльність, ґрунтуються на безпосередньому чи опосередкованому дитячому інтересі;

Г — сукупність об'єктивно властивих людині характеристик, що визначають сприйняття її іншими членами групи, самосприйняття;

Д — соціальна функція особистості, нормативно схвалений зразок поведінки, який очікується від кожного, хто має певну соціальну позицію.

11. *Механізм впливу колективу на особистість, як складна система взаємодій особистості з ним, містить такі елементи (за В.О. Сухомлинським) ... .*

Відповідь:

- а) обмін інформацією;
- б) усвідомлення особистістю духовного життя колективу;
- в) вболівання особистості через те, що колектив піклується про неї, прагнення бути ще кращою;
- г) становище (позиція) особистості в системі взаємовідносин;
- г) позитивний приклад колективу;
- д) стимулювання самооцінки особистості;
- е) посилення потреби особистості в самовихованні.

12. Скільки стадій формування колективу виділив А.С. Макаренко?

Відповідь:

а) одну; б) дві; в) три; г) чотири; ґ) п'ять; д) шість; е) сім; є) вісім.

13. Визначте правильне співвідношення між характерними для колективу ознаками та їхньою суттю:

а) самовизначення у колективі А Б В Г Ґ;

б) ідентифікація А Б В Г Ґ;

в) характер мотивації міжособистісного вибору А Б В Г Ґ;

г) висока референтність міжособистісних взаємин А Б В Г Ґ.

А — ототожнення себе з колективом, його цілями та цінностями;

Б — свідомий вибір своєї позиції;

В — вибіркове ставлення до партнерів у колективній взаємодії на підставі визнання їхнього авторитету, значущості, позиції;

Г — стосунки будуються на ціннісноорієнтаційній основі;

Ґ — згуртованість колективу та взаємна відповідальність його членів.

14. Скомпонуйте види груп відповідно до класифікації:

А) за взаємозв'язками між індивідами;

Б) за способом утворення;

В) за ставленням особистості до норм;

Г) за рівнем розвитку.

Відповідь:

а) вторинні; б) первинні; в) формальні; г) дифузні;

ґ) еталонні; д) умовні; е) великі; є) вікові; ж) малі;

з) реальні; и) неформальні; і) референтні.

15. Визначте правильне співвідношення між поняттями та їхніми дефініціями:

а) конформізм А Б В;

б) нонконформізм А Б В;

в) гармонія А Б В.

А — особистість підпорядковує собі колектив;

Б — особистість підпорядковується колективу;

В — особистість і колектив перебувають в оптимальних взаєминах.

16. Скомпонуйте види колективів відповідно до класифікації:

- А) за змістом діяльності, яка об'єднує членів колективу;
- Б) за ступенем складності структури й опосередкованості міжособистісних взаємин;
- В) за соціально фіксованим статусом;
- Г) за тривалістю функціонування;
- Ґ) за ззовні заданою функцією.

Відповідь:

- а) навчальні; б) первинні; в) формальні; г) спортивні;
- ґ) тимчасові; д) вторинні; е) ситуативні; є) наукові;
- ж) трудові; з) виробничі; и) неформальні; і) клубні;
- ї) художньо-творчі; й) постійні; к) виховні.

17. Згрупуйте типи лідерів відповідно до класифікації:

- А) за способом організування змісту діяльності;
- Б) за переважаючою функцією;
- В) за характером діяльності;
- Г) за стилем управління колективною діяльністю.

Відповідь:

- а) лідер-організатор; б) універсальний; в) лідер-творець;
- ґ) компромісний; г) діяльний; д) лідер-виконавець;
- е) ситуативний; є) авральний; ж) діловий; з) ліберальний;
- и) лідер-борець; і) демократичний; ї) лідер-дипломат;
- й) лідер-утішитель; к) авторитарний; л) лідер-програміст.

18. У складі групи прийнято виділяти такі структури:

Вертикальні

Структури, що визначають позицію членів групи в системі відносин

Горизонтальні

Структури, що утворені сукупністю позицій членів групи в системі офіційних відносин, які розвиваються для досягнення інструментальних цілей групи

(З'єднайте стрілками види структур та відповідні їм визначення).

19. В організованій групі, що утворена для досягнення певної цілі, розрізняють такі рівні вертикальної структури (вставте буквені позначення відповідного рівня):

Таблиця 116. Рівні вертикальної структури

Рівні	Характеристика рівня
	Вони виникають на підставі діяльності і регламентуються штатним розкладом та посадовими інструкціями
	Вони не визначаються посадовими інструкціями, а виникають у процесі вирішення ділових задач і змістовно пов'язані з ними
	Це відносини, які виникають і розвиваються на основі емоційної симпатії/антипатії, змістовно і процесуально не пов'язані з цілями сумісної групової діяльності

Відповідь:

- а) неофіційні ділові відносини;
- б) офіційні ділові відносини;
- в) неофіційні емоційні відносини.

20. Згрупуйте напрямки розгортання та види і форми сумісної цілеспрямованої групової діяльності:

- А) діяльність групи спрямована на досягнення основної соціальної цілі, заради якої і була створена група;
- Б) діяльність, що спрямована всередину групи, на її згуртування, розв'язання конфліктів, розвиток емоційних зв'язків.

Відповідь:

- а) інструментальні; б) експресивні.

ДІАГНОСТИЧНІ ТЕСТИ¹

■ ДІАГНОСТУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В МАЛІЙ ВИРОБНИЧІЙ ГРУПІ

(за В.В. Шпалінським, Е.Г. Шелестом)

Інструкція

Перед Вами опитувальник з двома колонками, що мають протилежні за змістом судження. Кожне з них — своєрідний параметр психологічного клімату первинного колективу. В лівій колонці — судження, що відповідають ознакам здорового психологічного клімату, в правій — антипод кожного судження. Між антиподами розміщено п'ятибальну шкалу. Чим ближче до лівого або правого судження в кожній парі Ви зробите відмітку, тим більше виражено цю ознаку у Вашому колективі. Середня відповідь "3" являється проміжною, що свідчить про наявність обох ознак.

Таблиця 117. Опитувальник

Ознаки здорового психологічного клімату	Шкала оцінки	Ознаки нездорового психологічного клімату
1	2	3
1. Я рідко бачу на початку робочого дня похмурі і невизначні обличчя своїх колег	5—4—3—2—1	1. Більшість членів колективу приходить на роботу з буденним настроєм, не відчуваючи натхнення, душевного підйому
2. Більшість з нас радіє, коли з'являється можливість поспілкуватись один з одним	5—4—3—2—1	2. Члени нашого колективу виявляють байдужість до емоційного спілкування
3. Доброзичливість і довірливі інтонації переважають у нашому діловому спілкуванні	5—4—3—2—1	3. Нервозність, явна або прихована дратівливість забарвлюють наші ділові стосунки
4. Успіхи кожного з нас щиро тішать усіх інших і майже ні у кого не викликають заздрощів	5—4—3—2—1	4. Успіх майже кожного з нас може викликати хворобливу реакцію оточуючих
5. У нашому колективі новак скоріше за все відчуває доброзичливість, привітність	5—4—3—2—1	5. У нашому колективі новак ще довго буде почуватися чужим
6. У разі неприємностей ми не спішимо звинувачувати один одного, а намагаємося спокійно розібратись у їхніх причинах	5—4—3—2—1	6. У разі неприємностей у нас будуть намагатися звалити провину один на одного або знайдуть винного

¹ Подано за Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. К., 2005. С. 559—562

1	2	3
7. Коли поряд з нами наш керівник, ми відчуваємося природно і розкуто	5—4—3—2—1	7. У присутності керівника багато хто з нас відчуває себе скуто і напружено
8. У нас прийнято ділитися своїми сімейними радощами і турботами	5—4—3—2—1	8. Багато хто з нас вважає за ліпше “своє” носити “в собі”
9. Несподіваний виклик до керівника у більшості з нас не спричиняє негативних емоцій	5—4—3—2—1	9. Несподіваний виклик до керівника у багатьох з нас супроводжується негативними емоціями
10. Той, хто порушує трудову дисципліну, відповідає у нас не тільки перед керівником, але й перед усім колективом	5—4—3—2—1	10. Той, хто порушує трудову дисципліну, відповідає у нас лише перед керівником
11. Більшість критичних зауважень ми висловлюємо один одному тактовно, керуючись найліпшими побажаннями	5—4—3—2—1	11. У нас критичні зауваження частіше за всеносять характер явних або прихованих нападів
12. Поява керівника викликає у нас приємне пожвавлення	5—4—3—2—1	12. Поява керівника у більшості з нас особливих радощів не викликає
13. У нашому колективі гласність — це норма життя	5—4—3—2—1	13. До справжньої гласності в нашому колективі щедалеко
Разом балів		

Оброблення та інтерпретація результатів

- ♣ Підрахуйте загальну кількість балів у відповідях на всі запитання.
- ♣ Підсумкові результати психологічного клімату за цією шкалою розміщені в діапазоні від 65 до 13 балів.
- ♣ Залежно від набраної кількості балів зробимо висновок (див. табл. 118).

Таблиця 118. Оброблення результатів за опитувальником

Кількість балів	Висновок
42—65	У Вашому колективі наявна висока сприятливість психологічного клімату
31—41	У Вашому колективі психологічний клімат середньої сприятливості
20—30	У Вашому колективі психологічний клімат незначної сприятливості
менше 20	Кількісні показники свідчать про несприятливий психологічний клімат у Вашому колективі

ПИТАННЯ, ВИНЕСЕНІ НА ЗАЛІК (ІСПИТ)

1. Психологія як наука.
2. Психічні процеси, властивості і стани.
3. Поведінка і діяльність як предмет психології.
4. Педагогіка як наука, її предмет.
5. Характеристика основних педагогічних категорій: виховання, освіта, навчання.
6. Основні галузі психології.
7. Основні галузі педагогіки.
8. Зв'язки педагогіки з іншими науками.
9. Зв'язки психології з іншими науками.
10. Значення психолого-педагогічних знань для навчання і виховання дітей.
11. Основні методи наукових досліджень у педагогіці.
12. Основні методи наукових досліджень у психології.
13. Поняття: особа, особистість, індивід, індивідуальність.
14. Структура особистості, ознаки.
15. Розвиток і формування особистості.
16. Фактори розвитку особистості: спадковість, середовище, виховання, взаємозв'язок між ними.
17. Соціалізація особистості.
18. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості. Поняття вікового періоду, провідного виду діяльності та психічних новоутворень. Вікова криза.
19. Особливості педагогічної взаємодії з особистістю молоді людини у різні вікові періоди з урахуванням сензитивності кожного віку.
20. Поняття про відчуття, їхня класифікація і різновиди.
21. Поняття про сприймання, різновиди, способи, закони. Почуттєве пізнання. Спостереження й спостережливість.
22. Поняття про мислення.
23. Розумові дії та мислительні операції (порівняння, аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення).
24. Форми мислення (судження, міркування, умовивід, поняття). Процеси розуміння, розв'язання завдань.
25. Різновиди мислення.
26. Поняття про пам'ять. Асоціація.

27. Різновиди пам'яті (образна, словесна, рухова, емоційна).
28. Запам'ятовування, відтворення та їхні різновиди.
29. Забування та його причини.
30. Поняття про увагу, її різновиди та форми (мимовільна, довільна, післядовільна).
31. Властивості уваги (концентрація, стійкість, переключення, розподілення, обсяг).
32. Емоції та почуття.
33. Форми переживання емоцій і почуттів, вищі почуття.
34. Поняття про уяву, її різновиди, процеси, особливості.
35. Поняття про волю, мотиви. Довільні дії та їхні особливості. Аналіз вольової діяльності.
36. Головні якості волі. Слабка воля, причини і шляхи подолання.
37. Поняття темпераменту.
38. Типи темпераменту, його властивості, роль у діяльності людини.
39. Поняття характеру, його структура.
40. Типологія характерів.
41. Формування характеру як педагогічна проблема.
42. Поняття про здібності. Структура здібностей. Відмінності у здібностях та їхня природа.
43. Поняття про діяльність, її мета і мотиви. Внутрішні й зовнішні компоненти структури діяльності.
44. Способи діяльності, процес їхнього освоєння.
45. Основні тенденції розвитку освіти у сучасному світі. Засадничі ідеї Болонського процесу.
46. Система освіти в Україні.
47. Зміст освіти в сучасній школі, нормативні документи, що його відображають.
48. Сутність процесу навчання, його структура.
49. Закономірності навчання.
50. Принципи навчання.
51. Методи, прийоми навчання.
52. Засоби навчання.
53. Форми організування навчання.
54. Урок як основна форма організування навчання.
55. Поняття контролю як засобу регулювання навчально-виховного процесу, його види.

56. Сучасні види навчання (пояснювально-ілюстративне, проблемне, програмоване, диференційоване, модульно-рейтингове).
57. Поняття про спілкування.
58. Поняття педагогічного спілкування.
59. Засоби спілкування.
60. Функції спілкування.
61. Різновиди спілкування.
62. Бар'єри у спілкуванні.
63. Стили взаємовідношень, стилі взаємодії і визначення на їхній основі стилів педагогічного спілкування.
64. Особливості процесу виховання.
65. Рушійні сили процесу виховання.
66. Етапи процесу виховання.
67. Сутність, умови, етапи та прийоми самовиховання.
68. Перевиховання, його етапи, прийоми.
69. Критерії вихованості особистості.
70. Закономірності виховання.
71. Принципи виховання.
72. Основні складові (напрями) виховання.
73. Суспільні інститути виховання (сім'я, школа, дитячі та юнацькі організації, позашкільні установи).
74. Особа, група, колектив, суспільство, їхні взаємини (міжособистісні, особистісно-групові, колективні, суспільні тощо).
75. Поняття про групи. Види груп (реальні, умовні, офіційні, неофіційні, референтна тощо). Структура групи.
76. Колектив. Характерні ознаки колективу.
77. Стадії розвитку колективу.
78. Органи колективу, їхні функції й умови ефективної діяльності. Ядро колективу, актив, лідери (ділові, емоційні, абсолютні).
79. Сумісність людей. Умови формування високорозвинутого колективу.
80. Специфіка педагогічного колективу та управління його діяльністю.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТУВАННЯ ТА НАПИСАННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ (ПОРТФОЛІО СТУДЕНТА)

Навчальною програмою дисципліни “Основи психології та педагогіки” передбачено самостійну роботу студентів і оформлення навчального проекту (*портфоліо студента*). Термін “*портфоліо*”, значення якого полягає у буквальному розумінні цього слова, — це “*портфель цінних паперів*”, як колекція певного типу, що її використовують для оцінювання чи атестації особистого доробку представника певної професії, його досвіду і кваліфікації, за якими його можуть рекомендувати для ведення власної справи чи на відповідальну посаду.

Мета підготування і написання навчального проекту (формування портфоліо студента) — самостійне вивчення студентами за завданнями викладача окремих питань з тем лекційного курсу та оформлення практичних завдань у вигляді реферату, тез, схем тощо. Курс передбачає написання п’яти практичних завдань, запропонованих викладачем. У межах кожного практичного завдання студент вибирає тему і завдання, яке йому імпонує.

Алгоритм написання практичного завдання

Робота над кожним практичним завданням навчального проекту дає змогу студенту оволодіти важливими *дослідницькими вміннями*, а саме: як працювати з науковим текстом; виділяти в ньому головне, суттєве; систематизувати опрацьований матеріал; формулювати власні думки та ідеї інших авторів коротко, логічно і послідовно.

Практичне завдання мусить мати чітко окреслену *структуру*:

- 1) *титильну сторінку*, яку оформляють за зразком;
- 2) *вступ* (у ньому обґрунтовують важливість теми, проблеми);
- 3) *головну частину* (у ній розкривають сутність проблеми, зміст основних питань, розгляду яких присвячено практичне завдання);
- 4) *висновок* (коротке узагальнення);
- 5) *використану літературу*, включаючи Інтернет-джерела (вказують з дотриманням загальноприйнятих вимог).

Під час написання практичного завдання:

- опрацюйте літературу, рекомендовану викладачем;
- виділіть у науковому тексті головне;
- законспектуйте чи занотуйте ту наукову інформацію, яка відповідає питанню, що Вами розглядається;
- складіть план, за яким Ви будете писати практичне завдання;
- на стандартних листках (формат А 4) викладіть наукову інформацію за опрацьованою літературою, дотримуючись структури та складеного Вами плану.

**Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Факультет ...**

**Кафедра загальної і
соціальної педагогіки**

ПОРТФОЛІО

з курсу “Основи психології та педагогіки”
студента (студентки) ... курсу групи ...
... факультету

Прізвище, ім'я, по батькові

Перевірив (перевірила):
*науковий ступінь, звання,
прізвище, ініціали викладача*

Львів 2009

**Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Факультет ...**

**Кафедра загальної і
соціальної педагогіки**

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ №

на тему: "... (вказати тему)"

Склав (склала)
студент (студентка) групи
Прізвище, ініціали

Перевірив (перевірила):
*науковий ступінь, звання,
прізвище, ініціали викладача*

Львів 2009

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Айзенк Г.Ю.* Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии, 1995. № 1.
2. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів / Упоряд. і передм. *О.К. Романчука*. Львів, 1992.
3. *Ананьев Б.Г.* О методах современной психологии / Психологические методы. Л., 1976.
4. *Ананьев Б.Г.* О проблемах современного человекознания. М., 1977.
5. *Ананьев Б.Г.* Психология педагогической оценки. М., 1980.
6. *Анастаси А., Урбина С.* Психологическое тестирование. 7 междунар. изд. СПб., 2003.
7. *Андреева Г.М.* Социальная психология: Учебн. для вузов. М., 1995.
8. *Антуан де Сент-Екзюпери.* Маленький принц. Минск, 1986.
9. *Афонина Г.М.* Курс лекций и семинарские занятия / Под ред. *О.А. Абдуллиной*. Ростов-н/Д, 2002.
10. *Бабанский Ю.К.* Педагогика. М., 1988.
11. *Басова Н.В.* Педагогика и практическая психология: Учеб. пособие. Ростов-н/Д, 1999.
12. *Батаршев А.В.* Диагностика способности к общению. СПб., 2006.
13. *Белухин Д.А.* Личностно ориентированная педагогика. М., 2005.
14. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. СПб., 1992.
15. *Берн Э.* Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. *А.А. Грузберга*. Екатеринбург, 2002.
16. *Бернс Р.* Школьная организация и стиль преподавания // Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.
17. Большая психологическая энциклопедия. М., 2007.
18. *Бондарчук О.І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій. К., 2001.
19. *Браун-Галковська М.* Домашня психологія: подружжя, діти, родина / Пер. з польськ. *З. Городенчук*. Львів, 2000.
20. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. СПб., 2003.
21. *Бутенко Н.Ю.* Комунікативні процеси у навчанні: Підручник. К., 2004.
22. *Бэрн Р., Бирн Д., Джонсон Б.* Социальная психология: ключевые идеи. СПб., 2003.
23. *Варій М.Й.* Загальна психологія: Підручник. К., 2007.
24. *Васильева З.И., Ахаян Т.К., Белозерцев Е.П.* и др. Практикум по психологии: Учеб. пособие / Под ред. *З.И. Васильевой*. М., 1998.
25. *Васянович Г.П.* Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект): Монографія. Львів, 1997.
26. *Васянович Г.П.* Педагогічна етика. Львів, 2005.

27. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич, 1997.
28. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: Підруч. для педагогів. К., 1999.
29. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1997.
30. Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підруч. для педагогів. К., 1997.
31. Вилюнас В. Психология эмоций. СПб., 2004.
32. Вишневецький О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич, 2003.
33. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посібник / За ред. В.Г. Кременя. Тернопіль, 2004.
34. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. К., 2001.
35. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посібник. К., 2006.
36. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: Навч. посібник. К., 1995.
37. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии: Информ.-метод. пособие. М., 2001.
38. Гільбух Ю.З. Розумово обдарована дитина. К., 1993.
39. Гірник А., Бобрю А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. К., 2003.
40. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В. Хомика. К., 2003.
41. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К., 1997.
42. Гордон Драйден, Джаннетт Вос. Революція в навчанні / Пер. з англ. М. Олійник. Львів, 2005.
43. Грабовська С.Л., Равчина Т.В. Конфлікти без насильства. Львів, 2001.
44. Грибанова А.Д., Калинин В.К., Кларина Л.М. и др. Психология воспитания: Пос. для метод. дошк. и начальн. школьн. образования, преподавателей, психологов / Под ред. В.А. Петровского. М., 1995.
45. Гришина Н.В. Психология конфликта. СПб., 2000.
46. Даниленко М.В., Даниленко Л.І. Педагогічні задачі: Навч. посібник. К., 1991.
47. Державна національна програма "Освіта" / Україна ХХІ ст. / К., 1994.
48. Джемс У. Научные основы психологии. Минск, 2003.
49. Джонсон, Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Пер. з англ. В.С. Хомика. К., 2003.
50. Джуриинский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студ. педвузов. М., 2000.
51. Джуриинский А.Н. Развитие образования в современном мире: Учеб. пособие. М., 1999.
52. Добенько О.В., Бондаренко Є.А. Педагогічна техніка: Навч. посібник / За заг. ред. Л.М. Романишиної. Тернопіль, 2000.
53. Донцов А.И. Психология коллектива. Методологические проблемы исследования. М., 1984.
54. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. СПб., 2007.
55. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь-справочник. Минск, 2001.
56. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посібник. К., 2002.
57. Заброцький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. К., 2000.

58. Загальна психологія: Підручник / За заг. ред. *С.Д. Максименка*. К., 2000.
59. *Зайченко І.В.* Педагогіка: Навч. посібник. Чернігів, 2003.
60. *Заячківська Н.М.* Зміст освіти в середній загальноосвітній школі: Навч.-метод. матеріали. Львів, 2001.
61. *Зязюн І.А., Сагач Г.М.* Краса педагогічної дії: Навч. посібник. К., 1997.
62. *Иващенко Ф.И.* Задачи по общей и педагогической психологии: Учеб. пособие. Минск, 1999.
63. *Изард К.* Эмоции человека. М., 1980.
64. *Історія педагогіки* / За ред. *М.С. Гриценка*. К., 1973.
65. *Капська А.Й.* Соціальна робота: Навч. посібник. К., 2005.
66. *Карнеги Д.* Как завоевать друзей и оказать влияние на людей: Сочинения. М., 2001.
67. *Карпенчук С.Г.* Теорія і методика виховання: Навч. посібник. К., 1997.
68. *Касьяненко М.Д.* Педагогіка співробітництва: Навч. посібник. К., 1993.
69. *Кірсанов В.В.* Психолого-педагогічна діагностика: Підручник. К., 2002.
70. *Классному руководителю.* Учеб.-метод. пособие / Под ред. *М.И. Рожкова*. М., 2001.
71. *Клименко В.В.* Психологія творчості: Навч. посібник. К., 2006.
72. *Ковальчук Л.О, Ковальчук О.Б.* Система освіти зарубіжних країн: Навч. Посібник. Львів, 2003.
73. *Ковальчук Л.О.* Практикум з педагогіки: Навч. посібник. Львів, 2005.
74. *Ковальчук Л.О.* Основи педагогічної майстерності: Навч. посібник. Львів, 2007.
75. *Ковальчук О.Б.* Діагностування результатів навчання: Навч. посібник. Львів, 2004.
76. *Ковальчук О.Б.* Практикум з педагогіки: Навч. посібник. Львів, 2006.
77. *Козырев Г.И.* Введение в конфликтологию. М., 2001.
78. *Коп И.С.* В поисках себя: Личность и самосознание. М., 1984.
79. *Кондаков И.М.* Психология: Иллюстрированный словарь. СПб., 2003.
80. *Кондрашова Л.В.* Сборник педагогических задач: Учеб. пособие. М., 1987.
81. Концепція національного виховання // Рідна школа, 1995. № 6.
82. Концепція позакласної виховної роботи в загальноосвітній школі // Рідна школа, 1991. № 6.
83. *Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Марченко В.М.* Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник. К., 2005.
84. *Корольчук М.С., Осьодло В.І.* Психодіагностика: Навч. посібник. К., 2007.
85. *Корсак К.В.* Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів: Монографія / За заг. ред. проф. *Г.В. Фокіна*. К., 1997.
86. *Коршак Э.В., Лишенко А.І., Савченко В.Ф.* Фізика, 10 кл.: Підруч. для загальноосвіт. навч. закладів. Ірпінь, 2003.
87. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К., 1989.
88. *Кошманова Т., Брайс Л., Голм Г., Равчина Т.* Педагогіка для громадянського суспільства: Навч. посібник / За заг. ред. *Т.С. Кошманової*. Львів, 2005.

89. Кошманова Т.С. Розвиток педагогічної освіти у США (1960—1998 рр.): Монографія. Львів, 1999.
90. Кравець В.П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ століття: Навч. посібник. Тернопіль, 1996.
91. Кравець В.П. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва: Навч. посібник. Тернопіль, 1996.
92. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития / Пер. с англ. Т.В. Прохоренко. СПб., 2004.
93. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. М., 1972.
94. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М., 1968.
95. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навч. посібник. К., 2003.
96. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. М., 1985.
97. Кузьмінський А.І., Вовк Л.П., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Практикум. К., 2003.
98. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. К., 2003.
99. Кукушин В.С. Дидактика (теория обучения): Учеб. пособие. М., 2003.
100. Кулагина Н.Ю., Коллюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учеб. пособие. М., 2001.
101. Кульневич С.В. Педагогика личности от концепций до технологий: Учеб.-практич. пособие. Ростов-н/Д, 2001.
102. Кун Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека. СПб., 2003.
103. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорьша В.М. Межличностное общение: Учебник. СПб., 2003.
104. Курляк І.Є. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від стародавніх часів до ХІХ ст.): Навч.-метод. посібник. Львів, 2000.
105. Левин К. Психология личности: Тексты. М., 1982.
106. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. СПб, 2000.
107. Леві В. Нестандартна дитина / Пер. з рос. А.М. Гатненка. К., 1991.
108. Лихачев Б. Педагогика: Курс лекций. М., 1999.
109. Лозниця В.С. Психологія менеджменту. Теорія і практика. Навч. посібник. К., 2001.
110. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навч. посібник. К., 2001.
111. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984.
112. Лурия А.Р. Внимание и память. М., 1975.
113. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, В. Гаврилов, С. Шпак. СПб, 2000.
114. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 5.
115. Макаренко А.С. Мої педагогічні погляди. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 4.
116. Макаренко А.С. Проблеми шкільного виховання. Вибр. тв.: У 7 т. К., 1954. Т. 5.

117. *Максименко С.Д., Соловієнко В.О.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2001.
118. *Максимов В.Г.* Педагогическая диагностика в школе: Учеб. пособие. М., 2002.
119. *Максимюк С.П.* Педагогіка: Навч. посібник. К., 2005.
120. *Малафійк І.В.* Дидактика: Навч. посібник. К., 2004.
121. *Маркова А.К.* Психология труда учителя: Книга для учителя. М., 1993.
122. *Мартиненко С.М., Хоружа Л.Л.* Загальна педагогіка: Навч. посібник. К., 2002.
123. *Мельник Л.П.* Психологія управління: Курс лекцій. К., 2002.
124. *Мешко О.І.* Практикум з курсу “Загальна психологія”: Навч. посібник. Тернопіль, 2008.
125. *Мешко О.І.* Психологія малих груп: Навч. посібник. Тернопіль, 2003.
126. *Минияров В.М.* Педагогическая психология: Учебник / Отв. ред. *Б.С. Тетерин*. М., 2005.
127. *Мойсеюк Н.Є.* Педагогіка: Навч. посібник. К., 2001.
128. *Молодцова Н.Г.* Практикум по педагогической психологии. СПб., 2007.
129. *Москаленко В.В.* Соціальна психологія: Підручник. К., 2005.
130. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія: Навч. посібник. К., 2004.
131. *М'ясоїд П.А.* Задачі з курсу загальної психології: Навч. посібник. К., 2000.
132. Народна педагогіка: світовий досвід / Уклад.: *А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко*. К., 2003.
133. *Немов Р.С.* Психология: Учебник: В 3 кн. Кн. 1. М., 2001.
134. *Немов Р.С.* Психология: Учебник: В 3 кн. Кн. 2. М., 2001.
135. *Немов Р.С.* Психология: Учебник: В 3 кн. Кн. 3. М., 2001.
136. *Ниренберг Д., Калеро Г.* Как читать человека словно книгу. М., 1988.
137. Общий практикум по психологии: Метод наблюдения. Ч. II / Под ред. *М.Б. Михалевской*. М., 1985.
138. *Оконь В.* Введение в общую дидактику. М., 1990.
139. *Орлов А.А., Агафонова А.С.* Введение в педагогическую деятельность: Учеб.-метод. пособие. М., 2004.
140. Освітні технології: Навч.-метод. посібник / За заг. ред. *О.М. Психоти*. К., 2002.
141. Основи національного виховання: Концептуальні положення / За заг. ред. *В.Г. Кузя, Ю.Д. Руденка, З.С. Сергійчук*. К., 1993. Ч.1.
142. Основи психології: Підручник / За заг. ред. *О.В. Киричука, В.А. Роменця*. К., 1996.
143. *П'ятакова Г.П., Заячківська Н.М.* Сучасні педагогічні технології та методика застосування їх у вищій школі. Львів, 2003.
144. *Падалка О.С., Нісімчук А.М., Смолюк І.О., Шпак О.Т.* Педагогічні технології: Навч. посібник. К., 1996.
145. *Панок В., Титаренко Т., Чепелсва Н.* та ін. Основи практичної психології: Підручник. К., 2001.
146. *Партико Т.Б.* Курс загальної психології: Навч. посібник. Львів, 2002.
147. *Парыгин Б.Д.* Социальная психология. СПб., 1999.

148. *Пачковський Ю.Ф.* Психологія підприємництва. Навч. посібник. Львів, 2001.
149. *Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В.* Практикум із загальної психології / За ред. *Т.І. Пашукової*. К., 2000.
150. Педагогика: Учеб. пособие / Под ред. *Ю.К. Бабанского*. М., 1988.
151. Педагогика: Учеб. пособие / *Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н.* / Под ред. *В.А. Сластенина*. М., 2000.
152. Педагогическая энциклопедия: В 4 т. / Под ред. *А.И. Каурова, Ф.Н. Петрова*. М., 1964. Т. 4.
153. Педагогический поиск / Сост. *И.И. Баженова*. М., 1989.
154. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. *Б.М. Бим-Бад*. М., 2003.
155. Педагогічна майстерність: Підручник / За ред. *І. Зязюна*. К., 1997.
156. Педагогічна майстерність: Підручник / За ред. *І. Зязюна*. К., 2004.
157. *Петровский А.В.* Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982.
158. *Пиаже Ж.* Психология, междисциплинарные связи и система наук // XVIII Междунар. психолог. конгрессе. 4—11 августа 1966 г. Москва. М., 1969.
159. *Підласий І.П.* Діагностика та експертиза педагогічних проєктів. К., 1998.
160. *Пістун П.* Дидактичні матеріали для тематичного контролю знань з фізики, 10 клас. Тернопіль, 2003.
161. *Платонова Н.М., Якунин В.А.* Педагогика. СПб., 1993.
162. *Подласый И.П.* Педагогика: Учеб. пособие. М., 1996.
163. *Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. К., 2003.
164. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие / Под ред. *А.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко*. СПб., 2008.
165. Практическая психология в тестах, или как научиться понимать себя и других. М., 2001.
166. *Прокофьев И.И.* Педагогика: Учеб. пособие. Минск, 2002.
167. Психологические особенности ориентации педагогов на личностную модель взаимодействия с детьми / Под ред. *В.Г. Маралова*. М., 2005.
168. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник *О.М. Степанов*. К., 2006.
169. Психологія / За ред. *Г.С. Костюка*. К., 1968.
170. Психологія. З викладом основ релігії / За ред. *о. Юзефа Макселона*: Пер. з польської *Т. Чорновіл*. Львів, 1998.
171. Психологія: Підручник / За ред. *Ю.Л. Трофімова*. К., 1999.
172. Рабочая книга школьного психолога / Под ред. *И.В. Дубровиной*. М., 1991.
173. *Рапацевич Е.С.* Педагогика: Большая современная энциклопедия. Минск, 2005.
174. *Реан А.А., Коломинский Я.Л.* Социальная педагогическая психология. СПб, 2000.
175. *Рогов Е.И.* Личность учителя: теория и практика. Ростов-н/Д, 1996.
176. *Рогов Е.И.* Психология человека. М., 2001.
177. *Роджерс К., Фрейберг Д.* Свобода учиться / Науч. ред. *А.Б. Орлов*. М., 2002.
178. *Рожков М.И., Байбородова Л.В.* Организация воспитательного процесса в школе: Учеб. пособие. М., 2000.

179. *Романишина Л.М.* Система поетапного контролю навчальної діяльності студентів педагогічних університетів за модульно-рейтинговою технологією навчання з дисциплін природничого циклу: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. К., 1998.
180. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття: Навч. посібник. К. 1998.
181. *Руденко Ю.* Основи сучасного українського виховання. К., 2003.
182. *Рыбакова М.М.* Педагогические ситуации и конфликты // Педагогическая психология: Хрестоматия / Сост. *В.Н. Карандашев, Н.В. Носова, О.Н. Щепелина.* СПб., 2006.
183. *Савенков А.И.* Психологические основы исследовательского подхода к обучению. Учеб. пособие. М., 2006.
184. *Савенкова Л.О.* Педагогічне спілкування: Навч. посібник. К., 1997.
185. *Савчин М.В.* Соціальна психологія. Дрогобич, 2004.
186. *Сарджвеладзе Н.И.* Метод монологического интервью // Вопросы психологии, 1984. № 2.
187. *Семиченко В.А.* Психология общения. Киев, 1998.
188. *Семиченко В.А.* Психологія педагогічної діяльності: Навч. посібник. К., 2004.
189. *Семчишин М.* Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. К., 1993.
190. *Сергеев И.С.* Основы педагогической деятельности. СПб., 2004.
191. *Сеченов И.М.* Рефлексы головного мозга: Избр. философ. и психолог. произведения. М., 1947.
192. *Сисосва С.О.* Педагогічна творчість: Монографія. Х.; К., 1998.
193. Словник іншомовних слів / За ред. *О.С. Мельничука.* К., 1985.
194. *Стельмахович М.Г.* Українська родинна педагогіка. К., 1996.
195. *Степанов О.М., Фіцула М.М.* Основи психології і педагогіки: Навч. Посібник. К., 2003.
196. *Столяренко Л.Д.* Педагогическая психология: Учеб. пособие. Ростов-н/Д, 2003.
197. *Столяренко Л.Д., Самыгин С.И.* Психология и педагогика в вопросах и ответах: Учеб. пособие. Ростов-н/Д, 1999.
198. *Сухомлинський В.О.* Слово вчителя в моральному вихованні. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 5.
199. *Сухомлинський В.О.* Методика виховання колективу. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 1.
200. *Сухомлинський В.О.* Наші вчителі, вихователі. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 4.
201. *Сухомлинський В.О.* Серце віддаю дітям. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 3.
202. *Сухомлинський В.О.* Сто порад учителяві. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 2.
203. *Талызина Н.Ф.* Педагогическая психология: Учебник. М., 1999.
204. *Теплов Б.М.* О методах психологического исследования. Избр. труды: В 2 т. М., 1985. Т. 2.
205. *Теплякова К.Г.* Конфликт и общение. Одесса, 2001.

206. *Троицкий М.М.* Современное учение о задачах и методах психологии // Вопросы психологии, 1995. № 4.
207. *Трухін І.О., Шпак О.Т.* Основи шкільного виховання: Навч. посібник. К., 2004.
208. Українська педагогіка в персоналіях: Навч. посібник: У 2 кн. / За ред. *О.В. Сухомлинської*. К., 2005.
209. *Ушинський К.Д.* Людина як предмет виховання. Педагогічна антропологія. Вибр. тв.: У 6 т. К., 1952. Т. 4.
210. Философский энциклопедический словарь. М., 2006.
211. *Фіцула М.М.* Педагогіка: Посібник. К., 2000.
212. *Фрейд З.* Психоаналитические этюды / Пер. с нем. *Д.И. Донского, В.Ф. Круглянского*. Минск, 2001.
213. *Фрейдджер Р., Фейдимен Дж.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб., 2002.
214. *Фридман Л.М., Пушкина Т.А., Каплунович И.Я.* Изучение личности учащегося и ученических коллективов. М. 1988.
215. *Хуторской А.В.* Современная дидактика: Учеб. для вузов. СПб., 2001.
216. *Цимбалюк І.М.* Психологія спілкування: Навч. посібник. К., 2004.
217. *Цюра С.Б.* Педагогіка особистого досвіду: Практикум для самостійної роботи. Львів, 2006.
218. *Чайка В.М.* Основи дидактики. Тексти лекцій і завдання для самоконтролю: Навч. посібник. Тернопіль, 2002.
219. *Челышкова М.Б.* Теория и практика конструирования педагогических тестов: Учеб. пособие. М., 2002.
220. *Шевандрин Н.И.* Психодиагностика, коррекция и развитие личности: Учебник. М., 2001.
221. *Щербань П.М.* Прикладна педагогіка. К., 2002.
222. *Ягунов В.В.* Педагогіка: Посібник. К., 2002.
223. *Якса Н.В.* Основи педагогічних знань: Навч. посібник. К., 2007.
224. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології / Упор. *М. Шафовал*. К., 2006.
225. *Яценко Т.Я.* Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посібник. К., 1996.
226. *Krajewska A.* Pomiar efektywności kształcenia w szkole wyższej w badaniach // Dydaktyka szkoły wyższej, 2004. № 3.
227. *Krajewska A.* Statystyka dla pedagogów. Białystok, 1997.
228. *Okoń W.* Nowy słownik pedagogiczny. Warszawa, 2007.
229. Pedagogika: Podręcznik akademicki / Pod. red. *Z. Kwiecińskiego, B. Śliwerskiego*. Warszawa, 2007.
230. A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area / Bologna Working Group on Qualifications Frameworks; Ministry of Science, Technology and Innovation, Bredgade 43, DK-1260. Copenhagen, 2007.

З М І С Т

Передмова .....

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ” .....

<i>Змістовий модуль I</i>	Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ЛЮДИНУ. МЕТОДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ .....
ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІЦІ	<i>Теоретичний блок</i> .....
	1.1. Психологія як наука, її об’єкт і предмет дослідження .....
	1.2. Характеристика головних психологічних категорій .....
	1.3. Головні галузі психології .....
	1.4. Міжпредметні зв’язки психології .....
	1.5. Методи наукових досліджень у психології .....
	<i>Практичний блок</i> .....
	Практичне завдання № 1. Психологія як система наук про людину. Методи наукового дослідження .....
	<i>Діагностичний блок</i> .....
	Завдання для самоконтролю .....
Діагностичні тести	
	Тема 2. ПЕДАГОГІКА ЯК СИСТЕМА НАУК ПРО ВИХОВАННЯ ЛЮДИНИ. МЕТОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ .....
	<i>Теоретичний блок</i> .....
	2.1. Педагогіка як наука, її об’єкт і предмет дослідження .....
	2.2. Характеристика головних педагогічних категорій .....
	2.3. Головні галузі педагогіки .....
	2.4. Міжпредметні зв’язки педагогіки .....
	2.5. Логіка і методи наукових досліджень у педагогіці .....

Практичний блок	111
Практичне завдання № 2. Педагогіка як система наук про виховання людини. Методи науково-педагогічного дослідження ..	111
Діагностичний блок	115
Завдання для самоконтролю	115
Діагностичні тести	124
Тема 3. ОСОБИСТІТЬ, ЇЇ СТРУКТУРА. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	129
Теоретичний блок	130
3.1. Поняття “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” у сучасній науці	130
3.2. Сутність головних теорій особистості	136
3.3. Структура особистості, ознаки. Механізми захисту	148
3.4. Розвиток і формування особистості. Її соціалізація	157
3.5. Фактори розвитку особистості	166
3.6. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості. Вікова криза	176
3.7. Особливості педагогічної взаємодії з особистістю школяра у різні вікові періоди з урахуванням сензитивності кожного віку	181
Практичний блок	196
Практичне завдання № 3. Особистість, її структура. Вікова періодизація розвитку особистості	196
Діагностичний блок	199
Завдання для самоконтролю	199
Діагностичні тести	212
Тема 4. КОГНІТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ, ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ	236
Теоретичний блок	236
4.1. Поняття про когнітивну сферу особистості, її структура	237
4.2. Відчуття (природа, види, властивості, закономірності)	238

4.3. Сприймання (поняття, функції, види, особливості)	247
4.4. Поняття про мислення, розумові дії, мисленнєві операції. Форми мислення. Різновиди мислення. Процеси розуміння, розв'язання завдань	252
4.5. Поняття про пам'ять, асоціації. Різновиди, процеси, індивідуальні особливості пам'яті	270
4.6. Увага, її різновиди, форми, структурні особливості	279
4.7. Поняття про уяву, її різновиди, процеси, особливості	286
Практичний блок	291
Практичне завдання № 4. Когнітивна сфера особистості	291
Діагностичний блок	293
Завдання для самоконтролю	293
Діагностичні тести	309
Тема 5. ІНДИВІДУАЛЬНІ СТАНИ І ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ	328
Теоретичний блок	329
5.1. Поняття про емоції та почуття. Форми переживання емоцій і почуттів. Властивості емоційних явищ	329
5.2. Поняття про волю, мотиви. Вольова діяльність, вольові дії. Головні вольові якості.....	340
5.3. Поняття про темперамент, його типологія, властивості, специфіка діяльності ...	347
5.4. Поняття про характер. Його структура, типологія. Формування характеру як педагогічна проблема	359
5.5. Здібності, задатки. Види, структура, розвиток здібностей	371
Практичний блок	379
Практичне завдання № 5. Індивідуальні стани і властивості особистості	379
Діагностичний блок	382

	Завдання для самоконтролю	382
	Діагностичні тести	395
Змістовий	Тема 6. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ОСВІТИ Й	
модуль 2	НАВЧАННЯ ОСОБИСТОСТІ	413
	<i>Теоретичний блок</i>	414
	6.1. Світовий освітній простір. Головні за-	
	сади Болонського процесу	414
	6.2. Дидактика як наука. Зміст освіти в	
	сучасній школі	418
	6.3. Процес навчання, його структура	427
	6.4. Закономірності та принципи навчання..	429
	6.5. Загальні методи навчання	436
	6.6. Форми організування навчання.....	444
	6.7. Аналіз та оцінення навчальної діяль-	
	ності учнів	449
	<i>Практичний блок</i>	453
	Практичне завдання № 6. Вибрані питання	
	освіти й навчання особистості	453
	<i>Діагностичний блок</i>	457
	Завдання для самоконтролю	457
	Тема 7. ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У	
	ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	473
	<i>Теоретичний блок</i>	474
	7.1. Поняття про спілкування. Сутність пе-	
	дагогічного спілкування	474
	7.2. Функції та сторони спілкування	477
	7.3. Засоби спілкування	480
	7.4. Педагогічне спілкування як взаємодія...	489
	7.5. Спілкування як міжособистісне розу-	
	міння	499
	<i>Практичний блок</i>	506
	Практичне завдання № 7. Психологія спіл-	
	кування у педагогічній діяльності	506
	<i>Діагностичний блок</i>	510
	Завдання для самоконтролю	510
	Діагностичні тести	524

Тема 8. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИХОВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ	531
Теоретичний блок	532
8.1. Процес виховання, його особливості та структура	532
8.2. Закономірності й принципи виховання	535
8.3. Основні напрями виховання	538
8.4. Методи, прийоми і засоби виховання... ..	540
8.5. Організаційні форми виховної роботи.. ..	543
8.6. Самовиховання і перевиховання	546
8.7. Критерії вихованості особистості	552
Практичний блок	554
Практичне завдання № 8. Актуальні питання виховання гармонійної особистості	554
Діагностичний блок	558
Завдання для самоконтролю	558
Діагностичні тести	569
Тема 9. ОСОБИСТІТЬ І КОЛЕКТИВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ	571
Теоретичний блок	572
9.1. Поняття про групи. Види груп	572
9.2. Взаємодія в групі. Соціальна фасилітація та інгібіція	576
9.3. Головні характеристики групи	578
9.4. Колектив, його ознаки, види, функції... ..	581
9.5. Стадії розвитку колективу	584
9.6. Взаємини особистості та колективу. Соціальна роль і соціальний статус особистості. Лідери	590
Практичний блок	595
Практичне завдання № 9. Особистість і колектив у педагогічній роботі	595
Діагностичний блок	596
Завдання для самоконтролю	596
Діагностичні тести	602
Питання, винесені на залік (іспит)	604
Методичні рекомендації до підготування та написання практичних завдань (портфоліо)	607
Список використаної літератури	610

Навчальне видання

КОВАЛЬЧУК Орися Богданівна,

КОГУТ Світлана Ярославівна

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

За загальною редакцією *Л. Ковальчук*

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *Л. Макітринська*
Технічний редактор *С. Сешик*
Коректор *Н. Радилецька*

Підп. до друку 23.11.2009. Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 50,3. Тираж 500 прим. Зам.
Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Ковальчук Оріся Богданівна — кандидат педагогічних наук, доцент. Народилася 23 січня 1973 року у м. Львові в сім'ї педагогів.

1995 року закінчила географічний факультет Львівського університету імені Івана Франка за спеціальністю “Географія”. Протягом 1995—1998 років навчалася в аспірантурі при кафедрі педагогіки. Працювала на посаді асистента, а згодом, після захисту кандидатської дисертації (2000 р.), доцентом цієї ж кафедри.

2006 року закінчила гуманітарно-природничий факультет Інституту післядипломної освіти при Львівському університеті і отримала другу вищу освіту за спеціальністю “Психологія”.

Її науковими інтересами були історія та теорія педагогіки, зокрема розвиток українського кооперативного шкільництва у Галичині (кінець XIX—перша половина XX ст.), професійна освіта, соціальна психологія, психолого-педагогічне діагностування, комп'ютеризація навчального процесу. Автор понад 40 наукових і навчально-методичних праць, з них 6 посібників (у т. ч. “Системи освіти зарубіжних країн”, “Діагностування результатів навчання”, “Практикум з педагогіки”).

1 серпня 2006 року після нетривалої хвороби Оріся відійшла у Вічність у віці розквіту творчих сил, залишивши недописані сторінки наукових праць, багато нездійснених задумів, мрій, надій і сподівань, добру пам'ять скромної і працюючої людини та велику журбу люблячим її батькам.

Козут Світлана Ярославівна (11.04.1974) — учитель, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної і соціальної педагогіки.

Закінчила педагогічний факультет Дрогобицького державного педагогічного інституту імені Івана Франка (1998), аспірантуру Львівського національного університету імені Івана Франка (2003). Науковий ступінь кандидата педагогічних наук присуджено у 2006 році.

Учасник тренінгу “Стати нейтральним посередником” за програмою Канадського інституту вирішення конфліктів у рамках Проекту розбудови громадянського суспільства (2000). Науковий стипендіат Інституту педагогіки Ягеллонського університету при Фундації Королеви Ядвіги (м. Краків, Польща; 2002, 2004 роки).

Учасник численних науково-практичних конференцій різного рівня. Автор 40 наукових публікацій, у т. ч. чотирьох навчально-методичних посібників (у спів-авторстві). Наукові зацікавлення охоплюють проблеми історії, теорії та практики соціальної педагогіки, методичні й теоретико-організаційні засади підготовки фахівців для сфери соціально-педагогічної діяльності в Україні та за кордоном.